

Խաժակ Գյուլնազարյան

ԻՆՉ-ՈՐ ՏԵՂ ՎԵՐՋԱՆՈՒՄ ԷՐ ՀՈՐԻՋՈՆԸ

վեպ

Երևան — 2014

ՀՏԴ 891.981-94

ԳՄԴ 8427-4

Գյուլնազարյան, Խաժակ Մեսրոպի

Ինչ-որ տեղ վերջանում էր հորիզոնը: [Վեպ] / Խ. Գյուլնազարյան, խմբ.՝ Հ. Հ. Դանիելյան: Էլեկտրոնային տարբերակը կազմեցին և հրատարակության պատրաստեցին Ա. Խ. Գյուլնազարյանը, Մ. Մ. Յավրուհրատյանը, Տ. Մ. Գրիգորյանը, Լ. Լ. Սարոյանը, տառատեսակը՝ Ռ. Թարումյանի (Արիան Գրքի): Երրորդ, էլեկտրոնային բարելավված հրատարակություն. — Եր.: [Յավրուհրատ](#), 2014. — 405 էջ:

Խաժակ Գյուլնազարյանի (1918-1995) «Ինչ-որ տեղ վերջանում էր հորիզոնը» վեպը հեղինակի՝ Երկրորդ աշխարհամարտի ռազմաճակատային ու գերության տարիների վավերագրությունն է ու նվիրում այն մարտիկներին, «որ մնացին Կերչի թերակղզու բզկտված հողում...»:

ԳՄԴ 8427-4

eISBN 978-9939-0-1117-2

© Խաժակ Գյուլնազարյան, 1962-1963

© Յավրուհրատ, 2014 (հրատ.)

Բոլոր իրավունքները վերապահված են:

Էլեկտրոնային այս հրատարակության ցանկացած ձևով և եղանակով (էլեկտրոնային, մեխանիկական, պատճենահանման, ձայնագրման և այլն) մասնակի կամ ամբողջական վերարտադրությունը, տարածումը կամ պահպանումը որոնողական համակարգերում առանց հրատարակչի գրավոր թույլտվության արգելվում է:

Այս գիրքն արտոնված է միայն անհատական էլեկտրոնային սարքավորումներում ընթերցանության համար:

Where the Horizon Ends by Khazhak Gyulnazaryan

Copyright © 1962-1963 by Khazhak Gyulnazaryan

Copyright © 2014 by Yavruhrat Publishing

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, or stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying,

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակության մասին

Նվիրումն

Լնթերցողի առաջին հանդիպումը

Գրուի առաջին

Գրուի երկրորդ.

Գրուի երրորդ.

Գրուի չորրորդ.

Գրուի հինգերորդ.

Գրուի վեցերորդ.

Լնթերցողի վերջին հանդիպումը

Ծանոթագրություններ

Գիրքս նվիրում եմ

Հագարավոր եղբայրներիս,
որ մնացին Կերչի թերակղզու բզկտված հողում,
որ նեղուցի ջրերի վրա ընդմիշտ ֆնեցին,
որ անցան աշխարհի փշոտ ճամփաներով՝
 ցավի ու ամոթանքի փշերը սրտերում,
որ գերության ճամբարներում
 մեռան կարոտով ու պայծառ հավատով...
որ ուժասպառ կովեցին մահվան ու կարոտի դեմ,
որ մեկիկ-մեկիկ ընկան
 սովից, տիֆից, թափուն արցունքներից,
որ կեղտի միջով պատիվը տարան առանց կեղտոտելու,
որ արդար էին, բայց գնացին
 Բուդապեշտի փողոցներում արդարանալու,
որ ընկան և ընկնելով արդարացան,
 բայց մնացին մեղավոր էլի ինը տարի,
որ 1953-ի մարտին լաց եղան բոլորի հետ,
 թեև ծիծաղելու էր ժամանակը,
Արև էր,
Լույս էր և նրանց համար:

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Փողոցով անցնում ենք ես ու ընկերս՝ այս գրքի հերոս Տիգրան Բաղմանյանը:

Ես կարճահասակ եմ, Տիգրանը՝ բարձրահասակ, Տիգրանն ինձ նայում է վերից.

— Դե պատմիր, տղաս,— ասում է հովանավորի տոնով և այնպես բարձր, որ մեր կողքից անցնող երկու կլորերես աղջիկները փռթկացնում են:

— Մերսի սինյորա,— նրանց է դիմում Տիգրանը:

Աղջիկները կարկամում են.

— Ի՞նչ:

Տիգրանը հանում է լայնեզր գլխարկը.

— Մերսի:

Աղջիկները հեռանում են ծիծաղելով: Տիգրանը նայում է նրանց հետևից հայրական գորովանքով ու կրկին դիմում է ինձ.

— Ի՞նչ սերունդ է աճում...

Ես ժպտում եմ:

Քաղաքում գրեթե բոլորը ճանաչում են նրան, բոլորը սիրում են՝ սկսած բուլվարում նստող ծերունիներից, որոնց համար նա ով գիտե ինչ հոգեշահ բառեր է գտնում, մինչև պատանիներն ու ջահել աղջիկները, որոնց հետ նա երբեմն «խիստ» է հայրաբար, երբեմն ուրախ կատակաբան, երբեմն թախծոտ հոգեկից, բայց միշտ՝ սրամիտ...

— Ա՛, Կարուզո, մեր խոնարհ հարգանքները, դարձյալ երգո՞ւմ ես:

Անծանոթը կանգնում է, ժպտում.

— Երգում եմ:

— Երգիր, Կարուզո, երգիր...

Անծանոթը ժպտում է.

— Իսկ շատերին դուր է գալիս:

Տիգրանը զարմանում է.

— Հավանո՞ւմ են:

— Հավանում են:

— Առանց խմելո՞ւ:

— Առանց խմելու:

— Փոշուց է,— հառաչում է Տիգրանը:

— Ո՞նց թե:

— Քաղաքի փողին փչացնում է մարդկանց ճաշակը:

Անծանոթը կոտրված ժպտում է:

— Ծանոթացիր,— ասում է ինձ Տիգրանը,— հրաշալի կոշկակար էր, հետո երգեց: Առայժմ մեծ հաջողություն չունի, թեև արդեն սովորել է «ր»-ի փոխարեն «ռ» ասել:

Անծանոթը շփոթվում է.

— Դե լավ, էլի, տո...

Բայց Տիգրանն արդեն նրան չի նայում, ժպտում է, ձեռքը տարել է լայնեզր գլխարկին:

Դիմացից գալիս է մի նիհար աղջիկ.

— Միլեդի:

Աղջիկը հանկարծ քրքջում է:

— Տիգրան:

— Նո՛ւս:

— Չընդունեցին:

— Ի՞նչ կարդացիր:

— Չարենց՝ «Ես իմ անուշ Հայաստանի...»:

— Եվ չընդունեցի՞ն:

— Չընդունեցին,— տխրում է աղջիկը:

— Ավելի վատ ստուգիայի համար,— ասում է Տիգրանը,— ես քո մեջ Դեզդեմոն եմ տեսնում: Բայց գուցե դա նրանից է, որ իմ տեսողությունն արտակարգ սուր է: Հարգանքներս, Ավետ,— մի կողմ է շրջվում ընկերս:

Արտիստը ժպտում է նրան, անցնում:

— Այ, սրան ընդունել են,— շարունակում է Տիգրանը:

Հանկարծ գլխի է ընկնում.

— Ծանոթացեք,— ցույց է տալիս ինձ,— գրող է, թեև գուցե գյուղատնտես պիտի լիներ: Ինքը մեղք չունի, քննադատներն են սխալվել... Ասենք նրանք էլ մեղք չունեն, գուցե նրանք էլ կահույք պիտի պատրաստեին...

Աղջիկը ձեռքը մեկնում է ինձ, ժպտում է հին ծանոթի նման: Իսկ Տիգրանի հայացքն արդեն ուրիշ տեղ է:

Մայթով դանդաղ գալիս է մի ծերունի: Ձեռնափայտով է, հնատարազ, ակնոցով, մտախոհ է, անուշադիր: Ծերունին չի տեսնում Տիգրանին, մինչդեռ Տիգրանը ժպտում է նրան մի քիչ խորամանկ ու լայնաշուրթ: Ժպտում է, հանել է գլխարկը: Ծերունին մոտենում է, հիմա կանցնի մեր մոտով: Այստեղ Տիգրանը խոնարհվում է և բարձրաձայն ողջունում.

— Բարեւ ձեզ, պարոն Մարգար:

Ծերունին բարձրացնում է գլուխը, մեղավոր ժպտում մի մարդու նման, որ չի նկատել մտերիմ ծանոթին.

— Ասու պարին,— ասում է վանեցու առողջանությամբ: Հետո կանգնում է, մեղքը քափելու համար մեկնում է ձեռքն ու մրմնջում.

— Ուշքս վրաս չէր, է, ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա...

Հանկարծ լրջանում է:

Տիգրանը ժպտում է ավելի ու ավելի պայծառ, մինչդեռ ծերունու շուրթերի անկյուններում խտանում է բարկությունը.

— Զեվզեկ...

Մենք ծիծաղում ենք:

Ծերունին հեռանում է:

Ախր ծերունին Տիգրանի հայրն է, Բաղմանյանց պարոն Մարգարը...

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1

«Ներկայանալ առավոտյան ժամը 9-ին»:

Երեկո է:

Հացակումած մայրս թխվածք է տեղավորում առանց այն էլ բերնեբերան լի պայուսակում: Ես տղամարդ եմ խաղում, թեև մորս սփոփելու համար ասած բառերս, կուլայից թափող ջրի նման, ղլղլում են կոկորդումս:

Պատերազմ է:

«Ներկայանալ առավոտյան ժամը 9-ին»:

Ներկայանում եմ:

Սկսվում է նրանից, որ մերկացնում են:

Մի ծեր մարդ ու երկու ջահել աղջիկ. ահա բժշկական հանձնաժողովը: Ծերունին հոգնած է, ձանձրացած: Աղջիկները կամ անցյալ գիշեր հերթապահել են, կամ քիչ առաջ լաց են եղել. աչքները կարմրած են, թախծոտ:

Իմ առջև կանգնած երկարահասակ, չորուկ պատանին ընդգծված քաղաքավարությամբ պատասխանում է ծերունու հարցերին.

— Ցավո՞ւմ է:

— Ոչ, միևրրդ:

— Շնչեցեք:

— Խնդրեմ:

— Խորրը:

— Հաճույքով, սըր:

Ծերունին զայրանում է.

— Թողեք խեղկատակությունը:

— Խնդրեմ:

— Ինչի՞ց եք գանգատվում:

— Չեմ գանգատվում, ափսոսում եմ:

— Ինչպես թե, ի՞նչն եք ափսոսում:

— Այ, դուք կարող էիք օրական միայն հինգ հոգու մերկացնել, իսկ այժմ ստիպված եք... Չէ՞ որ դուք հոգնած եք, միլորդ...

Ծերունին նայում է տարակուսած.

— Լսեք, ես ժամանակ չունեմ, հիմար մի ձևանաք:

Բայց տղան այլևս չի ժպտում.

— Ներեցեք, բժիշկ:

— Հաջորդը,— սրտնեղած կանչում է ծերունին:

Հաջորդը ես եմ: Երկարահասակ տղան քաշվում է մի կողմ, ես մոտենում եմ: Տղան թեթևացած շունչ է առնում.

— Փառք աստծո:

— Ի՞նչ:

— Սա կարճահասակ է,— ինձ ցույց տալով ասում է տղան,— սրան քննելը հեշտ կլինի:

Աղջիկները ժպտում են:

— Լսեք,— զայրանում է ծերունին:

Բայց տղան հանկարծ մեղմանում է, գլուխը խոնարհում.

— Ժպտացեք, բժիշկ, ախր ես այս բոլոր հիմարությունները դուրս եմ տալիս, որ դուք ժպտաք: Կվերադառնանք, բժիշկ, բոլորս էլ կվերադառնանք, ձեր տղան էլ կվերադառնա, ազնիվ խոսք, գետինը մտնեմ, թե սուտ եմ ասում...

Բժշկի աչքերը խոնավանում են.

— Դու լավ սիրտ ունես, տղա:

— Շնորհակալ եմ, հայրիկ:

Տղան գնում է հագնվելու: Բժիշկն այլևս հոգնած չէ, աշխույժ տկտկացնում է թիկունքս ու ինքն իրեն մրթմրթում.

— Ձեմ հիշում, Ջավենիս ընկերն է երևի...

2

— Դու հարցնում ես. «Ինչու»: Միանգամայն հասկանալի է, տղաս, հակառակը տարօրինակ կլիներ: Մի կիլոմետրից էլ երևում է, որ վագոնի ավագը լինելու համար ես քեզանից ավելի հարմար եմ: Բարձրահասակ եմ, այս մեկ, խելոք եմ, երկու...

— Ջավզակ ես, երեք,— չարացած կտրում է մեկը:

Տիգրանը լռում է, հետո ծանր հառաչում.

— Նկատեցին սատանաները...

Բոլորը քրքջում են:

Մեզ ուղեկցող ուսուցիչները տարակուսած հարցնում է.

— В чем дело?

Մեկը նրան բացատրում է բանի էությունը: Զինվորականը ժպտում է.

— Люблю чудаков...

Առավոտյան դեմ Տիգրանն արդեն բոլորի սիրելին է: Ոչ ոք չի վիճում նրա հետ, ոչ ոք չի բողոքում: Արդեն բոլորի անունները

գիտի, բայց որ զարմանալին է, գիտի բնավորությունները:

— Սինյոր, շատակեր եք, գիշերը կերաք ութ գաթա և մի շար սուշուխ:

— Չորս գաթա,— արդարանում է անակնկալի եկած տղան:

Բոլորը քրքջում են: Ռուս գինվորականը նորից տարակուսած հարցնում է.

— В чем дело?

Մեկը կրկին բացատրում է նրան:

— Տանկից ես վախենում,— բռնում է Տիգրանը տղաներից մեկի օձիքը:

— Ո՞վ ասաց:

— Չե՞ս վախենում:

— Չէ:

— Շատ լավ է: Ես վախենում եմ, իմ մայրն էլ է վախենում: Քոնը ո՞նց է, չի՞ վախենում:

— Չէ:

— Ապրիս: Բա ո՞նց անենք:

— Ի՞նչը:

— Էն, որ ես վախենում եմ:

— Ո՞նց թե...

— Դու արդեն մի առավելություն ունես: Դու չես վախենում, ես վախենում եմ: Նշանակում է, դու մինչև գեներալ կբարձրանաս: Իսկ ես այդպես էլ կմնամ շարքային: Հետո գեներալին ծանր կվիրավորեն, ասում են՝ գերմանացիները հենց մի գլուխ գեներալներին են վիրավորում... Հետո ես, շարքայինս, կյանքս վտանգի ենթարկելով, քեզ կհանեմ կրակի գծից: Գերմանացիներն ինձ կսպանեն: Դու կհուզվես ու սանիտարական գումարտակի

բժշկուհիներին կասես. «խոնարհեցեք գլուխներդ, սա այն զինվորն է, որ կյանքի գնով փրկեց ծեր գեներալին»։ Սանիտարական գումարտակի բժշկուհիները գլուխները կխոնարհեն, իսկ Երևանում մնացած իմ սիրած աղջիկը նրանց նման գիտակից չէ, կլսի, կզայրանա, քեզ դեռ ոչինչ, ինձ վրա կզայրանա, կասի. «Անխելք, զոհվելու տեղ գտավ, գոնե փրկածը բանի նման լիներ...»։

Բոլորը քրքջում են։ Ռուս զինվորականը նորից տարակուսած հարցնում է.

— В чем дело?

Մեկը կրկին բացատրում է նրան։ Զինվորականը տարուբերում է գլուխը։ Իսկ արդեն սրտաբաց դարձած տղան ժպտալով խոստովանում է Տիգրանին.

— Տանկից ես էլ եմ վախենում։

— Փառք ասածո,— թեթևացած շունչ է քաշում Տիգրանը,— փրկվեցի։

— Ո՞նց թե։

— Դու գեներալ չես դառնա։ Գերմանացիները քեզ չեն վիրավորի։ Ես կյանքիս գնով քեզ չեմ հանի կրակի գծից, չեմ սպանվի։ Սանիտարական գումարտակի բժշկուհիները գլուխները չեն խոնարհի։ Երևանում մնացած իմ սիրած աղջիկը չի զայրանա ու քո մասին էլ չի ասի, թե իբր դու բանի նման չես...

Գնացքը սլանում է, վագոնն օրորում է մեզ։ Տիգրանը խոսում է, խոսում։ Ու մարդիկ քնում են ծանր մտքերով լի գիշերից հետո։

3

Տեղում չէին խուզել։ Հավաքակետի վարսավիրը հիվանդացել էր։ Մենք Թբիլիսի ենք հասնում փայփայված, շոյված մազերով։ Բայց միայն մազերը չեն, որ մեզ կապում են խաղաղ օրերի հետ։ Դեռ

մեր հագին են մեր շավարները, որ փայլում են ուսանողական նստարաններին երկար քսվելուց, դեռ մեջքներիս են բարակ, նեղլիկ գոտիները, որ տարիներ շարունակ չափել են մեր աճը: Վերջապես մեր թիկունքներին են բազմաբղետ պայուսակները, որոնցում մայրերը հաջողացրել են ուտելիքի աներևակայելի քանակ խցկել:

Կայարանից տանում են շարքով: Շարքն անկանոն է, ծիծաղելի, բայց մայրերի վրա կանգնած քաղաքացիները չեն ծիծաղում:

Շարքի առջևից լոք-լոք, արագիլի նման, քայլում է Տիգրանը, շարքի հետևից շնչակտուր գնում եմ ես:

Վերջապես հասնում ենք: Դարպասները բացվում են ու հսկա շենքերի արանքում տեղավորված անծայր բակը կուլ է տալիս մեզ:

— Կանգ ա՛ռ:

Մեզ ուղեկցող զինվորականը գնում է զեկուցելու: Փխրուն շարքը մի ակնթարթում փշրվում է: Մարդիկ մեջքներից հանում են պայուսակներն ու պարկերը, մի քանիսը նստում են դրանց վրա:

Տիգրանը կանգնել է մեջտեղում ու արդեն բացատրում է.

— Այո՛, սիրելի Գառնիկ, սա քեզ համար կենտրոնական փողոցի մայթը չէ, որ մի զարմացած աղջկա աչքով անես ու հետո մի շաբաթ պարծենաս, թե համբուրել ես... Սա զինվորական դպրոց է, այստեղ արտակարգ կարգապահություն է հարկավոր: Օրինակ, ի՞նչ ես անելու այդքան գաթան: Հրամանատարը կգա. «Դեն նետել ավելորդ ուտելիքը»: Իսկ ես քեզ ճանաչեցի: Դու, իհարկե, գաթան դեն չես գցի: Իսկ գաթայի համար հաուպտվախտ նստել չես ուզում: Ամբողջը միանգամից կուտես: Իսկ հետևա՞նքը... Իսկույն ստամոքսդ կխանգարվի... Կտանեն հոսպիտալ: Այնտեղ լուծողականի փոխարեն ուրիշ դեղ կտան: Հավատացնում եմ, սիրելիս, հոսպիտալներում հենց այդպես էլ անում են, և ի՞նչ...

Կռվելու փոխարեն անտեղի կկորչես, մինչդեռ հայրենիքն սպասում է, որ դու փրկես իրեն... Ահա, թե ինչ է նշանակում գաթա, այոս...

— Շարքի՛,— հնչում է մի ահեղ ձայն:

Մեր առջև կանգնած է մի փոքրամարմին ավագ: Առաջին նվագ մենք գլխի չենք ընկնում, որ ահեղ ձայնը նրանն է, մինչդեռ նա մանրիկ աչքերից կրակ է ցայտեցնում և գոռում բակով մեկ.

— Շուկա են սարքել, ինտելիգենտիկնե՛ր...

Մի կերպ շարք ենք կանգնում: Ահեղաձայն գաճաճը հանկարծ ժպտում է ու, շարքի առաջն ընկնելով, ասում.

— է՛յ, արագի՛լ, իմ հետևից, դեպի բաղնիք...

Վազում ենք ինչ-որ երկար շենքերի մոտով, որոնցից, ավելները ձեռքներին, դուրս են գալիս դպրոցի հին սաները և ժպտալով նայում մեզ: Մեր ուսերին լիսկլիսկում են պայուսակներն ու պարկերը, լայն շալվարները փաթաթվում են ոտքներիս, շնչակտուր հեռում ենք, մինչդեռ ահեղաձայն գաճաճը սլանում է, ու նույնիսկ Տիգրանը չի հասնում նրա հետևից:

— Կանգ ա՛ռ:

Մենք անակնկալի եկած ընկնում ենք իրար վրա: Տիգրանն իր տակ ճխլում է ահեղաձայն գաճաճին, հետո վեր է կենում ու քաղաքավարի ասում.

— Ներեցեք, բարոն, ես ձեզ փոքր-ինչ ճխլեցի...

Ավագը զայրացած ոտքի է կանգնում, աչքերով ծակում Տիգրանին ու քամակը քորելով ասում.

— Արջ ես, տո...

Հետո հանկարծ ժպտում է.

— Ի՞նչ կա դրսում, մի շաբաթ է, որ եկել եմ Տազանրոզից... Համա ջանավար ես, հա՛...

Ամեն ինչ փոխվում է: Տղաները մեղմանում են, զվարթանում: Աշխարհը լայնանում է, դպրոցի պատերը ետ են գնում, ու նույնիսկ Գառնիկի համար դադարում են հոգս լինել շարաքաստիկ գաթաները:

— Տար տղաներին,— ասում է Տիգրանը իր պարկը տագանրոզցուն մեկնելով:

— Տար տղաներին,— ասում է մի ուրիշը:

— Տար տղաներին:

— Տար տղաներին:

— Տար տղաներին,— ափսոսանքով ասում է Գառնիկը:

— Մենք մտնում ենք բաղնիք:

Շփոթված տագանրոզցին դեռ կանգնած է գետնին շարված մեր պարկերի առաջ:

4

Ոչ մի չարչարանք չի պահանջվում: Հարկավոր չէ պտուտակները ոլորել: Զուրը թափվում է ինքն իրեն: Հինգ ըոպե տաք ջուր է գալիս, հետո կտրվում է, այդ ժամանակ պետք է մարմնիդ օճառ քսես, ապա հինգ ըոպե ցնցուղներից սառը ջուր կթափվի, արագ-արագ մաքրիր մարմնիդ օճառը, և մարմինդ ու խուզած գլուխդ մաքուր են...

Սառը ջուրը կտրվում է: Գառնիկը դեռ ծածկված է փրփուրով: Տիգրանը կարողանում է բացել միայն մեկ աչքը: Իսկ լողարանի շեմքին արդեն կանգնած է լեյտենանտը.

— Դուրս գալ նախասրահ, հագնվել...

— Մի քիչ էլ ջուր կարելի՞ է, չհասցրի,— ասում է Գառնիկը:

— Դուրս գալ նախասրահ:

Տիգրանը մի աչքը փակ մոտենում է լեյտենանտին.

— Թույլ տվեք ծանոթանալ, Տիգրան Բաղմանյան:

— Դուրս գալ նախասրահ,— կրկին գոռում է լեյտենանտը:

Տիգրանի շուրթերին ժպիտ է երևում:

— Բայց, միևրդ,— նազանքով ասում է նա,— այստեղ թյուրիմացություն կա: Կուրսանտ Բաղմանյանը միայն մեկ աչք ունի: Հասկանալի է, մեկ աչքով նա չի կարող կռվել, այսինքն, առնվազն մեր հաղթանակը կուշանա, քանի որ, ինքներդ եք հասկանում, շարքում յուրաքանչյուր զինվորը մի կաթիլ ջուր է հաղթության ջրաղացին...

Լեյտենանտը նախ չի հասկանում Տիգրանին, ապա հանկարծ կարմրում է ճակնդեղի նման:

— Կուրսանտ,— գոռում է նա,— երկու վերակարգ անհերթ:

Տիգրանը կանգնում է զգաստ:

— Լսում եմ, երկու վերակարգ, խնդրում եմ չնեղանաք, որ պատվի չեմ առնում: Ինքներդ ծանոթ եք կանոնադրությանը, երբ զինվորի գլխին գլխարկ չկա, նա չպետք է ձեռքով պատվի առնի, այնպես որ...

Լեյտենանտը դուրս է թռչում նախասրահ, այնտեղից լսում ենք նրա՝ ձայնը.

— Ավա՛գ, երկու վերակարգ այդ տիպին:

Հինգ րոպե հետո Տիգրանը քայլում է շարքի առջևից: Ավագը թիվ է տալիս.

— Մեկ, երկու, մեկ, երկու...

Շարքը բարձրանում է աստիճաններով: Լայն ու երկար միջանցքում լեյտենանտը հանկարծ գոռում է.

— Դասակ, կանգ առ, զգա՛ստ:

Կանգնում ենք, նկատում ենք տարեց կապիտանին, որ միջանցքի ծայրից ժպտալով մոտ է գալիս: Նոր լվացած հատակը դոփելով, լեյտենանտն շտապում է կապիտանին ընդառաջ: Ես նայում եմ նրա խաղացկուն քայլքին, աքլորաճուտի կեցվածքին, որքան սարքովի վեհություն ու նազանք կա այս արճճե զինվորիկի մեջ: Զինվորական երթերի ժամանակ ես առաջ էլ շատ եմ տեսել կոկ ու վայելուչ, մի քիչ հոգնած սպաների, որոնց վայելչության մեջ սարքովի ոչինչ չկար, որոնց հոգնածությունն իսկ հաճելի էր, դուրեկան: Սա ուրիշ է: Նայում եմ ու հասկանում Տիգրանի արարքը: Տիգրանը պարզապես բոլորից շուտ է նկատել տարբերությունը:

Լեյտենանտը ձգվում է կապիտանի առաջ ու սերտած անփութությամբ զեկուցում.

— Մարտկոցի ընկեր հրամանատար, նորեկներից կազմված երկրորդ դասակը վերադառնում է բաղնիքից: Զեկուցում է դասակի հրամանատար լեյտենանտ Զուբը:

Կապիտանը մոտենում է շարքին, ժպտում.

— Բարև ձեզ, ընկեր կուրսանտներ:

— Բա՛րև:

— Բա՛րև:

— Բա՛րև:

Խառնիխուռն պատասխանում են տղաները:

Իսկ ապարանցի Զալիբեկը շարքի հետևից մտախոհ ասում է հայերեն.

— Բարով, հազար բարի:

Կապիտանը ծիծաղում է: Լեյտենանտը չի հասկանում նրա ծիծաղի պատճառը, բայց հետևելով հրամանատարին, շուրթերի վրա ժպիտ է ծնում:

— Ձեր մարտկոցի հրամանատարն եմ,— ասում է կապիտանը,— ազգանունս Դայնեկա,— դիմում է Տիգրանին,— ի՞նչ կրթություն ունեք:

— Գրականության ֆակուլտետի երրորդ կուրսում էի սովորում, ընկեր կապիտան:

— Լեյտենանտ,— ասում է կապիտանը,— սրան նշանակում եմ դասակի հրամանատարի օգնական, զեկուցել երեկոյան ստուգման ժամանակ:

Կապիտանը հեռանում է: Տիգրանը մտախոհ նայում է նրա հետևից.

— Ճիշտ որոշում էր, մերսի, միլորդ,— նազանքով հանում է գլխարկը:

Գազազած լեյտենանտը կարգադրում է.

— Ցրվե՛լ: Ավագ, ցույց տվեք ննջարանը:

5

Ձի:

Ահա վերակարգը:

Ձի: Եվ այն էլ ոչ թե մեկ հատ, այլ ամբողջ վաթսունվեց, գեղեցիկ, ողորկ, երկայնաոտ ու լայնակուրծք: Երբ գնում ենք դաշտային պարապմունքի և քաղաքի փողոցներով տանում ենք նրանց հրանոթներին լծած, նրանք հիացած անցորդների առաջ հպարտությամբ բարձրացնում են գլուխները, քայլերգի տակտով վերուվար անում գեղեցիկ ոտքերը, անորոշ խրխնջում:

Իսկ այստեղ, ախոռում, նրանք բոլորովին ուրիշ են: Ահա կանգնած են շարքով, մեկը մեկից գեղեցիկ, մեկը մեկից դաժան, ինչպես հեքիաթների գեղեցկուհիները:

Չորս հոգնած կուրսանտ: Տիգրանը վերակարգի ավագն է: Նա օձիքին երկու փայլուն եռանկյունի ունի, իսկ ես, Գառնիկն ու ապարանցի Զալիբեկը շարքայիններ ենք:

Զարմանալի է: Գյուղից եկել է Զալիբեկը, բայց ձիերից վախենում է, իսկ մեզ համար վաթսուներեց ողորկ մարմինները պարզապես անլեզու հակառակորդներ են, որոնց չի կարելի սպանել, չի կարելի նույնիսկ թակել, որոնց պետք է խնամել, պահել մաքուր, որ, աստված չանի, ստուգելիս լեյտենանտ Զուբը դժգոհ չմնա: Հոգնածությունից Զալիբեկի լացը գալիս է, ավելի շուտ ցախավելն է տանում նրան, քան նա ցախավելին: Տիգրանը գնում է Զալիբեկի կողքից՝ դուլը ձեռքին: Դուլի միջի թարմ գոմաղբից թանձր գոլորշի է բարձրանում, իսկ Տիգրանը Զալիբեկին բացատրում է.

— Կոմս, դարեր ի վեր ձին եղել է մարդու բարեկամը: Փառքի մարտադաշտերը հերոս մարդկանց ու հերոս ձիերի ոսկորներով են ծածկվել: Հիշեցեք ձեր փառահեղ նախահորը՝ Վարդան Մամիկոնյանին: Կարծում եք այն ժամանակ ձի չէի՞ն խնամում, սխալվում եք: Իսկ մի՞թե այն ժամանակ հաճելի էր: Ո՛չ, կոմս, հավատացնում եմ, այն ժամանակ էլ հաճելի չէր, ձի խնամելը հեշտ ու հաճելի է միայն գրքերում ու կինոնկարներում: Ահա, խնդրեմ, անկյունի շիկակարմիրը կրկին բարեհաճեց դուրս գնալ: Շտապեցեք, կոմս, վերակարգը հանձնելու ժամանակն է: Հատկապես հենց այս ժամերին է սիրում հայտնվել մեր դասակի հայրը:

Զալիբեկը ցախավելին հեծած շտապում է դեպի անկյունի շիկակարմիր ձին: Ու ճիշտ այդ վայրկյանին ախոռի դռների մեջ հայտնվում է «դասակի հայրը»:

— Զգա՛ստ,— գոռում է Տիգրանը, նա ձախ ձեռքով կրծքին է սեղմում աղբով լի դուլը և կեղտոտ կոշիկները ախոռի սալահատակին զարկելով մոտենում է լեյտենանտին.

— Դասակի ընկեր հրամանատար, ախոռում գտնվում են ուղիղ յոթանասուն շնչավոր, դրանցից վաթսուներեքը ձիեր են, մեկը Ձալիբեկն է, երեքը վերակարգի անդամները: Ձիերը գոհ են, Ձալիբեկը դժգոհ է, վերակարգի երեք անդամները...

— Թողնե՛լ,— գոռում է զայրացած լեյտենանտը:

— Թողնե՛լ,— կրկնում է Տիգրանը:

Լեյտենանտ Ջուբը շրջում է երկար, լուսավոր ախոռում, Տիգրանը ձախ ձեռքով դուլը գրկած հետևում է նրան, աչքերում հեզություն ու խորին ականածանք: Նրա ականածանքում շինծու ոչինչ չկա, հենց այդ է, որ կատաղեցնում է լեյտենանտին: Նա ուշադիր նայում է մսուրքներին, ձիերին, կերի պահեստը:

Ստուգումն ավարտված է: Դռների մոտ վերակարգը կանգնում է լեյտենանտի առաջ:

— Կոշիկները կեղտոտ են,— սառն ասում է Ջուբը:

— Միանգամայն ճիշտ է,— համաձայնում է Տիգրանը,— երևակայեցեք, այս կեղտոտ կոշիկները ամբողջ ախոռի պարկետը փշացրին:

Հանկարծ լեյտենանտը նկատում է, որ Տիգրանը դեռևս կրծքին սեղմած պահում է դուլը:

— Դե, ինչ ես կրծքիդ սեղմել,— գոռում է նրա վրա,— ցած դիր:

— Լսում եմ,— զվարթ գեկուցում է Տիգրանը:

Գալիս են մեզ փոխելու:

— Հանձնել,— ասում է լեյտենանտը,— շորերը մաքրել, ընթրել, պատրաստվել երեկոյան ստուգման:

Լեյտենանտը դուրս է գալիս ախոռից:

— Շարվի՛ր,— հրամայում է Տիգրանը:

Վերակարգը շարվում է։ Նորերը հեծնում են ցախավեճերին։ Տիգրանն աչքով է անում նոր վերակարգի ավագին ու մեզ կարգադրում.

— Զգա՛ստ, ա՛ջ դա՛րձ, քայլո՛ւ՛ մա՛րշ։

Երեքով իծաշարուկ դուրս ենք գալիս ախոռից։ Տիգրանը քայլում է կողքից, թիվ է տալիս.

— Մեկ, երկու, մեկ, երկու...

Ես մի կերպ քարշ եմ տալիս հոգնած ոտքերս ու անիծում հանկարծ կարգապահ դարձած Տիգրանին։

Բակում անցնում ենք լեյտենանտ Զուբի մոտով։

— Զգա՛ստ,— կարգադրում է Տիգրանը,— հավասարումը դեպի աջ...

Ինքը պատվի է առնում։ Լեյտենանտն շտապում է մտնել հարևան շենքը։

Մենք հասնում ենք զորանոց։

6

Մաքրում ենք երկարաճիտ կոշիկները։ Զալիբեկը կանգնած քնում է։ Տիգրանը բացատրում է նրան.

— Կոմս, առանց կարգապահության ոչ ոք չի կարող հաղթել, Սովորովն ասել է...

— Տիգրան,— կտրում է Գառնիկը։

— Ասա, որդիս։

— Զահլա տարար։

— Լսում եմ,— համաձայնում է Տիգրանը։

Վերջապես ավարտում ենք, լվացվում, գնում ենք ընթրելու։

Ճաշարանի վերակարգի տղաները մեզ համար ամենահամեղ պատառներն են պահել:

Գառնիկն ու ես ուտում ենք լուռ, Զալիբեկը փնշալով հաղթահարում է յուզոտ կաշան, Տիգրանը փիլիսոփայում է.

— Զիերը, զինվորներն ու Զալիբեկը պետք է կուշտ լինեն:

Եվ իր ափսեից միսը դնում է Զալիբեկի ափսեն:

— Ինչ ես անում, պետք չի,— շփոթվում է Զալիբեկը:

— Ճաշակեցեք, կոմս,— հառաչանքով ասում է Տիգրանը,— դեռ պատերազմի դաշտում ինչե՛ր կարող են լինել: Ես ձեր տոհմի համար պատրաստ եմ ամեն ինչ անել: Այ, եթե դուք բարեհաճեք սպանվել, ես խոստանում եմ ամուսնանալ ձեր այրու հետ: Մենք ձեր նկարը կմեծացնենք ու կկախենք ննջարանում: Մենք մինչև մեր մեղավոր կյանքի վերջը կհարգենք ձեր պայծառ հիշատակը... Ներեցեք, ինչպե՞ս էր կոմսուհու անունը...

Ես ու Գառնիկը փռթկացնում ենք, Զալիբեկը նեղանում է.

— Առ միսդ, հարամ է...

— Նեղացաք,— տխրում է Տիգրանը,— լավ: Եթե չեք ուզում, ես կոմսուհու հետ չեմ ամուսնանա, մենք ձեր նկարը չենք մեծացնի, ննջարանում չենք կախի, մինչև մեր մեղավոր կյանքի վերջը չենք հարգի ձեր պայծառ հիշատակը...

— Ինչ ես ուզում, տո,— լացակումած ասում է Զալիբեկը:

Հանկարծ Տիգրանը լրջանում է.

— Ծիծաղիր, ապուշ,— ասում է տխուր,— ծիծաղիր...

Ու ճաշը սեղանին թողած հեռանում է:

Երեքով նայում ենք նրա հետևից: Ուսերը կախվել են, քայլվածքը տարտամ է, անհաստատ:

... Առավոտյան հագնվելիս, Տիգրանը բարձի տակ երկու կտոր սուշուխ է գտնում: Զալիբեկը ննջարանում չէ:

— Կոմսն է դրել,— հաստատ ասում է Տիգրանը,— նրանից բացի դեռ ոչ ոք ծանրոց չի ստացել:

7

Թնդանոթի որոտի նման է հնչում.

— Ոտքի՛:

Քսանյոթ մարդուց օրորվելով ելնում են վեցը: Ոչ ոք չի կռացել սեղանին, երեք ամսվա ընթացքում սովորել ենք քնել ուղիղ նստած:

Դռների մեջ կանգնած գնդապետը սովոր մարդու տխուր աչքերով նայում է քնած կուրսանտներին, իսկ դասատուն՝ ոռւս երիտասարդ կապիտանը, շփոթված չգիտի ինչ զեկուցել.

— Քնած են, ընկեր գնդապետ:

— Տեսնում եմ,— գնդապետը թափ է տալիս ձեռքը,— ուղարկեցեք զորանոց:

Տղաները մեկ-մեկ արթնանում են: Տիգրանը բոթում է Զալիբեկին.

— Կոմս, խռացնում եք:

— Համմե՞:

— Խռացնում եք, ասում եմ:

Զալիբեկը բացում է պղտորված աչքը, ոտքի է կանգնում:

Նրա դիմաց կանգնած են բարի գնդապետն ու շփոթված կապիտանը:

— Քնել էիք, կուրսանտ,— ասում է գնդապետը:

— Ճիշտ այդպես:

— Դասի ժամանակ:

Զալիբեկը խոնարհում է հեզ, տխուր աչքերը:

— Քնել էր, ընկեր գնդապետ,— ուրախ զեկուցում է Տիգրանը,—
արդեն չորրորդ օրն է վերակարգում:

— Ինչո՞ւ,— զարմանում է գնդապետը:

Տիգրանը լուռ է, լուռ է նաև Զալիբեկը, լուռ է լսարանը:

Իսկ միջանցքում աղմկում են: Աղմուկը ճարճատում է գնդացրի
նման.

— Եմ դրանց ցույց կտամ, ինտելիգենտիկներ...

Գնդապետը զարմացած է, իսկ մենք ու երիտասարդ կապիտանը
չենք զարմանում: Լեյտենանտ Զուբն է: Ինչ-որ մեկը դրսում նրան
ասել է, թե տղաները քնում են դասի ժամանակ: Նա շաբաթական
երկու անգամ անակնկալ գալիս է ստուգելու: Գալիս է աղմուկով
ու հենց այդ պատճառով ոչ մեկին քնած չի բռնում:

— Թույլ տվեք,— միջանցքից լսվում է նրա գոռոցը:

Դուռը թափով բացվում է: Զուբը, խորամանկ ժպիտը շուրթերին,
կանգնում է դռների առաջ.

— Ընկեր կապիտան...

— Ավագ հրամանատար կա,— կտրում է կապիտանը:

Զուբը նկատում է գնդապետին, մի պահ կարկամում է, ապա
չինծու համարձակությամբ զեկուցում.

— Դասակի հրամանատար լեյտենանտ Զուբ:

Մենք լուռ կանգնած ենք:

Գնդապետը գրպանից հանում է լուցկու տուփը, լուցկիները
թափում հատակին:

— Բարեհաճեցեք հավաքել, լեյտենանտ:

Զուբը կռանում է ու մեկ-մեկ հավաքում լուցկիները, լցնում տուփի մեջ, տալիս գնդապետին, բայց սա կրկին շաղ է տալիս.

— Կրկնեցեք, լեյտենանտ:

Ճակնդեղի նման կարմրած Զուբը կրկնում է:

Գնդապետը նորից է թափում լուցկիները:

Կուրսանտների մեջ խուլ շշուկ է տարածվում: Լեյտենանտի ականջները վարդագույն են, շուրթերը դողում են: Բայց նա խոնարհ հարսի նման կրկնում է ակամա մարզանքը: Երրորդ անգամ տուփը գնդապետին հանձնելիս, նրա աչքերը լցվում են աղաչանքով:

— Դժվա՞ր է,— ժպտալով հարցնում է գնդապետը:

Զուբը լռում է:

— Պատասխանեցեք:

Զուբը նրանից չի հեռացնում աղաչական հայացքը:

— Առանց ընդմիջման չորս վերակարգ: Իսկ դուք միայն երեք անգամ լուցկիները հավաքեցիք: Զեկուցեցեք, խնդրեմ, Դայնեկային՝ հինգ օր տնային կալանք: Գոտին ու ատրճանակը կարող եք չհանձնել: Դասակի հրամանատարի օգնական:

— Լսում եմ,— արձագանքում է Տիգրանը:

— Քնե՛լ:

Գնդապետը հեռանում է: Չարացած Զուբը մոտենում է Զալիբեկին.

— Բողոքել ես, հա՞, սողուն:

— Կուլտուրայից է,— ժպտալով ընդմիջում է Տիգրանը:

— Լռել:

— Լսում եմ: Բանակում պետք է կարգ ու կանոն լինի, որովհետև, ներեցեք, բանակը դա հո կոշկակարների արտել չէ: Այ, օրինակի

համար...

— Օձ,— ֆշշոււմ է Զուբը:

Տիգրանը ժպտում է.

— Ինձ սխալ հասկացաք, բարոն, երգվում եմ, ես ձեր իրավունքն եմ պաշտպանում: Ախր սիրտս կտրտվում է, երբ ձեր նման ազնիվ սպան կարմրում է այսպիսի կուրսանտի համար: Եթե ինձ հարցնեք...

Կապիտանն ընդհատում է.

— Կուրսանտ Բաղմանյան:

— Լսում եմ:

— Դասակը տարեք զորանոց:

Տիգրանը պատվի է առնում: Մենք խառնիխուռն դուրս ենք գալիս միջանցք շարվելու: Դուրս գալուց առաջ Տիգրանը քաղցր ժպտում է Զուբին: Սա ձեռքը տանում է դեպի ատրճանակը: Տիգրանն ավելի լայնաշուրթ է ժպտում: Կապիտանը ցնցվում է զայրույթից.

— Լեյտենանտ, հանձնեցեք գոտին ու ատրճանակը:

Զուբը լուռ հանում է գոտին:

... Մեր շարքն անցնում է հսկայական բակով: Զուբն ավելի առաջ է, նա գրեթե վազում է, որ բակում հավաքված սպաներն ու կուրսանտները չնկատեն իրեն առանց գոտու ու ատրճանակի:

Ու հանկարծ պարզվում է, որ Զալիբեկը կարող է երգել: Զինվորական քայլերգի բառերը նա ասում է կոտրտված ուռներենով, բայց հաղթահարում է նույնիսկ ամենաբարձր անցումները: Դասակը համերաշխ ձգում է կրկներգը, իսկ շարքի կողքով քայլող Տիգրանը ժպտում է:

Երեկոյան երկարաճիտ կոշիկների մեջ ջուր ենք լցնում: Գիշերը հայտարարվում է տագնապ: Զուբը կանգնած է ննջարանում՝ ժամացույցը ձեռքին.

— Իջնել բակ, շարվե՛լ...

Երբ Աղավնյակը հագնում է կոշիկները, ջուրը շփալով դիպչում է երեսին, մի ակնթարթում փաթաթանները թրջվում են:

... Գնում ենք գիշերով: Ճանապարհը մի կողմ է մնում: Լույս չի կարելի վառել, «թշնամին» մոտիկ ձորակում է: Աղավնյակը գնում է հրանոթի հետևից կաղին տալով: Թաց փաթաթանները հավաքվել, գունդ են եկել ոտքերի տակ: Նա զգում է, որ հիմա ոտքերին արյունոտ, վարդագույն բշտիկներ կան, լացը գալիս է, բայց ոչ ոք չի խղճում նրան:

Ոչ ոք չի սիրում Աղավնյակին: Դպրոցում այդպիսի մի քանիսը կան, անունները կորցրած: Բոլորը դրանց Աղավնյակ են կոչում: Նրա հայրիկն ինչ-որ տեղ ինտենդանտական ծառայության գեներալ է, ուրեմն նա չի ճաշի մյուս կուրսանտների հետ, չի քնի ընդհանուր ննջարանում: Զուբը նրան հատուկ պատիվ է արել: Նա քնում է Զուբի փոքրիկ սենյակում: Նրա մազերը մերի նման խուզված չեն, շարքայինի կիրգե կոշիկներ չի հագնում, մաքուր է, կոկ: Նա ախոռի ճանապարհը չգիտի: Դասակին ընդամենը քսանվեց ձի է ընկել, դասակում քսանյոթ կուրսանտ կա...

Ճանապարհը երկար է, դժվար, իսկ ոտքերը ցավում են: Նա հրանոթի անձնակազմի երկրորդ համարը չէ, թե չէ կնստեր լաֆետի վրա, հակառակի նման լեյտենանտն էլ կորել է խավարում:

Ես քայլում եմ Աղավնյակի կողքից, լսում նրա խուլ հառաչանքները, խղճում եմ, ցածրաձայն ասում.

— Ինձ տուր հրացանդ:

— Ի՞նչ:

— Օգնեմ:

Մթնում չեմ տեսնում աչքերը, բայց մտածում եմ, որ դրանցում հիմա երախտագիտություն կլինի: Վերցնում եմ հրացանը:

9

Ինձ կանչել են լեյտենանտ Զուբի առանձնասենյակը: Կանգնել եմ, պատվի առել:

— Ո՞վ էր լցրել ջուրը:

— Զգիտեմ:

— Իսկ ինչպե՞ս իմացար ճանապարհին:

— Զիմացա:

— Հապա ինչո՞ւ վերցրիր հրացանը:

— Ընկերս հոգնել էր, օգնում էի:

— Սուտ է,— լսվում է մահճակալից (այնտեղ, ոտքերը փաթաթած, պառկած է Աղավնյակը),— գիտի, դրանք բոլորն էլ մեկ են, խոզեր...

Սրտումս եռում է զայրույթը, ուզում եմ հարձակվել Աղավնյակի վրա, որն այժմ ատելությամբ լի աչքերով ծակում է ինձ, բայց բարկությունս զսպում եմ, լռում:

Իմ փոխարեն խոսում է Զուբը: Խոսում է ոչ թե ինձ հետ, այլ Աղավնյակի.

— Մի անհանգստանա, ես սրանց բերանը բաց կանեմ, սրանք այլևս իմ ձեռքից չեն պրծնի...

Մի խոսքով, պատիժն ստանում ենք երեքով՝ ես, Զալիբեկը, Տիգրանը:

Տիգրանը ննջարանում հավաքել է բոլորին ու անդրշիրիմյան ձայնով հորդորում է.

— Լաց մի լինեք, ազնիվ պարոններ, տիկնայք, սրբեցեք արցունքները: Արծիվներն այցի կզան ձեր տառապյալ ասպետներին, բանտի մահճակալները մեզ փետուրե մահիճ կթվան, քանզի մենք գիտենք, որ մեզ համար այստեղ ցավով ու սիրով տրոփում են քսաներեք ազնիվ սիրտ: Ներեցեք, որ ես չեմ հաշվում Աղավնյակին, ես ներում եմ նրան, թող աստված ների մեղավորին...

Տիգրանը դիմում է Զալիբեկին.

— Կոմս, աղաչում եմ, դուք էլ ներեցեք նրան:

— Ներում եմ,— անկեղծ ասում է Զալիբեկը:

— Ի՞նչ:

— Ով հինը հիշի...

— Ապուշ:

— Ի՞նչ:

— Ոչինչ, կոմս, ես պարզապես երջանիկ եմ, որ տառապանքը կիսելու եմ ձեզ հետ միասին...

Խմբով գնում ենք Աղավնյակին ներելու:

Զուբն, իհարկե, մեզ դուրս է վռնդում իր ննջարանից: Դռների մեջ Տիգրանը հրաժեշտ է տալիս.

— Միլորդ, աղաչում եմ, հանուն ասպետության, գրեցեք կոմսուհուն, ահա հասցեն. Ապարան, քաղաք Ղուշի, կոմս Զալիբեկ դը Ծատուրի ապարանքը:

— Դո՛ւրս...

Ավագը մեզ դեպի բանտ է առաջնորդում: Բակում Տիգրանն աջ ու ձախ հանում է գլխարկը և նազանքով գլուխ տալիս: Ծանոթ կուրսանտները ժպտում են:

Իսկ Զալիբեկի լացը, համենայն դեպս, գալիս է...

Զալիբեկի ուսերը թմրել են, նշանակում է, թե արդեն կշտացել է։ Նա ափսոսանքով նայում է դուլլի մեջ լցված շիլային, որի վրա, սլացքի պատրաստվող հրթիռների պես, տնկվել են երեք գդալ, այդ թվում նաև իր սեփականը։

Տիգրանը հորդորում է նրան.

— Ամեն ինչ կարելի է հաղթահարել, կոմս, նույնիսկ կուշտ լինելը։ Եվ ինչ է նշանակում կուշտ լինել։ Ձերդ ազնվությունը մի՞թե այժմ չէր ճաշակի եղնիկի միս։ Կամ վերցնենք ծիծեռնակի բներից պատրաստված արգանակը, որ այնքան հարգի է հարևան Չինաստանում։ Իսկ կապիկի ուղեղը, տաք, արյունալի...

— Յա՛խկ,— ասում է Զալիբեկը։

— Իզուր,— ափսոսանքով պատասխանում է Տիգրանը,— պարզապես սովորության հարց է։ Այ, ձեր ապարանքի շուրջը փորված խրամատում, հավանաբար, միլիոնավոր գորտեր կան, իսկ դուք չեք կերել դրանք միայն նախապաշարվածության պատճառով։ Ներեցեք, կոմս, ձեր ախորժակն ունենալով խոզերն ուտում են սեփական ճուտերին։

— Տիգո։

— Հրամայեցե՛ք, կոմս։

— Լավ, էլի, ախպոր նման...

Տիգրանը գլուխ է տալիս.

— Մեծ պատիվ է, կոմս, մեծ պատիվ է։ Դուք բարեհաճեցիք ինձ եղբայր անվանել, ինձ, ազնվականական սանդուղքի ամենաներքևի աստիճանին կանգնածիս...

— Տիգո ջան, հոգուտ մատաղ, հերիք է, էլի։

— Ուրիշ օբյեկտ չկա,— անկեղծ հառաչում է Տիգրանը։

Բայց «ուրիշ օբյեկտը» հայտնվում է անակնկալ:

Բանտի վերակարգի տղաներից մեկը շտապ ներս է վազում, մեր առջևից հափշտակում է շիլայով լի դուլը, որ մենք գաղտնի նվեր ենք ստացել ճաշարանի տղաներից:

— Պահակապետը գալիս է,— շփոթված ասում է նա:

Տղան տանում է դուլը, մենք պատրաստվում ենք պահակապետին ընդունելու:

Տիգրանն անկեղծ ուրախանում է, երբ տեսնում է լեյտենանտ Զուբին: Այսօր «մեր հայրն» է պահակապետը:

Զուբը ներս է մտնում հաղթական ժպիտով:

— Ոտքի՛,— հրամայում է Տիգրանը:

Մենք ծուլ-ծուլ ոտքի ենք ելնում:

— Զինվորական կարգապահության ընկեր կանոնադրություն,— զեկուցում է Տիգրանը,— ձեզ վստահված տերության երեք ապաքախտ թշնամիները, եռօրյա ապաշխարանքից հետո, հասկացել են իրենց հանցանքը և խորին զղջումով խոստովանում են...

— Ահա՛,— հաղթական ասում է Զուբը:

— Սխալ է եղել, ընկեր լեյտենանտ:

— Ուրեմն սխալվե՞լ եք,— կծու հեգնում է Զուբը:

— Ճիշտ այդպես: Եվ ամբողջ մեղքը կոմսինն է:

— Ի՞նչ կոմս:

— Կոմս դը Ծատուրինը, տեր իմ: Ես նրան ասում էի, սա ոչ թե լեյտենանտի, այլ Աղավնյակի կոշիկներն են: Իսկ նա, ներեցեք, իր էշն էր քշում: Իբր ինքը շատ լավ է ճանաչում ձեր կոշիկները, իբր թե նա ձեր կոշիկները կճանաչեր մի միլիոն զուլգ կոշիկների մեջ, նույնիսկ մեկ կիլոմետր հեռավորությունից, քանի որ, ներեցեք,

ինչպես կոմսն է պնդում, իբր թե ձեր կոշիկներից գարշելի հոտ է գալիս...

Տիգրանի զեկույցի ժամանակ Զուբը կտրատում է իրեն, իսկ երբ Տիգրանը քաղցր ժպտալով վերջացնում է, լեյտենանտը դողում է ամբողջ մարմնով.

— Սրիկա՛,— ֆշռացնում է նա:

Տիգրանը նրա հայհոյանքն իր վրա չի վերցնում.

— Աղաչում եմ, ձերդ ազնվություն, այդպես մի վիրավորեք կոմսին, նա դրան սովոր չէ, օ՛հ, ինձ հայհոյեցեք, խնդրում եմ, դա մեծ պատիվ կլիներ ինձ համար: Ինքներդ դատեցեք, մի՞թե նա մեղավոր է, որ Աղավնյակի կոշիկներն էլ ձերի նման բուրում են... Մարդը սխալական է, ինչպես ասում էին հնում, կոմսը սխալվել է, և հավատացնում եմ, այժմ անկեղծ զղջում է, որ ձեր կոշիկների փոխարեն Աղավնյակի կոշիկներն է լցրել ջրով...

— Ես ձեզ ցույց կտամ, սրիկաներ,— գոռում է Զուբը զայրույթից չոված աչքերով: Նա կրկին ձեռքը տանում է դեպի ատրճառակը:

Զալիբեկը բարձրացնում է աթոռակն ու սկսում զննել դրա ոտքերը...

Կատաղած Զուբը դուրս է թռչում բանտի խցիկից:

Տիգրանը Զալիբեկին ասում է.

— Երբեք չեմ մոռանա, կոմս, դուք փրկեցիք իմ կյանքը, թող աստված պահպանի ձեզ տիֆից...

11

Դայնեկային սիրում ենք իր մեղմ բնավորության, աչքերում թաքնված անորոշ թախծի և այն բանի համար, որ դաշտային պարապմունքների ընդմիջումներին մանրամասն հետաքրքրվում է մեր անցած կյանքով:

Դայնեկան նման չէ Զուբին: Նա հրամայում է ցածրաձայն, բայց երբեք չի թողնում առարկել: Ավելին, նրա հրամանները երբեմն թվում են անիրագործելի, բայց ասվում են այնպիսի խոր համոզմունքով, որ իրագործվում են լրիվ ու ճիշտ ժամանակին:

— Գիշերային կրակավարժության համար հարկավոր են կարմիր ու կանաչ լապտերներ: Դրանք պատրաստ կլինեն ժամը 9-ին: Տասին կսկսենք վարժությունը: Բաղմանյա՛ն, ապահովել լապտերները, ստուգելու եմ ինն անց հինգ րոպե...

Շուրջն ամայի է, միայն շորս կիլոմետր հեռու, ինչ-որ ձորակում երկաթուղային կիսակայարան կա՝ պատերազմից ու մենակությունից խեղճացած մի հատիկ տնակով: Որտեղի՞ց գտնել գունավոր լապտերները:

Բայց հրամանը գալիս է կապիտան Դայնեկայից:

Տիգրանը կարճ ասում է.

— Լսում եմ:

Ճաշից հետո Զուբն ազատում է երեքիս՝ ինձ, Զալիբեկին ու Տիգրանին:

— Եթե լապտերները չլինեն, չնեղանաք,— սպառնալից ասում է նա:

Տիգրանը գլուխ է տալիս.

— Կլինեն, մոռսինյոր:

Ես չգիտեմ, թե ինչ է մտածում Տիգրանը, բայց հավատացած եմ, որ լապտերները կլինեն, քանի որ նա խոստացավ Դայնեկային:

Գնում ենք կիսակայարան: Ճանապարհին Տիգրանը լուռ է: Կարծես թե մեկը փոխել է նրան. բոլոր հնարավորություններն ունի Զալիբեկին ձեռն առնելու, բայց չի օգտվում առիթից: Զալիբեկն այնքան է զարմացել, որ արդեն երկրորդ անգամ է, ինչ հարցնում է.

— Տիգր՞:

— Հը՞:

— Ինչի՞ չես խոսում:

— Ի՞նչ:

— Հիվանդ հո չե՞ս:

— Չէ:

— Բա՞:

— Գլուխս մի տանի:

— Դու գիտես,— հառաչում է Զալիբեկը:

... Կիսակայարանում մեկը կաղում է նեղլիկ կառամատույցի վրա: Մենք մոտենում ենք նրան:

— Բարեւ,— ասում է Տիգրանը:

— Ի՞նչ կա:

— Հեշ, բարեւ:

— Բարեւ, եթե ուզում ես:

— Ձանձրալի՞ է:

— Մի կերպ կապրենք:

— Գիտեք ինչ, ես ոչ մի մեղք չունեմ, որ ձեզ մոտ ձանձրալի է:

— Ուրեմն գնա քո ճամփեն:

— Եկեք միասին ձանձրանանք, պահածոներն ինձնից:— Տիգրանը ցույց է տալիս Զալիբեկի ուսի տոպրակը, որտեղ տեղավորված են ընթրիքի համար ստացած մեր պահածոները:

Կաղը գործնական հարցնում է.

— Օղի կա՞:

— Չկա:

Կաղը մտորում է երկար, հետո հառաչանքով ասում.

— Գնանք:

... Տունը ցուրտ է, կեղտոտ, թախտի վրա փաթաթված է անկողինը, սեղանին մոմլաթ է գցած, անկյունում դրված են գունավոր դրոշակներն ու լապտերները, պատի կեռից երկաթուղայինի կարմիր գլխարկ է կախված:

— Տեղավորվեցեք,— ասում է կաղը,— ես գնամ օղու:

Զալիբեկն ուշադիր զննում է լապտերները:

— Տիգո:

— Զոռ:

— Եսիմ ուր գնաց: Ախար ուզ-ուզ...

— Զայնդ կտրի, ապուշ:

— Լավ, մի տաքանա,— համաձայնում է Զալիբեկը:

... Դեղին հեղուկով լցված ջրամանը ձեռքին ներս է մտնում կաղը:

Լուռ շարվում ենք սեղանի առաջ: Տիգրանը Զալիբեկի տոպրակից հանում է հաց, երջիկ ու երեք պահածոները: Կաղը կեղտոտ բաժակներ է բերում:

Զալիբեկն ափսոսանքով է նայում պահածոներին, Տիգրանն՝ անտարբեր. չգիտեմ ինչու խմել եմ ուզում: Կաղը լցնում է բաժակները.

— Ծանոթանանք, իմ անունը,— ժպտում է,— անունս Իվան է:

Տիգրանն ասում է մեր անունները:

Կաղը բաժակը հպում է մեր բաժակներին.

— Կարոտում եմ,— խոստովանում է նա,— մի մարդ էլ չկա, թե հետը խոսես:

— Կին չունե՞ս,— հարցնում է Տիգրանը:

— Կին,— անորոշ ասում է Իվանը,— չգիտեմ,— երկար լռում է, հետո ասում խռպոտ,— ինչ որ է, ձեր կենացը:

— Ձեր կենացը:

— Ձեր կենացը:

— Ձեր կենացը:

Խմում ենք:

Տնային օդին այրում է կոկորդա: Զալիբեկը դանակով բացում է պահածոները:

Խմում ենք երկրորդ անգամ, երրորդ, չորրորդ: Իվանը ոչինչ չի ուտում, աչքերը խոնավացել են:

— Կե՛ր,— առաջարկում է Զալիբեկը:

Իվանը ցույց է տալիս պիջակի մազուլթոտ թևը ու, չգիտես ինչու, հանկարծ ասում.

— Բրեստում եղե՞լ եք:

— Չենք եղել,— պատասխանում է Տիգրանը:

Իվանի աչքերն ավելի են խոնավանում:

— Իմ տունն էնտեղ էր:

Տիգրանը լցնում է բաժակները:

— Իվա՛ն:

— Դե՞:

— Մեզ երկու լապտեր է հարկավոր:

— Կարմիր ու կանա՞չ:

Զալիբեկը զարմանում է.

— Ո՞նց իմացավ:

Իվանը տխուր ժպտում է.

— Գիշերային կրակավարժությո՞ւն ունեք:

Տիգրանը գլխով է անում:

Իվանը բարձրացնում է բաժակը.

— Ժամը քանիսի՞ն է:

— Իննին:

— Կտամ, պայմանով:

— Ի՞նչ պայման:

— Մինչև ժամը ութը պահակ կկանգնեք սեմոֆորիս մոտ:

— Ինչո՞ւ:

— Ուրիշներն էլ կգան, սեմոֆորի գունավոր ապակիները... մի խոսքով...

— Կանգնեցինք,— ասում է Տիգրանը:

— Խմեք,— առաջարկում է Իվանը:

Տիգրանը հրաժարվում է:

— Խմեք,— կրկնում է Իվանը,— ասում եք Բրեստում չե՞ք եղել:

— Չէ:

— Ափսոս, իմ տունն էնտեղ էր:

Զալիբեկն այլևս ափսոսանքով չի նայում պահածոներին:
Օրորվելով դուրս ենք գալիս Իվանի խրճիթից:

Տիգրանը Զալիբեկին նստեցնում է սեմոֆորի տակ:

— Մարդ չմոտենա:

— Քեզ տես,— ժպտում է Զալիբեկը:

Զալիբեկը մնում է: Ես ու Տիգրանը կրկին գնում ենք
կիսակայարան: Իվանը քնած է խոնավ աչքերով, իսկ կեղտոտ

կառամատուցի վրա երկու-երեք հավ, ապարդյուն, կուտ են որոնում: Թախիծը կրծում է սիրտս: Տիգրանն անսովոր տխուր է:

— Տիգո:

— Հը՞:

— Տխուր ես:

— Կանցնի:

Ու հանկարծ, կարծես ինքն իր համար, ասում է ցածրաձայն.

— Բրեստը գրավել են:

— Պատերազմ է,— հառաչում եմ ես:

— Սխալ է,— սրտանց ասում է Տիգրանը:

— Ո՞վ է մեղավոր:

— Ով գիտի, բոլորը:

— Բայց մենք...

Տիգրանը բարկանում է.

— Իսկ ինչո՞ւ ենք նահանջում:

Ինչո՞ւ ենք նահանջում, մտածում եմ ես: Մի՞թե վատ են կռվում մեր մարդիկ, մի՞թե պակասում է քաջությունը, ատելությունը, սերը: Խելոք է ինձնից, անպայման խելոք է, բայց չգիտես ինչու ինձ է հարցնում:

Տիգրանը քայլում է առջևից ու կարծես ինքն իրեն մտորում.

— Կռվողներն իհարկե մեզանից վատը չեն, այստեղ ուրիշ բան կա, ուրիշ... Երկու լապտերի համար կիսակայարանի Իվանի հետ օղի խմիր... Հրանոթները ձիերով ենք քաշում...

Լռում է, հետո ավելացնում դառնացած.

— Բրեստը գրավել են, իսկ այստեղ Զուբի նման տիկնիկները կանոնադրություն են խաղում փայլեցրած կոշիկներով:

Ինչ-որ բան ճիշտ չէ, ինչ-որ բանի դեմ պիտի ըմբոստանալ, բայց ես միայն նեղացած փնչացնում եմ, իսկ Տիգրանն ավելի ու ավելի է մոայլվում.

— Դայնեկային բանտից ազատել են պատերազմ հայտարարելու օրը: Ինչու միայն Դայնեկան: Ասում են գեներալներ էլ կան, որ մինչև երեկ բանտերումն էին... Ձեզանից մարդ չե՞ն տարել:

— Ձէ,— չոր ասում եմ ես:

— Իմ եղբայրներին տարան... Ես, իհարկե, փոքր էի, բայց ախր նրանք աշխարհի ամենաազնիվ մարդիկ էին, Արամ:

— Հարբած ես, դուրս ես տալիս:

— Ձէ, հիմա եմ լուրջ,— գոռում է Տիգրանը:— Իմ եղբայրները թշնամիներ չէին: Այստեղ ինչ-որ թյուրիմացություն կա: Դայնեկան էլ չէր կարող թշնամի լինել:

Քանզվում է ինչ-որ բան, փշրվում ցավագնորեն: Տիգրանը չէ, թեկուզ հայրս էլ լինի, ես ոչ ոքի թույլ չեմ տա փշրելու ամենաթանկագինը: Ձեռքերս դողում են: Դատարկ կառամատույցի վրա ինքնաբերաբար պարզվում է հրացանս.

— Սողո՛ւն...

Տիգրանը շրջվում է, թախծոտ ժպտում.

— Ավելորդ է, բարոն, միևնույն է, դուք ինձ սպանելու ունակ չեք: Կա ավելի հեշտ ճանապարհ: Ձեկուցեցեք Քրիստոսի անասունին, Ձուբը շնորհակալ կլինի...

Լսվում է կրակոց: Ես ցնցվում եմ:

— Զալիբեկն է,— գոռում է Տիգրանը:

Վազում ենք դեպի սեմոֆորը:

Զալիբեկն այնտեղ արդեն մենակ ծեծում է չորրորդ մարտկոցի երկու զինվորների: Փնչում է, անորոշ փնթփնթում.

— Շան որդիք, ես ձեր միլորդ հերն եմ անիծել: Էն մարդու տունը մնաց Բրեստ: Բրեստն առել են, սրանք եկել են սեմոֆորի ապակիները գողանան, շան որդիք... Թող աստված ների մեղավորիս...

Մեր հայտնվելը վճռում է ընդհարման ելքը: Չորրորդ մարտկոցի տղաները ծեծված փախչում են... Տիգրանը գովում է հարբած Ջալիբեկին.

— Կոմս, ձեր զինանշանի վրա պետք էր առյուծ նկարել, մինչդեռ դուք նախընտրել եք աթարի դեզը...

— Ես դրանց միլորդ հերն եմ անիծել,— դեռ չի հանգստանում Ջալիբեկը:

Ուղիղ ութին հեռանում ենք սեմոֆորի մոտից: Իվանը տալիս է լապտերները:

Ինն անց հինգ Դայնեկան ստուգում է: Լապտերները կան: Ինն անց տասը Զուբը երեքիս էլ ուղարկում է հաուպտվախտ: Նա մեղք չունի. Ջալիբեկը բուրում է օդու տակառի նման, իսկ չորրորդ մարտկոցի տղաները չեն մոռացել աչքերի տակ վառվող կապույտ «լապտերները»:

12

Քաղղեկի ձայնը փափուկ է, թավ: Խոսելիս նրա ադամախնձորը վերուվար է անում: Հոգնած աչքերը փակվում, բացվում են դժվարությամբ: Ամբողջ դպրոցը գիտի քաղղեկ Երոշինի պատմությունը: Մենք դեռ պատերազմին չենք հասել, մինչդեռ պատերազմը հարյուր հիսուներկու միլիմետրանոց հրանոթի նման անցել է Երոշինի վրայով: Պատերազմի հենց առաջին օրը նրա տան վրա ուռմբ է ընկել: Երոշինին գրել են համագյուղացիները: Հետո ընկերներն ուղարկել են հինգ տարեկան երեխայի վերջին նկարը... Երոշինը հրամանատարությանը խնդրել է իրեն ուղղամաճակատ ուղարկել, մերժել են.

— Այստեղ ես հարկավոր:

Ոչ ոք նրա արցունքը չի տեսել, բայց և ոչ ոք չի լսել նրա ծիծաղը: Երոշինը չի կռացել, թեև աչքերի տակ մութ կապույտ բծեր կան, ասում են չի քնում օրերով:

Այժմ նա նստած է սեղանի առաջ ու փափուկ ձայնով, հատ-հատ ասում է իր առջև կանգնած երեք կուրսանտներին.

— Ես կարմրում եմ ձեր փոխարեն...

Ես ու Զալիբեկը ոչինչ չենք կարող պատասխանել: Տիգրանի սրամտության պաշարը միանգամից սպառվել է: Զուբն ուրիշ, այստեղ քաղղեկ Երոշինն է:

— Ի՞նչ ես մտածում, Բաղմանյան,— հարցնում է քաղղեկը:

Տիգրանը լուռ է:

— Լռում ես,— շարունակում է քաղղեկը,— դու, իհարկե չես վախենում ինձնից:

— Չեմ վախենում,— ժպտում է Տիգրանը:

— Ճիշտ է, վախենալու բան չկա,— ասում է Երոշինը,— ես ձեզ չեմ կանչել պատժելու համար, և դուք այդ գիտեք: Իսկ ինչո՞ւ եք լռում, ուզո՞ւմ եք ասեմ: Ես գիտեմ, թե դուք հիմա ինչ եք մտածում:

— Ի՞նչ,— հարցնում է Տիգրանը:

— Սխալ է, մտածում եք, որ Զուբը մարդավարի խոսել ու ժպտալ չգիտի, սխալ է, որ Աղավնյակը ձի չի մաքրում, քնում է Զուբի սենյակում, լրտեսում է, քծնում: Մտածում եք, որ մեր բանակում այդպիսի բաներ պետք է չլինեն, ճի՞շտ է:

— Ճիշտ է:

— Իրավացի եք:

— Ի՞նչ:

— Զարմացա՞ք: Իրավացի եք ձեր տեսակետից: Նստեցեք:

Նստում ենք:

— Եկեք հիմա էլ ուրիշ կերպ մտածենք: Գերմանացին գալի՞ս է:

— Գալիս է:

— Այստեղ մենք ի՞նչ ենք անում: Սովորում ենք: Զուբը հազար ու մի թերություն ունի: Գյուղից եկած տղա է: Դպրոցն ավարտել է ձեր գալու նախօրյակին: Իսկ դուք գիտե՞ք, որ նա մարզում առաջին նշանառուն է, որ երկարատև երթի ժամանակ երեք օր մնացել է առանց ջրի, որ ամենից վարժն է նշանացույցը քանդելու ու հավաքելու մեջ...

— Հետո՞ ինչ:

— Սովորեցեք: Զուբը ձեր կյանքում միայն պատահական հանդիպում է: Սովորեցեք, գրողը ձեզ տանի, շուտով ինքներդ սպաներ կդառնաք, ձեզ դասակներ կվստահեն...— Դիմում է Զալիբեկին.— Իսկ դու, Ծատուրյան, նշանացույցը քանդել, հավաքել գիտե՞ս:

— Իհարկե՛:

— Իսկ հրաձգարանում, վարժական կրակահերթի ժամանակ, չորս արկ ուղարկեցիր քամու հետևից:

— Սխալվեցի,— շփոթվում է Զալիբեկը:

— Իսկ Զուբը չի սխալվում:

Լռում ենք:

Ինձ թվում է, թե առարկելու շատ բան ունեմ: Ինչ անենք, թե Զուբը մարզի առաջին նշանառուն է, Զուբի հերն էլ անիծած: Զալիբեկը առաջին նշանառուն չէ և ոչ էլ Պավկա Դյոմինը: Բայց Պավկա Դյոմինը մարդ է, ընկեր քաղղեկ: Դուք էլ: Այ, դուք ընտանիք եք կորցրել, կին, երեխա, բայց դրանից չի կարծրացել ձեր սիրտը: Այն ժամանակ էլ, երբ մենք ձեզ մոտ էինք գալիս, հաստատ գիտեինք, որ չեք պատժելու, գիտեինք, որ փափուկ եք...

Բայց զարմանալի է, ինչու նույնիսկ այս լողլողը, որ կարծես աշխարհին ծաղրով է նայում, սսկվել է ձեր առաջ...

— Կարելի՞ է գնալ,— հարցնում է Տիգրանը:

— Կարելի է:

Մենք ոտքի ենք ելնում: Քաղղեկը հանկարծ հարցնում է Զալիբեկին.

— Քանի՞ տարեկան է Արտոն:

— Ո՞վ:

— Երեխադ:

— Դուք որտեղի՞ց գիտեք նրա անունը:

— Գիտեմ,— ժպտում է քաղղեկը.— ես նրանից նամակ եմ ստացել:

... Թղթի վրա անորոշ խզբզոցներ կան: Դրանց տակ, կանացի ձեռագրով հայերեն գրված է. «Արտոն ինքնաթիռ է նկարել»:

Զորսով խոնարհվել ենք կարմիր մահուկով ծածկված սեղանին: Զալիբեկի խոշոր քթի վրա արցունք է պսպղում:

— Ինձ համար նամակը թարգմանեցին,— թաքուն քնքշանքով ասում է Երոշինը,— լավ մարդ է ձեր կինը, Ծատուրյան...

Լուռ հեռանում ենք:

Երոշինը մնում է գլխիկոր նստած: Սեղանի վրա, նրա առաջ Արտոյի նկարած ինքնաթիռն է:

Ես չգիտեմ ինչու դեռ մտածում եմ կիսակայարանի միջադեպի մասին. «Այստեղ ինչ-որ թյուրիմացություն կա», ականջիս դեռ հնչում են Տիգրանի բառերը: Մի՞թե թյուրիմացություն կա իսկապես... Ոչինչ չեմ հասկանում...

— Զուբի հերն էլ անիծած, Աղավնյակինն էլ,— չգիտես ինչու միջանցքում ասում է Զալիբեկը:

Տիգրանը բարձրացնում է գլուխը.

— Դուք ուրիշ բան էիք ուզում ասել, կոմս:

— Ի՞նչ:

— Ձեզ դուր է գալիս Երոշիւնը, նրա հետ ռազմաճակատ կգնայիք, ճի՞շտ է:

— Ճիշտ է:

— Ուրեմն զրույցն իզուր չէր:

13

Գնում ենք քաղաք:

Հազարից ավելի կուրսանտներ շարք են կանգնում: Իհարկե, կինոսրահն այդքան մարդ չի կարող տեղավորել, բայց, վերջին հաշվով, մեր նպատակը կինոդիտումը չէ: Հազարի մեծ մասը մի կրտսեր լեյտենանտի հսկողութեամբ կմնա փողոցում: Կուրսանտի համար դրանից մեծ երջանկութիւն չի կարող լինել: Կինոյի շենքի առաջ կրտսեր լեյտենանտը մնացածներին մի երկու անգամ աջ դարձ, ձախ դարձ կանի (բարձրաձայն, որպեսզի մայթով անցնող քաղաքացիները նկատեն իր մեծավոր լինելը), հետո աստիճանաբար պետից սովորական մարդ կդառնա ու կկարգադրի.

— Յրվե՛լ, կինոյի շենքից շատ չհեռանալ...

Մեծամասնութիւնը տեղացիներ են: Ահա թե ինչու կինոյի շենքի առաջ և հարեան պուրակում աշխույժ իրարանցում է սկսվում: Եկել են քույրերը, մայրերը, կանայք: Պուրակում սիրահարների նման իրար են կպել տասը տարվա ամուսինները: Մի տեղ պառավ մայրը կուշտ որդուն իր պատրաստած հալվայի, ով գիտե, որ կտորն է ուտեցնում: Մայթի վրա ջահել աղջիկը լաց չլինելու համար անընդհատ թարթում է աչքերը, իսկ դեմը կանգնած կուրսանտն ավստոսում է, որ աղջիկն եկել է ընկերուհու հետ:

Ես, Զալիբեկը, Գառնիկն ու Տիգրանը աննպատակ շրջում ենք խմբից-խումբ: Մեզ ամենուրեք հյուրասիրում են, ժպտում: Մի պառավ Զալիբեկի գրպանն է խոթում ինչ-որ փաթեթ: Մի ուրիշը վրացերեն բան է հարցնում, ժպտում է, բայց, չգիտես ինչու, աչքերից արցունքներ են հոսում:

Պատուհանների ապակիներին սպիտակ թանձիվի խաչեր կան, շենքերի վրա հսկայական տրանսպարանտներ. «Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար»: Տիգրանը դրանց մասին ուզում է ինչ-որ բան ասել, բայց Զալիբեկն ու Գառնիկը հրաժարվում են նրա մեկնաբանությունները լսել, գնում են անկյունի սպեկուլյանտից օղի գնելու: Տիգրանի թիրախը մնում եմ ես, բայց նա չի սիրում ինձ ձեռ առնել: Ես չեմ բարկանում, չեմ պատասխանում, մինչդեռ նրա ավյունը բորբոքելու համար առարկություն է հարկավոր:

Մայթով դանդաղ անցնում են երկու երիտասարդ: Նրանք մաքուր են, լավ հագնված: Տիգրանը չի կարող հանգիստ անցնել քաղաքացիական, այն էլ մաքուր հագուստի մոտով, մանավանդ եթե դրա տերը երիտասարդ տղամարդ է: Ժպտալով մոտենում է անցորդներին:

— Հարգանքներս:

— Ի՞նչ եք ուզում:

— Ոչինչ,— ժպտում է Տիգրանը,— միայն ծանոթանալ:

Նա մեկնում է ձեռքը, ժպտում: Երիտասարդը պատասխանում է նույն կերպ.

— Շատ ուրախ եմ:

— Ի՞նչ կա աշխարհում,— անմեղ հարցնում է Տիգրանը:

— Է՛հ,— հառաչում է երիտասարդը,— ինչ կարող է լինել, լուսաքողարկում:

— Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ,— գլուխն օրորում է Տիգրանը,— մի՞թե ամբողջ գիշեր:

— Իհարկե:

— Բա ի՞նչ եք անում,— հուսահատ հարցնում է ընկերս,— այդպես հո կարելի է ձանձրուլթից մեռնել:

— Էլ մի ասի,— սրտանց ասում է երիտասարդը,— հավաքվում ենք մեկի մոտ, ձանձրանում:

— Գոնե խաղո՞ւմ եք:

— Խաղում ենք:

— Խոսո՞ւմ:

— Հասկանալի է:

— Կավ աղջիկներ կա՞ն,— աչքով է անում Տիգրանը:

— Ա՛հ,— արհամարհական կտրում է թեթևսուլիկ երիտասարդը:

— Զահրումա՛ր,— հանկարծ ասում է Տիգրանը:

— Ի՞նչ:

Տիգրանը բռնում է շմաժ տղային, երեսը դարձնում դեպի հսկայական շենքը, որի վրա կայցրած է ծանոթ տրանսպարանտի միլիոներորդ տարբերակը.

— Բարի եղեք կարգալ, սինյոր, աչքերս չեն ջոկում:

Տղայի ընկերն աննկատ ծլկել է: Տղան հանկարծ խեղճանում է ու տրանսպարանտը կարգալու փոխարեն կցկտուր արդարանում.

— Ես... ես բրոնյա ունեմ... Իմ թոքերը թույլ են...

— Առաջինին հավատում եմ, դա ձեզ համար վատ չէ, միլորդ...

— Ազնիվ խոսք:

Մեր մոտով անցնում, է մի բարձրաստիճան գինվորական: Ես պատվի եմ առնում, Տիգրանը թափով գրկում է ծանոթ տղային.

— Գրիշ, սիրելիս...

Զինվորականը ներողամիտ ժպտում է, ըստ երևույթին մտածելով, թե ներկա է կարոտած ընկերների պատահական հանդիպման։ Անցնում է, մինչդեռ քաղաքացիական հագուստով տղայի ոսկորները ճարճատում են Տիգրանի գրկում։

— Վերջապես հանդիպեցինք...

Տիգրանի թևերի օղակն ավելի ու ավելի է սեղմվում։ Ես զգում եմ, որ միջամտելու ժամանակն է, անձանոթը կարող է ուշաթափվել.

— Տիգրա՛ն։

— Սպասիր։

— Տիգրա՛ն։

Տիգրանը բաց է թողնում տղային, սա դանդաղ նստում է մայթի եզրին։

— Դու հոգի չունես,— կշտամբանքով ինձ է դիմում Տիգրանը,— երկար անջատումից հետո մարդը հանդիպել է մտերիմ ընկերոջը, իսկ դու ցցվել ես չոր ծառի նման, գոնե հուզվելիք։— Դիմում է տղային.— Ոտքի ելեք, միլորդ, ձեր շալվարը կփչանա...

Անձանոթի աչքերում սառել է պաղատանքը։ Ես անկեղծ խղճում եմ նրան։

— Գուցե իսկապես թոքերը...— հայերեն ասում եմ Տիգրանին։

— Երկուսը միասին չի լինում,— պատասխանում է Տիգրանը,— և բրոնյա, և թոքերը։

Ես նկատում եմ, որ մեր շուրջն աստիճանաբար մարդիկ են հավաքվում։

— Ամոթ է,— ասում եմ Տիգրանին,— գնանք։

— Հեռացեք մոնսիեյոր,— դժկամ ասում է Տիգրանն անձանոթին։

Տղան չի հասկանում նրան:

Տիգրանը մոտենում է, պարզում ձեռքերը: Անծանոթը սարսափած կծկվում է, բայց ընկերս քնքշանքով բարձրացնում է նրան, կանգնեցնում մայթին, թափ տալիս շալվարը.

— Ցտեսություն:

Տղան օրորվելով ու ետ-ետ նայելով հեռանում է: Ամեն անգամ, երբ նա ետ է նայում, Տիգրանը մտերիմ ժպտում է նրան, հետո հավաքվածներին բացատրում.

— Տես է, հանկարծ վատ զգաց խեղճ տղան, հիվանդ է երևի, եթե չբռնեինք տապալվելու էր...

Մարդիկ հեռանում են:

... Զալիբեկն ու Գառնիկը գալիս են խմած: Զալիբեկը խորամանկության կաթիլ անգամ չունի: Նրա գրպանից երևում է օղու շիշը:

Տիգրանը ներողամիտ օրորում է գլուխը.

— Ախ, կոմս, ձերդ ապուշություն, դուք ձեր գրպանում հինգ օրվա հաուպտվախտ եք փոխադրում, սըր: Բարեհաճեցեք ինձ հանձնել շիշը...

— Առ, Տիգո ջան, ես քու ցավը տանեմ,— փողոցով մեկ գոռում է քնքշացած Զալիբեկը:

Շիշը կորչում է Տիգրանի համազգեստի գաղտնագրպանում:

Կրտսեր լեյտենանտն անցնում է մեր մոտով, Զալիբեկը քաղցր ժպտում է նրան:

— Խմա՞ծ ես:

Զալիբեկը լռում է:

— Խմած է,— հուսահատ ասում է Տիգրանը:

Սպասում ենք որոտի, բայց հանկարծ կրտսեր լեյտենանտը ժպտում է.

— Սուսուփուս տեղ կհասցնեք: Ձեր պատճառով նկատողություն ստանալու հավես չունեմ, տղերք:

Տիգրանը պատվի է առնում: Կրտսեր լեյտենանտի հեռանալուց հետո նա մտախոհ նայում է Զալիբեկին ու մեղմ ասում.

— Լավ տղա է երևում: Եթե ձեր պատճառով գլխացավանքի մեջ ընկնի, կոմս, հաուպտվախտից դուրս գալուց հետո ես ձեզ կջարդեմ, պայմանավորվեցի՞նք:

— Բա ոնց, Տիգո շան,— ուրախ համաձայնում է Զալիբեկը:

Մինչ մենք զբաղված ենք հաճելի դիվանագիտական զրույցով, անցնում է մի կարճահասակ, բարալիկ ու սիրուն աղջիկ: Տիգրանը հանկարծ լրջանում է.

— էթերի՛:

Աղջիկը զարմացած կանգ է առնում:

— Բարե ձեզ,— ասում է Տիգրանը:

— Բարե,— պատասխանում է աղջիկը,— դուք ո՞վ եք, ես ձեզ չեմ հիշում:

— Պատահական անուն ասացի,— ժպտում է Տիգրանը,— բախտս բանեց: Եթե տհաճ է, ներեցեք: Եթե ոչ, ծանոթանանք, ես Տիգրան Բաղմանյանն եմ, Երևանից, հասակիս մի նայեք, բարի տղա եմ,— ցույց է տալիս Զալիբեկին,— սա Զալիբեկն է, ապարանի կոմսը, ամուսնացած է, անվտանգ: Ձեր գալուց առաջ մենք կոմսի հետ քննում էինք այն հարցը... Բայց դա կարևոր չէ...

Քաղցրացած Զալիբեկը ժպտում է Տիգրանին, ժպտում է աղջկան, ժպտում է աշխարհին, իսկ Տիգրանը խոսում է, հա խոսում.

— Ես կոմսին համոզում էի, թե մի շիշ օղու համար չարժե վատնել ռազմական ուսման թանկագին ժամանակը հինգ օր հաուպտվախտում նստելով, նամանավանդ, որ գլխացավանքի մեջ կարող է ընկնել մի ազնիվ ասպետ:

— Ճիշտ է,— համաձայնում է Զալիբեկը:

— Կոմս, դուք բարեհաճեցեք լռել,— ասում է Տիգրանը,— ախր դուք նույնիսկ լուրջ ժամանակ չեք փայլում խորամտությունով:

— Ճիշտ է, Տիգր ջան:

Աղջիկը ծիծաղում է.

— Ինչ տարօրինակ տղա եք:

Նույն քաղաքակիրթ տոնով Տիգրանը ներկայացնում է նաև ինձ ու Գառնիկին:

Էթերին կանգնում է մեզ հետ: Միանգամից օրը պայծառանում է: Ետ են գալիս պատանություն խաղաղ տարիները: Նա քրոջ նման ժպտում է բոլորիս ու մտախոհ խոստովանում.

— Սովորելու ոչ մի ցանկություն... Երկու եղբայրներս...

Տիգրանը ձեռքը դնում է աղջկա նիհար ուսին.

— Հարկավոր չէ:

Աղջիկը հեռանում է: Տիգրանը երկար նայում է նրա հետևից:

Կինոյի շենքից կանաչ գետի նման դուրս է հորդում մերոնց շարքը:

— Շարվի՛ր,— կարգադրում է կրտսեր լեյտենանտը:

Մոտիկ պուրակում մայրը հալվայի վերջին կտորը խոթում է որդու գրպանը: Սիրահար ամուսինները պոկվում են միմյանցից: Տիգրանն առաջնորդ այծի նման անցնում է շարքի գլուխը: Ես ու Գառնիկը հարբած Զալիբեկին առնում ենք մեր մեջ:

— Թա՛փ, Թա՛փ, Թա՛փ,— ասֆալտապատ փողոցը բողոքում է ոտքի հարվածներից:

Անկյունում, մայթի վրա, կանգնած է էթերին: Տիգրանն ու նա նկատում են իրար: Էթերին բարալիկ մատները հպում է շուրթերին: Տիգրանը ժպտում է տամուկ աչքերով...

Փառք աստծո, անվտանգ հասնում ենք զորանոց, ոչ ոք չի նկատում Զալիբեկի հարբածությունը:

Այդ օրը Տիգրանն առաջին անգամ Զուբին բարևում է մարդավարի.

— Բարև ձեզ, ընկեր լեյտենանտ:

Զուբը կասկածանքով նայում է նրան:

— Կատակ չեմ անում, ազնիվ խոսք:

— Բարև,— կասկածամիտ փնջացնում է Զուբը:

14

Որոնում է:

Կախարդը մատանին գցել է ծովը: Թագավորի կրտսեր տղան կանգնել է ծովափին և ակնապիշ նայում է ալիքներին: Մի ժամանակ նա փրկել է ձկների արքայի որդուն: Լավությունը հատուցմամբ է գեղեցիկ: Ծովի թագաժառանգը հիմա կբերի մատանին, որ չար կախարդն իր ազատարարի գլուխը չկտրի...

Լավ է հեքիաթներում:

Բայց Տիգրանը թագաժառանգ չէ և ոչ էլ երբեք փրկել է ձկների արքայի որդուն:

Էթերին փոքրիկ է, գուցե քաղաքի ամենափոքրիկ աղջիկը: Սա է միակ նշանը, որով դպրոցի ամենախոշոր սանը կարող է փնտրել նրան: Բայց նա քաղաքում շրջել չի կարող, արգելված է, ոչ ոք քաղաքային արձակուրդ չի ստանում, եթե, նույնիսկ եկել են

հարազատները: Քաղաքը տեսնում ենք կիրակի օրերը, խմբով կուլտուրական միջոցառման գնալիս ու մեկ էլ դաշտային պարապմունքների օրերին, երբ շարքով անցնում ենք ծանոթ փողոցներով: Դասակի բոլոր տղաները աչքերը չռում են փոքրիկ աղջկան գտնելու համար, մանավանդ ես, Գառնիկն ու Զալիբեկը, որ ճանաչում ենք էթերին:

Բայց արքայազնն իզուր է սպասում ծովափին, ձուկը մատանին չի բերում:

Մի երեկո Զալիբեկն անհետանում է: Նրա բացակայությունը խնամքով թաքցնում ենք Զուբից ու Աղավնյակից, ողջ գիշեր սպասում անհանգստացած: Լուսադեմին «վերկաց»-ից առաջ հայտնվում է, գաղտագողի խցկվում ննջարան:

— Կոմս,— շնչում է Տիգրանը,— ձեզ կարելի է շնորհավորել, առաջադիմում եք, ձերդ մեծություն, կարծեմ գիշերս խնջույքի էիք յոթ հսկաների ապարանքում:

— Սո՛ւս,— ասում է Զալիբեկը:

— Համր գերեզման,— համաձայնում է Տիգրանը:

Բայց բոլորս արթուն ենք: Քսանհինգ զույգ աչքեր կիսախավարում պլպլում են՝ Զալիբեկին հառած: Մեկն անառարկելի տոնով ասում է.

— Պատմիր:

— Պատմելու բան չկա:

— Որտե՞ղ էիր:

— Հե՛չ:

— Ինչպե՞ս թե:

— Պատմիր, կոմս,— համոզում է Տիգրանը,— ամբողջն ապստամբում է:

— Զահլաս տարաք,— բարկանում է Զալիբեկը:

— Տգետ են,— համաձայնում է Տիգրանը:

Զալիբեկը ոչինչ չի պատմում, հոգնած նստում է իր անկողնի վրա:

Պատուհաններն աստիճանաբար կապտում են: Ընդարձակ բալի անկյունում փողհարը նվագում է դաժան «վերկաց»-ը:

Արագ հագնվում ենք: Զորանոցը մի ակնթարթ դառնում է մեղվի փեթակ: Իր անկողնի վրա նստած քնել է Զալիբեկը: Տիգրանն արթնացնում է նրան.

— Կոմս, ժամանակ է լոգանք ընդունելու:

— Հը՞:

— Լոգանք, ձերդ ազնվություն:

Զալիբեկը բացում է պղտորված աչքն ու հանկարծ ժպտում:

— Գտել եմ:

Ինչպես է հասկանում, չգիտեմ: Առաջին անգամ եմ տեսնում նրան այդպես լայնաշուրթ ժպտալիս.

— Մի ստեք, կոմս, թանկագինս:

— Գետինը մտնեմ, թե սուտ եմ ասում:

Բոլորը հետաքրքրված մոտ են գալիս: Զալիբեկն այլևս չի կարող պահել, պատմում է հեիհե.

— Երեկոյան իննից ոտնահան եմ եղել: Ամեն անգամ, որ փողոցում զինվորական էր երևում, սիրտս խփում էր, մկան ծակը տասը թումանով էի առնում: Մեկը նկատեց, մի հասակավոր գնդապետ էր: Ես պատվի առա: Սա կանգնեց, փնչացրեց, «առանց իրավունքի՞», հարցնում է, «առանց իրավունքի», ասում եմ, «ո՞ւր», «հեչ, օդ եմ շնչում», դուրս թռավ բերնիցս: Հանկարծ ծիծաղեց.

«Գիտե՞ս,— ասում է,— որ հաուպտվախտ կնստեցնեմ», «գիտեմ», ասում եմ: «Գնանք ինձ հետ»:

Գնացինք ուղիղ պարետանոց: Ճանապարհին չի խոսում, միայն ետ-ետ է նայում, ստուգում է, որ չփախչեմ:

Հասանք...

— Լվացվե՛լ,— լսվում է հերթապահի ձայնը:

Զալիբեկի պատմությունը մնում է կիսատ:

Լվացասենյակում մի կերպ թրջում ենք երեսներս: Տիգրանն շտապեցնում է Զալիբեկին.

— Կոմս, թանկագինս, միենույն է, լվացվելուց ձեր դեմքն ավելի չի գեղեցկանա...

— Հա,— շարունակում է Զալիբեկը,— մտանք պարետանոց, հերթապահը վեր թռավ, զեկուցում է. «Ընկեր գնդապետ, էսպես ու էսպես»...

— Պատմելո՞ւ ես, թե չէ,— բարկանում եմ ես Զալիբեկի վրա:

— Թո՛ւ,— թքում է Զալիբեկը,— էն տեսակ պատմությունը փսորեցին... Շատ եք ուզում, լավ, էթերին եկավ...

— Ո՞նց թե:

— Էթերին ի՞նչ ուներ պարետանոցում,— օճառից աչքերը փակ զարմանում է Գառնիկը:

— Բա, որ ասում եմ թողեք հերթով պատմեմ:

Տիգրանը հուսահատ թափ է տալիս ձեռքը.

— Պատմիր, Կոմս, մեկ է...

Զալիբեկը պատմում է: Աստիճանաբար իմանում ենք, որ նրան բռնող գնդապետն ինքը քաղաքի պարետն է եղել, որ Զալիբեկը լեղապատառ է եղել այդ բանն իմանալով.

— Այ տղա, թուքս ցամաքեց,— խոստովանում է նա,— ասեցի՝ գլուխդ չկոտրի Ծատուր, էս հո հոգեց հոգի կորար:

Գնդապետը հերթապահին կարգադրել է ակտ կազմել՝ դպրոցի հրամանատարությանն ուղարկելու, և կալանավորել Զալիբեկին:

Հերթապահը նստել է ակտը գրելու ու հանկարծ...

— Այ տղա, մեկ էլ դուռը բացվեց... Աչքերիս չեմ հավատում... նա է: Կանգնել է դռների առաջ ու.

«Հայրիկ»:

Գնդապետը շուռ եկավ, ժպտաց.

«էթերի»,— գոռացի ես:

Գնդապետը զարմացավ.

«Դուք որտեղի՞ց եք ճանաչում իրար»:

Իսկ էթերին ժպտում է.

«Վայ, քիթ»:

«Նոր, էլ որտեղ»։ Սա հորը խնդրում է.

«Իմ բարեկամն է,— ասում է,— հայրիկ...»:

Մի խոսքով, ակտը ճղեցին: Գնդապետը քաղցրացավ, իսկ էթերին մի գլուխ հարցնում էր.

«էն ձեր լողլողը ո՞նց է»:

— Բա ինչի՞ ուշացար,— թերահավատ հարցնում է Գառնիկը:

— Պատվում էին,— պարծենում է Զալիբեկը:

— Զէ՛...

— Տո, բա ինձ մի աչքո՞վ ես նայում:

— Ճիշտն ասա,— պահանջում եմ ես:

Զալիբեկը մի պահ լռում է, հետո ասում ցածրաձայն.

— Գնդապետը չթողեց: «Մեկ է,— ասում է,— հիմա իմ տղաները քեզ կբռնեն, իսկ թե մեկ էլ պարետանոց ընկար, էթերին էլ չի կարող քեզ փրկել: Ամենալավ ժամանակը լուսադեմն է, լուսադեմին սուսուփուս կգնաս»:

Կապիտան Դայնեկան լվացասենյակ է մտնում այն ժամանակ, երբ Տիգրանը գրկի մեջ ճխլում է Զալիբեկին:

— Կուրսանտ,— բարկանում է Դայնեկան:

Տիգրանը թողնում է Զալիբեկին: Զարմացած կապիտանը նկատում է, որ երկուսն էլ ժպտում են:

— Տարօրինակ կատակ է,— ասում է նա,— այդպես դուք կարող եք հաշմանդամ դարձնել մարդուն, դա ինչ արջային քնքշանք է:

— Լսում եմ, հաշմանդամ չդարձնել, ընկեր կապիտան,— ուրախ զեկուցում է Տիգրանը:

Տարակուսած կապիտանը դուրս է գալիս ուսերը թոթվելով:

Տիգրանը ծունկը դնում է հատակին.

— Յմահ ձեր ծառան եմ, կոմս,— ասում է Զալիբեկին ու հանկարծ գոռում,— չքվիր, թե չէ, չ... չեմ երաշխավորում...

Այդ օրը երկրորդ անգամ Տիգրանը մարդավարի բարևում է լեյտենանտին.

— Բարև ձեզ, ընկեր լեյտենանտ:

Զուբը պատասխանում է թերահավատ.

— Բարև...

Ու գնում է իր սենյակը օրագրում արձանագրելու. «Կուրսանտ Բաղմանյանը փոխվում է, ըստ երևույթին, իմ դաստիարակչական աշխատանքը ազդում է»:

Համոզված եմ, նա այդպես էլ կգրեր: Ափսոս, դեռևս երեկոյան Պավկա Դյոմինը նրա սենյակից թոցրել է օրագիրը...

Կիրակի է:

Կուրսանտների մեծ մասին տարել են քաղաք: Բայց շատերն էլ ննջարաններում քնի ծարավն են հագեցնում: Մեր դասակի կեսը ևս հրաժարվել է կինո գնալուց: Ննջարանի դուռը փակել ենք, պառկել մահճակալներին: Պավկա Դյոմինը կարդում է լեյտենանտ Զուբի օրագիրը:

Զուբն արձանագրել է իր «գործունեությունը» դասակն ընդունելու օրից: Պավկան կարդում է, մենք մտքով ետ ենք գնում: Ահա առաջին օրը ռազմական դպրոցում.

«Այսօր դասակ ընդունեցի: Ափսոս, ռազմաճակատ չեմ գնա, իսկ ես ինչպես էի ցանկանում... Իմ դասակը վատը չէ, թեև կան նաև... դժվար կլինի հատկապես մի քանիսի հետ...»

«Այսօր մեկի պատճառով տնային բանտարկություն ստացա համար առաջինից: Ցավն այն չէ, որ ինձ պատժեցին, ցավն այն է, որ պատժեց համար առաջինը, որին ես հարգում եմ ու սիրում ամենից շատ... Ես սիրում եմ իմ բոլոր հրամանատարներին, քաղղեկ Նրոշինին... Խեղճ մարդ, զրկվել է ընտանիքից: Ես սիրում եմ կապիտան Դայնեկային: Ինձ համար նշանակություն չունի, որ պատերազմից առաջ նա բանտարկված է եղել քաղաքական մեղադրանքով: Եթե ազատել են, ուրեմն նրան բանտարկելը պարզապես սխալ է եղել: Ես սիրում եմ իմ բոլոր կուրսանտներին, չնայած մի քանիսը, օրինակ, Բաղմանյանը, Դյոմինը, Ծատուրյանը և այլն, դա չեն հասկանում»:

«Այսօր մեկը կրկին զայրացրեց ինձ: Ես չեմ ուզում, բայց պարտավոր եմ պատժել նրան, դա հենց նրա օգուտի համար կլինի...»:

— Աչքդ լույս,— ասում է Գառնիկը Զալիբեկին,— էս կա-չկա, քո մասին է:

— Զհանդամը,— բարկանում է Զալիբեկը:

— Մի անհանգստանաք, պարոնայք,— միջամտում է Տիգրանը,— Զուբը նկատի ունի ձեր խոնարհ ծառային: Դյոմինի թույլտվությամբ, ես արդեն ուսումնասիրել եմ օրագիրը,— դիմում է Դյոմինին,— Պավել Պալկին, տեր իմ, շարունակեցեք լուսավորչական աշխատանքը:

Պավելը կարդում է:

«Պրոնինին տղաներն իզուր տեղը նեղացնում են, Աղավնյակ են ասում: Այսօր նա նամակ ստացավ մեր գեներալից... Ինչ մարդ է, տեր իմ աստված, ինձ հատուկ բարե էր ուղարկել և, նույնիսկ անհարմար է, առաջարկում է որդու ավարտելուց հետո միասին տեղափոխվել իր մոտ: Ռոբերտ Պրոնինն էլ է խնդրում: Բայց ես նրան խնդրեցի բարե ուղարկել սիրելի գեներալին և ասացի, որ չեմ կարող համաձայնել, քանի որ ես ինտենդանտական ծառայության համար չեմ պատրաստված: Իմ տեղը մարտական շարքում է, կամ այստեղ, կամ ռազմաճակատում... Ռոբերտն, իհարկե, շատ տխրեց, բայց նա հասկացող տղա է, իզուր չէ, որ դաստիարակվել է բարձրաստիճան զինվորականի ընտանիքում, գովեց հայրենասիրական ձգտումս... Այո, կամ այստեղ, կամ ռազմաճակատում... Թեև ինչ կարող եմ անել, եթե հայրենիքը պահանջի, ես իմ հայրենիքի զինվորն եմ...»:

Զալիբեկը պատրաստ է զգացվել.

— Բայց, տղերք, վատ չի գրել շան որդին, ես իմ հայրենիքի զինվորն եմ:

Տիգրանը հառաչում է.

— Կոմս:

— Համմե:

— Դուք ի՞նչ կարծիք ունեք Դարվինի ուսմունքի մասին:

— Զեռ քաշի, կարծիք չունեմ:

— Իզուր, կոմս,— մեղմ ասում է Տիգրանը:

Դյոմինն ընդհատել է ընթերցումը: Բոլորը հետաքրքրվել են: Տիգրանը քաղցր-քաղցր համոզում է Զալիբեկին.

— Իզուր, թանկագին կոմս, Դարվինի ուսմունքում կա այսպիսի մի դրույթ. միջավայրը խստորեն ազդում է մարդուս և կենդանական աշխարհի վրա...

— Գիտեմ, հետո ինչ,— ըմբոստանում է Զալիբեկը:

— Հրաշալի է,— ուրախանում է Տիգրանը:

— Միջավայրն ի՞նչ գործ ունի էստեղ:

— Ունի, ունի,— տաք-տաք վրա է բերում Տիգրանը,— դուք, կոմս, մանուկ հասակում ոչխարների հետ շփվե՞լ եք, թե ոչ:

— Շփվելը որն է,— միամիտ ասում է Զալիբեկը,— դե մեզանում ոչխար ինչքան ուզես...

— Շնորհակալություն, կոմս, պարտավորեցրիք, հիմա բոլորի համար պարզ է, թե որքան ճիշտ է եղել Դարվինը՝ պնդելով, որ միջավայրն ազդում է մարդկանց վրա:

Մենք հռհռում ենք: Զալիբեկն ինչ-որ բան է գլխի ընկնում, փշոտվում է.

— Ի՞նչ ես ուզում ասել, տո...

Բայց այդ ժամանակ մեկը թակում է ննջարանի դուռը.

— Երևանի տղաների հարազատները եկել են:

Պավել Դյոմինն արագ պահում է լեյտենանտ Զուբի օրագիրը:

Մենք դուրս ենք թռչում ննջարանից:

Եկել են...

... Նրա վերնաշապիկը փայլում է ճերմակությունից, աչքերին ականոց կա, բայց մարդկանց նայում է դրանց վրայից: Քայլում է դիք-դիք, հավատացնելու համար, թե չի ծերացել: Գլխի հնատարազ գդակը հանում է ամեն վայրկյան՝ անցնող դարձող սպաներին ողջունելու: Նրա այդ շարժման մեջ Տիգրանին հիշեցնող ինչ-որ բան կա, բայց Բաղմանյանց պարոն Մարգարը ողջունելիս չի ժպտում որդու նման: Նա լուրջ է, հանդիսավոր, լի անսահման արժանապատվությամբ:

Վանանուշ մայրիկը, ընդհակառակը, շփոթված է, խեղճացած: Կյանքում առաջին անգամ նստել է գնացք, Երևանից եկել է Թբիլիսի՝ որդուն տեսնելու:

Շատերն են եկել. Գառնիկի հայրը, որ այս խմբի մեջ սպիտակ ագռավի է նման, ինտելիգենտ է, դեռևս չծերացած, մայրս, որ աչքի է ընկնում իր փոքրությամբ ու բերած կապոցի մեծությամբ, Զալիբեկի կինը, որ խմբում միակ երիտասարդն է և գուցե այդ պատճառով չի կարողանում զսպել արցունքները...

Նստում են դպրոցի բակում, ձիավարժարանի առաջ, գետինին թափված գերանների վրա ու, անփորձ դերասանների նման, անհոգություն են խաղում:

Հայտնվում է Զուբը, կանգնում մեր կողքին, գուցե և պարզ հետաքրքրությունից, բայց մեզ թվում է, թե նա կանգնել է, որ մերոնք թույլատրված երկու ժամից ավելի չմնան:

Տիգրանը ներկայացնում է նրան.

— Հայրի՛կ, մեր հրամանատարն է:

Առաջինը Զուբի ձեռքը սեղմում է Բաղմանյանց պարոն Մարգարը և հայերեն ժպտալով ասում.

— Լավ մանչ կերևա:

Տիգրանը թարգմանում է պարոն Մարգարի հաճոյախոսությունը մոտավորապես.

— Ազնվական է երևում:

Մայրս փորձում է Զուբի սիրտը շահել հայկական կլոր գաթաներով, ապարդյուն: Զուբը «կաշառք» չի վերցնում:

Նրա ներկայությամբ զրույցը չի տաքանում, քաշվում է հատկապես Զալիբեկի կինը:

Տիգրանը դիմում է Զուբին.

— Ի՞նչ կարծիք ունեք մեխի մասին, պրինց:

— Ինչպե՞ս:

— Մեխի մասին, հասարակ շինարարական մեխի:

— Ինչ հիմարություն:

— Ես էլ ճիշտ նույն կարծիքին եմ,— ժպտում է Տիգրանը և, Զալիբեկի կնոջը ցույց տալով, բացատրում,— մինչդեռ կոմսուհին այն կարծիքին է, թե դուք այստեղ ցցվել եք մեխի նման և նրան հնարավորություն չեք տալիս հարևան կոմսության հետ ունեցած սահմանային վեճի մասին ամուսնու հետ զրուցելու tête a tête:

Զուբը շփոթվում է: Գառնիկի հայրը փոթկացնում է: Զուբն ավելի է շփոթվում և, քթի տակ ինչ-որ բան փնթփնթալով, հեռանում:

— Ինչի՞ գնաց, ի՞նչ ասիր, զեվզեկ,— ժպտում է Բաղմանյանց պարոն Մարգարը:

— Զբաղված է, հայր իմ,— բացատրում է Տիգրանը,— գնաց պատերազմի հարցերը լուծելու, մի անհանգստանա, ձեզ հրաժեշտ տալու համար ժամանակին կգա:

— Զե՞ք սիրե:

— Ընդհակառակը,— կրքով ասում է Տիգրանը,— կոմսը, օրինակ, նրան տեսնում է երազում ու եթե մի շաբաթ նրանից անհերթ չի ստանում, վշտից երեք օր բան չի ուտում, խեղճը...

Եկել են:

Կարոտել են:

Կարոտել ենք:

Շուտով ավարտելու ենք:

Կզնանք ռազմաճակատ:

Բայց, չգիտես ինչու, խոսելու բան չկա: Առաջին հառաչանքներով, առաջին համբույրներով ամբողջ պաշարը վերջացել է: Մայրերը վախլուկ աչքերով զննում են համազգեստի մեջ օտարացած որդիներին: Բաղմանյանց պարոն Մարգարն սպառում է իր «անհոգության» վերջին պաշարները: Միայն Ապարանի կոմսը գտավ ելքը, կոմսուհուն առաջնորդեց ախոռ, ինչպես Տիգրանն է սրամտում. «Մեր նժույգների, մեր մարտական ընկերների հետ ծանոթացնելու»:

Ես փակում եմ աչքերս, որովհետև նկատում եմ, որ Զալիբեկը համբուրում է կնոջը նույնիսկ ախոռի դռանը չհասած:

Հանկարծ դպրոցի լայն դարպասներից ներս է մտնում կուրսանտների շարքը: «Ցրվել» հրամանից հետո ծանոթ տղաները շրջապատում են մեզ: Մայրերը, որ քաշվում էին համբուրել սեփական որդիներին, ազատորեն համբուրում են մեր ընկերների սև ու սպիտակ երեսները: Կապոցները քանդվում են կայծակի արագությամբ: Պավկա Դյոմինը հաջողությամբ նիհարեցնում է մորս բերած կապոցը: Նա ու մայրս նույնիսկ զրուցում են, ու ես զարմանում եմ: Ախր մայրս ռուսերեն ոչ մի բառ չգիտի, իսկ Պավկայի համար հայերենը ժամացույցի թիկ-թակից ավելին չէ:

... Առաջինը ես եմ նկատում նրան ու զարմանալի է, չեմ զարմանում: Կանգնել է Տիգրանի կողքին, նայում է Բաղմանյանց պարոն Մարգարին, ճանաչել է, ժպտում է Տիգրանի հորը: Տիգրանն զգում է, որ հոր ժպիտն անցնում է իր կողքով, շրջվում է.

— էթերի...

Հիմա էթերին Տիգրանին է ժպտում ու արդարանում շփոթված.

— Եկա տեսնեմ ինչպես եք ապրում:

— Էդ անուշիկ աղջիկն ո՞վ է,— հարցնում է պարոն Մարգարը:

Իսկ Տիգրանի մայրը, էթերիի թուխ գույնից խաբված, հայերեն ասում է.

— Ինչ սիրուն է, ո՞ւմ աղջիկն ես, որդի:

Տիգրանն աշխատում է բացատրել, որ էթերին վրացուհի է ու մեր պատահական ծանոթը, բայց մեր մայրերի համար դա արդեն ոչ մի նշանակություն չունի: Աղջկան խլում են իրարից, հայերեն ժպտում, հայերեն հյուրասիրում, մտքի մեջ հայերեն հեքիաթներ հյուսում յուրաքանչյուրն իր տղայի և անծանոթ աղջկա ապագայի մասին՝ պատերազմից հետո...

Պավկա Դյոմինը դեռ փնչացնելով խժռում է, իսկ ես մորս կողքին կանգնած մտածում եմ... հայրենիքի մասին: Քաղպարապմունքի ժամանակ հայրենիքն ուրիշ է. գաղափար, ոգևորված խոսք, հիմա ուրիշ, հիմա հայրենիքն այս հանկարծ ուրախացած պառավներն են, Բաղմանյանց պարոն Մարգարի հասկացող, խորամանկ ժպիտը, կյանքում առաջին անգամ շփոթված ընկերս, այս փոքրիկ վրացուհին, որին մայրս տենչում է հարս տանել, թեև նրա բառերից ոչինչ չի հասկանում:

Երանի եմ տալիս Զալիբեկին: Ախոռից մեկ-մեկ դուրս են եկել բոլոր հերթապահները, նշանակում է Զալիբեկն այնտեղ, կերի սենյակի խոտերի վրա համբուրում է սեփական կնոջը: Կոմսուհին արդեն լաց է լինում առանց ամաչելու... Կոմսուհին, Զալիբեկի հայրենիքը...

Տիգրանը շփոթվել է: Նշանակում է փոքրիկ էթերին մեծ հայրենիք է դարձել նրա համար... Իսկ ես... ես ժամանակ չունեցա սիրելու, ինձ համար դեռ ամեն ինչ թաքուն է: Արցունքոտվելու չափ ափսոսում եմ ինքս ինձ, սրտումս լեռնանում է անորոշ

կարոտը: Կուզեի նամակ գրել, ոչ թե մորս, այլ մի ուրիշին, նամակ, որ սկսվեր ամենասենտիմենտալ վեպերի նամակների նման.

— Թանկագինս, իմ սրտի հատոր...

Սթափվում եմ: Զուբը վերադարձել է: Նա արդեն քաղաքավարի ժպիտով բացատրում է եկվորների խմբի միակ ռուսագետին, Գառնիկի հորը.

— Ժամանակն է, ավելին չի կարելի, ընկեր...

Ես բարձրացնում եմ գլուխս: Զալիբեկն ու կոմսուհին, դուրս են եկել ախոռից: Տիգրանի մայրը բնազդով, համենայի դեպս, հաղթել է մորս. համբուրում է էթերիի ճակատը.

— Ապրիս, աղջիկս...

Հեռանում են: Տանում ենք մինչև լայն դարպասները ճանապարհելու: Բաղմանյանց պարոն Մարգարը վերջնականապես սպառել է «անհոգության» պաշարը, մայրս բոլորի մոտ հենց ընթացքի ժամանակ համբուրում է ինձ ու լալիս: Վանանուշ մայրիկը բաց չի թողնում էթերիին, խմբում նա միակ երջանիկն է թվում, փոքրիկ վրացուհին անխոս մխիթարում է նրան:

Կիրակին վերջանում է երեկոյան տասներկուսին: Դպրոցում վերջանում է առանց Զալիբեկի:

Քնելուց առաջ Զուբը կանչում է Տիգրանին և ասում.

— Եթե քաղաքում չբռնվեց, չեմ ասի, եթե բռնվեց, երկուսդ միասին կգնաք հաուպտվախտ:

Տիգրանը նրան է մեկնում մի կտոր սուջուխ.

— Պարտավորեցնում եք, ձեր մեծահոգությունն անսահման է, պաղատում եմ, ճաշակեցեք, ոչ, ոչ, եփել հարկավոր չէ:

Զուբը ձեռքի մեջ շուռումուռ է տալիս անծանոթ, երջիկանման բանը...

Զալիբեկը հայտնվում է միայն հաջորդ կեսօրին, նրա աչքերը պայծառ են:

Զուբը չի դրժում իր խոսքը:

— Հրաշքներ պատահում են,— փիլիսոփայում է Տիգրանը,— ասում են, օրինակ, մի երաժշտի շուն կլառնետ է նվագել...

16

Առավոտն սկսվում է անակնկալով:

— Ատրճանակներ չեն լինի,— ասում է Պավկա Դյոմինը:

Կեսօրին ծեր գնդապետը դահլիճում ներողություն է խնդրում.

— Ներեցեք, ընկեր սպաներ... Քսան տարի է, ինչ ծառայում եմ այստեղ, երբեք այսպես չի եղել: Բայց երբեք չի եղել նաև պատերազմը: Ատրճանակի պատյաններ կլինեն, գեղեցիկ, կաշվե պատյաններ, իսկ ատրճանակներ կստանաք զորամասերում...

Ծեր գնդապետն իրեն վիրավորված է զգում, տխրել է, մեզ թվում է, թե այդ չարաբաստիկ ատրճանակների համար: Բայց երբ հանդիսավոր մասից հետո իջնում է բեմից, մտնում մեր մեջ, հասկանում ենք, որ նրա տխրության արմատները խոր են:

— Իմ հասակում դժվար է ճանապարհելը,— մեղավոր ժպտալով խոստովանում է նա:

... Այսպես ավարտում ենք ռազմական ուսումնարանը: Երեք օր մնում է մեր տրամադրության տակ քնելու և քաղաքում զբոսնելու համար: Այդ երեք օրվա համար յուրաքանչյուրն իր պլաններն է կազմում:

Բայց ուրիշ են պլանները, ուրիշ է կյանքը: Ես, Տիգրանն ու Զալիբեկը, օրինակ, «կորցնում ենք» առաջին գիշերը:

Կեսօրին պարզվում է, որ կապիտան Դայնեկան մեկնում է ռազմաճակատ: Նա մարտկոցը հանձնելու է լեյտենանտ Զուբին,

Իսկ ռազմաճակատում դիվիզիոն կստանա:

Ճաշից հետո Դայնեկան մտնում է մեր ննջարանը: Մենք մեր նոր հագուստներին նոր, կարմիր քառակուսիներ ենք ամրացնում: Տիգրանը շապկանց վեր է թռչում տեղից.

— Զգա՛ստ:

— Թողնե՛լ, — ժպտում է Դայնեկան:

— Թողնե՛լ, — ժպտում է Տիգրանը:

— Լեյտենա՞նտ ենք դառնում:

— Դառնում ենք, ընկեր, կապիտան:

— Լավ է: Մենք էլ մայոր ենք դառնում, Բաղմանյան:

— Իմացել ենք:

— Ուրա՞խ եք:

— Ձեզ համար՝ այո:

— Իսկ ձե՞զ համար:

— Մեզ համար էլ:

— Ռազմաճակատից չե՞ք վախենում:

— Ինչու չէ, մի քիչ էլ վախենում ենք:

— Կեցցես, սիրում եմ անկեղծ մարդկանց:

— Բայց մինչև մեկնելը երեք գիշեր կա, ընկեր կապիտան:

— Քեզ համար երկու, Տիգրան, — Դայնեկան առաջին անգամ տալիս է ընկերոջս անունը:

— Ինչո՞ւ, — տարակուսում է Տիգրանը:

— Արի ինձ հետ:

... Տիգրանն ուշանում է: Իր քառակուսիները կպցնելուց հետո Զալիբեկը նրանն էլ է կպցնում: Սպասում ենք: Վերջապես գալիս է:

— Հը՞:

— Լեյտենանտ Թառայան, լեյտենանտ Ծատուրյան, լեյտենանտ Դյոմին:

Մենք ոտքի ենք ելնում:

— Պարոնայք,— ասում է Տիգրանը,— դուք առաջին մարտական առաջադրանքն եք ստանում:

— Ի՞նչ առաջադրանք:

— Ամբողջ դասակի անունից այս գիշեր հրաժեշտի ճառեր պիտի արտասանեք մեր մարտական ընկերների, յոթերորդ մարտկոցի նժույգների համար: Հիմնական զեկուցումը հանձնարարված է ինձ, — Տիգրանը շնորհալի գլուխ է տալիս,— մայոր Դայնեկայի իրավացի կարծիքով, ձեր խոնարհ ծառան ձեզնից խելոք է առնվազն մի քանի անգամ:

— Ինչ ես դուրս տալիս, մարդավարի ասա,— տաքանում է Զալիբեկը:

— Օ՛, կոմս, ես վիճեցի մայորի հետ, հատկապես ձերդ ազնվությանը նկատի ունենալով, բայց նա իրենն էր պնդում: Կոմսն, ասում է, մի քիչ դմբո է, թեև ազնվական ծագում ունի: Ասում է, կոմսն ինչպե՞ս կարող է լինել վերակարգի ավագ...

Դյոմինն ու ես արդեն հասկացել ենք: Զալիբեկը տարակուսանքի մեջ է.

— Ի՞նչ վերակարգ:

— Ամենասովորական, միլորդ, ամենասովորական,— ժպտալով պատասխանում է Տիգրանը,— տարբերությունը լոկ այն կլինի, որ ձերդ ազնվությունը ախոռ կժամանի լեյտենանտի ուսադիրներով:

— Զլեց,— դժգոհում է Զալիբեկը:

— Դե, ինչ ես աչքերդ չռել,— հանկարծ գոռում է Տիգրանը,— չորսով գնում ենք վերակարգ:

Տարօրինակ է, թվում է մենք ոչ մի զանցանք չունենք։ Դայնեկան միշտ սիրել է մեզ։ Դայնեկան լավ գիտի, թե ինչ է մեզ համար թիկունքի երեք գիշերը։ Մարտկոցը նոր կուրսանտների համալրում է ստացել, ու, համենայն դեպս, Դայնեկան մեզ է ուղարկում վերակարգ։ Իսկ այս ապուշ Տիգրանը, չգիտես ինչու, ժպտում է, շատախոսում։

Դյոմինը բռունցքով մեքենայորեն խփում է հարևանի ծնկանը, սա վեր է թռչում։

— Ինչո՞ւ,— ես համառորեն բացատրություն եմ պահանջում Տիգրանից։

— Կամք պետի, կամք աստծո,— գլուխն ազատում է Տիգրանը ու հանկարծ չոր-չոր կարգադրում.— Պատրաստվել վերակարգի։

Կատաղած դուրս ենք գալիս ննջարանից։ Աշխարհը հանկարծ ստորացել է, դարձել լեյտենանտ Զուբ։ Ոչ մեկս Դայնեկայից չէինք սպասում։

Զալիբեկն ավագից չորս կուրսանտական հնամաշ համազգեստ է պոկում, երեկոյան ընթրիքից հետո փնթփնթալով գնում ենք վերակարգի։ Տիգրանի հրամանատարական տենդը բռնել է, տանում է շարքով, թիվ է տալիս.

— Մե՛կ, երկո՛ւ, մե՛կ, երկո՛ւ, ձերդ հյուսիսային արջություն, դիմում է նա Պավկա Դյոմինին,— դուք բարեհաճում եք սխալ քայլել։

— Թքել եմ,— գոռում է Պավկան։

— Զեղավ,— Տիգրանը բակում կանգնեցնում է մեզ ու հանգիստ բացատրում,— ես այստեղ ավագ եմ, պրինց, և այն էլ ոչ միայն նշանակովի, բարեհաճեցեք կատարել հրամանը։

— Տիգրան։

— Իմ ազգանունը Բաղմանյան է, սըր։

— Թո՛ւ,— թքում է Պավկան:

Վերջապես հասնում ենք ախոռ: Հին վերակարգը հեռանում է: Մեր առաջին գործն այն է լինում, որ երեքով հարձակվում ենք Տիգրանի վրա: Նա հանգիստ տանում է հարվածները, հետո ժպտալով ասում.

— Մի՞թե այդպես են ծեծում մարդուն, ազնիվ ասպետներ, կոմս, բարեհաճեցեք մոտ գալ... Ո՛չ, ո՛չ, կանգնեցեք խոտի մոտ, այդպես... Ներեցեք, կոմս, ձերդ ազնվություն...

Մի ակնթարթում Զալիբեկը փռվում է խոտի վրա ու գալարվում ցավից: Շուտով մենք ևս հայտնվում ենք նրա կողքին: Իսկ Տիգրանը, ամենաընտիր ժպիտը դեմքին, հետաքրքրվում է մեր առողջական վիճակով:

— Հաշտություն,— ծոծրակը քորելով ասում է Զալիբեկը:

Տիգրանը մեծահոգաբար ընդունում է:

Ոտքի ենք ելնում:

— Դե, ասա,— պահանջում է Պավկան:

— Վաղը Դայնեկան մարտկոցը հանձնում է Զուբին:

— Հետո ինչ:

— Երկու թամբ է պակասում:

— Հետո ինչ:

— Թամբերը հարևան մարտկոցներում պիտի լինեն: Հավանաբար չորրորդի տղաներն են թռցրել՝ սեմոֆորի դեպքից հետո:

— Հետո ինչ:

— Հետո էն, քրիստոսի տրանսպորտ,— բարկանում է Տիգրանը,
— որ եթե դրանք չլինեն, Դայնեկան դրանց գինը պիտի վճարի տասներկուսուկես անգամ:

Վերջապես Զալիբեկը գլխի է ընկնում.

— Վայ ես դրանց, գնանք, ծեծենք:

Տիգրանն անհույս օրորում է գլուխը.

— Եվ ինչ է գտել այն ազնվական աղջիկը ձեր մեջ, կոմս, չէ՞ որ դուք, թող ներվի ասել, ապուշ եք, միլորդ:

Զալիբեկը չի առարկում, միևնույն է, սովորել է արդեն:

Տիգրանը բացատրում է.

— Թամբերն այստեղ պիտի տեղափոխվեն աննկատ:

Զվարթացած անցնում ենք մեր պարտականություններին: Դայնեկայի համար մի թանկագին գիշեր կարելի է զոհել, հերն էլ անիծած:

Կեսգիշերին չորրորդ մարտկոցի կատաղի ձիերից մեկը հանկարծ հայտնվում է բակի ձիավարժարանում: Չորրորդի վերակարգն, իհարկե, նկատում է, ընկնում ձիու հետևից: Մենք բարի հարևաններ ենք, դուրս ենք թռչում օգնելու: Օգնում ենք երեքով՝ ես, Տիգրանը, Պավկան: Զալիբեկը չկա: Կես ժամ վազվզում ենք ձիու հետևից: Իմ աչքի առաջ երկու անգամ Տիգրանը հասնում է ձիուն, բայց «չի կարողանում բռնել»:

Վերջապես բռնում ենք: Չորրորդի տղաները ձիուն տանում են: Մենք հոգնած վերադառնում ենք ախոռ: Այնտեղ, ձիասարքի պահեստի առաջ, իրար կողքի յոթ թամբ է շարված, իսկ դրանցից մեկի վրա, հաղթական ժպիտը դեմքին, բազմել է Զալիբեկն ու ծխում է:

Առաջին անգամ Տիգրանին տեսնում եմ լուրջ բարկացած.

— Ապուշ:

Զալիբեկը նեղանում է.

— Ինչ մարդ ես, տո:

— Ես երկուսն ասացի:

— Յոթն ավելի լավ է... Հազարից մի անգամ Դայնեկան մի բան խնդրեց...

— Յոթը կնկատվի:

— Հա՞,— զարմանում է Զալիբեկը:

— Զոռ:

Ստիպված կրկնում ենք: Ես, Պավկան ու Տիգրանը դարձյալ կես ժամ վազվզում ենք բակի ձիավարժարանում շորրորդ մարտկոցի վերակարգի հետ, երկու ուրիշ ձիերի հետևից...

Վերադառնում ենք: Զիասարքի պահեստի առաջ, համենայն դեպս, երեք թամբ կա:

— Զհասցրի,— արդարանում է Զալիբեկը:

Տիգրանն օրորում է գլուխը:

... Առավոտյան Դայնեկան հանձնում է, Զուբն ընդունում: Թամբերը ճիշտ այնքան են, ինչքան գրված է մարտկոցի վրա: Երրորդը թաքցրել ենք ախոռում, խոտի մեջ: Հանձնման արարողությունից հետո, Տիգրանն այդ մասին հայտնում է շորրորդ մարտկոցի վերակարգին...

17

Վերադառնում ենք արտահերթ վերակարգից ու, որպես հատուցում, մեզ սպասում է արտահերթ երջանկությունը: Այդ երջանկությունը քաղաքի ամենափոքրիկ աղջիկն է, որին, չգիտես ինչու, սիրում է ամենախոշոր տղան:

Էթերին երեք հատ սպիտակ վարդ ունի ձեռքին, որ, հավանաբար, ճարել է որևէ ջերմոցից:

Դեկտեմբերն ավլում է տերևներից դեղնած փողոցը, պատուհանների տակ սվսվում: Յուրտ երեկոն դանդաղ իջնում

է թիկունքի քաղաքին: Էթերին դարպասի առաջ մըսում է, մանրիկ ոտքերով դոփում մայթի սալահատակը, իսկ դռան մոտ կանգնած հերթապահ կուրսանտը հարցնում է մեզ.

— Որի՞նդ է:

Տիգրանը «պատահաբար» բախվում է հերթապահին: Սա ժպտում է, բայց ցավից ծռմռում է դեմքը: Տիգրանը քաղաքավարությամբ սփոփում է նրան.

— Հավատացնում եմ ձեզ, հերցոգ, ճիշտ այդպիսի պատկեր է, երբ բեռնատարը բախվում է մարդատար մեքենային:

Կուրսանտը նոր է, Տիգրանին չի ճանաչում, դրա համար էլ հենց բարկանում է.

— Հերցոգ էլ ես, դեռ մի բան էլ ավելի:

Դարպասի առաջ էթերին մըսում է ու ծիծաղում: Տիգրանը հրաժեշտ է տալիս կուրսանտին.

— Ցտեսություն, տեր իմ:

Մենք դուրս ենք գալիս: Մայթի վրա էթերին ձեռքի վարդերը բաժանում է մեզ: Ես ու Զալիբեկն ընկնում ենք անելանելի վիճակի մեջ: Զալիբեկը վարդը բռնում է փոքրիկ, սպիտակ դրոշակի նման, ես շտապ կոխում եմ շալվարիս գրպանը: Էթերին ծիծաղում է, իսկ Տիգրանը վարդն ամրացնում է կրծքին ու իրեն հատուկ նազանքով ասում.

— Մերսի, սինյորա, այս երջանիկ ծաղիկը ինձ հետ կանցնի փոթորիկների միջով և խոնավ խրամատում միշտ կհուշի ձեր քնքուշ անունը:

Էթերին լուռ բռնում է Տիգրանի թևը.

— Գնանք:

Տիգրանը կարծես դրան էր սպասում, առաջ է ընկնում, ես ու Զալիբեկը կախ ենք գցում ոտքներս, բայց էթերին նկատում է.

— Եկեք:

— Ո՞ւր:

Տիգրանն օրորում է գլուխը.

— Պարոնայք, ասպետը հարցնում է միայն այն ժամանակ, երբ թույլ է տալիս դաման:

Մեր քառասուն կիլոգրամանոց «դաման» գլխով է անում ու մենք լուռ հետևում ենք նրան:

Փողոցն ամայի է: Պատերազմը խավար ու լռություն է պարտադրել քաղաքին: Այս ու այնտեղ, քողարկված պատուհանից, մի ակնթարթ մայթին է ընկնում գունատ լույսի բարալիկ շիթը, մի տեղ մեկը բարձրաձայն բարկանում է.

— Փակեցեք լուսամուտը...

Մեր առջևից լուռ գնում են նրանք: Էթերին կախվել է Տիգրանի թևից, ու ինձ թվում է, թե նրա մանրիկ ոտքերը գետնին չեն հասնում:

Թեքվում ենք փողոցից-փողոց ու հանկարծ կանգնում շքամուտքի առաջ: Էթերին Տիգրանին առաջնորդում է աստիճաններով, ես ու Զալիբեկը լուռ հետևում ենք նրանց...

... Սենյակում տաք է, լուսավոր: Բազմոցի վրա, գլուխը վրացնակ կապած, նստել է մի պառավ կին: Էթերին ժպտում է նրան ու վրացերեն մի բան ասում:

— Վա՛յ, հայ ե՞ք, որդի,— ուրախանում է պառավը:

Տիգրանը գրեթե չոքում է, որ պառավը ճակատը համբուրի:

— Տատս է,— բացատրում է Էթերին,— Հավլաբարում է ապրել, հայերի մեջ:

Պառավը ձեռուոտ է ընկնում մեզ հյուրասիրելու: Էթերին զբաղեցնում է ալբոմներով:

Գալիս է մի բարձրահասակ, գեղեցիկ գնդապետ: Զալիբեկն առաջինն է նկատում, ձգվում է:

— Թողնե՛լ,— ծիծաղում է գնդապետը:

Էթերին ծանոթացնում է հոր հետ:

... Մենք գտվում ենք Արարատի կոնյակը, բայց ստիպված ենք համաձայնել, որ վրացական ցինանդալին առաջինն է գինիների մեջ: Գնդապետը գրեթե չի խմում: Ասենք, երևում է նա դեմ չէ, բայց այդտեղ է նրա մեծավորը, էթերին:

— Հայրի՛կ,— ամեն անգամ մեղմ ասում է նա, երբ գնդապետը բաժակը շուրթերին է մոտեցնում:

— Լսում եմ,— մեղավոր ժպտալով պատասխանում է հայրը:

Երեկոն հոսում է գոլ տանիքի տակ: Ընտանիք ծարաված, մենք ավելի շատ երջանկություն ենք խմում, քան վրացական անմահական գինին: Որքան խմում եմ, այնքան մշուշվում է միտքս: Եթե կա աշխարհում այս մեղմ անդորրը, բազմոցին մշմշացող այս բարի պառավը, լավ խոսքի նման ջերմ այս գինին, պատանությունից ելած այս չքնաղ աղջիկն ու հազարավոր նրա նմանները, որոնց շուրթերի անկյուններում քաղցր խոստովանությունն է պահված պատանությունից ելած հազարավոր տղաների համար, տեր աստված, եթե կա այս բոլորը, ապա ինչո՞ւ, հանուն ինչի՞ են կռվում մարդիկ, մի՞թե շատ բան է հարկավոր մարդու երջանկության համար, եթե մի հատիկ գոլ երեկոն կարող է նրան աշխարհի տերը դարձնել... Չեմ հասկանում, ոչինչ չեմ հասկանում...

Հեռախոսը զանգահարում է: Ես սթափվում եմ: Գնդապետը վերցնում է փողը.

— Լավ... Իսկույն... Ես անձամբ...

Էթերին հարցական նայում է հորը: Սա տխուր գլխով է անում:

Գնդապետը գնում է: Պառավը քաշվում է հարևան սենյակը: Ես ու Զալիբեկն զգում ենք, որ գնալու ժամանակն է, ոտքի ենք ելնում: Էթերին թախանձում է.

— Նստեցեք:

Հանկարծ Տիգրանը ելնում է տեղից, մոտենում էթերիի աթոռին ու, աչքերը մի կողմ շրջած, ասում.

— Ես ձեզ սիրում եմ... Ես վաղը չէ մյուս օրը մեկնում եմ ռազմաճակատ, ես լավ տղա եմ... Պատասխանեցեք...

Աղջիկը ցնցվում է, գլուխը կախում:

— Պատասխանեցեք:

— Բայց... Բայց մենք դեռ կանոնավոր ծանոթներ էլ չենք...

— Ես մեկնում եմ... Ժամանակ չկա... Ես լավ տղա եմ...

Էթերին հանդարտ լալիս է: Ես ու Զալիբեկը քարացել ենք տեղում: Գիշերվա մեկն անց է արդեն: Այլևս գնալու հնարավորություն չունենք: Տասներկուսից հետո ոչ ոքի դպրոց չեն թողնում:

Միևնույն է, քնել չենք կարող: Նստում ենք դեմ դիմաց՝ մինչև առավոտ: Տիգրանը փոխված ձայնով զեկուցում է աղջկան.

— Հորս ու մորս տեսել ես, երկու եղբայր ունեի...

Ես ու Զալիբեկը մտքում անիծում ենք ինքներս մեզ: Էթերին լռում է:

— Եղբայրներիս բանտարկեցին երեսունյոթին... Չգիտեմ, իմ կարծիքով, այստեղ ինչ-որ թյուրիմացություն կա...

Երեկոն այլևս գոլ չէ: Պատերազմն այլևս անբացատրելի չէ, բայց դա ամենևին էլ չի ուրախացնում, ընդհակառակը, մի դաժան տրտմություն պաշարում է ինձ, լավ է, որ մեկնում ենք, մտածում եմ ես, գուցե այնտեղ, ռազմաճակատում են բացվելու բոլոր

հանգուցյցները, մի ահռելի հարվածով պարզվելու են հանելուկները, այդ թվում և այն հանելուկը, թե ինչու ազնիվ պատանին, սիրո առաջին խոսքն ասելուց հետո, սիրած աղջկան զեկուցելու է, որ բանտարկել են եղբայրներին ու իր կարծիքով՝ թյուրիմացաբար...

Լուսադեմին դուրս ենք գալիս տանից։ Տիգրանը ոտքը կախ է գցում։

Ես ու Զալիբեկը դնում ենք դեպի դպրոց։ Զալիբեկն իրեն-իրեն փնթփնթում է, ես տապակվում եմ անել թախիծի մեջ։

... Բակի ձիավարժարանում նստած են նույն խմբով։ Եկել են բոլորը. Բաղմանյանց պարոն Մարգարը, Վանանուշ մայրիկը, Գառնիկի հայրը, որ այս խմբի մեջ սպիտակ ագռավի է նման, ինտելիգենտ է, դեռևս չծերացած, մայրս, որ աչքի է ընկնում իր փոքրուկյամբ, Զալիբեկի կինը, որ միակ երիտասարդն է ու գուցե այդ պատճառով չի կարողանում զսպել արցունքները...

Մոտենում ենք։

Բաղմանյանց պարոն Մարգարը ելնում է տեղից.

— Բարով, հազար բարի...

Զալիբեկի կինն ամուսնուն մի կողմ է տանում։ Մայրս, տխուր գորովանքով, զննում է սպայական համազգեստս, Վանանուշ մայրիկը հայացքով որոնում է Տիգրանին։

— Հիմա կգա, — հանգստացնում եմ ես։

Դարպասից ներս են մտնում Տիգրանն ու էթերին։ Առաջինը Վանանուշ մայրիկն է նկատում, ժպտում է հաղթական։

Մայրս տանում է ինձ.

— Գնանք հորաքրոջդ տուն։

Ես չգիտեի, որ Թբիլիսիում հորաքույր ունեմ։

Անցնում ենք Տիգրանի ու էթերիի մոտով: Տիգրանը սիրով բարևում է մորս: Հանկարծ էթերին վազում, ընկնում է մորս գիրկը: Մայրս համբուրում է նրան.

— Բախտավոր լինեք, որդի...

Թբիլիսիում ես հորաքույր չունեմ: Անծանոթ կին է տանտիրուհին: Բայց պատերազմի ժամանակ անծանոթներ չկան: Մորս հետ ժպտում է, մորս հետ լալիս, թույլ է տվել, որ մի ամբողջ օր իր տանը մայրս նայի ինձ...

18

Նրանք կանգնած են իրար կողքի, դա արդեն մի բան նշանակում է: Վանանուշ մայրիկը հանդարտ լալիս է, էթերին շառագունել է հրաժեշտից, առաջին անգամ հրապարակավ համբուրվել է սիրած տղայի հետ:

Կառամատուցում բարկացած ծառայողները բարկացած զինվորականներին բացատրում են.

— Բոլոր չվացուցակները խառնվել են, ինքներդ գիտեք, պատերազմից առաջ...

Անտանելի է այս ուշացումը: Ճանապարհողներն ամեն ինչ ասել են ու լռում են չփղձկալու համար, ճամփորդները ոչինչ չեն ասել ու ոչինչ չեն կարող ասել: Ժամանակը չարչարում է, լսվում են աննշան, աննպատակ զրույցի պատառներ.

— Ձմեռվանից հետո գարուն կգա...

— Է՛, էս տարվա ձմեռը...

— Նամակի թուղթ վերցրի՞ր:

— Սաշա, ասում են ձեզ պահեստի գունդ են տանում...

Ո՞վ է ասում, ինչո՞ւ պահեստի գունդ, ոչ ոք չգիտի, չգիտի նաև ասողը, ասում է այնպես, ինքն իրեն սիրտ տալու համար...

Բարձրախոսից Լևիտանի բարիտոնը հավատացնում է.

— Ռազմաճակատի գիծը շտկելու նպատակով...

Մի պառավ հառաչում է.

— Մինչև ե՞րբ:

Վագոններից մեկում մի խումբ զինվորներ խմել են օտար ծնողների նվիրած օղին ու խզված ձայնով հայտարարում են.

— Обманули Галю, забрали с собой...

Զալիբեկը կանգնած ջրի նման մռայլ է: Գառնիկն ու Պավկա Դյոմինը հրաժեշտ են տալիս մերոնց: Նրանք մեկնելու են վաղը, ուրիշ զորամաս: Պավկան իր իմացած միակ հայերեն բառն է ասում.

— Դժան...

Տիգրանը կուլ է տվել ամբողջ սրամտությունը...

Վերջապես մի տեղ բարձրաձայն սուլում են, մեր վագոնները երկաթե ծափ են տալիս: Կրկին համբուրվում ենք:

Տիգրանի թևերի վրա էթերին փոքրիկ երեխայի նման է: Նույն պահին ես համբուրում եմ մորս, բայց ականջիս են հասնում Տիգրանի բառերը.

— Միլեդի, սպասեցեք ինձ, միևնույն է, ամբողջ բանակում ինձնից երկարահասակ լեյտենանտ չեք ճարի...

Շրջվում եմ: էթերին կոտրված ժպտում է:

Ոչ, Տիգրանը կուլ չի տվել ամբողջ սրամտությունը:

Վագոնը դանդաղ հեռանում է կառամատույցից:

Կանգնածների մեջ ամենից փոքրիկները էթերին ու մայրս են... Բայց այսօր փոքր են բոլորը, մեծ է միայն... պատերազմը...

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

1

Փողոցները լայն են, ամայի, սպիտակ ձյունի մեջ կծկվել են սպիտակ խրճիթները: Այնտեղ, որտեղ մի ժամանակ մայթերն են եղել, ձյունը տրորված է, շագանակագույն: Գնացքը մեզ թողել է ստանցիայում, ինքը թքելով հեռացել: Զալիբեկն իրեն որբացած է զգում, ես շտապում եմ անհայտությունից դուրս գալու համար.

— Գնանք, ներկայանանք:

Կայարանի վարսավիրը ուշադիր զննում է Տիգրանին: Տիգրանը գլխով է անում նրան, ժպտում է.

— Զարմացա՞ք, վիկոնտ, լինում են և այսպիսի բարձրահասակ լեյտենանտներ:

— Հա՛յ եք,— հարցնում է վարսավիրը:

— Երկուսով,— պատասխանում է Տիգրանը,— երկուսով հայ ենք, իսկ այս պարոնն ապարանցի է:

— Գնանք տուն,— հանկարծ առաջարկում է վարսավիրը,— ես էլ եմ հայ, անունս Սուրենն է:

Զալիբեկն ուրախանում է: Ես հարցական նայում եմ Տիգրանին:

— Գնանք,— ասում է Տիգրանը:

Տունը հեռու չէ: Բայց գնում ենք դանդաղ, Սուրենի փայտե ոտքերը սահում են տրորված ձյան վրա:

— Պատերազմո՞ւմ,— հարցնում է Տիգրանը:

— Ոչ,— մեղավորի նման կարմրում է Սուրենը,— մանկուց է, սալի տակ ընկա:

Տո՛ւն:

Բայց Սուրենը չափազանցում է, տուն չունի: Ապրում է մի կազակ կնոջ մոտ:

Կինը, չգիտես ինչ առիթով, խմած է ու մեր ներս մտնելու հետ անակնկալի է բերում Զալիբեկին.

— Վասյա՛...

Զալիբեկը կռացել է յոթ փթանոց կնոջ ծանրության տակ, իսկ կինն արցունքով առատորեն թրջում է Վասյա-Զալիբեկի բլուզը:

Սուրենը ետ է քաշում կազակուհուն, բացատրում է.

— Մարիա Պավլովնա, սրանք իմ հյուրերն են:

Կինը բացակայող հայացքով նայում է մեզ ու հանկարծ հարցնում.

— Ինչո՞ւ:

Կարկամում ենք:

Հետո Տիգրանը խոստովանում է.

— Պատահաբար, տիկին, պատահաբար, հատուկ հեռագիր ունենք Ռիբենտրոպից: Անցնում էինք ձեր ստանիցայի վրայով...

— Ռիբենտրոպից պետք չի,— պնդում է կինը:

— Իրավացի էք,— համաձայնում է Տիգրանը:

— Ես ձեզ, իհարկե, օղի կտամ,— տաք-տաք շարունակում է կինը,— բայց Ռիբենտրոպից հարկավոր չի, թո՛ւ... Չեմ տա, աղավնյակներս, չեմ տա, եթե Ռիբենտրոպից...

— Դե, ինչ Ռիբենտրոպ,— մեջ է ընկնում Զալիբեկը:

— Ճիշտ է, Վասյա, աղավնյակս, կտամ, օղի կտամ...

Սուրենը պառկեցնում է հարբած կնոջը: Սա խոնարհ երեխայի նման հնազանդվում է.

— Կպառկեմ,— ասում է,— իսկ Ռիբենտրոպից հարկավոր չի...

Սուրենը օղի ունի, մեր ուտելիքի պաշարը շատ է։ Մինչև երեկո դեռ շատ ժամանակ կա։ Խմում ենք։ Սուրենը պատմում է Մարիայի պատմությունը.

— Հիվանդ է։ Եղել է շրջապատման մեջ։ Բռնաբարել են ամբողջ դասակով...

Զալիբեկի աչքերում անտակ տխրություն կա։ Երևում է նա մտքով դեռ թևածում է Թբիլիսիի կառամատուցում։ Տիգրանը մռայլ է։ Ես լուռ ծծում եմ դառնահամ հեղուկը։

— Կի՞նդ է,— հարցնում եմ Սուրենին։

— Ի՞նչ ես ասում, օտար է, ես ոչ մի հարազատ չունեմ։

— Սխալ է,— մռայլ ասում է Տիգրանը,— լավ կին է երևում։

— Լավն է,— համաձայնում է Սուրենը,— միայն խմում է։

— Սխալ է,— պնդում է Տիգրանը,— ամուսնացիր։

— Դու մի խառնվի, ախպեր...

Տիգրանը բարկանում է.

— Ամուսնացիր, էլ չի խմի, դարդից է խմում։

— Կամուսնանայի,— ասում է Սուրենը,— միայն ոտքերս...

— Իսկ գլուխդ կա՞։

— Կա,— ծիծաղում է Սուրենը։

— Ուրեմն ամուսնացիր։

— Ռիբենտրոպից հարկավոր չի,— քնի մեջ ասում է Մարիա Պավլովնան։

— Իսկ ո՞վ է Վասյան,— հարցնում եմ ես։

Սուրենը ժպտում է.

— Ոչ ոք։

— Ինչպե՞ս թե:

— Երբ խմում է, լաց է լինում Վասյայի համար, ասում է. «Ամբողջ ոռոսական բանակը Վասյա է, Վասյա, աղավնյակս»:

Օդը գնալով ծանրանում է: Զալիբեկը ննջում է նստած, ես լուռ ծծում եմ դառնահամ հեղուկը, իսկ Սուրենը դեռ բացատրում է Տիգրանին.

— Պատերազմից հետո հետս կբերեմ Հայաստան: Ամուսնանալ, ոչ, իմ ոտքերով չեն ամուսնանում: Իսկ Մարինոչկան, ճիշտ է, ախպեր, լավ կին է, իսկական, միայն թե խմում է, խեղճը...

Տիգրանը քնքշությամբ հայհոյում է Սուրենին.

— Ախր դու հիմար ես, վիկոնտ, ազնիվ խոսք, հիմար ես: Դրանում, իհարկե, դու մեղք չունես, հանգուցյալ հայրիկդ է մեղավոր, քիչ է աշխատել գլխիդ վրա, հասկանո՞ւմ ես: Իսկ Մարիան, հավանաբար, գլուխ ունի, դե, երկուսիդ գոնե մի գլուխ հարկավոր է: Ամուսնացիր, վիկոնտ, ամուսնացիր, ավանակ, թանկագինս...

— Իմ ոտքերով...

Ինձ ձանձրացնում է զրույցը, գլուխս դնում եմ սեղանին:

... Տիգրանն արթնացնում է ինձ.

— Ժամանակն է, միլորդ, դրսում սպասում են ձիերը:

— Ի՞նչ ձիեր,— կիսաքուն առարկում եմ ես:

— Ձերդ բարձրության ձիերը,— ասում է Տիգրանը,— ես կարգադրեցի թամբել աշխետ ձին:

Բացում եմ աչքերս: Սենյակում կիսախավար է: Վասյա-Զալիբեկը քնած է քիթը սեղանին սեղմած, Տիգրանը կանգնած է կողքիս, իսկ լայն թախտի վրա, ձեռքը Մարիա Պավլովնայի գլխատակին, քնած է Սուրենը...

Ես հարցական նայում եմ Տիգրանին, սա ժպտում է.

— Խոստովանեց, վաղուց են ապրում իրար հետ: Կնոջը սիրում է, բայց վախենում է բամբասանքից: Ասում է, ախր բռնաբարել են ամբողջ դասակով...

Տիգրանն արթնացնում է Զալիբեկին: Հեռանում ենք: Գնում ենք ներկայանալու:

2

Ես այդպիսի գեղեցիկ տղամարդ չեմ տեսել:

Արդեն երիտասարդ չէ: Բարձր, լայն ճակատին թեքվել է կարակուլե փափախը: Խաժ աչքերը թաքնվել են երկար թարթիչների մեջ, երբ ժպտում է, ժպտում է ամբողջ դեմքը. ալեխառն բեղերը, շուրթերը, աչքերը, նույնիսկ թարթիչները: Այծենակաճի տակ համազգեստը չի երևում, բայց փափախը մատնում է. առնվազն գնդապետ է մեզ մուտքի մոտ կանգնեցնողը.

— Ինչո՞ւ չեք բարևում, ընկեր սպաներ:

— Ներեցեք, ասպետ,— քաղաքավարի պատասխանում է Տիգրանը,— մենք ձեզ ճանաչելու պատիվը չունենք:

— Ասպետ,— ժպտում է անծանոթը,— հետաքրքիր տղա եք, լեյտենանտ:

— Նույն կարծիքին է մայրս, ձերդ մեծություն մինչդեռ հայրս կարծում է, թե ինձնից ոչինչ դուրս չի գա:

— Ձեր հայրը սխալվում է,— ասում է անծանոթը,— գնանք ինձ հետ:

Նա ետ է դառնում, գնում կիսախավար միջանցքով, մենք հետևում ենք նրան:

Սենյակում անծանոթը հանում է այծենակաճը, տեսնում ենք մերքերը, մերքերի վրա շորս կարմիր ձողիկ:

— Պատիվ ունեմ,— Տիգրանի տոնով ասում է նա,— գնդապետ Տիշինսկի, դուք ինձ մոտ եք եկել:

Շփոթվում ենք:

— Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ,— ասում է գնդապետը,— Զախարովը կրկի՞ն ատրճանակներ չի տվել:

Ինչպես նկատեց, մտածում եմ ես: Մենք պատյանները խնամքով լցրել ենք փալաս-փուլուսով, Զալիբեկը նույնիսկ փայտից ատրճանակի կոթ է սարքել:

— Դոն Քիշոտ,— Տիգրանին է դիմում գնդապետը,— հանձնեցեք ծրարը, ըստ երևույթին դուք եք ավագը:

— Ճիշտ այդպես,— զեկուցում է Տիգրանը:

... Գունդը դեռևս չկա: Հավաքվել են մի քանի սպա ու գնդի հրամանատարը՝ գնդապետ Տիշինսկին, որ իմ կարծիքով միայնակ մի գունդ արժի: Տիշինսկին Տիգրանին էլ է դուր գալիս.

— Հասկացող ազնվական է,— պնդում է նա, երբ մենք դուրս ենք գալիս շտաբից,— անմիջապես նկատեց իմ և ձեր տարբերությունը:

... Կրկին Սուրենենց տանն ենք: Մենք լուռ պառկում ենք հատակին: Նրանք մեր գալը չեն նկատում: Տիգրանն ու Զալիբեկը քնում են իսկույն հոգնած մարդու ծանր քնով: Իմ քունը չի տանում:

Խորը գիշերվա մեջ հանկարծ մեկը լալիս է քիթը վեր քաշելով: Սուրենի ձայնը մեղմ համոզում է.

— Վերջ տուր, Մարի, սիրելիս...

Զայնը խլանում է, կորչում անապատի ձյունների մեջ... Շարքով անցնում են ակնոցավոր գերմանացիները: Ես գիտեմ, նրանք մի

տեղ բռնաբարել են դժբախտ կնոջը: Իսկ գնդապետ Տիշինսկին ծանոթանում է ու թախծոտ ասում.

— Շատ ուրախ եմ, Վասիլի Պետրովիչ Տիշինսկի, նու, ուղղակի Վասյա...

— Մարիա Պավլովնային բռնաբարեցին,— ասում եմ ես:

Գնդապետը ժպտում է, ժպտում է ամբողջ դեմքով. բեղերը, շուրթերը, աչքերը, թարթիչները... Ու հանկարծ ես նկատում եմ, որ դա ամենևին էլ գնդապետ Տիշինսկին չէ: Դա մի գերմանացի է, որ տեղից ելնում է շալվարը կոճկելով...

— Սրիկա,— բարձրացնում եմ ձեռքս:

— Վա՛յ ես քու...— ականջիս է հասնում Զալիբեկի ձայնը:

Բացում եմ աչքերս: Սենյակում կիսախավար է: Կողքիս պառկած Զալիբեկը մորմոքելով շփում է կողը: Թախտի վրա պսպղում են երկու զույգ աչք, հետո մի զույգը թաքնվում է վերմակի տակ.

— Օ՛յ, խայտառակվեցինք...

— Բարի լույս, Մարիա Պավլովնա, բարի լույս, Սուրեն,— լսվում է Տիգրանի ձայնը:

Երեքով դուրս ենք գալիս խրճիթից՝ ձյունով շփվելու:

3

Սուրենը տեղավորում է մեզ:

Ես ու Տիգրանն ապրում ենք միասին: Զալիբեկը հարևան խրճիթում է:

Գնդի շարքայիները դեռ չեն ժամանել: Տիշինսկին ցույց է տալիս, թե իբր զբաղվում է մեզ հետ: Օրական երկու ժամ հավաքում է տախտակե մի հին սրահում և թղթի վրա կրակում՝ մատիտով ու ռետինով: Տեսական կրակի ժամանակ Զալիբեկը հրաշքներ է ցույց տալիս: Ես ու Տիգրանը կրակում ենք մի կերպ:

Այդ տեսական կրակոցների մեջ էլ հենց որոշվում է մեր տեղը ռազմաճակատում: Զալիբեկը նշանակվում է ղեկավարման դասակի հրամանատար, ես ու Տիգրանը նույն մարտկոցում կրակային դասակներ ենք ստանում, Տիգրանն առաջին դասակի հրամանատար է նշանակվում, ես՝ երկրորդ: Նշանակում է, մարտկոցում նա կլինի ավագը: Երբ պարապմունքից հետո երեքով հավաքվում ենք, Տիգրանը փիլիսոփայում է.

— Կոմս, կրկին արտահայտվեց գնդապետի խորաթափանցությունը: Նա ձեզ նշանակեց ղեկավարման դասակի հրամանատար: Ինչպես հայտնի է, ղեկավարման դասակը միշտ լինում է առաջավոր գծում: Դա նշանակում է, դուք աչքի ընկնելու ավելի մեծ հնարավորություն կունենաք: Ահա, պատկերացրեք, գերմանացիները գալիս են գրոհի: Դուք խրոխտ պառկած եք խրամատում: Ձեր հարևանները կրակում են, իսկ դուք ղեկավարում եք մեր կրակը: Հրաման եք տալիս. նշանացույց՝ այսքան, այսքան, անկյունագիծ՝ այսքան, այսքան: Կրակում ենք: Արկն ընկնում է գերմանական շտաբի հյուղակը: Իսկ այնտեղ, հակառակի նման, հյուր է Ադուլֆ Հիտլերը, ֆրանսիական գինի է խմում Հերման Գյորինգի հետ: Արկը կաշում է Հիտլերի բաժակին: Հիտլերը զարմանում է, հետո բարեհաճում է մեռնել: Գյորինգն ինքնասպանություն է գործում վշտից, և պատերազմը վերջանում է: Գալիս է մեր բարձրագույն հրամանատարությունը:

«Ծառուրյան»,— ասում է ճակատի հրամանատարը:

«Լսում եմ»,— պառկած պատասխանում եք դուք:

«Ծառուրյան, դուք փրկեցիք հայրենիքը, ինչպիսի՞ պարգև եք ցանկանում»:

Դուք համեստորեն լռում եք: Ձեր համեստությունը հուզում է մարդկանց: Հետո նրանք արցունքի միջից նկատում են, որ ձեր շալվարը... Եվ, կոմս, դուք ստանում եք ձեզ համար ամենակարևոր պարգևը, մաքուր սպիտակեղեն...

Զալիբեկը լռում է հաշտված մարդու հուզիչ հեզությամբ, հետո ցածրաձայն ասում.

— Հիտլերի հերն էլ անիծած:

... Թափառում ենք անծայր ու ամայի ստանիցայում: Օրական մի քանի անգամ գնում ենք կայարան՝ անցնող-դարձող գնացքները դիմավորելու, հետաքրքիր է:

Մեծ մասամբ զինվորական գնացքներ են, գալիս են ռազմաճակատից, գնում են ռազմաճակատ: Գնում են խմած, երգելով, գալիս են վիրակապերի մեջ, հոգնած, մռայլ, հայհոյելով...

Գնացքը կանգնում է: Տեղացի կանայք տաք կարտոֆիլ են հյուրասիրում վիրավորներին: Գնացքին ուղեկցող բժիշկը բարկանում է.

— Օղի չտալ:

Կազակուհիներն աննկատ սիրաշահում են նրան կամ թաքուն ծեծում: Ուղեկցող բժիշկը հեռանում է, ու թեթև վիրավորները ժամանակավորապես անհետանում են հարևան կիսաքանդ տներում՝ անձանոթ մարուսյաների, դաշաների, մարֆաների հետ: Միայնակ մայրերը կշատանան...

Զալիբեկը տանել չի կարող: Նա արդեն երկու անգամ տնից դուրս է ձգել մի Դաշայի, մինչդեռ սա համառորեն Զալիբեկի համար եզիպտացորենից պատրաստված խմորեղեն է բերում:

... Կայարանի կառամատույցին կանգնած է մի երկարահասակ զինվորական: Տիգրանը խոռոմոռ նայում է նրան: Զալիբեկը խորամանկ ժպտում է: Տիգրանն ավելի է մռայլվում: Մոտենում ենք:

— Քանի՞ սանտիմետր է ձեր հասակը, պրինց,— հարցնում է Տիգրանը:

Ավագ լեյտենանտը ճպճպացնում է կապույտ, մանկական աչքերը.

— Մեկ մետր իննսունութ:

— Հաղթեց,— հառաչում է Տիգրանը:

Զալիբեկը ծիծաղելով ձեռքը մեկնում է ավագ լեյտենանտին.

— Ծատուրյա՛ն:

— Սիզի՛խ:

Կայարանից վերադառնում ենք շորսով: Զալիբեկը նորեկին իր տուն է տանում, ըստ երևույթին, Դաշայից ազատվելու համար:

Առավոտյան հայտնի է դառնում, որ Սիզիխը նշանակվել է մեր մարտկոցի հրամանատարը: Մարտկոցի սպաներն արդեն լրիվ են: Զալիբեկը չգիտես ինչու ուրախ է, թեև Դաշան, այնուամենայնիվ, ձեռք չի քաշում:

4

Կինոյի շենքը մնացել է կանգուն: Այդ շենքը ստանիցայի ծայրին է, կայարանից յոթ կիլոմետր հեռու, իսկ մենք ապրում ենք կայարանի մոտ:

Մենք ամեն երեկո կտրում ենք յոթ կիլոմետրը, ձյունների միջով գնում ենք ոչ թե կինոնկար նայելու, այլ կինոյի նախասրահում պարելու: Տիգրանի ու Պյոտր Սիզիխի հետ աղջիկները պարում են թեթև քմծիծաղով: Ես պարի մեջ գիտակ չեմ ու ամաչելով եմ մոտենում աղջիկներին: Զալիբեկն անընդհատ տրորում է խեղճ Դաշայի ոտքերը, իսկ սա, արցունքն աչքերին, ժպտում է, քանի որ տրորողը Զալիբեկն է:

Միոտանի տղան հարմոն է նվագում: Դա ստանիցայի նվագախումբն է: Տղան նվագում է կիսահարբած, խառնիխուռն, բայց դա էլ չտեսնված երջանկություն է: Կարող ես գրկել անծանոթ, սպիտակ աղջկա մեջքը ու պտտվել նրան հայերեն

սիրալիրութիւններ ասելով: Չի հասկանում, բայց, միևնույն է, ժպտում է:

... Նա նստած է անկյունում, տխուր, քաշված: Տխուր ու քաշված եմ նաև ես: Գուցե այդ է պատճառը, որ համարձակվում եմ մոտենալ նրան.

— Ես վատ եմ պարում, կհամաձայնե՞ք ինձ հետ պարել:

Աղջիկը ժպտալով ելնում է տեղից.

— Ես էլ վատ եմ պարում:

Պարում ենք իրար ոտք տրորելով: Հետո աղջիկն զգում է, որ ավելին հնարավոր չէ, ինձ անկյուն է քաշում, նստում ենք: Արդեն երկուսով ենք, ուրեմն մենակ չենք և ոչ էլ տխուր, թեև տարօրինակ կերպով ամաչում ենք իրարից:

— Իմ անունը Նատաշա է,— ասում է աղջիկը:

— Իսկ հայրանո՞ւնը:

— Իգնատ:

— Նատալյա Իգնատևնա:

Աղջիկը ծիծաղում է.

— Ինձ դեռ ոչ ոք այդպես չի կոչել: Ես սովորում եմ ութերորդ դասարանում:

Նատաշան իսկապես երեխա է:

Երբ ամալի փողոցում գրկում, բարձրացնում եմ նրան, ծիծաղում է փողոցով մեկ ու ասում մեծավարի.

— Նու, սիրելիս, հարկավոր չէ, մարդիկ կտեսնեն...

Գնում ենք Նատաշայենց տուն: Ես արդեն գիտեմ, որ այնտեղ, ռուսական վառարանի վրա քնած է նրա խուլ տատը: Այդ բանը դուր է գալիս ինձ, դուր է գալիս, որ տատ է, որ խուլ է, որ չի կարող իջնել վառարանից, դեռ չգիտեմ ինչու, բայց լավ է...

Տատն իսկապես չի նկատում մեր ներս մտները: Ես հենց դռների առաջ գրկում եմ Նատաշային: Նա լացակումած ասում է.

— Զէ, հիմա չէ...

Անկյունի մահճակալի վրա բացում է անկողինը: Ես համբուրում եմ նրա այտերը, վիզը, սառը ձյունի նման շուրթերը: Նատաշայի աչքերում ժպիտ չկա, բայց չկա և արցունք: Նստել է անկողնի վրա կիսամերկ, վախեցած: Ես չգիտեմ, թե հիմա ինչ է հարկավոր անել...

Հանկարծ Նատաշան ասում է.

— Իսկ դու ուտելիք կտա՞ս... Ես դիմանում եմ, տատը երեք օր ոչինչ չի կերել...

Նայում եմ սենյակին: Բացի մահճակալից ոչինչ չկա: Մահճակալը և ոռոսական վառարանը: Վառարանի վրա շորերի փոքրիկ կապոց՝ տատը:

Մահճակալի վրա հաշտված, անտարբեր, ապակե աչքերով Նատաշան, կիսամերկ Նատաշան, որին դեռ ոչ ոք Նատալյա Իգնատևնա չի ասել...

Աշխարհը դառնում է աղբով լցված խրամատ, ես դուրս եմ թռչում խրճիթից:

Պետրոն քնած է: Զալիբեկը դուրս է վռնդում Դաշային.

— Հարկավոր չի:

Դաշան, արցունքն աչքերին, հեռանում է, սեղանի վրա թողնելով եգիպտացորենի խմորեղենը: Զալիբեկը հպարտ ժպտում է ինձ...

Ես սեղանի վրայից հափշտակում եմ խմորեղենը: Տարակուսած Զալիբեկը չի հասցնում խոսել, դուրս եմ գալիս:

Նատաշան չէր սպասում ինձ: Տեսնում է ձեռքիս խմորեղենը, թուրք կուլ տալիս ու մահճակալի վրա դեպի պատը քաշվելով, լացակումած ասում.

— Արի...

Ես օրորում եմ գլուխս, հետո, դնչիկից բռնելով, համբուրում եմ նրա թաց այտն ու դանդաղ ուղղվում դեպի դուռը:

5

Լուսաքողարկումն ինքն իրեն է ստացվում: Երեկոյան ստանիցայի ծայրին լռում է փոքրիկ ջերմաէլեկտրակայանը, իսկ տներում նավթ չկա: Միայն այս ու այնտեղ ամոթխած ծխում են փոքր տրամաչափի հրանոթային պարկուճներից սարքված ճրագները, որոնց մեջ մարդիկ աղ խառնած բենզին են այրում: Դրանք էլ առկայծում են ու անմիջապես մարում՝ խավարը խտացնելով:

Տներում հեշտ է լուսաքողարկումը, բայց ինչպես քողարկես շոգեքարշի հնոցը: Ծխնելույզներից ծխի հետ կայծեր են բարձրանում, իսկ հասարակ լուցկու բոցը երևում է հինգ հարյուր մետրից: Ասենք քողարկվելն ուշ է այլևս: Գերմանացին մետր առ մետր ուսումնասիրել է և՛ ստանիցաները, և՛ կայարանները: Դա մենք իմանում ենք ժամանելուց մի քանի օր հետո: Մի գիշեր արթնանում ենք հեռավոր պայթյունների խուլ որոտից: Առավոտյան ասում են.

— Մեր և հարևան ստանիցայի արանքում ռմբակոծել են սանիտարական գնացքը:

Տիշինսկին հավաքում է բոլորիս.

— Մեկնում ենք, ընկեր սպաներ:

— Ո՞ւր:

— Առաջին մարտական առաջադրանքին: Հարկավոր է գիծը վերանորոգել:

Փակ վագոններ չկան: Գնում ենք բաց պլատֆորմի վրա: Կայարանում ջերմաչափը ցույց էր տալիս զրոյից քսանմեկ

աստիճան ցած: Դեռ այնտեղ ծիծաղելի կերպով թռչկոտում էինք տաքանալու համար, իսկ պլատֆորմի վրա, թվում է, քամին ուղղակի անցնում է մեր մարմինների միջով, Տիշինսկին փաթաթվել է այծենակաճի մեջ, Պյոտր Սիզիխը թիկունքը տվել է քամուն ու լուռ ծխում է լրագրի թղթով փաթաթած մախորկան: Զալիբեկն ամենահետաքրքրասերն է, անընդհատ նայում է առաջ՝ աղետի վայրը տեսնելու, դրա համար էլ նրա աչքերը ջրակալում են, իսկ Տիգրանը, հագիվ ատամն ատամին խփելով բացատրում է.

— Կոմս, բնությունը յուրաքանչյուր մարդու օժտում է հինգ զգայարանով. ճաշակելիք, շոշափելիք, տեսողություն, լսողություն և հոտառություն: Նույնիսկ ձեզ պետք է հայտնի լինի, որ հոտառության օրգանը քիթն է, դրանով, միլորդ, մենք տարբերում ենք աթարի հոտը բոզբաշի հոտից...

— Ի՞նչ աթար:

— Ամենասովորական, ձերդ բարձրություն, այն, որ պատրաստում են ձեր հայրենիքում անասունների աղբից:

— Աթա՞րն այստեղ ինչ գործ ունի,— անուշադիր հարցնում է Զալիբեկը:

— Ոչ մի գործ,— համաձայնում է Տիգրանը,— ես դա ասացի հենց այնպես, օրինակի համար:

— Քո օրինակն ինձ պետք չի:

— Իսկ քիթը:

— Տո, զահլա տարար, քիթը, աթարը, օրինակը, քանի գնում՝ ցնդում ես:

Տիգրանը բարկանում է.

— Քիթդ ցուրտը կտանի, ապուշ, արդեն ճերմակում է:

— Յա՛:

— Զիսկում:

Զալիբեկի քիթն իսկապես ճերմակում է։ Բարեբախտաբար պլատֆորմի վրա ձյուն կա։ Տիգրանն արագ-արագ ձյունով շփում է Զալիբեկի քիթը, մինչև դա կարմրում է աշնան տաքդեղի նման։ Զալիբեկն այլևս դեպի առաջ չի նայում, բայց նրա աչքերը դարձյալ ջրակալում են, այս անգամ ցավից։

— Ափսո՛ս,— ասում է Տիգրանը։

— Ի՞նչ,— զարմանում է Զալիբեկը։

— Ասում եմ ափսոս, որ Դաշան էստեղ չի։ Այդ քթով դու նրան վերջնականապես կխրտնեցնեիր։

Զալիբեկը հանկարծ ժպտում է.

— Ինչ մազալու տղա ես, տո, հալալ է, ախպեր, սիրտ ունես կատակելու։

Տիգրանը լռում է։

Բայց Զալիբեկի միտքն անցնում է նաև իմ գլխով։ Ինչից է պատրաստված սա, մտածում եմ ես, գնում ենք աղետի վայրը, մեզ համար հեշտ չի լինի, իսկ աղետյալների համար գիշերն ավելի դժվար է եղել։ Նույնիսկ գնդապետ Տիշինսկին մռայլ լռել է, իսկ սա.... Սա կատակում է։ Միթե այս բոլորն անցնում են սրա կողքով, միթե իսկապես երկաթե նյարդեր են լինում... Իսկ գուցե ուրիշի վիշտը չի հասնում սրան...

Շոգեքարշը դանդաղեցնում է ընթացքը։ Արդեն հեռվից տեսնում ենք աղետի ահավորությունը։ Գծի մոտ ծխում են վագոնները, դրանց շուրջը ինչ-որ սև կետեր են շարժվում։ Ավելի հեռու, ձյան վրա վրաններ են խփած։ Սև կետեր կան նաև դրանց մոտ։

Մոտենում ենք։ Շոգեքարշը տնքում է վերջին անգամ։ Տիշինսկին ելնում է տեղից։ Ընդարմացած ոտքերով ցատկում ենք ձյունների վրա։

— Մայոր Կրամեր,— կարգադրում է Տիշինսկին,— մնում եք իմ փոխարեն։ Սպասեցեք ինձ այստեղ։

Սև ձագարն ընդգծվում է համատարած ճերմակ դաշտում։ Հսկայական ձագարի մեջ խառնիխուռն թափված են փշրված վագոնի բեկորները։ Այս ու այնտեղ կարմիր կա, բայց դիակներ չկան...

Շտաբի պետ մայոր Եվգենի Կրամերը, փոքրիկ, հոգնած, բարի մի մարդ, թախծոտ կարգադրում է.

— Ծխեցեք։ Բաղմանյան մի բան ասա։

Տիգրանը լուռ է։ Ձագարի պոռնկին կռացած զննում է ձյունը.

— Բաղմանյան...

Տիգրանը բարձրացնում է գլուխը, աչքերը տարօրինակ են, հայացքը մոլոր։

— Նու,— կրկնում է շտաբի պետը։

Տիգրանը բացում է բուռը։ Դրա մեջ մետաքսե ժապավենից պատրաստված թիթեռ կա։ Այդպիսի թիթեռներ մայրերը կապում են փոքրիկ աղջիկների ծամերից։

6

Ոչ, չենք եկել գիծը վերանորոգելու։ Դրա համար բանվորներ կան, սակրավորների ջոկատ։ Մեր պարտականությունն ավելի ծանր է։ Վրանների մոտ, ձյան վրա, իրար կողքի շարված են քսաներեք դիակ։ Մեծ մասամբ զինվորներ են։ Շատերի վրա դեռ կարմրին են տալիս վիրակապերը։ Վիրակապերով փաթաթված մարդուն սպանելը հեշտ է, հատկապես մթության մեջ, վերևից։ Գերմանացին սպանել է վիրակապերով մարդկանց։ Նրա համար մեկ է, թշնամի են բոլորը, զինված, թե անզեն, ծեր, թե մանուկ։ Միայն թե շուտ վերջանա այս տարօրինակ ժողովուրդը, միայն թե

եկող ծննդյան տոնին ավարտվի պատերազմը: Նա իր Գրետխենին խոստացել է. հարբած ժամանակ ամեն ինչ կարող ես խոստանալ...

Ես կանգնած դիտում եմ բզկտված դիակների շարքը:

Ուրիշ, ուրիշ էր մեր դաստիարակությունը: Մեզ մանկուց հեքիաթներով են սնել, հեքիաթներ, որոնցում միշտ էլ հաղթանակում էր բարին, որոնցում ճիպտի մի հարվածով հերոսը կենդանացնում էր քարացած քաղաքը, որոնցում, վերջին ունեցվածքը զոհելով, բարի տղան փրկում էր ծեծված կատվին... Որքան միամիտ էին այդ հեքիաթները: Միթե դրանց ստեղծողները մահ ու կոտորած չէին տեսել...

Կանգնած դիտում եմ բզկտված դիակների շարքը...

Քսաներեքերորդը ոտքից գլուխ ծածկված է զինվորական գրատով: Զինվո՞ր է: Եթե այո, ապա շատ կարճահասակ պիտի լինի... Ինչո՞ւ են այսպիսի թզուկներին կանչել բանակ, ի՞նչ կարող է անել այս մատնաշափ մարդը հսկաների կռվում...

Գրատը ետ եմ քաշում: Մեջքի վրա պառկած է մի փոքրիկ աղջիկ: Դեմքին վերք ու տանջանքի արտահայտություն չկա: Կապույտ աչքերը բաց են: Գրատը ետ եմ քաշել: Հիմա նա այդ կապույտ աչքերով նայում է կապույտ երկնքին, իսկ շեկ մազերի փունջը քամուց թրթռում է ճերմակ ճակատի վրա:

— Տիգրա՛ն...

Տիգրանը մյուսների հետ արդեն քլունգ ու բահ է ստացել, եղբայրական գերեզման է փորում: Այնտեղ ինձ էլ են սպասում, բայց ես չոքել եմ փոքրիկ աղջկա առաջ ու, չգիտեմ ինչու, անսահման ցանկություն ունեմ նրա մազափնջի հետ խաղալու:

... Մենք փորում ենք հողը վրանների կողքին: Գործից ազատ սանիտարներն ու բժշկական անձնակազմը օգնում են մեզ: Դրանց մեջ է գլխավոր բժիշկը, կարճահասակ, ճերմակող մի մարդ, հաստ

հոնքերով, հաստ ականոցով: Ակնոցի հետևը մանրիկ աչքերը հազիվ են երևում, իսկ մսեղ քիթը կարմիր է, չգիտես օղուց, թե ցրտից:

Փորում ենք մինչև կեսօր: Փորում ենք լուռ կատաղությամբ: Հետո առաջին ականթարթի սուր ցավն անցնում է: Այս ու այնտեղ հատուկենա բառեր են լսվում.

— Տուր բահը:

— Ես ինքս:

— Ընկեր մայոր,— հորդորում է աժդահա Սիգիսը մայոր Կրամերին,— առանց ձեզ էլ կփորենք:

Իսկ բժիշկը փորում է տնքալով: Երբ Զալիբեկը փորձում է քլունգը նրանից վերցնել, նրա մանրիկ աչքերն ականոցի տակ առկայծում են կատաղի փայլով: Կրամերը ձեռքով թաքուն նշան է անում Զալիբեկին, որ սա հեռանա բժշկից:

Վրանից ուտելիք ու օղի են բերում: Կրամերը կարգադրում է փոսից հեռանալ: Նստում ենք հենց նոր բերած երկաթուղային կոճերի վրա:

Օղին առատ է: Խմում ենք արծնապակու բաժակներով: Առաջինը տաքանում է Զալիբեկը.

— էս մեկն էլ խմենք էն տղի կենացը, որ էս Սողոմ-Գոմորից քիթը կպրծացնի...

Խմում է, դառնում է Տիգրանին.

— Ասա անուշ եղավ:

Տիգրանը լուռ է:

— Տիգո:

Տիգրանը նայում է փոսին: Դա արդեն խոր է, դրա մեջ երևում է բժշկի գլուխը: Բժիշկն ինքնամոռաց կռանում-բարձրանում է ու հողը բահով դուրս տալիս փոսից:

— Յա՛,— զարմանում է Զալիբեկը,— էս մարդն ինչի՞ հաց չի ուտում:— Զայն է տալիս.— Բժիշկ, արի մի բաժակ օղի խմիր, կռիվ է, էսօր կանք, էգուց չկանք...

Բայց բժիշկն, իհարկե, հայերեն չի հասկանում:

Տիգրանը մոայլ նայում է Զալիբեկին.

— Կոմս:

— Ասա, Տիգր ջան:

— Արի պայմանավորվենք:

— Ի՞նչ:

— Մի խոսք էլ ասեցիր, կողերդ ջարդում եմ, եղա՞վ:

— Ո՞նց թե:

— Շատ հասարակ...

Տիգրանն ակնապիշ նայում է բժշկին, Զալիբեկը՝ Տիգրանին: Զալիբեկն ուզում է առարկել, բայց Տիգրանի հայացքից հասկանում է, որ առարկությունն անօգուտ կլինի, խռոված համաձայնում է.

— Եղավ:

Ու նեղացած հեռանում է Տիգրանից:

Կրամերը մոտենում է բժշկին: Հոգնած բժիշկը դուրս է եկել փոսից ու նստել հողաթմբին: Կրամերը ձեռքը դնում է նրա ուսին: Բժիշկը ցնցվում է, ընդոստ շրջվում.

— Ի՞նչ եք ուզում:

Կրամերը ձեռքը պարզում է նրան.

— Ուզում եմ սեղմել ձեր ազնիվ ձեռքը, ուզում եմ կիսել ձեր վիշտը:

— Զի կիսվի:

— Համենայն դեպս, ձեզ հանգիստ է հարկավոր:

— Ձի հարկավոր,— ասում է բժիշկը,— ինձ այլևս ոչինչ հարկավոր չէ:

... Երեկոյան ամեն ինչ պատրաստ է: Սակրավորները վերանորոգել են գիծը, մենք փորել ենք եղբայրական գերեզմանը: Դիակները տեղափոխում ենք միասին: Միայն ամենափոքր մարմինը բժիշկը չի զիջում ոչ ոքի: Գրատի մեջ փաթաթած տանում է երեխային, մինչև փոսը քսան քայլ է, նա այդ ճանապարհն անցնում է դանդաղ, օրորվելով, իսկ մենք սարսափելի լռության մեջ հետևում ենք նրան: Հասնում է փոսին, երեխայի մարմինը դնում է մյուսներից մի քիչ հեռու, նստում է մոտը...

Տիգրանը մոտենում է նրան, գրպանից հանում մետաքսե թիթեռ...

Բժիշկը երկար նայում է ժապավենին, հետո փաթեթը տեղավորում գրատի տակ...

— Հեռացեք,— հանկարծ գոռում է Տիգրանը,— մարդու սիրտը պայթում է, արցունք է հարկավոր...

Մենք հեռանում ենք փոսից, անցնում վրանի հետևը:

Երկար ժամանակ լսվում է բժշկի բարձրաձայն հեկեկանքը:

Երեկոյան վերադառնում ենք նույն բաց պլատֆորմով: Զալիբեկն այլևս դեպի առաջ չի նայում, սկզբել ենք:

Տիգրանը գրպանից հանում է ատրճանակի երեք փամփուշտ:

— Ես նրա ատրճանակի փամփուշտները, համենայն դեպս, թաքուն հանեցի,— ասում է ինձ:

7

Սիրո՞ւմ ենք իրար:

Տիգրանի կարծիքով դրա համար ինձ խելք է, պակասում, Նատաշային՝ տարիք: Նատաշան տասնհինգ տարեկան է: Տանը, ձեզնահարկում դեռ ընկած է նրա մազաթափ տիկնիկը: Դա ես իմանում եմ, երբ նրա հետ բարձրանում եմ ձեզնահարկը վառելիք բերելու և, տատի աչքերից հեռու, նրան համբուրելու համար:

Նատաշան ինձ երկար ու ոգևորված պատմում է Նինայի՝ տիկնիկի կենսագրությունը: Նվեր է ստացել ընդամենը յոթ տարի առաջ, ծննդյան տոնին: Հետո խաղացել է դրանով, մինչև հարևանի տղան՝ Գնատը, պոկել է Նինայի թևը ու գցել դպրոցի շենքի կտուրը...

Նատաշան պատմում է ոգևորված, իսկ ես նրա խոսքի դադարների ժամանակ համբուրում եմ մանկական, թաց շուրթերը: Նատաշան նեղվում է դրանից, բայց խոնարհաբար լռում է, իսկ ես նեղվում եմ նրա խոնարհությունից:

Ճիշտ է ասում Տիգրանը: Զինվորին սիրելու համար Նատաշան դեռ շատ է փոքր: Իմ ներկայությամբ նա գրեթե չի ամաչում իր մերկությունից, իսկ ցուրտ ձեզնահարկում, հին հարդի վրա այնպես է փաթաթվում ինձ, որ շունչս կտրվում է:

Ես կյանքը չեմ ճանաչում: Ինձ սարսափելի խորհրդավոր է թվում ամեն ինչ: Նատաշայի մանկական թաց շուրթերի համբույրը այն երկաթե սահմանն է, որից այն կողմ մութ, թեև տենչալի աշխարհ է ինձ համար:

Բայց այսօր ես եղբայրական գերեզման եմ փորել ու ականջումս դժժում է Զալիբեկի հնատարազ փիլիսոփայությունը. «Կռիվ է, էսօր կանք, էգուց չկանք»: Առաջին անգամը չէ, որ լսել եմ այդ բառերը, բայց առաջին անգամ լսել եմ կանգնած կյանքից հեռացածների կողքին: Քսաներեք զոհերից ոչ մեկը չգիտեր, թե որտեղ է կտրվելու թելը: Ընդհակառակը, նրանք, թերևս, մտածում էին, թե ազատվել են մահից, չէ որ թիկունք էին մեկնում հոսպիտալներում բուժվելու... Եվ, համենայն դեպս... Համենայն

դեպս, պառկած են եղբայրական գերեզմանում, ով գիտե ամեն մեկն իր ծննդավայրից ինչքան հեռու...

Իսկ ով կարող է երաշխավորել, որ իմ հերթը վաղը չէ, միթե ես ավելի լավն եմ ուրիշներից: Ես գիտեմ, որ ավելի լավը չեմ, մորս հավատն իմ բարի աստղի մասին նախապաշարմունք է միայն...

Գնում եմ Նատաշայի մոտ: Բոլորից աննկատ գրպանումս թաքցրել եմ օղու կիսատ շիշը ու մի կտոր երշիկ... Դրանցով զինված գնում եմ կյանքը ճանաչելու...

Նատաշան ժպտալով դիմավորում ինձ.

— Արամ, տես:

Ձեռքին տետր կա:

— Դա ի՞նչ է,— հարցնում եմ տարակուսած:

— Շարադրություն: Հինգ եմ ստացել:

Մեկնում է տետրը, իսկ աչքերում հպարտությունն ու երջանկությունը դուրս են եկել ափերից:

— Ձեռագիրս լավը չի,— շտապ-շտապ ասում է նա,— նստիր կարդամ:

Ու կարդում է.

Ինչ է ազնիվ բարեկամը

Ես ճանաչում եմ մի աղջկա: Նա մայր չունի, հայրը մեկնել է ռազմանական: Աղջիկն ապրում է ծերացած տատի հետ: Հայրը դամական ատեստատով փող է ուղարկում աղջկան ու տատին, բայց այդ փողը քիչ է: Տատը հիվանդացավ: Աղջիկն անփորձ էր ու փողը ծախսեց զանազան հիմարությունների վրա ու նրանք մնացին սոված: Հենց այդ ժամանակ աղջիկը ծանոթացավ իսկական բարեկամի հետ: Նա մեր ստանիցայից չէր, տատն ու թոռը առաջ չէին ճանաչում նրան, նա նույնիսկ ուս չէր, օտար էր: Ասեմք իսկական բարեկամը երբեք էլ օտար չի լինում...

Նատաշան կարդում է հպարտ ժպտալով: Երբ վերջացնում է շարադրությունը, նույն տոնով կարդում է թվանշանն ու ուսուցչուհու ստորագրությունը. «Գերազանց, Վառվառա Մարտիրոսովնա Գեն»:

Վերջացնում է, տետրը գցում սեղանին, վազում դեպի ինձ, թևերը փաթաթում պարանոցիս ու հաղթական ասում.

— Բա՛:

Նա համբուրում է ինձ.

— Հայրիկից հետո ես ամենից շատ քեզ եմ սիրում, Արամ, աշխարհում, հասկանում ես, ամբողջ աշխարհում...

Ես գլուխս կախում եմ:

Նատաշան կարկամում է.

— Դու տխր՞ւր ես, Արամ:

— Եղբայրական գերեզմանում թաղեցինք բժշկի երեխային,— չգիտեմ ինչու, ասում եմ ես,— պատերազմ է, էսօր կանք, էգուց չկանք...

Նա չի հասկանում ինձ: Նա չի կարող հասկանալ, դրա համար դեռ շատ է երջանիկ իմ բարեկամությունը:

Հիմա համոզված եմ, ես ամեն ինչ կարող եմ անել, նա ինձ համար պատրաստ է ամեն զոհողության, ինձ համար, առաջին ազնիվ բարեկամի, որին նա հանդիպել է երիտասարդության սեմին:

— Քունս տանում է,— ասում եմ անորոշ:

— Ուզո՞ւմ ես միասին քնենք,— պատասխանում է պատրաստակամ,— տատը տանը չէ:

Արագ-արագ բացում է անկողինը, պատի կողմում կուչ գալիս մրսած կատվի նման: Մի ականթարթ կրկին պղտորվում է հոգիս, ես

հանում եմ գրատու: «Կռիվ է, էսօր կանք, էգուց չկանք», կրկին ականջիս հնչում են Զալիբեկի բառերը... Բայց հանկարծ կարկամում եմ: Հիշում եմ Նատաշայի շարադրությունը ազնիվ բարեկամի մասին: Մի ականթարթում գլխովս հազար ու մի միտք է անցնում: «Էլ ինչ ազնիվ բարեկամ,— մտածում եմ ես,— այ, կգնաս, իսկ այս երեխան կմնա խուլ պառավի հետ, դաժան, անտարբեր աշխարհում, կմնա գուցե և երեխայով...»:

Նատաշայի զարմացած աչքերի առաջ ես կրկին հագնում եմ գրատու:

— Գնո՞ւմ ես,— հարցնում է:

— Հիշեցի, Տիչինսկին սպաներին կանչել է:

Ինձ ճանապարհ է դնում մինչև դուռը: Ես երշիկն ու օղին դնում եմ սեղանին.

— Տատը սիրում է,— ասում եմ կոտրված ժպտալով:

Տանը հարբած Զալիբեկը քաղցր հայհոյում է Դաշային.

— Դաշա, ախր ինչ ես կպել, ախր մեկ է, ես քեզ չեմ առնի, ես կին ունեմ, հիմար...

Իսկ Դաշան համառորեն լռում է ու մնում Զալիբեկի անկողնին նստած:

Զալիբեկը նկատում է ինձ, ուրախանում.

— Արամ, սրան մի բան հասկացրու: Ախր ինչո՞ւ է ինձ կպել, բա իմ կոմսուհին, ախր դու էլ, Տիգրանն էլ ազապ եք...

Զալիբեկի լացը գալիս է օղուց ու «կոմսուհու» մասին հիշողությունից: Զալիբեկի անկողնին նստած՝ հեզությամբ արտասվում է Դաշան:

Սիրո ճանապարհներն անմեկնելի են: Ոչ ոք չի կարող ասել, թե ճանաչել է դրանց խճճված լաբիրինթները: Դաշան ընտրել է Զալիբեկին, թեև ուրիշները նրան չեն էլ նկատում... Ես երկար

նայում եմ տարօրինակ զույգին: Զալիբեկը դեռ լացակումած համոզում է, Դաշան լալիս, ես խճճվել եմ սիրո ճանապարհներում...

Դուրս եմ գալիս Զալիբեկի տանից:

... Տիգրանը ժպտում է հասակով մեկ: Նրա խոշոր ձեռքերի մեջ փոքրիկ թղթի պատառն ավելի փոքր է երևում: Բայց այդ փոքրիկ թուղթն է, որ ժպիտով բացել է նրա խոշոր բերանը մինչև ականջները: Դա առաջին նամակն է, էթերիի նամակը...

— Բարեւ,— ասում է Տիգրանը,— օղի կխմե՞ս:

— Չէ:

— Իսկ ես կխմեմ, իշխան, տրամադրությունս բարձր է: Գնա Ապարանի կոմսին կանչիր:

Ես լուռ նստում եմ թախտին:

— Տիգրա՛ն:

— Նա լսում է ձեզ իր բոլոր ականջներով:

— Թող խեղկատակությունը, բան եմ հարցնելու:

Լրջանում է.

— Ի՞նչ:

Իսկապես ինչ-որ բան պիտի հարցնեի, ի՞նչ, ինքս էլ չգիտեմ: Լռում եմ:

Իսկ Տիգրանը հասկանում է լռությունս.

— Հիմարություն է,— ասում է նա,— մահը միայն պատերազմի ժամանակ չէ, միշտ էլ կարելի է մեռնել: Դա չի նշանակում, որ մարդն անասուն պիտի դառնա: Մի օրն էլ կարելի է մարդավարի ապրել:

Ինչպես հասկացավ ու որքան հասկանալի էր նրա ճշմարտությունը:

Սրտումս բարձրանում է հպարտությունը, հպարտությունն ինձ համար, Տիգրանի, Զալիբեկի, որ չնայած կրկնում է հնատարազ փիլիսոփայությունը, բայց կնոջ բաժինը չի կիսում Դաշայի հետ, իր, նույն Դաշայի համար, որ ոչ մի մեղք չունի իր անձնուրաց սիրո մեջ...

8

— Բատյա:

Ինչո՞ւ բատյա:

Նրանց լեզվով դա նշանակում է հայրիկ, մի բառ, որի համար գնդում ես, թերևս, ամենաանհարմարն եմ:

— Բատյա:

Եվ դա ասում են մարդիկ, որոնց ընչացքների մեջ ճերմակ թելեր կան:

Տիգրանն ու Զալիբեկը կորցնում են անունները: Հիմա նրանք ամենուրեք Բաղմանյան ու Ծատուրյան են: Իսկ ես կորցնում եմ և՛ անունս, և՛ ազգանունս. համար այսքան հրետանային գնդում այլևս չի ծառայում լեյտենանտ Արամ Թառայանը, նրա փոխարեն կա բատյա, ընդամենը քսան տարեկան, որդիներով հարուստ հայրիկ: Իսկ որդիներից ամենակրտսերը քառասուն տարեկան է: Կուբանի ստանիցաներից հավաքված այդ որդիները «բատյա» բառի մեջ ծաղրանքի կաթիլ անգամ չեն դնում, նրանք սովորել են այդպես պատվել մեծավորին, իսկ ես նրանց մեծավորն եմ, թեև նրանցից յուրաքանչյուրի որդին կարող էի լինել: Գյուղացի, հասարակ մարդիկ են, ամենից շատ նկատողություն են ստանում սափրված չլինելու համար, ամենից շատ ափսոսում են հողը, ամենից շատ հողի մասին են խոսում: Շողոքորթելու պարզունակ մեթոդներ ունեն: Ցույց են տալիս ընտանիքի նկարները, որդիներինն առանձին-առանձին, ապա իրենցը, մի երբեմնի ջահել, կլորերես կազակուհու հետ: Կինը նստած է շուրթերը

հավաքած, ծնկանն անբնական դիրքով դրված է թևը, իսկ թևին՝ ոսկե ժամացույց։ Ամուսինը կանգնած է լուրջ, միամիտ, բայց ձեռքը տիրականորեն դրել է կնոջ ուսին։

Այդ բոլորը ցույց տալուց հետո, հաշվելով, թե արդեն բառայի հետ բարեկամացել են, ինչ-որ տեղից հանում են տնական օղին.

— Բառյա, մի բաժակ, նորածնիս կենացը...

Խմել չի կարելի, բայց այսպիսի ջերմ տեսարանից հետո ո՞ր բառյան կարող է բարկանալ։

Համենայն դեպս, ես նրանց հետ չեմ խմում, հեռանում եմ կեղծ բարկություն խաղալով.

— Իվան Պետրովիչ, գոնե ձեզանից չէի սպասում, անմիջապես հավաքեցեք այդ բալագանը...

Ես գիտեմ, Իվան Պետրովիչը չի հասկացել ասածս անծանոթ բառը ու հիմա թիկունքիս լայնաշուրթ ժպտում է, իմ մասին մտածելով.

— Լավ տղա է երևում լակոտը...

Իսկ երեկոյան Իվան Պետրովիչը հարբած է, քաղցրացած։

Գնդապետ Տիչինսկին սպայական հավաքից հետո պահում է ինձ, ինչպես Տիգրանը կասեր, գլուխս լվանալու։

— Խնամի-խնամի ենք խաղում։

— Վասիլի Պետրովիչ...

— Թողնել, ինչ Վասիլի Պետրովիչ, դասակ չէ, այլ հասարակաց...

Ձի վերջացնում։ Գնդապետ Տիչինսկին հարգում է մարդկանց ու հենց այդ պատճառով ինձ երեք օր տնային կալանք է տալիս։

— Դասակում քեզ կսիրեն,— ասում է նա,— բայց քեզ հետ գրոհի չեն գնա,— ծաղրում է,— բառյա...

Ճիշտն ասած, այդ տնային կալանքը ոչինչ չի նշանակում։ Միևնույն է, ամբողջ ցերեկը մենք զբաղված ենք դաշտային վարժություններով, իսկ երեկոյան այնքան հոգնած ենք լինում, որ ոչ ոք պարելու համար չի ցանկանում կտրել յոթկիլոմետրանոց ձյունոտ ճանապարհը։ Բայց իմ տնային կալանքի մասին խոսում են ամբողջ գնդում։ Իվան Պետրովիչ Կաշավարովը, հարևանի այգուց պտուղ թուցրած երեխայի նման, թաթերի վրա է ման գալիս, իսկ Տիգրանը մխիթարում է ինձ.

— Օ՛, ժամանակներ, օ՛, բարքեր...

— Ձեռ քաշի։

— Ի՛նչ տեղն ենք հասել, հորը պատժում են զավակներին սիրելու համար։

— Ձեռ քաշի։

— Ձեմ կարող,— կրքոտ ասում է նա,— ես բողոքում եմ հանուն արդարության։

— Ասացի ձեռ քաշի, Տիգրան։

— Հիմար։

— Դե բավական է,— բարկությունից դողում եմ ես։

Տիգրանը նստած է հանդարտ.

— Հիմա քեզ անմեղ նահատակ ես զգում, չէ՞։ Դե, իհարկե, մի ինչ-որ Կաշավարով հարբել է, իսկ ազնվագույն ասպետը գնում է կալանքի։— Հանկարծ բարկանում է.— Քեզ պես խմորի համար քիչ է։ Բատյա, չէ մի, զահրումար։ Ինչ բատյա ես դու։ Բատյան հմելնիցկին էր։ Իսկ դու Կաշավարովին չես էլ պատժել։ Ասենք, քեզ թվում է, թե քո մեծահոգությունն արդեն դաստիարակել է նրան, իհարկե, Կաշավարովն այսուհետև բերանն օղի չի դնի։ Հարված, և մարդը հրեշտակի թևեր է հագնում։ Ձէ, միլորդ, ես Կաշավարովի դեմ ոչինչ չունեմ, հնարավոր է, որ նա ոսկի սիրտ ունի, որ

զղջացել է արածը: Բայց Կաշավարովը դեռևս խմելու է, որովհետև դրա մեջ նա հանցանք չի տեսնում, համենայն դեպս, չի տեսել քառասուն տարի...

— Ձեռ քաշի, քո հիմար դատողությունները լսելու տրամադրություն չունեմ:

— Պատիվ ունեմ, տեր իմ, այդ դեպքում թույլ տվեք հեռանալ, կոմս դը Ծատուրն այսօր ինձ խնջույքի է հրավիրել բարոնուհի Դաշայի դղյակում:

Գնում է: Ես զայրույթից կոտրում եմ հրամանատարական քանոնը: Ես հավատացած եմ, որ իմ կողմն է ճշմարտությունը: Ոչինչ, մտածում եմ, ռազմաճակատում կպարզվի, թե ով է իրավացի: Այսօր ես տեսա Կաշավարովի աչքերը, այդպիսի զղջացող աչքերը չեն կարող խաբել: Դուք կպեք ձեր կանոնադրությանը, ես էլ իմ կանոնադրությունն ունեմ... Բատյա, իհարկե, բատյա, Կաշավարովը հարգում է ինձ, թեև ես նրա որդին կարող էի լինել, նա ինձ սիրում է, հավատում, նա ինձ հետ կրակի մեջ կնետվի: Սխալվում եք, Վասիլի Պետրովիչ, կնետվի, ես դա դեռ կապացուցեմ...

Գիշերը հնչում է տագնապը.

— Ուտքի՛:

Տիգրանի դասակն առաջինն է շարվում, նրանք արդեն լծել են երկու հրանոթները, պատրաստ են մարտի: Մայրը Կրամերը սպիտակ ձիու վրա սպիտակ կատաղության է հասել.

— Ո՛ւր է դասակը, Թառայան:

Մերոնք նոր-նոր դուրս են բերում ձիերին, գլորում են հրանոթները: Ինչ-որ քիչ են, դասակի հրամանատարի օգնականը զեկուցում է ցածրաձայն, այնպես, որ Կրամերը չլսի.

— Խմած են, բատյա:

— Ո՞ր:

— Պոլլանսկին, Չերնովը, Կաշավարովը ու էլի մի քանի հոգի:

— Գրողը ձեզ տանի,— գոռում եմ ստանիցայով մեկ:

Կիսախավարում հանկարծ հայտնվում է Տիգրանը.

— Հանգստացեք, իշխան, բարկությունը վնաս է ձեր օրգանիզմին, ձեր խոնարհ ծառան իր դասակից մարդիկ է ուղարկել ձերոնց օգնելու:

Փորձնական տազնապն ավարտվում է: Իմ դասակն ստանում է անբավարար գնահատական: Սպաների հավաքում գնդապետ Տիշինսկին սառը, անհյուրընկալ ասում է.

— Կիսե՛լ...

Ես տուն եմ դառնում լուսադեմին, կոտրված: Թվում էր, թե գտել եմ աշխարհը, հիմա կրկին խառնվել է ամեն ինչ, աստված դեռ լույսը չի բաժանել խավարից, դեռ շուրջս քառս է, նույնիսկ չի ստեղծված տկլոր Ադամը...

Ճանապարհին մտնում եմ զինվորների բարաքը.

— Կաշավարով, Պոլլանսկի, Չերնով...

Նառերի վրա բարձրանում են երեք մազոտ գլուխ:

— Կաշավարով:

— Լսում եմ, բատյա:

— Իմ ազգանունը թառայան է,— կտրուկ ասում եմ ես, ձայն եմ տալիս օգնականիս.— Լյուբկո:

— Լսում եմ, ընկեր լեյտենանտ:

— Դասակը շարել:

Դասակը շարք է կանգնում: Երեք մազոտները կանգնում են շարքի առաջ:

— Դու մարդ չես, Կաշավարով,— զայրույթից խեղդվելով ասում եմ ես,— քեզ հետ մարդավարի չի հաջողվում...

— Բատյա՛...

— Թողնել: Լյուբկո, ուղարկել հաուպտվախտ, ցրվել՛...

Դուրս եմ գալիս բարաքից, թվում է թեթև պիտի լինի սիրտս, բայց ինչ-որ թախիծ պաշարում է ինձ: Այսօր առաջին անգամ պատժել եմ զինվորներին: Գիտեմ, որ ճիշտ եմ արել, չէ՞ որ հենց այդ է պահանջում կանոնադրությունը, այդ են ուզում Տիչինսկին ու Տիգրանը: Իհարկե, ճիշտ եմ արել: Հապա էլ ինչո՞ւ եմ տխրում: Մի՞թե դրա պատճառն այն է, որ զանցանքի համար հաուպտվախտ եմ ուղարկել այդ հարբեցողին...

Զգիտեմ ինչու, միտս են գալիս Կաշավարովի ցույց տված ընտանեկան նկարները... Չէ, սուտ է, Կաշավարովը մարդ է, ինձ համար նույնիսկ սիրելի մարդ... Միայն թե, երևի, այլ է մարդ հասկացողությունը... Նատաշա, սիրելի Նատաշա, քո շարադրությունը, իհարկե, լավն է, Վառվառա Մարտինովնայի տեղը ես էլ քեզ գերազանց կնշանակեի: Բայց քո «ազնիվ բարեկամը» միայն շարադրությունների ու գրքերի մեջ է, կյանքում ուրիշ է նա, հազար ու մի փեղկ ունի: Այո, Նատաշա, յոթ կյանք է հարկավոր մի կյանք հասկանալու համար...

9

Գնդապետ Զախարովը չէր սիրում աղավնյակներին, իսկ պատերազմի ժամանակ պատահում է, որ սպանվում են նաև ինտենդանտական ծառայության գեներալները: Այս երկու հանգամանքների զուգադիպությանն ենք պարտական Աղավնյակի անակնկալ հայտնությունը մերձազմաճակատային ստանիցայում:

Կայարանում, ուր ես, Զալիբեկը, Տիգրանն ու Սիգիխը գնացել ենք կանգուն մնացած բաղնիքում լողանալու, Աղավնյակին

առաջինը Զալիբեկն է նկատում:

— Տիգո:

— Լսում եմ, կոմս:

— Մի էն կողմը նայիր:

Տիգրանը զարմանքից քարանում է:

Սիզիխը ոչինչ չի հասկանում:

— Ի՞նչ է պատահել, — տարակուսած հարցնում է մեզ:

Հիրավի, ինչ տարօրինակ բան է, որ մի լեյտենանտ դատարկ կառամատուցում տնքալով քարշ է տալիս երկու ծանր ճամպրուկ:

Բայց Տիգրանն արդեն լայնաշուրթ ժպտում է ու լոք-լոք մոտենում լեյտենանտին:

Աղավնյակը չի իմանում, տխրի, թե ուրախանա: Մենք, իհարկե, ինչպես ասում են, նրա աչքի լույսը չենք, բայց համենայն դեպս, ծանոթներ ենք, որոնցից, գոնե, կարելի է հարցնել, թե որտեղ է զորամասի շտաբը:

— Մեր խորին հարգանքները ազնիվ տոհմի միակ շառավիղին, — գլուխ է տալիս Տիգրանը:

— Բարե:

— Բարեհաճել եք ժամանել և այն էլ առանց ծառաների:

— Ի՞նչ ես ուզում, — փշոտվում է Աղավնյակը:

— Ձերդ ազնվության առողջությունը:

Իսկ Զալիբեկը գյուղացի է: Նրան վիրավորում է հին ծանոթի այդօրինակ դիմավորումը.

— Տիգո, ձեռ քաշի մարդուց:

Զալիբեկն Աղավնյակից վերցնում է ճամպրուկը.

— Բարե, մեր գո՞ւնդը:

— Զերը ո՞րն է:

Զալիբեկն ասում է համարը:

Աղավնյակը խոժոռ նայում է Տիգրանին.

— Զեր գունդը:

Սիգիխն առհասարակ մեր լողանալը անպատեհ սպորտ էր համարում: Զալիբեկը նույնպես այն կարծիքին էր, որ մարդը լվացքի տաշտակ կամ գետաքար չէ: Կառամատուցի վրա տեղն ու տեղը որոշում ենք լողանալը հետաձգել Աղավնյակին դեպի շտաբ առաջնորդելու համար: Զալիբեկն ուսին է դնում ճամպրուկներից մեկը.

— Պահ,— տնքում է նա,— այ տղա, էս շան որդին արճի՞ճ է լցրել:

Աղավնյակի աչքերը ջրակալում են, չգիտեմ մեր անակնկալ մեծահոգուծյունի՞ց, թե՞ հանդիպակաց քամուց:

Տիգրանը քայլում է թևերը թափ տալով և, բարեմիտ ժպիտը դեմքին, մխիթարական տեղեկություններ է տալիս նորեկին.

— Այստեղ երկաթուղային արհեստանոցներ են եղել, ինչպես ձերդ բարձրությունը նկատում է, այժմ ավերակներ են, ոմբակոծել են մեր գալուց առաջ: Տեսնում եք, չեն էլ ամաչում, ոմբակոծել են նաև բնակելի տներն ու խրճիթները:

— Սրիկանե՛ր,— սրտանց ասում է Աղավնյակը:

— Իրավացի եք, հիդալգո, այս հարցում մեր և ձեր կարծիքները համընկնում են:

Աղավնյակը սիրտ է առնում.

— Իսկ ինչպե՞ս եք տեղավորվել, տղաներ:

— Օ՛, հրաշալի,— պատասխանում է Տիգրանը,— ֆրանսիական խմիչքներ, քամելազարդ տիկնայք, երեկոյան արիստոկրատիկ

հասարակութիւնն՝ բարոնուհի Դարյա Իվանովնայի ապարանքում։ Միլորդ, եթե ցանկանում եք ճիշտն իմանալ, մենք միայն ձերդ ազնվութեան կարոտն էինք քաշում։ Առաջին գիշերները կոմսը ուղղակի չէր կարողանում քնել կարոտից, հառաչում էր խեղճը, իսկ երազում անընդհատ տալիս էր ձեր և լեյտենանտ Զուբի անունը։

— Տիգրան,— սաստում է Զալիբեկի մեջ արթնացած գլուղացին։

— Օ՛, կոմս,— ծորում է Տիգրանի ձայնը,— հուզիչ է ձեր համեստութիւնը։ Դուք չեք ցանկանում միլորդին ծանրաբեռնել սիրազեղումներով։ Բայց ես, նվաստս, իշխանական դաստիարակութիւն չեմ ստացել, ես ոստանիկ ասպետ եմ միայն ու խոնարհաբար խնդրում եմ, թույլ տվեք թափել սրտիս զեղումը...

Զալիբեկն ակնհայտորեն չի հասկանում զեղում բառը ու հուսահատ թափ է տալիս ձեռքը.

— Թափի։

Պյոտր Սիզիխի համար մեր հարաբերութիւններն անհասկանալի են, նա ոտքը կախ է գցում ինձ հարցնելու.

— Ո՞վ է։

— Լեյտենանտ Պրոնին Ռոբերտ Արկադեիչ։

— Հետո ինչ։

— Ոչինչ։

— Զե՞ք սիրում։

Ես թոթվում եմ ուսերս։

— Ինչո՞ւ։

Ես չեմ հասցնում բացատրել, հասնում ենք շտաբ։ Դռան առաջ Տիգրանը խաչակնքում է Աղավնյակին.

— Բարձրացեք աստիճաններով, զավակս,— ասում է նա,— առաջին դուռն է աջ թևի վրա, մայրը Կրամեր... Սարսափելի խիստ մարդ է, զեկուցեցեք համաձայն բոլոր կանոնների, մենք ձեզ կսպասենք միջանցքում... Հա, քիչ մնաց մոռանալի. զեկուցեցեք որքան կարելի է բարձր, մայրը բարեհաճում է ծանր լսել... Դե, աստված ձեզ հետ...

Շփոթված ու վախեցած Աղավնյակը դռան մոտ թողնում է ճամպրուկները, բարձրանում աստիճաններով։ Մենք հետևում ենք նրան։

Միջանցքում, շտաբի պետի դռան առաջ, նա մի ակնթարթ կանգնում է, շունչը ետ բերում։ Տիգրանը ձեռքով նշան է անում նրան։ Աղավնյակը բացում է դուռը և շենքով մեկ գոռում.

— Կարելի՞ է։

Բաց դռնից մենք տեսնում ենք, թե ինչպես է վեր թռչում մայրը Կրամերը։ Իսկ Աղավնյակը դռների առաջ ձգվում է, շարային քայլով դոփում հատակը, մոտենում գրասեղանին, պատվի առնում ու նույն ահեղ ձայնով զեկուցում.

— Ընկեր մայր՛ր, լեյտենանտ Ռոբերտ Արկադևիչ Պրոնինը ներկայանում է ծառայություն։

Մայրը զարմացած նայում է Աղավնյակին.

— Ինչո՞ւ եք գոռում, լեյտենանտ։

— Ես...

— Տվեք ծրարը,— կտրում է Կրամերը։

Աղավնյակը գրպանից հանում է ծրարը։

— Տեղավորվեցեք մոտիկ տներից մեկում։ Առավոտյան կստանաք նշանակումը, ազատ եք,— ասում է Կրամերը։

Աղավնյակը կրունկի վրա շրջվում է, Կրամերը հանդարտ ասում է նրա հետևից.

— Շենքով մեկ գոռում եք, իսկ ա՛յ, կարգադրությունն ստանալուց հետո չկրկնեցիք:

— Լսում եմ,— կրկին գոռում է Աղավնյակը:

— Մի գոռա, գրողը քեզ տանի,— բարկանում է Կրամերը:

— Լսում եմ...

Բազուկի նման կարմրած Աղավնյակը դուրս է թռչում շտաբի պետի առանձասենյակից: Դռների մոտ Տիգրանը գրկաբաց ընդունում է նրան.

— Հրաշալի էր:

— Ինչն էր հրաշալի: Բա դու ասում էիր, թե խուլ է:

— Մի՞թե,— զարմանում է Տիգրանը,— տես է, ոնց եմ խառնել: Ներիր, բարեկամ, սխալվել եմ, խուլը մայոր Կրամերը չէ, հազար ներողություն, խուլը հրամանատարն է, գնդապետ Տիշինսկին...

Լացակումած Աղավնյակը չգիտի, թե ինչ պատասխանի: Զալիբեկը նրան սփոփելու համար ասում է.

— Գնանք, ես քեզ կտեղավորեմ:

Զալիբեկն Աղավնյակին տեղավորում է Դաշայի հարևանի տանը: Երեկոյան հավաքվում ենք Զալիբեկի մոտ: Ես անկյունում Սիգիխին բացատրում եմ, թե ով է լեյտենանտ Պրոնինը, թե ինչու չենք սիրում նրան: Տիգրանը ատրճանակն է մաքրում, Աղավնյակը շուրթերի անկյուններում հաճույակատար ժպիտ է խաղացնում, իսկ Զալիբեկը համոզում է Դաշային.

— Դաշա, սիրելիս, մի տես ինչ արծիվ եմ բերել: Սիգիխի համար ասում էիր, թե շատ է բոյով: Հիմա ի՞նչ կասես: Իմ բոյին, հազար անգամ ինձնից սիրուն, հարուստ, գեներալի տղա է, հանաք բան չիմանաս, ինքն էլ հարյուր տոկոսանոց ազապ...

— Բեկչիկ,— տխուր ասում է Դաշան,— ես քեզ եմ սիրում, հասկանո՞ւմ ես:

Զալիբեկը հուսահատ նստում է թախտին:

Տիգրանը բարձրաձայն ծիծաղում է.

— Բեկչիկ...

Հանկարծ ես նկատում եմ, որ բարձրաձայն ծիծաղում է նաև Աղավնյակը:

— Մի խրխնջա,— գոռում եմ անակնկալ,— դու այս կնոջ եղունգը չարժես:

— Հիմի էլ սա ցնդեց,— ասում է Զալիբեկը:

10

Աղավնյակի երազը փշրվում է: Գնդապետ Տիշինսկին համհարզ ունի, Կրամերն առհասարակ համհարզ չի պահում, շտաբը համալրված է: Աղավնյակին խցկելու տեղ չկա: Նա մի քանի օր մնում է օդից կախված, մինչև վերջանում են գնդի շտաբի բանակցությունները դիվիզիայի շտաբի ու կոմիսարի հետ: Դիվիզիայի կոմիսարն անձամբ ժամանում է, Աղավնյակի հետ երկու ժամ զրուցում Տիշինսկու առանձնասենյակում: Իսկ նրա հեռանալուց հետո ավագ լեյտենանտ Պյոտր Սիզիխն ստանում է լուրը, լեյտենանտ Ռոբերտ Պրոնինը նշանակվում է մարտկոցի քաղղեկ, Սիզիխը լուրն ընդունում է առանց մեծ ոգևորության: Նա մի քանի օրվա ընթացքում ճանաչել է Աղավնյակին, այդ գործում բավականաչափ օգնել ենք մենք՝ ես, Տիգրանն ու Զալիբեկը, բայց ինքը՝ Աղավնյակը, ևս անմասն չի մնացել:

Նրա ժամանելու հաջորդ երեկոյան բոլորս Դաշայի հարևանի տանն ենք: Թբիլիսիից Աղավնյակն իր հետ հայկական կոնյակ ու վրացական գինի է բերել: Զալիբեկը դրա համար պատրաստ է ներել նրա ճամպրուկի արտակարգ ծանրությունը: Աղավնյակը ճամպրուկից մեկ-մեկ հանում է խաղաղ ժամանակները հիշեցնող «կուլտուրական» շշերը ու շարում սեղանին: Կողքիս նստած

Նատաշան զարմացած ճպճպացնում է աչքերը. նա առաջին անգամ է մասնակցելու «իսկական», մեծահասակների խնջույքին: Դաշային շփոթեցնում է Աղավնյակի ցանկությամբ լի, յուղոտ հայացքը: Աղավնյակն արդեն փորձել է բոլոր շշերից և չի մոռացել Զալիբեկի երեկվա ճառը...

Բարձրացնում ենք բաժակները: Տիգրանը ելնում է տեղից, դիմում Աղավնյակին.

— Պրինց, չնայած վիճակների տարբերությանը, մենք հին ծանոթներ ենք: Այժմ անմիտ պատահականությունը կրկին հանդիպեցրել է մեզ: Ռազմական ուսումնարանում դուք բարեհաճում էիք մեզ արհամարհել, իսկ մենք, դժբախտաբար, ձեր կողերը հաշվելու հնարավորություն չունեցանք: Այժմ ամեն ինչ կախված է ձեզանից, մենք հոժարակամ ձեզ առաջարկում ենք մեր բարեկամությունը, եթե միայն ձերդ ազնվությունը կնկատի ուամիկներիս, ձեր կենացը...

Ծանր խոսք է ասում: Տիգրանի ճառից դժգոհ ենք բոլորս: Զալիբեկը կշտամբանքով է նայում նրան, Պյոտր Սիզդիխը շփոթվել է այդ աստիճան անսքող հարձակումից, իսկ Աղավնյակը... Նա քծնանքով ժպտում է.

— Ով հինը հիշի...

Ես թեթևացած շունչ եմ քաշում, Զալիբեկն ականհայտ ուրախանում է.

— Բոլորս էլ լավ տղաներ ենք, իմ կարծիքով:

... Նատաշան հարբում է: Նա ծիծաղում է, հա ծիծաղում, օրորվում է նույնիսկ նստած: Դաշայի հարևանուհին լարում է պատեֆոնը: Ես առանց այն էլ վատ եմ պարում, իսկ Նատաշան արճճի նման կախվել է ինձնից: Պյոտր Սիզդիխը պտտեցնում է Դաշայի հարևանուհուն գետնից կտրած: Զալիբեկը մտադիր չէ պարել: Աղավնյակը, շնորհալի նազանքով, հրավիրում է Դաշային.

— Զէի՞ք ցանկանա:

Դաշային մենք առաջ էլ տեսել ենք պարելիս: Նա միայն Զալիբեկի հետ պարելիս է շփոթվում: Դաշան ստանիցայի առաջին պարուհին է, ինչ անենք, թե հագինը զինվորական ծանր կոշիկներ են: Մենք դադարել ենք, իսկ նա, հպարտ ժպտալով, պտտվում է Աղավնյակի հետ: Հրաշալի են պարում: Անգամ Տիգրանը, որին, թվում է, ոչնչով չես զարմացնի, ինքնամոռաց նայում է պարող զույգին: Աղավնյակն անակնկալ ու համարձակ շրջադարձեր է անում, ծունկը ծալում է չափից ավելի, իսկ Դաշան հասկանում է ակնթարթաբար, պտույտ գալիս ճկուն ու թեթևասահ: Նրա աչքերը բոցավառվում են, հայացքում թաքնվել է խորամանկ ինքնավստահությունը:

— Բռավո,— ձայն է տալիս Պյոտր Սիզիխը:

Նատաշան ծիծաղում է: Զալիբեկը, հայկական սովորույթամբ, բարձրացնում է բաժակը.

— էքստրա, պարողների կենացը...

Իսկ պարողները փոթորկվում են ու փոթորկվում, սահում են փշփշոտ տախտակամածին, թվում է կտրվել են գետնից: Ահա վառարանի մոտ են, ահա հասնում են միջանցքի դռանը... Ոտքի աննկատ հարվածով Պրոնինը բացում է դուռը, զույգը պարելով անցնում է միջանցք:

Նատաշան ծափահարում է, Սիզիխը զարմացած ասում.

— Вот это да...

Բայց հանկարծ միջանցքից լսվում է ծանր ապտակի ձայն, Դաշան լացակումած ճչում է.

— Սրիկա՛...

— Մի կոտրտվի,— խռպոտ պատասխանում է Աղավնյակը:

Զալիբեկը թռչում է միջանցք:

... Դաշան թախտին նստած լալիս է։ Նրա շրջագգեստի կուրծքը պատռված է։

Նստաշայի հարբածությունն անցել է, բոլորովին, սսկվել է։

Սենյակի կենտրոնում, ոտքերը լայն դրած, կանգնած է Պրոնինը։ Նրա մազերը խառնված են, աչքերը փայլում են հանդգնությամբ, ձեռքերը դրել է գրպանները ու ճերմակ ատամների արանքից ասում է արհամարհանքով.

— Խփեցեք, ես թքել եմ ձեզ վրա, ձեր հիմար բարոյականության, ձեր տափակ կատակների,— ծաղրում է,— կոմս, վիկոնտ... Դուք կրկեսից փախած ծաղրածուներ եք, որ ցանկանում եք մի բանով լցնել ձեր հոգիների դատարկությունը։ Խփեցեք, ես չեմ վախենում ձեզնից... Ես վաղը կարող եմ մեռնել, այդպես սպանվեց և իմ հայրը... Իսկ եթե ուզում եմ կնոջը...

— Մեր հաշտությունը գլուխ չեկավ, հեռացիր,— հանդարտ ասում է Տիգրանը։

— Սա իմ տունն է, այստեղ ես եմ ապրում։

— Պետրո,— խնդրում է Տիգրանը Սիզիխին,— դուրս տար դրան գոնե մի քանի բռնակով։

Սիզիխը ելնում է տեղից։

— Չմոտենաս,— սպառնալից ասում է Պրոնինը։

Սիզիխը մռայլ ժպտում է։

Պրոնինը ձեռքը տանում է ատրճանակին։ Մի ակնթարթում Տիգրանը հայտնվում է նրա կողքին, նրա հարվածով Պրոնինի ձեռքից դուրս է թռչում ատրճանակը։

— Ներեցեք, պրինց,— լսվում է Տիգրանի հանդարտ ձայնը,— ես փոքր-ինչ անզգույշ եղա։

Աղավնյակը լուռ է։

Տիգրանը դիմում է Դաշայի հարևանուհուն.

— Մադամ, չէի՞ք բարեհաճի ինձ ջուր և օճառ տալ, ձեռքերս կեղտոտեցի...

Փչացած տրամադրությամբ դուրս ենք գալիս տնից:

Առավոտյան Պրոնինը մեզ մոտ դեսպան է ուղարկում.

— Լաց է լինում,— ասում է Դաշայի հարևանուհին,— ոչինչ չեմ հիշում, ասում է, հարբած եմ եղել: Ձեզնից ներողություն է խնդրում: Դաշային դուխի ուղարկեց, իսկ ա՛յ սա, ուղարկել է ձեզ...

Դաշայի հարևանուհին սեղանին է դնում մի շիշ կոնյակ: Սուրենը տանը չէ: Մարիա Պավլովնան զարմացած նայում է կոնյակին:

Ներս է մտնում Տիգրանը, առանց բացատրելու իսկույն հասկանում է: Համենայն դեպս, Դաշայի հարևանուհին կրկնում է բառ առ բառ:

Տիգրանը մտախոհ վերցնում է շիշը, պահում լույսի դիմաց, հետո ավել հարվածելով շիշին, հանում է խցանը և կոնյակը շաղ տալիս հողե հատակին: Մարիա Պավլովնան ավստոսանքով նայում է թափվող հեղուկին, իսկ Տիգրանը Դաշայի զարմացած հարևանուհուն բացատրում է արիստոկրատի քաղաքավարությամբ.

— Մի զարմանաք, միսիս, սա մեզանում բարձր հարգանքի նշան է: Հաղորդեցեք պրինցին, որ մենք այժմ և միշտ մնում ենք նրա խոնարհ ծառաները, բայց խորհուրդ ենք տալիս չհանդիպել մեզ հետ նույնիսկ դժոխքում... Եթե չեք առարկում, բանակցություններն ավարտված համարենք: Պատիվ ունեմ...

Ինձ համար քաղղեկ հասկացողությունը կապվում է շոյող, թեև թախծոտ հիշողության հետ: Քաղղեկ էր Երոշինը: Նրա մութ աչքերի մեջ ես անտակ հավատ ու վստահություն էի կարդում, այժմ արտառոց համեմատությունն ինձ համոզում է, որ ես սիրում էի Երոշինին, նրա թավ, համոզող ձայնը, նրա ազնիվ թախիժը կոտրված կյանքի համար:

Իսկ սա:

Սա այժմ ճիշտ այնքան իրավունքներ ունի, որքան մարտկոցի հրամանատար Պյոտր Սիզիխը: Այնպես որ նրա հետ այլևս չհանդիպելու մեր ջերմ ցանկությունը մնում է անկատար: Նրա վրա ամեն ինչ փայլում է՝ կոճակները, խրոմե երկարաճիտ կոշիկները, իր վրա կարած կիպ, սպայական գրատը, ամենաքնքուշ ժպիտը, որով նա բացում է ճերմակ ատամնաշարը: Նա գալիս է մեր պարապմունքներին, գալիս է հատկապես այն ժամանակ, երբ պարապմունքը վարում ենք ես կամ Տիգրանը: Զինվորական կանոնադրությունն օրենք է, թեկուզ պետդ Աղավնյակը լինի:

— Մարտկոց, զգա՛ստ,— գոռում է Տիգրանը:

Իմ և նրա մարդիկ քարանում են հրանոթների կողքին, իսկ Տիգրանը շարային քայլով մոտենում է Պրոնինին.

— Ընկեր քաղղեկ, մարտկոցն զբաղված է հրետանային կրակի ուսուցմամբ,— զեկուցում է լեյտենանտ Բաղմանյանը:

— Ազատ,— կարգադրում է Պրոնինը և ժպտալով դիմում Տիգրանին.— նո՛ւս...

Տիգրանը չգիտե ինչ պատասխանել, և, առհասարակ, ի՞նչ կարելի է պատասխանել նման հարցին դասակի մարտիկների ներկայությամբ: Ես զգում եմ, որ Տիգրանը եփվում է բարկությունից, իսկ Աղավնյակը քաղցր ժպտում է ու կարգադրում.

— Շարունակեցեք, լեյտենանտ, ես մի քիչ կլսեմ:

Նա նստում է արկերի դատարկ արկղի վրա, իսկ Տիգրանը կարգադրում է անբնական ձայնով.

— Տեղերո՛ւմ, առաջին հրանոթ՝ զեկուցել տվյալները...

Աղավնյակը ժպտալով վեր է կենում արկղից.

— Ինչո՞ւ եք գոռում, լեյտենանտ, փառք ասածո, մարտկոցում խուլ մարդ չկա... կրկնեցեք:

— Լսում եմ:

Աղավնյակը հեռանում է: Գազազած Տիգրանը գոռում է դաշտով մեկ.

— Ծխե՛լ:

Ես ինչ-որ փոքրիկ զանցանքի համար, շարքի առաջ, պատժում եմ զարմացած Չերնովին, իսկ Կաշավարովը, պարապմունքից հետո մոտենում է ինձ.

— Բատյա՛:

— Նո՞ւ:

— Ուզում ենք մի փոքր, նու, էն բանը... քաղղեկին...

— Ապուշ,— գոռում եմ Կաշավարովի վրա,— չհամարձակվես այդ տոնով խոսել ինձ հետ, ավագին զեկուցիր, երկու վերակարգ անհերթ:

— Լսում եմ, բատյա,— խոնարհ զեկուցում է Կաշավարովը:

Երեկոները Պրոնինը կինոյի նախասրահում է անցկացնում: Դաշան այլևս չի պարում նրա հետ, բայց Պրոնինի հետ պարել ցանկացողները շատ են: Ստանիցայի աղջիկները կույր պիտի լինեն այդպիսի տղային շտեմելու համար, ձեռքից-ձեռք են խլում: Աղավնյակի մտերմությունը փնտրողների մեջ է նաև Նատաշան...

Ես ժամանակ չունեմ իմ փոքրիկ բարեկամով զբաղվելու։ Կաշավարովները խլում են ամբողջ ցերեկս, իսկ երեկոները հագիվ քարշ եմ գալիս մինչև տուն ու քնում մեռածի նման։

Տիգրանն ինքնամփոփ է դարձել։ Ուրիշ մարտկոց տեղափոխվելու մասին գրած նրա զեկուցագիրը մերժվում է։ Տիշինսկու մոտ Պրոնինն ասում է կրքոտ.

— Ինչ եք ասում, Վասիլի Պետրովիչ, ես նրան չեմ տա, խնդրում եմ, չմտածեք, թե սա ասում եմ հանուն հին ընկերության, Բաղմանյանը դպրոցում էլ առաջին կուրսանտն էր...

Իհարկե, Տիգրանը չի կարող բացատրել իր ցանկության շարժառիթները, կատաղած լռում է։

Նրանք Տիշինսկու մոտից դուրս են գալիս միասին, ես միջանցքում սպասում եմ։

— Հը՞, — հարցնում եմ Տիգրանին։

— Ամեն ինչ բարեհաջող է, — նրա փոխարեն պատասխանում է Պրոնինը, — պատկերացնո՞ւմ ես, Թառայան, ինչ-որ քամի է մտել մեր Տիգրանի քիթը։ Մարտկոցից գնում եմ, ասում է, իսկ ես ո՞ւմ հետ եմ կռվելու, կռվարկեն որևէ թերուս...

— Պրինց, — ասում է Տիգրանը, — ձեր հոգատարությունն ու սերն իմ նկատմամբ ուղղակի անհավատալի է, կարելի՞ է մի հարց, միլորդ։

Աղավնյակը գլխով է անում։

— Դուք ի՞նչ կարծիք ունեք իմ կոշիկների մասին։

Պրոնինը զարմացած նայում է Տիգրանի կոշիկներին։

— Կեղտոտ են, — համաձայնում է Տիգրանը, — բայց դրանք, համենայն դեպս, կոշիկներ են, պրինց, պատիվ ունեմ զեկուցելու, որ այդ կեղտոտ կոշիկները սերտորեն կապված են ձեր խոնարհ ծառայի համբերության հետ։ Դուցե կբարեհաճեիք հեռանալ, տեր

իմ, միջանցքում բացի Թառաջանից մարդ չկա, ես չէի ցանկանա
վկա գրել բարեկամիս...

Տիգրանը խոսում է հանդարտ, բայց ես տեսնում եմ, թե ինչպես
է ցնցվում նրա աջ ալյուրը:

Իսկ Պրոնինը ժպտում է գոհունակ ու պատասխանում Տիգրանի
տոնով.

— Դուք չընդունեցիք իմ առաջարկած հաշտությունը, դե, ինչ
արած, սրբ, հեռանում եմ: Ես չէի ցանկանա, որ սպանվելուց առաջ
ձեզ նման ազնվականը կանգնի զինվորական տրիբունալի առաջ,
պատիվ ունեմ:

— Պատիվ ունեմ:

Նրանք քաղաքավարի գլուխ են տալիս իրար:

Պրոնինի գնալուց հետո ես ձեռքս դնում եմ Տիգրանի ուսին.

— Ինչ ես բանի տեղ դնում, հերն էլ անիծած:

Տիգրանը մտախոհ ժպտում է.

— Նեղ է, տղաս, նեղ է աշխարհը երկուսիս համար, իսկ մարդիկ
դեռ չեն գտել ուրիշ մոլորակների վրա ապրելու ուղիները...

Հաջորդ օրը Պյոտր Սիգիխը մեկնում է գնդի համար
տրակտորներ ստանալու: Մեր ձիերն արդեն բարձում են:

Սիգիխի փոխարեն մարտկոցի հրամանատար է մնում քաղղեկ
Պրոնինը:

12

Ասում են Կերչի թերակղզում գերմանացիները նոր հարձակում
են նախապատրաստում: Ստանիցայում դա նշանակում է մեր
«մտերիմ ծանոթությունը» պատերազմի հետ: Առավոտները
հսկայական բարձրության վրա երևում է մի տձև ինքնաթիռ:
Բոլորը դրան «ռամա» են կոչում: Արտաքինից անվնաս բան է, որ

Թուշում է հանդարտ, կոշտ ու պոռշտ պտույտներ է անում: Նրա շուրջը պայթում են բամբակի ճերմակ քուլաները, դա մեր հակաօդային պաշտպանության մարտկոցներն են կրակում: Բայց տձև ինքնաթիռն անտարբեր անցնում է բամբակի քուլաների վրայով: Նրա պտույտների ժամանակ ստանիցայի ժողովուրդը խուճապահար փախչում է դեպի բաց դաշտը: Կես ժամ հետո երկնքում հայտնվում են ռմբակոծիչները: Դրանք ռումբերով լցված տոուզ մեքենաներ են, որ վախկոտ ավազակների նման անցնում են դրանիկներով շրջապատված: Յուրաքանչյուր կողքից թուշում են երկուական «Մեսերշմիդտ», որոնք օդի մեջ զարմանալի ձեռնածուխյուններ են անում:

Գունդն ամեն առավոտ բացազատվում է, բայց ստանցիայից դուրս չի գալիս: Գնդապետ Տիչինսկին իրավացի է. օդից ուղարկված ռումբը սակավ է ընկնում ուղիղ նշված կետում, դրա փոխարեն ավերվում է շրջակայքը: Ահա թե ինչու դաշտում, անզեն բնակչության մեջ ավելի զոհեր կան, քան մեզ մոտ, ստանիցայում:

Գունդն անհամբեր սպասում է տրակտորներին: Սիզիխի անունն անցնում է բերնեբերան: Կաշավարովն այլև չի խմում, չեն խմում Չերնովն ու մյուսները: Ո՛չ, իմ խստությունները չեն պատճառը: Կաշավարովն այն կարծիքին է, որ հարբելու համար էլ տրամադրություն է հարկավոր և այն էլ ոչ միայն սեփական, այլ համընդհանուր: Այդպիսի տրամադրություն չկա, բոլորը հարևան ստանիցաներից են, իսկ դրանցում նույնպես, ինչպես Զալիբեկը կասեր, չամիչ չեն բաժանում:

Առավոտյան կրկին երևում է տձև ինքնաթիռը: Հենց այդ ժամանակ Պրոնինը հայրաբար խրատում է ինձ ու Տիգրանին.

— Ստուգեցի դասակները, պիտի ասեմ, տղաներ, ուղղակի սարսափելի է:

— Ի՞նչը, ձերդ մեծություն:

Պրոնինը չլսելու է տալիս Տիգրանի ծաղրը, շարունակում է.

— Հրացանները չմաքրած, կոշիկները կեղտոտ, երեք հոգի շրջում են առանց սպիտակ կրկնօձիքի...

— Ի՞նչ եք ասում, մի՞թե երեք հոգի:

— Երեք հոգի:

— Ձի կարող պատահել, իմ կարծիքով երկուսը,— կրքոտ ասում է Տիգրանը:

— Չվիճենք,— համաձայնում է Պրոնինը,— թեկուզ երկուսը, մի՞թե դա կարգ է:

— Օ՛, ոչ, ներեցեք, ընկեր քաղղեկ, հայրս կասեր, «Հաշիվն առաջին հերթին»: Պարզենք, ուրեմն դուք պնդում եք, որ երեքը...

— Երեքը:

— Իսկ ես համոզված եմ, որ երկուսը:

— Թող լինի երկուսը:

— Բայց, ներեցեք, այդ դեպքում դրուժյունը փոխվում է:

— Ի՞նչն է փոխվում,— վերջապես զայրանում է Պրոնինը:

Տիգրանը մի աստիճան էլ է քաղցրացնում ձայնը.

— Ձեր թույլտվությամբ, թանկագին ընկեր Պրոնին, երեքը երեք է, իսկ երկուսը երկուս:

— Ի՞նչ տարբերություն, թողեք հիմարությունները:

— Ինչպե՞ս թե, ինչպե՞ս թե, ձերդ ազնվություն,— վրա է տալիս Տիգրանը,— այ, մենք երեք ենք, դուք, իշխանը և ձեր խոնարհ ծառան: Հիմա մեր զրույցի թեման մի բան է: Իսկ եթե դուք բարեհաճեք մեզնից հեռանալ, ես ու իշխանը կդառնանք երկուս և մեր զրույցի թեման բոլորովին կփոխվի: Տեսնում եք երեքի և երկուսի տարբերությունը... Ես կարող եմ նաև զեկուցել, թե ինչպիսին կլինի մեր երկուսի զրույցի թեման, իհարկե, մոտավորապես...

Պրոնինն արդեն հասկացել է, որ ձեռքն առնում իրեն:

— Բաղմանյան,— խիստ ասում է նա,— դուք խոսում եք ձեր մեծավորի հետ, կանգնեցեք զգաստ:

Տիգրանը ձգվում է.

— Լսում եմ: Ձեր գնալուց հետո, մեզնից մեկը, հավանաբար ես, դուրս կգա ինքն իրենից և անվայել բաներ կասի ձեր հասցեին: Մյուսը, հավանաբար դա կլինի իշխանը, կպատասխանի. «Ինչ ես բանի տեղ դնում, թքած դրա վրա...»:

Աղավնյակի շուրթերը դողում են զայրույթից: Տիգրանը շարունակում է.

— Տեսնո՞ւմ եք, իսկ քանի երեքով ենք, զրուցում ենք քաղաքավարի, ինչպես վայել է իսկական ասպետներին... Այնպես որ, մեծարգո պարոնս, թվերի հետ խաղալ չի կարելի: Ի վերջո, հարկավոր է ճշտել, թե քանի՞ զինվոր է շրջում առանց սպիտակ կրկնօձիքի, երկո՞ւսը, թե՞ երեքը, դա կարևոր հարց է:

— Լեյտենանտ Բաղմանյան,— պայթում է Պրոնինը,— երկու օր տնային կալանք...

Իսկ տձև ինքնաթիռն ահռելի ուրուրի նման սավառնում է զենիթում ու դեպի դաշտ քշում ստանիցայի թիսերին իրենց ճուտերով...

Ինձ վերջնականապես ձանձրացնում են Տիգրանի «սիրալիրությունները», քաշում եմ թևից.

— Գնանք, հիմա կսկսվի:

— Թույլ կտա՞ք հեռանալ,— հարցնում է Տիգրանը Պրոնինին:

— Գնացեք:

— Լսում եմ:

Տիգրանը պատվի է առնում, կրունկի վրա շուռ գալիս:

Պրոնինը ֆշտացնում է մեր հետևից:

... Առաջին ռումբը, ինչպես արդեն հաստատված կարգ է, ընկնում է կայարանի մոտ: Կայարանի շենքն այս անգամ էլ է պրծնում թեթև քերծվածքներով:

Ես ու Տիգրանը կողք-կողքի պառկում ենք առաջին պատահած նեղլիկ խրամատում, նայում ենք երկնքին ու երևի երկուսս էլ մտածում նույն բանի մասին: Տուր այս մեքենաները մեր օդաչուներին, ինչ հրաշքներ կգործեն:

Երկնքում մի աղավնի հերոսաբար կռվում է երեք անգղների հետ: Կյանքում լինում են հրաշքներ, երբեմն աղավնու կրծքի տակ բազեի սիրտ է լինում: Ով գիտե, հսկայական երկրի որ ծայրից եկած տարեկիցս, իր դյուրավառ, թույլ թևերով, թռչում է դեպի ձեռնածու անգղները...

Ահա անգղներից մեկը պտտվում է աղավնու շուրջը, երկար կրակահերթ տալիս: Ես աչքերս փակում եմ՝ անձանոթ բարեկամիս պարտությունը շտեմելու: Բայց երբ բացում եմ, նկատում եմ, որ նա դեռ գողունի սողում է երկնի կապույտի վրայով: Ահա, չգիտես ինչպես, հաջողեցնում է անցնել թշնամու ինքնաթիռի փորի տակ, լսվում է ծանոթ ճարճատյունը: Թշնամին տարօրինակ փռշտում է, հետո կապույտ ծուխ արձակում: Լսվում է ահռելի որոտը, աչքիս առաջ սև մեքենան ծածկվում է կարմիր բոցերով: Իսկ հոգնած աղավնին արդեն թևածում է ստանիցայից հեռու, բաց լազուրում...

Ռումբերը պայթում են ու պայթում, շուրջը կրկին դառնում է դժոխք: Օդի մեջ բզզում են զենիթային հրանոթների արկերի բեկորները, բայց ես այլևս ուշք չեմ դարձնում դրանց, հորիզոնից այն կողմ անհետացած աղավնին սփռվել է հոգիս...

Ռումբը քանդում է խրամատը: Բարեբախտաբար մեզ ծածկող հողաշերտը բարակ է: Մենք, իրար օգնելով, դուրս ենք գալիս հողի տակից, Տիգրանը նույնիսկ սիրտ ունի կատակելու.

— Հիմա չի կարելի սպանվել, ես դեռ չեմ կրել երկօրյա տնային կալանքս...

Հանկարծ մեր կողքին հայտնված Զալիբեկն ասում է արագ-արագ.

— Տուններդ չքանդվի, ումբն ընկավ Նատաշայենց տան վրա...

Երեքով վազում ենք դեպի Նատաշայենց տուն: Շուրջն անճանաչելիորեն փոխվել է...

Փայտերը դեռևս ծխում են հսկայական ձագարի մեջ: Փողոցում թափված են հարևան տների ապակիների փշուրները: Պարտեզի սառած ծառերից մեկի մեջ, չդիտես ինչ հրաշքով, խրվել է բռունցքաչափ մի քար, իսկ հարևան տան ձյունոտ տանիքին կարմրին է տալիս տկլոր նինան...

Ես տիկնիկն իջեցնում եմ տանիքից:

Նինան չի վնասվել, մազաթափ ժպտում է, չնայած դեռ տարիներ առաջ հարևանի տղան՝ Գնատը, պոկել է նրա թևն ու նետել դպրոցի կտուրը...

Ռմբակոծիչները հեռանում են: Տագնապն ավարտվում է: Մենք գնում ենք դեպի փողոցի ծայրը, դաշտից վերադարձողներին դիմավորելու:

Ահա գալիս է Նատաշայի տատը, աչքերում ոչինչ չկա, նույնիսկ՝ սարսափ:

Գալիս է Սուրենը, կաղալով բերում է հարբած Մարիա Պավլովնային: Մարդիկ ներողամիտ հավաքել են շուրթերը, իսկ Մարիան ճշում է խաղաղված ստանիցայով մեկ.

— Վասյա, աղավնյակս, դու ինձ ներիր, հասկանում ես...

Գալիս է Դաշան, նա քայլելիս էլ կարծես պարում է ու հարևանուհուն ասում.

— Տեսար, հո տեսար, օ՛յ, թանկագինս, թե կգտնեի այդ օդաչուին...

Գալիս է Նատաշան։ Մի քանի օրում մեծացել է, պատանությունը թողել վերջին շարադրության մեջ։ Ճանապարհի եզրին նկատում է մեզ, ակնապիշ նայում Նինային, մոտենում է։

— Վերցրու Նատաշա,— ասում եմ ես առանց աչքերս բարձրացնելու։

Նատաշան տխուր մեկնում է ձեռքը, երկար նայում մազաթափ ժպտացող Նինային ու հանկարծ հեկեկում իսկական երեխայի նման։

Ես նրան չեմ մխիթարում, դրա փոխարեն կողքիս հայտնված Ադամյակն ասում է.

— Ես ամեն ինչ կարգադրել եմ, դուք տատիկի հետ կապրեք Ելիզավետա Միխայլովնայի տանը, ես կտեղափոխվեմ հարևան խրճիթը։

Լուռ գնում ենք դեպի Դաշայի հարևանուհու՝ Ելիզավետա Միխայլովնայի տուն։

Դռների առաջ իմ դասակի զինվորներից մեկը, Զիժիկը, մաքրում է Պրոնինի խրոմե կոշիկները։

Նատաշան մտնում է տուն, իսկ ես Պրոնինին մի կողմ եմ քաշում.

— Լսիր,— ասում եմ ուղղակի,— եթե ձեռք տաս աղջկան, կսպանեմ։

Պրոնինն արհամարհանքով ժպտում է։ Ես գազազած շրջվում եմ ու գոռում Զիժիկի վրա.

— Մարշ այստեղից։

Զինվորը վեր է թռչում, վախեցած ճպճապացնում աչքերը.

— Մարշ, ասացի, ավագին զեկուցիր՝ երկու վերակարգ անհերթ...

13

Սիզիխը վերջապես եկավ: Նրա բերածը վեր է մեր բոլոր սպասելիքներից: Դրանք ոչ թե դանդաղաշարժ տրակտորներ են, այլ թրթուրավոր ավտոմեքենաներ, ուստի վանի ձեռքով սարքված, ամուր, թեև փոքր-ինչ կոպիտ, բայց հուսալի: Գիշերը բեռնաթափում ենք վագոնները: Զալիբեկն ուրախությունից ուղղակի թռչկոտում է, չնայած այդ մեքենաներից ոչ մեկը նրանը չէ: Դեկավարման դասակին մեքենա չի հասնում, մեքենաները հատկացված են կրակային դասակներին՝ հրանոթներն ու ռազմամթերքը տեղափոխելու համար:

Զալիբեկը կանգնեցնում է ավտովարորդներին, ծխախոտ է առաջարկում ու արդեն սովորեցնում է հայերեն նվիրական բառը.

— Զան:

Իսկ ես ու Տիգրանը Պյոտր Սիզիխին մանրամասն պատմում ենք վերջին շաբաթների անցուդարձը: Լուսադեմին, երբ մեքենաներն արդեն շարքով կանգնած են նախօրոք պատրաստված թաքստոցում, Սիզիխն իր մոտ է կանչում Պրոնինին.

— Զեկուցիր:

Պրոնինը զեկուցում է ամենայն մանրամասնությամբ.

— Ընկեր ավագ լեյտենանտ, ձեզ վստահված մարտկոցը ձեր բացակայությամբ շարունակել է վարժական պարապմունքները ըստ նախօրոք կազմված ծրագրի: Ռմբակոծությունների ժամանակ մարտկոցը զոհեր չի տվել, վիրավորներ չկան, նշված ժամանակի ընթացքում հրամանատարումթյան կողմից չի եղել որևէ դիտողություն: Պարապմունքներն ավելի հաջող են ընթանում

առաջին դասակում, որտեղ հրամանատարում է լեյտենանտ Բաղմանյանը: Լեյտենանտ Ծատուրյանի ղեկավարման դասակը համալրվել է երկու հետախույզներով. եֆրեյտոր Պրոն Վելլամինով, ծնված 1916 թվականին, անպարտիական, ամուսնացած, կինը գտնվում է Լենինգրադում, երեխա չունի: Շարքային Վլաս Վլասով, 1919 թվականի ծնված, ամուրի, ծնողներն ապրում են Կիևի մարզի Խրիստինովկա գյուղաքաղաքում, Վլասովը կոմերիտական է: Լեյտենանտ Բաղմանյանը մեկ անգամ կարգապահական տույժ է ստացել հակաճառության համար: Զեկուցեց մարտկոցի քաղղեկ Արկադի Պրոնինը:

Պրոնինը զեկուցում է ձգված, առանց աչքերը թարթելու: Զալիբեկն ականհայտորեն նախանձում է նրան: Սիգիխին նեղում է այս արտակարգ հանդիսավորությունը, իսկ Տիգրանը բացատրում է մեքենաների մոտ կանգնած վարորդներին.

— Լավ լսեցեք, սիրելի զինվորներ, և օղ արեք ձեր ականջներին: Պատերազմում հաղթելու ամենակարևոր նախադրյալը զինվորական կարգն է: Իսկ, հասկանալի է, դրա մեջ մտնում է առաջին հերթին ճիշտ զեկույցը: Ավելին, զեկույցը դա հաղթանակի կեսն է: Այդ պատճառով մենք պետք է օրինակ վերցնենք մեր մարտկոցի քաղղեկ ընկեր Պրոնինից: Նկատեցեք, քաղղեկ Պրոնինն ու ավագ լեյտենանտ Սիգիխը բարեկամներ են, ես կասեի, նույնիսկ սրտակից բարեկամներ: Բայց բարեկամությունը բարեկամություն, իսկ ծառայությունը՝ ծառայություն: Ծառայության մեջ, սիրելի զինվորներ, պետք է պահպանել կարգն ու կանոնը: Հենց դրա համար էլ ընկեր քաղղեկը զեկուցեց այդքան մանրամասն ու զեղեցիկ:

Հոգնած վարորդները զարմացած լսում են Տիգրանի բարոյախրատական տրակտատն ու ճպճպացնում աչքերը: Պրոնինը զայրույթից շուրթերն է կրծում, իսկ Սիգիխը չհասկանալու է տալիս ծաղրը և Պրոնինին հարցնում է.

— Ինչպե՞ս են ապրում Նատաշան ու տատը:

— Ապրում են նորմալ, Ելիզավետա Միխայլովնայի մոտ:

— Իսկ դո՞ւ:

— Ես պիտի տեղափոխվեմ հարևան տունը:

— Ութ օր է, ինչ տեղափոխվում է քաղղեկը,— ասում է Տիգրանը,
— ոչ մի կերպ չի հաջողվում, հասկանո՞ւմ եք, ընկեր
հրամանատար, շատ է կահույքը...

Վարորդներն արդեն գնացել են: Պրոնինը կարող
է ազատություն տալ զայրույթին.

— Դե բավական է...

Բայց բոլորիս համար էլ անակնկալ Սիգիսը Պրոնինին ասում
է ճիշտ նույն նախադասությունը, ինչ ես ասել էի ութ օր առաջ.

— Լսիր, Պրոնին, եթե աղջկան ձեռք տաս, կսպանեմ:

Հաջորդ օրն իմանում ենք, որ Պրոնինը, համենայն դեպս,
Ելիզավետա Միխայլովնայի տնից տեղափոխվել է, իսկ Պյոտր
Սիգիսը Նատաշայի անունով դրամական ատեստատ է թողնում:

14

Ես, Տիգրանն ու Զալիբեկը շփոթված կանգնել ենք դռների
առաջ: Թախտին բերանքսիվայր ընկած լալիս է Մարիա
Պավլովնան, իսկ Սուրենը մեղմ համոզում է.

— Նու, Մարիա, ինչո՞ւ ես լալիս, ախր իսկի չես էլ խմել...

Մարիան մոռացել է աղավնյակ բառը, ոչ մեկին Վասյա չի
ասում, չէ, նա խմած չի, բայց լալիս է աղիողորմ:

Ես տարակուսած նայում եմ ընկերներիս: Տիգրանի հայացքն
անթափանց է, նրբազգաց Զալիբեկը պատրաստ է ինքն էլ լաց
լինել:

Մարիան բարձրացնում է գլուխը, նկատում մեզ, ավելի բարձրաձայն է լալիս:

— Ի՞նչ է պատահել,— հարցնում է Տիգրանը:

— Գնում եք,— արցունքի միջից պատասխանում է Մարիան:

— Ո՞ւր:

— Ռազմաճակատ, Կերչ:

— Ո՞վ ասաց:

— Զգիտեմ:

— Դե, չէ,— առարկում եմ ես,— ինչ գնալ, երանի չէ՞ր:

— Գնում ենք,— կրկնում է Մարիան:

Տիգրանը նստում է թախտին.

— Տանը օղի կա՞:

Զարմանում եմ, Տիգրանը երբեք հաճությամբ չի խմել:

— Կա,— ասում է Սուրենը:

... Սեղանի վրա թթու վարունգ է, շշի մեջ պղտոր տեղական օղի: Մենք նստած ենք հինգով: Մարիան էլ լաց չի լինում, Սուրենը եղունգով քշփորում է հացի կեղևը, լոռում ենք:

Տիգրանը բարձրացնում է գլուխը, ժպտում.

— Գնացեք, Սուրեն, գնացեք Հայաստան, թեկուզ մերոնց մոտ գնացեք: Մարիա, կենացդ, թույլ տուր համբուրել քեզ, սիրելիս:— Համբուրում է Մարիային.— Դու լավ մարդ ես, Մարիա, աստված թող ամեն մարդու քեզ նման կին տա, քույրիկս... Սուրենն էլ լավն է: Գնացեք Հայաստան... Կոմս, բարեհաճեցեք բարձրացնել բաժակը, գուցե ճիշտ է, որ վերջին անգամ եք խմում ազնիվ շինականների հետ:

Տիգրանը խմում է: Ես օղին կուլ եմ տալիս խառն զգացումով:

Դռների մեջ հայտնվում է Պրոնինը.

— Ահա թե որտեղ եք դուք:

Տիգրանը ելնում է տեղից, գլուխ է տալիս.

— Մեր խորին հարգանքները:

Զալիբեկը Պրոնինի համար օղի է լցնում: Պրոնինը վերցնում է բաժակը.

— Ի՞նչ առիթով ենք խմում:

— Տատիս մահվան տարեդարձն է,— ասում է Տիգրանը,— հանգուցյալը շատ բարի կին էր, թեև ձեզ ճանաչելու պատիվը չի ունեցել...

— Վերջ տվեք, Բաղմանյան,— բարկանում է Պրոնինը:

Նրանք հայացքով ծակում են իրար: Վախեցած Մարիան կրկին ուզում է լալ.

— Օ՛յ, մի կռվեք, տղաներ, ախր այս գիշեր գնում եք:

— Ո՛ր,— հարցնում է Պրոնինը:

— Ռազմաճակատ:

— Ինչ ես դուրս տալիս, ցնդած պառավ:

Մարիան կոտրված լռում է: Սուրենի հայացքում խտանում է բարկությունը: Պրոնինը դիմում է նրան.

— Ինչ ես աչքերդ ուրրում, մռութ, այստեղ խուճապ եք սարքում...

— Ախ դու, սողուն,— մոնչում է Տիգրանը:

Մարիան բռնում է նրա թևը.

— Կաց, չարժի:— Դիմում է Պրոնինին.— Հեռացիր, դուրս կորիր տնիցս, ասում եմ...

Կատաղած Պրոնինը հեռանում է:

... Երեկոյան Դաշան համոզում է Զալիբեկին: Ստանիցայի խավարում ինքներս մեզ չտանջելու համար ես, Տիգրանն ու Սիգիխը նույնպես հետևում ենք նրանց: Գնում ենք կինոյի նախասրահում պարելու:

Միոտանի հարմոնահարը մշուշված աչքերով նվագում է «Կապույտ Դանուբը»: Դաշան երջանիկ է կոշտ ու կոպիտ Զալիբեկի թաթերում: Զալիբեկն այդպես էլ պարել չսովորեց, տրորում է աղջկա ոտքերը: Տիգրանը տխուր կատակում է.

— Կոմս, այդ ոտքերը դեռ հարկավոր են գալու աղջկան, բարեհաճեցեք չջարդել, սիրելիս:

Զալիբեկն աշխատում է ավելի ուշադիր պարել, այդ պատճառով ավելի շատ է տրորում Դաշայի ոտքերը:

Ես մոտենում եմ Նատաշային.

— Պարե՞նք:

— Պարենք:

Հեզուլթյամբ ելնում է աթոռից, մտախոհ է:

Փորձում եմ ուրախացնել.

— Գնալով գեղեցկանում ես, Նատաշա:

Ժպտում է.

— Իսկապե՞ս:

— Իսկապես:

— Բոլորն են ասում,— հանկարծ ասում է աղջկական անկեղծությամբ:

— Ո՞վ:

— Պետրոն, Ռոբերտը...

— Ռոբե՞րտը:

— Նա էլ է ասում:

— Դու նրա հետ հաճախ ես հանդիպում:

— Հաճախ: Նա շատ լավ է պարում: Զգիտեմ ինչու, Պետրոն ինձ դրամական ատեստատ է թողնում, ախր հայրիկից ստանում ենք... Պետրոն լավն է չէ՞, Արամ:

— Լավն է,— ասում եմ,— Նատաշա:

... Ուրախանում է.

— Ես նրան էլ եմ սիրում... Իհարկե, ամենից շատ քեզ, հետո...

Զի շարունակում: Լուռ պատվում ենք: Ես մտածում եմ իմ, Նատաշայի, Պյոտր Սիգիսի մասին: Պյոտրը վերջերս մեղավորի նման է նայում ինձ, չէ, չի նայում աչքերիս, երեխայի նման շփոթվում է և առիթ որոնում հեռանալու: Սիրելու համար գուցե անփորձ եմ ես, բայց սերը նկատելու համար՝ ոչ: Պյոտր Սիգիսը սիրում է Նատաշային, չնայած Նատաշան գլխի էլ չի ընկնում:

Լուռ պատվում ենք: Պյոտր Սիգիսն անկյունում անտարբերություն է խաղում, իսկ Նատաշան գնալով ավելի ու ավելի է անկեղծանում:

— Արամ:

— Նո՞ւ:

— Որ սիրահարվում ես, ի՞նչ տեսակ է լինում:

— Զգիտեմ:

— Այ, օրինակ, ուզո՞ւմ ես, որ միշտ նրա հետ պարես:

— Ուզում ես:

— Ուրեմն ճիշտ է,— հառաչում է Նատաշան:

— Ի՞նչը:

— Ոչինչ:

— Ուզում ես Պետրոյի հե՞տ պարել:

Զարմանում է.

— Պետրոյի հե՞տ:

Լուռ պարում ենք: Նատաշան հանկարծ շփոթվել է, գաղտագողի նայում է դեպի դուռը:

— Մարդո՞ւ ես սպասում,— հարցնում եմ ես:

— Ոչ, ոչ:

Բայց ես հասկանում եմ, որ այդ «ոչ»-ն «այո» է: Ու կարծես միտքս հաստատելու համար դռների մեջ հայտնվում է Պրոնինի գեղեցիկ գլուխը: Նատաշան ցնցվում է: Ահա թե ում էր սպասում, մտածում եմ ես, թողնում եմ ձեռքս.

— Գնա:

— Զէ, ինչո՞ւ:

— Գնա:

Ժպտում է: Առանց շրջապատից ամաչելու համբուրում է այտու ու իրեն նետում Պրոնինի գիրկը:

Ես քաշվում եմ նախասրահի անկյունը: Տիգրանը ձեռքը դնում է ուսիս.

— Արա՛մ:

— Ի՞նչ ես ուզում:

— Ոչինչ: Դու այդպես էլ չխելոքացար, իսկ նա հասակ առավ, պատահում է...

— Զեռ քաշի, Տիգո,— աղաչական ասում եմ ես:

Բայց նա ինձ բզկտելու տրամադրություն չունի:

— Նայիր,— ասում է:

Նայում եմ:

Հոգնած Դաշան ու ավելի լրջացած Զալիբեկը դուրս են դալիս կինոյի նախասրահից:

— Հետո ինչ:

— Ոչինչ,— պատասխանում է Տիգրանը ու հանկարծ դիմում անկյունում նստած աղջկան,— միլեդի, չէի՞ք բարեհաճի պարել սրահետ, պարի ժամանակ գրկել սովորել է:

Աղջիկը ծանոթ է, ստանիցայում հայտնի Վարյան, ծիծաղկոտ, ուրախ, ինչպես ասում են, տղամարդ մի կին: Վեր է կենում.

— Գնանք, Արամ:

Տանում է ինձ: Պարում եմ անուշադիր, իսկ Պրոնինի հետ պտտվող Նատաշան քաջալերում է մեղավոր, աղաչական հայացքով:

Վարյան ուրախ բլբլում է ականջիս տակ, մխիթարում է.

— Այդ նրանից է, որ դու քոռ-քոռ եկել նրան ես հանդիպել: Դե նա չէ՞ որ երեխա է, և ոչ էլ քո սերն է իսկական սեր: Այ, եթե ես քեզ սիրեի, այնպես կանեի, որ դու սիրահարվեիր ինձ, այն ժամանակ կիմանայիր, թե ինչ է սերը: Բայց ես քեզ, դժբախտաբար, չեմ սիրի, ախր դու ինձ համար շատ ես կարճահասակ...

Միոտանի հարմոնահարը խառնում է եղանակները: Նա էլ մեղք չունի, ձանձրացել է հասարակական աշխատանքից:

Զալիբեկն ու Դաշան արդեն վաղուց են գնացել: Սիզիխն աննկատ հեռացել է դահլիճից: Նատաշան Պրոնինից չի կշտանում: Վարյան բլբլում է ականջիս տակ...

Ժամը տասներկուսին դռան մեջ հայտնվում է կապավորը.

— Ընկեր սպաներ...

Հարմոնահարը օդն անձայն դուրս է մղում հարմոնից, կարծես հսկա մեկը հառաչում է:

— Ընկեր սպաներ, գնդի հրամանատարի կարգադրութեամբ անմիջապէս ներկայանալ...

Պարզ է, իսկապէս մեկնում ենք ռազմաճակատ:

Բարձում ենք ամբողջ գիշեր:

Կայարանում գնդապետ Տիշինսկին հրաժեշտ է տալիս մեզ: Նա նշանակված է դիվիզիայի հրետանու պետ: Գնդի հրամանատարն այսուհետև մայոր Կրամերը կլինի:

Հուսադեմին ստանիցան ոտքի վրա է: Գծերի վրա փնշում են երկու շոգեքարշերը: Սպայական վագոնից Պրոնինը ժպտում է կառամատուցում կանգնած Նատաշային: Նատաշայի, Մարիա Պավլովնայի և Սուրենի կողքին, առանց արտասուքներից քաշվելու, լալիս է Դաշան: Զալիբեկը տխուր հառաչում է ու հարբուխով հիվանդի նման ֆսֆսացնում: Տիգրանը հասկացող, մռայլ ժպտում է:

Վերջին օրը, ամենավերջին օրը Զալիբեկը կոտրվել է, Դաշան տարել է կոմսուհու բաժնից մի կտոր...

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1

Փետրվարը վերջանում է: Դա զգացվում է նույնիսկ ռազմաճակատում: Ռազմաճակատային առաջին տպավորությունը տարօրինակ է բոլորիս համար: Երբ գիշերվա խավարում դուրս ենք գալիս փոխադրանավի հսկայական ներքնահարկից, երբ, վերջապես, հնարավորին չափ անաղմուկ վերջացնում ենք բեռնաթափումը, բոլորիս թվում է, թե հիմա մարտական երթով ուղիղ կգնանք թշնամու դեմ: Մինչդեռ առաջին կարգադրությունները միանգամայն «քաղաքացիական» են.

— Մարդկանց կերակրել, ստուգել հանդերձանքը, զեկուցել...

Խարխլված նավահանգստում անտանելի խաղաղ լռություն է, նույնիսկ հեռավոր կրակոցների ձայներ չեն լսվում, մինչդեռ անկասկած է, որ սա Կերչն է, Կերչի ռազմաճակատը: Ահա աղջամուղջի մեջ երևում են Վոյկովի գործարանի ծխանները, թվում է, թե դրանցից հիմա ծուխը դուրս կգա պալան-պալան:

Տարօրինակ է, որ փոխադրանավի անձնակազմը ջղային կերպով աշխատում է մինչև արևածագ դուրս գալ նավահանգստից: Թվում է, թե նավահանգիստն ամենախաղաղ անկյունն է կրակով բռնված աշխարհում:

Մարդկանց կերակրում ենք: Դա ամենևին դժվար չէ: Արգելված է կրակ անելը, ծխելն էլ է արգելված: Ուրեմն մարդիկ չոր օրապահիկ են ուտելու, պաքսիմատ, խտացրած գարու ձավարի աղյուսիկներ, ճարպ:

Զինվորներն արագությամբ վարժվում են անսովոր սննդին, հում-հում ուտվում է նույնիսկ գարու ձավարը: Նավահանգստի

մոտ առավոտյան քամին ձյունների վրայից հարյուրավոր կապույտ թղթեր կհավաքի...

Ստուգում ենք հանդերձանքը: Դարձյալ անսովոր ոչինչ: Դե Զերնովը կորցրել է սվինը: Ես մոռացել եմ, որ ռազմաճակատում ենք, ուզում եմ աղմուկ բարձրացնել: Նավահանգիստը հսկող փորձված զինվորները կանխում են, այստեղ սվին շատ կա, դրանցով մարդիկ նույնիսկ պահածոներ են բացում: Զերնովն ընտրելու մեծ հնարավորություն ունի:

Զեկուցում ենք, ես, Զալիբեկն ու Տիգրանը՝ Սիզիխին ու Պրոնինին: Հետո Պրոնինը մնում է մեզ հետ, Սիզիխը գնում է գումարտակի հրամանատարությունը գտնելու:

Բացազատվելու հրամանն ավելորդ է: Ծովափից ոչ հեռու նշմարվում են դեռևս առաջին մարտերի ժամանակ փորված երկար խրամատները: Շուրջը ճերմակ ձյուն է, իսկ այդ խրամատների թմբերի հողը սևին է տալիս, կարծես ինչ-որ պառկած հրեշներ բաց են արել ուռած շուրթերը: Զինվորները կորել են այդ շուրթերի արանքում: Ես գիտեմ, նրանք գնացել են ոչ այնքան քողարկվելու, որքան պաշտպանվելու քամուց և... թաքուն ծխելու:

Լույսը բացվում է:

Վերջապես փոխադրանավը պոկվում է նավահանգստի հարթակից: Արդեն լավ նշմարվում են մեր մեքենաներն ու հրանոթները: Ով ինչ փոս գտել է, ռազմական տեխնիկան մեջն է կոխել, «քողարկել» է:

— Գնանք տղաների մոտ,— ասում է Պրոնինը:

— Ո՞ր տղաների,— միամիտ հարցնում եմ ես:

— Նույն,— բարկանում է Պրոնինը,— մեր մարտիկների. գնանք, հարկավոր է բարձրացնել տրամադրությունը:

— Գնանք,— համաձայնում է Տիգրանը:

Շարժվում ենք դեպի խրամատները:

Ձէի սխալվում, բոլորը ծխում են: Խրամատների պատերի մեջ դադաղած խոռոչներ են փորված: Մտել են դրանց մեջ կամ փորի վրա պառկել խրամատի հատակին ու ծխում են: Ծխում է Կաշավարովը, ծխում է Չերնովը, նույնիսկ Չիժիկը, որ առաջ երբեք չէր ծխում, այժմ ծխի մի փոքրիկ ամպ է սարքել:

Ծխախոտները թաքցնել չեն կարող, բայց կա նաև ուրիշ բան. չգիտեն, թե ինչպես է կարգը ռազմաճակատում, երբ ինքդ գտնվում ես խրամատի մեջ, ինչպես պիտի դիմավորես մեծավորին, արդյոք ոտքի՞ կանգնես, պատվի՞ առնես: Մի մասն շտապ դուրս է գալիս խոռոչներից, մի քանի հոգի ձգվում են, Չիժիկն այրում է ձեռքն ու գրատի գրպանը՝ մախորկայի «այծի տոտիկով»:

— Թողնե՛լ,— կարգադրում է Պրոնինը:

— Մանկիկս,— երկրորդում է Տիգրանը Չիժիկին դառնալով,— հանգցրու հրդեհը, այն արդեն լափում է պետական գրատի պետական գրպանը:

Չիժիկը չի հասկանում, չուել է աչքերը:

— Ծխախոտը գրպանիցդ հանիր, ապուշ,— գոռում եմ ես:

Վերջապես Չիժիկը գլխի է ընկնում, ծխախոտը դեն է գցում, շուռ է տալիս գրատի գրպանը:

Պրոնինը հանդիմանանքով օրորում է գլուխը, հետո, այդքանը բավարար համարելով, ասում.

— Նստեցեք, սիրելի բարեկամներ, նստեցեք զրուցենք:

Զինվորները նստոտում են: Պրոնինը շարունակում է ամենաերջանիկ մարդու ամենաերջանիկ ժպիտով.

— Կատարվեց,— ասում է նա,— սիրելի եղբայրներ, վերջապես կատարվեց մեր իղձը, վերջապես մենք այստեղ ենք՝ սրբազան

հողը պաշտպանելու առաջին դիրքերում: Ես գիտեմ, ձեր սրտերը այժմ ուռչում են հպարտությունից: Հասել է ժամը: Մենք եկել ենք կվռելու ու թե հարկ լինի՝ մեռնելու մեր սովետական հայրենիքի, մեր Ստալինի համար... Ինչի՞ համար ենք եկել, Չերնով, ականջդ մի քորի:

— Եկել ենք մեռնելու, ընկեր քաղղեկ:

Չերնովի պատասխանն անակնկալ է Պրոնինի համար, նա դեմքը թթվեցնում է.

— Չերնով, դու պետք է հասկանաս, որ յուրաքանչյուր խոսք երկու իմաստ ունի, ուղղակի և անուղղակի: Եթե ես ասում եմ, որ մենք պատրաստ ենք մեռնել հայրենիքի համար, դա ամենևին էլ չի նշանակում, թե մենք պիտի պառկենք ու մեռնենք, հասկանալի՞ է... Ընդհակառակը, մենք պիտի կռվենք առյուծների նման, հիշեք Դենիս Դավիդովին...

Չերնովների հոգնած դեմքերից երևում է, որ նրանք ոչ մի հասկացողություն չունեն Դենիս Դավիդովի մասին և, թող թույլ արվի ասել, թքել են Ռոբերտ Արկադևիչ Պրոնինի վրա...

Շփոթված Չիժիկն ու մի քանի հոգի ուռա են մրմնջում:

Ինչ-որ տեղից լսվում է կապավորի ձայնը.

— Պրոնին, գումարտակի քաղղեկի մոտ:

Պրոնինը դուրս է գալիս խրամատից, հեռանում է և Ջալիբեկը. այստեղ նրա դասակի զինվորներից չկան: Ես ու Տիգրանը մնում ենք խրամատում:

Լուռ ենք: Ես ամաչում եմ նայել Չիժիկի կողմը, ախր հենց նոր նրան ապուշ ասացի:

— Ընկեր լեյտենանտ,— չգիտես ինձ, թե Տիգրանին դիմելով ասում է մեկը,— ընկեր լեյտենանտ, ճաշին տաք բան կտա՞ն:

— Կտան,— պատասխանում է Տիգրանը:

— Խոսքի ուղղակի՞ իմաստով, թե՞ անուղղակի,—թունոտ նետում է Չերնովը:

— Չերնով,— հանդարտ ասում է Տիգրանը,— դու երեխա ունե՞ս:

— Երկուսը, ընկեր լեյտենանտ:

— Տո՞ւն, տե՞ղ:

— Կոլխոզում բրիգադիր էի:

— Մա՞յր, հա՞յր:

— Չունեմ,— մռայլվում է Չերնովը,— անցյալ տարի թաղեցինք:

— Որտե՞ղ:

— Իհարկե, մեզ մոտ, ստանիցայում, ինչո՞ւ եք հարցնում:

— Գերեզմանները կա՞ն:

— Հապա ինչպե՞ս:

Տիգրանը լռում է, հետո հատ-հատ ասում.

— Ես ամուսնացած չեմ, Չերնով, բոյիս պատճառով չեն հավանում, բայց Երևանում հարազատների գերեզմաններ ունեմ...

Ինձ թվում է, թե Տիգրանը հիմարություններ է ասում, բայց, զարմանալի է, ոչ մեկի դեմքին թաքնված ժպիտ չկա: Չերնովը մտախոհ քչփորում է թմբի հողը: Լռում ենք, հետո, մեզ համար անակնկալ, խոսում է Չիժիկը:

— Ես էլ գերեզմաններ ունեմ ու չկարծեք, թե որ քաղղեկի կոշիկներն էի մաքրում, ուրեմն էն բանը... Դեռ կերևա... Գերմանացու հերն էլ անիծած,— չգիտես ինչու լացակումում է,— թույլ տվեք հեռանալ...

— Դու լավ ասացիր, գնա,— ասում է Տիգրանը:

Չիժիկը կորչում է խրամատի խորքում:

— Գնանք Արամ,— ինձ է դիմում Տիգրանը,— դեռ մեքենաներն ու հրանոթները պիտի ստուգել:

Ոտքի ենք ելնում: Հանկարծ բոլորը ժպտում են:

— Ընկեր լեյտենանտ,— մեղավորի նման ասում է Չերնովը,— թեկուզ ճաշին էլ տաք ուտելիք չտան...

Նայում եմ Չերնովին: Չեռքին ձնծաղիկ կա, ահա, թե ինչու էր քշփորում թմբի հողը:

— Ձնծաղի՞կ:

— Հա, ձնծաղիկ է, ընկեր լեյտենանտ, թեկուզ ճաշին էլ տաք ուտելիք չտան... հա ձնծաղիկ է, դե ինչ զարմանալու բան կա, փետրվարը վերջանում է...

Փաստորեն ոչ մի իմաստուն բան չի ասում այս փշոտ մարդը, բայց չգիտեմ ինչու ես հանկարծ ուզում եմ համբուրել նրա մազոտ դեմքը ու... բավական սառն ասում եմ.

— Սափրվել, քանի ժամանակ կա:

— Ծխեցեք,— ավելացնում է Տիգրանը,— մեկ է, լույսն արդեն բացվել է:

Դուրս ենք գալիս խրամատից, գնում ենք դեպի փոսի մեջ «Թաքցրած» ավտոմեքենաները: Անցնում ենք համանման խրամատի մոտով: Այդտեղ նույնպես ծխի քուլաներ ու մազոտ դեմքեր կան: Զալիբեկն ու Պրոնինը չեն երևում, բայց քաղղեկի ձայնը լսվում է.

— Նստեցեք, բարեկամներս...

Տիգրանը մեջքը տալիս է քամուն, ծխախոտ է վառում:

— Տես, էստեղ էլ են ձնծաղիկները կապտին տալիս,— հանկարծ ասում է ինձ:

— Չերնովը լավ մարդ է,— մտախոհ ասում եմ ես:

Տիգրանն ինձ հասկանում է.

— Հանգիստ կաց, Պրոնինին առաջ կքաշեն...

Ահռելի լռության մեջ վերջանում է փետրվարը:

Ահռելի լռության մեջ սկսվում է մեր ռազմաճակատային կյանքը:

Ու ծարավում ես մի հեռավոր կրակոցի...

2

Ղրիմը կանաչ է միայն քարտեզների վրա: Ասենք կանաչ է «Կանաչ Ղրիմը», արևմտյան ծովափի բարակ շերտը աշխարհահոշակ առողջարաններով: Մինչդեռ հսկայական տարածություններ խանձվում են հրաշեկ արևից, ծառ չկա: Ծառ չկա հատկապես Կերչի թերակղզում: Դրա փոխարեն առատ է քամին:

Քամին սրբում, ավլում է բարակ ձյունը, արևը տաքացնում է գետինը, այս ու այնտեղ նոսր գոլորշի է բարձրանում, ճանապարհը սև շիլայի նման մածուցիկ է դարձել, իսկ հատ ու կենտ գյուղերը փլատակներ են, չգիտես ինչ հրաշքով կանգուն մնացած աղյուսե վառարանների ծխաններով:

Ճանապարհի երկու կողմերում զենքի ու մեքենաների տխուր թանգարաններ են: Այստեղ ամիսներ առաջ կատաղի մարտեր են եղել: Մերոնք քշել են գերմանացուն մինչև Տուլումչակ գյուղը:

Տուլումչակ:

Այս անունը անցնում է բերնեբերան:

— Թշնամին նստած է Տուլումչակում:

— Տուլումչակի դեմուդեմ բլուր կա:

— Գնում ենք Տուլումչակ:

Մեծ կարծիք ունեմ այդ Տուլումչակի մասին:

Երրորդ օրը երեկոյան հասնում ենք, ստանում տեղանքի քարտեզն ու խրամատներ փորելու կարգադրություն: Ես ու Տիգրանը բաժանվում ենք Սիզիխից ու Զալիբեկից: Նրանք, ղեկավարման դասակն առած, գնում են հրամանատարական կետ, որ մեզանից վեց հարյուր մետր առաջ է լինելու, աջ բլրի հակառակ ստորոտին: Ես ու Տիգրանը համբուրվում ենք Զալիբեկի ու Սիզիխի հետ: Կողքներիս կանգնած Պրոնինը քմծիծաղ է տալիս:

— Ներեցեք, միլորդ,— ասում է Տիգրանը,— ձեր խոնարհ ծառաները դեռ չեն թրծվել մարտի բովում, իսկ Ծատուրյանի ու Սիզիխի հետ աղ ու հաց ենք կերել: Հավատացնում եմ, ազնիվ պարոն, ձեզանից բաժանվելիս համբուրվելու փորձ չեմ անի:

— Բաղմանյա՛ն, թողեք հիմարությունները,— կարգադրում է Պրոնինը,— ղեկավարեցեք հրանոթների համար խրամատներ փորելու աշխատանքը,— դիմում է ինձ,— գետնահյուղակները պատրաստ լինեն առավոտյան 4-ին, 4-ն անց 30 ստուգում եմ:

Նա անհետանում է խավարում, իսկ մենք անցնում ենք մեր պարտականություններին: Իմ դասակի մարտիկները, մարտկոցի ավագ Բաումանի ղեկավարությամբ, գետնահյուղեր են փորում, Տիգրանի դասակը փորում է չորս կիսալուսնաձև խրամատ հրանոթների համար: Դիմացը Տուլումչակն է, որ կտեսնենք միայն առավոտյան:

Ռազմաճակատ:

Իմ սիրտն անհանգիստ է, թող ծիծաղեն վրաս ավելի քաջերը, ես վախենում եմ, վախենում եմ գնդակից, արկից, ականից, վախենում եմ աղմուկից ու ամենից շատ խավար՝ գիշերվա լռությունից:

Տիգրան իմ խմորից չի: Նա, երևում է, չի վախենում, համենայն դեպս, սիրտ ունի կատակելու լուռ աշխատող զինվորների հետ.

— Միջնադարը ետ է եկել, պատվելի ասպետներ, գերմանական զորականները չեն ուզում խանգարել ձեր խաղաղ շինարարական աշխատանքը... Պատիվ ունեմ գեկուցելու, որ առավոտյան 4-ին Ռոբերտ Արկադևիչ Պրոնինը ստուգելու է, բոլորի սպիտակեղենը պիտի մաքուր լինի...

Բաումանը մարդկանց օղի է բաժանում: Տաք հեղուկն անցնում է շուրթերից մինչև ոտքերի մատների ծայրը, տաքանում ենք: Գուցե դրանից աստիճանաբար պատերազմը հեշտանում է, մարդիկ իրար հետ բառեր են փոխանակում: Զիժիկը հարևանին հայտարարում է, որ ինքը չի վախենում, որ մարդը մեկ օր ծնվել է մեկ օր մեռնելու համար և որ, առհասարակ, գերմանացու հերն էլ անիծած...

Գիշերվա երկուսին, ժամկետից երկու ժամ առաջ, խրամատներն ու հյուղակները պատրաստ են: Ես ու Տիգրանն ստուգում ենք: Ամեն ինչ այնպես է, ինչպես դաշտային կանոնադրության մեջ, կուզես ուղղակի նկարիր՝ ռազմական ուսումնարանում կուրսանտներին ցույց տալու համար: Մինչ այս, մինչ այն, Զալիբեկի կապավորները անց են կացնում հեռախոսագիծը: Տիգրանը վերցնում է փողը Սիգիխին գեկուցելու.

— Ալո, տասնմեկ, խոսում է ինը, ամեն ինչ պատրաստ է, թույլ տվեք մարդկանց ուղարկել քնելու... Վայ քու, Ծատո՛ւր, ինչպե՞ս եք, կոմս, թանկագինս, այրվում ենք կարոտից...

Հյուղակում վառվում է ձեռնաշեն լապտերը, Տիգրանը փայլում է Զալիբեկի հետ զրուցելու երջանկությունից.

— Կոմս, մեր խոնարհ հարգանքները, գուցե մաքուր սպիտակեղեն է հարկավոր, տեր իմ...

Բայց հանկարծ նրա դեմքը մթնում է.

— Ոնց թե... Վայ ես դրանց... Տուր տասնմեկին:

Նա մի պահ ուշադիր լսում է, հետո փողը տալիս է կապավորին ու մռայլ վեր կենում:

— Գնանք,— ասում է ինձ,— ամեն ինչ պետք է սկսել նորից:

— Ի՞նչ է եղել:

— Ոչինչ,— թունոտ քմծիծաղով ասում է նա,— փոքրիկ թյուրիմացություն:

... Ափսոս հյուղակաները, ափսոս հրանոթների համար փորած կիսալուսնաձև խրամատները, ափսոս մարդիկ, որ քնում են կանգնած... Նոր կարգադրություն է ստացվել, երեք հարյուր մետր շարժվելու ենք դեպի ձախ:

Խոնջացած մարդիկ արդեն տեղավորվում են հյուղակներում, հանում են կոշիկները, մզում թաց փաթաթանները, իսկ ես ու Տիգրանը կանգնել ենք հրամանատարական հյուղակի առաջ ու անորոշ հայհոյում ենք...

— Թողնել,— հանկարծ գոռում է Տիգրանը,— մարտկոցի ավագ, ինձ մոտ:

... Զինվորները հավաքում են հանդերձանքը, ինչ-որ տեղից արդեն լսվում է մեր մեքենաների աղմուկը: Զայրացած կաշավարովը բարձրացնում է քլունգը՝ հրամանատարական հյուղակը քանդելու: Տիգրանը ձեռքը դնում է նրա ուսին.

— Ի՞նչ ես անում:

Կաշավարովի քլունգն իջնում է հյուղակի կտրանը.

— Էհ, ընկեր լեյտենանտ, ես դրանց...

— Վերջ տուր, հիմար:

Գիշերվա երեքին նոր տեղում ենք: Պրոնինն ամեն ինչ կրկնում է նորից: Փոխվում է միայն ստուգման ժամը, քաղղեկն ստուգելու է առավոտյան 7-ին:

Բառումանը կրկին օղի է բաժանում: Բայց նոր բաժինը միայն թմրեցնում է մարդկանց: Ինձ զեկուցում են, որ Կաշավարովը քնել է: Ես գնում եմ նրա «հերն անիծելու»:

Իսկապես քնել է ինչ-որ առվի մեջ, ոտքերն ու ձեռքերը չուլած են, հրացանն ընկած է կողքին:

— Կաշավարով:

Ձայն չի հանում: Բռնում եմ.

— Կաշավարով:

Շուռ է գալիս, նստում.

— Ո՞վ է:

— Վեր կաց:

— Դո՞ւ ես, բատյա:

— Վեր կաց, ասում եմ:

— Բատյա, հոգիս, Ֆրոսյան ամեն օր ասում էր, Պետրովիչ, Պետրովիչը ես եմ, Իվան Պետրովիչ Կաշավարով, սեփական ծնողների որդին... Ֆրոսյան ասում էր. Պետրովիչ, հիմար, օղին լավ տեղ չի հասցնի, մի օր կընկնես, պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ, աստված հեռու տանի, կընկնես, էն էլ ո՛նց... Բատյա, իմ Ֆրոսյան ոսկի կնիկ է, ճաշակով, դե, հաշիվդ վերցրու, տասներկու փեսացու ուներ, ինձ ընտրեց, քեզ եմ սիրում Պետրովիչ, ասում է, դու ամենից լավն ես, թեև հիմար ես, հերն էլ անիծած, պատկերացնո՞ւմ ես...

Հարբած է: Բառումանի հարյուր գրամն, իհարկե, այդքան չէր կարող ազդել:

— Կաշավարով,— ասում եմ,— դու գիտե՞ս, որ ես քեզ կգնդակահարեմ, վեր կաց:

Փորձում է ոտքի ելնել, ընկնում է:

— Ճիշտ է, բատյա, թանկագինս,— ասում է արտասովելով,— իհարկե պիտի գնդակահարել, միայն թե ափսոս է Ֆրոսյան, ախր իմ Ֆրոսյան լավ կնիկ է։ Բատյա...

Ձեռքս թափ եմ տալիս, հեռանում։ Ո՞վ ասաց, որ ես կարող եմ հրամանատար լինել, մտածում եմ ինքս ինձ, ինչո՞ւ ուղարկեցին ռազմական ուսումնարան, ինչո՞ւ դարձրին լեյտենանտ, մի՞թե միայն այն պատճառով, որ ես էլ մյուսների նման ջոկում էի սևը ճերմակից ու գիտեի թվաբանական պարզ խնդիրները։ Կաշավարովին բատյա է հարկավոր, իսկական բատյա, որ հանդարտ պատժի նրան, ների մեծահոգաբար ու ամեն վայրկյան ապացուցի իր առավելությունը... Ա՛խ, եթե կարելի լիներ դառնալ շարքային, իմանալ իր պարզունակ պարտականությունները, իր հրացանի տրամաշափը, իր սակրավորի կարճապոչ բահը՝ երթերի ժամանակ կողքից կապած... Կռվելը հեշտ կլիներ ինձ համար, քանի որ կմնար միայն կռվելը, քանի որ մեկ ուրիշը կլիներ բատյա և, գուցե, իսկականը...

... Առավոտյան ո՛չ կիսալուսնաձև խրամատներն են պատրաստ, ո՛չ հյուղակաները։ Պրոնինն ստուգում է, հայհոյում շարքի կանգնած մարդկանց։ Իսկ շարքի մարդիկ, այդ թվում նաև ես ու Տիգրանը, վերջապես տեսնում ենք հռչակավոր Տուլումչակը։

Սիգիխի ու Զալիբեկի կետից այն երևի ավելի լավ կերևա, իսկ այստեղից Տուլումչակը պարզապես հազիվ նշմարվող, սպիտակ, սղոցաձև պատ է։

Պրոնինը «խրատում է», հոգնած մարդիկ, Տուլումչակին նայելով, մտքներում Պրոնինի հասցեին քաղցր խոսքեր են ջոկում, ես դեռ երազում եմ շարքայինի «ազատության» մասին, իսկ շարքի հետևում հանկարծ լսվում է մի տարօրինակ բխկոց։ Հողը բարձրանում է, ականջիս տակ բզզում է բեկորը...

— Յրվե՛լ,— գոռում է Տիգրանը։

Արագ վազում ենք դեպի թաքստոցները։

Բխկոցները գնալով շատանում են: Այժմ շուրջն ամենուրեք ցեխի շատրվաններ են բարձրանում: Թշնամու վեցփողանի ականանետներն են հաշում Տուլումչակից: Պրոնինի լայն դաստիարակչական աշխատանքն առաջին դուռ պտուղներն է տալիս, Թշնամին նկատել է կուտակումը: Ինքը՝ քաղղեկը, փորի վրա պառկած է կողքիս, գլուխը խրել է հողի մեջ ու իրեն սիրտ է տալիս, հագիվ լսելի մրմնջալով.

— Առանց խուճապի, հանգի՛ստ, հանգի՛ստ...

Ես նայում եմ քաղղեկի դեմքին, տարօրինակ կանաչ գույն ունի, շուրթերի անկյունները դողում են: Չեմ հասկանում, թե ինչու է Պրոնինն այդպես կանաչել: Միայն մի խուլ ցավ ստամոքսիցս իջնում է դեպի աղիքներս: Ականի ամեն բխկոցի հետ սիրտս խառնում է, բերանումս ավելանում է զզվելի քաղցրահամը...

Զեկուցում են առաջին վիրավորի մասին.

— Եգորովը, բեկորով, փորից...

Հողն արդեն ոռնում է տասնյակ արկերի ու ականների պայթյունից, ականջներումս խլթխլթում, թշնում է չորսդուլլանոց ինքնաեռը: Պրոնինը գնալով ավելի է կանաչում:

Հրամանատարական հյուղակից հանկարծ լսվում է Տիգրանի ձայնը.

— Ընկեր քաղղեկ, խնդրում եմ կազմակերպեցեք Եգորովի տեղափոխությունը:

Քաղղեկն ավելի է կանաչում: Ես ավելի շուտ նրանից հեռանալու, քան Եգորովին գտնելու համար, սողում եմ առաջ: Մոտիկ պայթում են ծանր հրետանու արկերը: Ականջներիս թշնոցն արդեն ցավեցնում է: Շուրջը դժոխք է դառնում, հասկանում եմ, որ ամբողջ ռազմաճակատն է արթնացել...

Անցնում եմ անշարժ պառկած մարդկանց մոտով: Ամենուրեք Պրոնինի կանաչած դեմքն է, մեկը մազոտ, մեկը սափրված,

միևնույն է, կարծես ամբողջ աշխարհը դարձել է հազար գլխանի Պրոնին: Ինչո՞ւ են կանաչել... Հանկարծ գլխի եմ ընկնում, որ դա սարսափի գույնն է, կրծքիս տակ, աղիքներումս գալարվող ցավի գույնը...

Ատամներս սեղմած սողում եմ առաջ: Խրամատը հանկարծ լայնանում է...

Եգորովը պառկած է մեջքի վրա: Նրա դեմքը միակն է տեսածներիս մեջ, որ կանաչ չէ, գունատ է, սպիտակ՝ գաջի նման: Նա ձեռքերը դրել է փորին, տնքում է: Մոտենում եմ, ուժով ետ եմ տանում ձեռքը: Աչքերիս առաջ կարմիր-կապույտ օղակներ են պտտվում, սիրտս խառնում է: Ետ շտալու համար աչքերս փախցնում եմ, կանգնում եմ հասակովս մեկ ու խզված ձայնով գոռում.

— Որտե՞ղ են սանիտարները, սանիտարներ՛ր...

— Այստեղ ենք, ընկեր լեյտենանտ,— ականջիս տակ հնչում է մի անծանոթ, հանգիստ ձայն,— այստեղ ենք, հիմա կտանենք ընկերոջը...

Շրջվում եմ:

Երկուսն էլ փոքրամարմին են, երկուսն էլ սափրվել են, որ ես չտեսնեմ ծերունական ճերմակ մազերը...

Նկատում եմ գետնին դրված պատգարակը:

— Վերքը ծանր չի,— հանդարտ ասում է անծանոթ սանիտարը, — իսկ դուք, ընկեր լեյտենանտ... ամբողջ հասակով կանգնելու կարիք չկա... Գնացեք խրամատի անկյունը թեթևացեք... Բոլորի հետ էլ պատահում է...

Երկու սափրված «ծերուկները» Եգորովին տանում են, ու հանկարծ ահռելի խաղաղությունը ծակում է ականջներս:

Վերջացավ միանգամից: Տուլումչակը դադար առավ:

Մի ականթարթ ինձ մենակ եմ զգում, բոլորովին մենակ, ամայի անապատում: Թքում եմ բերնիս քաղցրահամը: Հանկարծ կարիք եմ զգում լաց լինելու, ինչպես լալիս էի տարիներ առաջ, երբ հայրս ծեծում էր ինձ քրոջս գողացած խնձորների համար: Ու լաց կլինեի, լաց կլինեի անպայման, եթե լռությունը չթրատեր կապավորի ծղրտուն ձայնը.

— Ինը, հեռախոսի մոտ, կանչում է տասնմեկը:

Հեռվում նկատում եմ Տիգրանի երկար մարմինը, նա օրորվելով մտնում է հրամանատարական հյուղակ:

— Առանց խուճապի, հանգի՛ստ...— խրամատից կրկնում է Պրոնինը:

Ինձ թվում է, թե ես ամենաթանկագին բանն եմ կորցնում՝ լաց լինելու հնարավորությունը: Բացում եմ բերանս ու չգիտեմ ինչու հայհոյում հարբած կառապանի նման...

Լռությունը երկարում է: Ես կորցնում եմ նաև հայհոյելու ցանկությունը: Ականջներս վարժվում են, կրծքիս տակ գալարվող ցավն աստիճանաբար մեղմանում, ու ինձ պաշարում է մի անսովոր բուրբ անդորրություն: Կյանքը հեշտանում է, որովհետև հեշտանում է մեռնելը... Ես դուրս եմ գալիս խրամատից:

Հրամանատարական հյուղակի առաջ, ինչպես երեխան ստվարաթղթե տնակի, կանգնած է Տիգրանը: Նրան նայելով ես հիշում եմ մի ժամանակ մեզ դեպի բաղնիք առաջնորդող տազանրոզցու կպցրած մականունը՝ արագիլ: Տիգրանը դեպի ինձ է դառնում, տեսնում եմ ձեռքի հեռախոսափողը, դեմքը կենտրոնացած է:

— Տիգրա՛ն,— կանչում եմ հեռվից:

Նա թափ է տալիս ազատ ձեռքն ու հանկարծ գոռում.

— Մարտկոց, տեղերո՛ւմ... Նշանացույց ութ զրո, անկյունագիծ քառասուն, բարձրությունը երեսուն զրո, զրո, լիցքը նորմալ,

բեկորային, առաջին հրանոթ մի արկ...

Առաջին հրանոթը լուռ է: Թշնամին նորից է սկսում գնդակոծությունը: Ես ակամա թեքվում եմ դեպի հրետանային հրապարակ: Հրանոթների մոտ ոչ ոք չկա: Ծլկել են բոլորը: Մտածում եմ ներքին կատաղությանմբ ու վազում դեպի առաջին հրանոթը: Դողացող ձեռքերով ուղղում եմ նշանացույցը, ճշտում սարքերը, լցնում:

— Պատրաստ է,— գոռում եմ ինձ համար էլ անսովոր ձայնով:

— Կրա՛կ,— կարգադրում է Տիգրանը:

Ես ձգում եմ պարանը: Հրանոթը չոված կենդանու նման ցատկում է առաջ, հազում ու ետ գալիս:

Շուրջս մարդիկ են հայտնվում: Մեկն ասում է.

— Ինքներս, ընկեր լեյտենանտ...

... Մենք չգիտենք, թե ուր ենք կրակում, չենք տեսնում մեր արկերի պայթյունները: Նույն դիրքով կանգնած Տիգրանն ընդունում է Սիգիխի հրամանները, հաղորդում հատ-հատ.

— Նշանացույց յոթանասունչորս, երկու միավոր աջ, ամբողջ մարտկոցով...

— Առաջինը պատրաստ է:

— Երկրորդը պատրաստ է:

— Երրորդը պատրաստ է:

— Չորրորդը կա...

— Կրա՛կ:

Արդեն ամբողջ մարտկոցն է կրակում: Հիմա ես կանգնած եմ երրորդ հրանոթի մոտ: Դրա նշանառուն Կաշավարովն է: Իվան Պետրովիչս լուրջ է, հարբածության, հոգնածության հետքն էլ չկա:

Դեռ անվարժ մարդիկ փութկոտությամբ մոտ են բերում արկերը, լցնում, փակում փակաղակը, Կաշավարովը գոռում է.

— Պատրաստ է...

Կիսափոր թաքստոցներից մեկում պազել է Ռոբերտ Պրոնինը ու չգիտես ինչու հեռադիտակով նայում է դեպի... թիկունք:

Մարտը գնալով թեժանում է: Թշնամու արկերն ու ականները գնալով ավելի մոտիկից են շոշափում մեր դասավորությունը, վերջապես մի արկ պայթում է չորրորդ հրանոթի մոտ: Ես սարսափով սպասում եմ հետևանքին:

— Թո՛ւ, ես քո...— բարձրաձայն հայհոյում է ավագ Բաումանը,— քերձեց շան որդին...

Բաումանի խոսքերը քաղցր երաժշտության նման եմ լսում, չէ, ոմբակոծությունն այնքան էլ սարսափելի չէ, եթե մարդիկ հայհոյելու ժամանակ ունեն: Նայում եմ զինվորներին: Դողում են, բայց թունավոր կանաչը չկա:

— Առաջինը պատրաստ է:

— Երկրորդը պատրաստ է:

— Երրորդը պատրաստ է:

Չորրորդը:

— Չորրորդը պատրաստ է, ընկեր լեյտենանտ,— ծխի ու փոշու մեջ հնչում է Բաումանի ձայնը:

Երևի Բաումանը հերոս է, անցնում է մտքովս, մարտից հետո նրան, երևի, շարքի առաջ շնորհակալություն կհայտնեն...

Թշնամու կրակի ուժն աստիճանաբար թուլանում է, մինչդեռ մենք, կապույտ հագով բռնված երեխայի նման, դեռ մի քանի անգամ «կրկին ենք տալիս», մինչև Տիգրանը գոռում է հրամանատարական հյուղակի մոտից.

— Դադար... Հետևական անցավ գրոհի, ազնիվ ասպետներ...

Ես նայում եմ Կաշավարովին: Նա հոգնած նստում է հրանոթի «ծնկանը»:

— Իվան Պետրովիչ,— ասում եմ ժպտալով,— նու, ի՞նչ կասեր քրոսյան:

Կաշավարովը չի պատասխանում, գունատ ժպտում է:

— Խմելու համար ես քեզ, համենայն դեպս...

Ձեմ վերջացնում:

Կաշավարովը հանկարծ գլորվում է հրանոթի «ոտքերի արանքը»:

Կռանում եմ:

Քնած է:

Ու միանգամից զգում եմ, որ աշխարհի քունը թափվել է վրաս: Օրորվելով գնում եմ դեպի հրամանատարական հյուղակ:

Տիգրանը պառկած է փորի վրա, առջևը թուղթ կա, ձեռքին՝ մատիտ:

— Տիգրա՛ն:

Շրջվում է.

— Ուզում եմ չափածո գրել, բան չի դառնում,— ասում է նա:

Տիգրանն էթերիին նամակ է գրում...

3

Փոխվում է մեր հասկացողությունը ռազմաճակատի մասին, պարզվում է, որ ռազմաճակատ նախ և առաջ նշանակում է փորել: Այնքան, ինչքան փորում է միայն ավագ լեյտենանտ Սիգիխի մարտկոցը, բավական է մինչև երկրի հրաշեկ կենտրոնը հասնելու: Մարտկոցում ամենամաքուր, ամենափայլուն բաները կարճապուշ բահերն են, որոնք երբեք չեն ժանգոտում:

Ճրագի փոխարեն հյուղականերում գիշերները վառվում է միջից մետաղը հանած հեռախոսալարը, այրվող ռետինի հոտը խտուտ է տալիս քթներս, ծուխը ծածկում է ամեն ինչ, առավոտյան լվացվելիս իսկական ածխահատների նման մուր ենք թքում: Թքում ենք, մտորում, մտորում ենք, թքում ու սպասում խոստացված հարձակմանը: Ինձ թվում է, թե մենք ռազմաճակատ եկանք Տուլումչակը գրավելու, Եգորովին հոսպիտալ ուղարկելու և միայն մի առավոտ ամբողջ դասակով կանաչելու համար: Ամեն ինչ վերջացավ: Թշնամին հեռացավ Տուլումչակից, գնաց դիմացի բլուրները: Մենք Տուլումչակն առանք, գերմանացիների փորած խրամատների հետևում խրամատներ փորեցինք, հետո, փորեցինք առջևը, հետո ձախ կողմում, հետո աջ, հետո... փորեցինք, փորեցինք, փորեցինք... մինչև մարդկանց համբերությունը հասավ ուռած շուրթերին:

— Ե՞րբ ենք հարձակվելու:

— Ինչ ենք կպել այս գարշելի Տուլումչակին:

Սիզիխին ու Զալիբեկին հազվագյուտ ենք տեսնում: Նրանք էլ իրենց հոգսերն ու ձանձրույթն ունեն, իսկ ես ու Տիգրանը թախիծով նկատում ենք, թե ինչպես են ժանգոտվում մարդիկ...

Բերանացի գիտենք թշնամու դասավորությունը, նա էլ, ըստ երևույթին, մերը գիտի: Դրա համար էլ անմիտ է թվում քողարկումը, որ ես, Տիգրանն ու Պրոնինը պահանջում ենք մռայլ զինվորներից:

Կապավորն ամեն առավոտ բերում է թերթեր ու նամակներ: Մեզնից ոչ ոք երբեք այնքան նամակ չի գրել, այնքան չի ստացել, որքան այժմ, այս մի ամսվա մեջ:

Մարտ ամիսը վերջանում է:

Ամեն օր լուսադեմին մի երկու արկ ենք ուղարկում թշնամու գրաված բլուրները, մի երկու ծուլ-ծուլ պատասխան ենք

ստանում: Հետո անցնում ենք ընթերցանության: Պրոնինը հավաքում է բոլորին, կարդում ամփոփագիրը.

— Համառ մարտերից հետո մեր զորքերը ետ քաշվեցին նախօրոք պատրաստված բնագիծը... Զինվոր Դուդկինը իր գնդացրով ամրացավ բլուրների վրա և վեց անգամ վիրավորվելով, հերոսաբար ետ մղեց թշնամու գումարտակի բոլոր գրոհները: Երեկոյան, երբ մեր զորամասերը վրա հասան, հերոսի գնդացրի փողը դեռևս տաք էր... Հաշվի առնելով N գնդի շարքային Գենադի Իգնատևիչ Դուդկինի արտակարգ տոկունությունն ու խիզախությունը, շարքային Գենադի Իգնատևիչ Դուդկինին հետմահու...

Պրոնինը կարդում է: Մարտիկները լսում են ընդգծված քաղաքավարությամբ: Նրանք այնքան ուշադիր աչքեր են սարքում, որ Պրոնինը ոգևորված ունկնդրում է ինքն իր ձայնը և հիանում դրա հնչեղությամբ:

Վերջացնում է:

— Հարցեր կա՞ն:

— Չկան:

— Ցրվե՛լ: Մաքրել հանդերձանքը, սափրվել...

Ցրվում են:

Պրոնինը, հեռախոսի լարն առած, գնում է հրամանատարական կետ N^o դիվիզիայի N^o գնդի շարքային Դուդկինի պատմությունը Զալիբեկի մարտիկների համար կարդալու:

Նրա գնալուց հետո Կաշավարովը, Չերնովն ու Զիծիկն աղմկում են մեր հյուղակի առաջ.

— Կարելի է, ընկեր լեյտենանտ:

— Կարելի է:

Ներս են մտնում: Հյուղակը միանգամից լցվում է:

— Նստեցեք,— ասում է Տիգրանը:

Նստում են խաղաղ օրերի նման, գլուղավարի, նստում են, լռում:

— Ի՞նչ կա,— հարցնում եմ:

— Ոչինչ, բատյա,— պատասխանում է Կաշավարովը:

— Ինչո՞ւ եք եկել:

— Ախար Ձիժիկն ասում է, թե իբր գերմանացին մարդիկ է ուղարկել Մոսկվա, թե էսպես ու էսպես, ես զգում եմ, որ դիմադրությունն իզուր է, դուք ուժեղ եք, եկեք ընկերանանք ու իրար հետ գնանք ամերիկացու դեմ...

— Ձիժիկն էլ ուրիշ բան չի ասում,— քմծիծաղով ասում է Տիգրանը:

— Էլ բան չի ասում:

Ձիժիկը ժպտում է շեկ բեղերի տակից:

— Բա ինչո՞ւ քաղղեկին չհարցրիք,— հարցնում եմ ես:

Կաշավարովը ժպտում է, Ձիժիկի ժպիտը խորամանկ է դառնում:

— Համա ֆանտազյոր ես հա՛, ախպերս,— ասում է Տիգրանը Ձիժիկին,— լավ է, որ կրթություն չունես:

— Ինչո՞ւ:

— Գրող կդառնայիր, իսկ մենք արդեն եղած գրողներից ենք ձանձրացել:

— Չէի դառնա,— մեղավորի նման արդարանում է Ձիժիկը:

— Կդառնայիր, սիրելիս, կդառնայիր,— պնդում է Տիգրանը,— վեպ կգրեիր չորս հատորով: Առաջին հատորում Մանյային կպսակեիր Պետյայի հետ, երկրորդ հատորում Պետյային կդարձնեիր սովխոզի դիրեկտոր, երրորդում Պետյան կիմանար, որ Մանյայի ծնողները կուլակ են եղել, չորրորդում Պետյան կբաժանվեր Մանյայից և երեխաներից, Մանյան կզղջար, որ

Պետյայից ծածկել է ծնողների կուլակ լինելը, կզգար, որ Պետյան իրավացի է և Պետյային կասեր. «Գնա Պետյա, գնա Գրունյայի մոտ, դու իրավացի ես, Գրունյան կոմերիտական է, առաջավոր, իսկ ես, հիմարս, գլխի չեմ ընկել ժամանակին հորս մերկացնել...»:

Չիժիկն այլևս չի ժպտում, հաստատ ասում է.

— Չէի դառնա, Տիգրան Մարկիչ, գրող չէի դառնա, էն սուրբ խաչը...

— Չէ,— ասում է Տիգրանը,— էդպես բան չկա: Գերմանացին եթե պատվիրակություն ուղարկեր, նախ մեզ մոտ պիտի գար ու պիտի ասեր. «էսպես ու էսպես, կամրադ Կաշավարով, կամրադ Չերնով, կամրադ Չիժիկ, ես ներողություն, դալաթ եմ արել, եկեք հաշտվենք, ով հինը հիշի քոռանա, եղա՞վ»:

Չերնովն ու Կաշավարովը ծիծաղում են, Չիժիկն արդարանում է.

— Բա ինչի՞ չենք կրակում:

— Չգիտեմ,— խոստովանում է Տիգրանը:

Զինվորներն իրար բոթելով դուրս են գալիս հյուղակից: Ես ու Տիգրանը մնում ենք դեմ դիմաց:

— Այդ ինչե՞ր ես դուրս տալիս, Տիգրան,— ասում եմ հայերեն:

— Ի՞նչ:

— Այ, էդ Մանյայի, Պետյայի պատմությունը:

— Կարդացել եմ, դու նման բան չե՞ս կարդացել:

— Ասենք դրա նման բաներ էլ եմ կարդացել, հետո՞:

— Ոչինչ, Արամ, չգիտեմ ինչու հիմարություն է լցվել գլուխս: Գուցե նրանից է, որ երկար նստեցինք այս Տուլումչակում... Ինձ որ մնար, ես այս Չիժիկին ու Կաշավարովին կասեի...

— Ի՞նչ կասեիր:

— Կասեի՝ սիրելի Չիժիկ, սիրելի Կաշավարով, պատերազմները մի օրում չեն վերջանում: Պատերազմի ժամանակ լինում է հարձակում, լինում է նաև նահանջ, նահանջ նույնիսկ առանց նախօրոք պատրաստված բնագծերի...

— Հիմարություն...

— Կասեի, որ առայժմ նրա տեխնիկան շատ է...

— Աչքդ վախեցավ:

— Էհ, հիմար,— նեղանում է Տիգրանը,— ուրեմն դու էլ չես հասկանում: Ինչի՞ց վախեցավ աչքս: Ուրիշներից վատ չեմ կռվի, հանգիստ կաց: Միայն թե ինչո՞ւ չասել Չիժիկին: Նրան թեկուզ ասա, որ մեռնելու է, մեկ է, կկռվի իր հողի համար... Դու այդպես էլ ասա, ասա՝ սիրելի Չիժիկ, թանկագինս, դեռ թույլ ենք, դրա համար էլ նստել ենք այս գարշելի Տուլումշակում... Ասա՝ թույլ ենք, բայց կուժեղանանք, չէ որ իսկապես կուժեղանանք, Արամ...

Ես նայում եմ նրան և հիշում առաջին մարտը: Նա էլ էր կանաչ բոլորի նման, բայց կանգնել էր հյուղակի առաջ երկար ու բարակ, արագիլի նման, մինչդեռ ես ու մյուսները «մկան ծակին հազար թուման էինք տալիս»: Կանգնել էր ու անբնական ձայնով կրկնում էր Սիգիխի հրամանները: Իսկ երբ մարտը վերջացավ, նա ինձ խաբեց, թե իբր էթերիին չափածո նամակ է գրում, այնինչ ձևացնում էր, պարզապես հյուղակն էր մտել, որ ուրիշներն իր սարսափը չտեսնեն, հետո ինքը խոստովանեց:

Ձէ, Տիգրանը հուսալքվող չէ, այստեղ ուրիշ բան կա, ուրիշ բան, որ աղոտ զգում եմ նաև ես, միայն թե նրա շափ խելք ու համարձակություն չունեմ ընկերոջս ասելու:

Տիգրանը նստել է գլխահակ: Իմ ներկայությամբ նա չի վախենում հոգնած երևալուց: Սափրված երեսը կապտին է տալիս, աչքերը փոս են ընկել: Ես նայում եմ նրան: Տիգրանն այժմ ոչ մի հերոսություն չի արել և մեզանից ո՞վ է հերոսություն անում: Բայց

Տիգրանը հերոսություն կանի, եթե տեղը գա, կանի շնայած նիհար է, գունատ, շնայած հոգնած է, ինչպես ամբողջ ռազմաճակատի տիգրանները:

Մինչդեռ թշնամին կուշտ է, հղիացած, բախտի երես տվածը: Հանկարծ գլխի եմ ընկնում, որ ամբողջ ռազմաճակատի տիգրանների ուժը հենց այն է, որ շնայած թույլ են, հոգնած, շնայած բախտի երես տվածը չեն, բայց պատրաստ են հերոսության:

Դրսում աղմուկ է լսվում: Երևում է, որ ժամապահը մեկին արգելում է մտնել հրամանատարական հյուղակ:

— Ի՞նչ է պատահել,— բարձրաձայն հարցնում է Տիգրանը:

— Մի կապիտան է, ընկեր լեյտենանտ:

— Ներս խնդրիր,— ասում է Տիգրանը ոտքի կանգնելով:

Ներս է մտնում մի կարճահասակ, հաստ մարդ՝ կապիտանի տարբերանշաններով: Ես ու Տիգրանը լուռ պատվի ենք առնում և հարցական նայում եկվորին:

— Ո՞ւմ հետ պատիվ ունեմ,— ասում է սա արագ-արագ,— թույլ տվեք ներկայանալ. զինվորական թղթակից Բալկոնսկի, ազգանունս պատմական է, երևի հանդիպել եք Տոլստոյի հատորներում, նուս, ուրեմն, Բալկոնսկի: Պատերազմից առաջ գրող-ակնարկագիր, յոթ գիրք եմ հրատարակել, ձեզ անծանոթ է, այո՞: Ոչինչ Մոսկվան նույնպես միանգամից չի դարձել մայրաքաղաք, դեռ կկարդաք, կծանոթանանք, նուս, ուրեմն...

— Թույլ տվեք ներկայանալ,— զեկուցում է Տիգրանը,— լեյտենանտ Բաղմանյան, ազգանունս պատմական չէ, Տոլստոյի հատորներում իզուր կորոնեք, նուս, ուրեմն, Բաղմանյան: Պատերազմից առաջ ուսանող էի, ոչ մի գիրք չեմ գրել, հավանական է չեմ էլ գրի, ընդհանուր առմամբ ոչ մի նշանավոր

գործ չեմ արել: Համաձայն եմ, Մոսկվան միանգամից չի դարձել մայրաքաղաք, նուս, ուրեմն...

— Ծիծաղաշարժ մարդ եք,— ուրախանում է Բալկոնսկին,— ձեզ մոտ սպիրտ կճարվի՞, մրսած եմ, իսկ այս ընկերը չներկայացավ:

— Նմանապես,— կարճ ասում եմ ես,— ազգանունս Թառայան է:

Տիգրանը կանչում է Բառումանին: Քիչ հետո ավագն օղի և ուտելիք է բերում:

Բալկոնսկին շփում է ձեռքերը, առանց աչքը թարթելու կուլ տալիս օղին, հետո գործարար փութկոտությամբ հանում բլոկնոտն ու մատիտը.

— Ձեզ մոտ էկզեմպլար կա՞:

— Ի՞նչ,— զարմանում եմ ես:

— Նուս, որևէ հերոսական էկզեմպլար:

Ես տարակուսած նայում եմ Բալկոնսկուն: Տիգրանը պատրաստակամորեն ասում է.

— Կա, միլորդ:

— Ազգանունը միլո՞րդ է,— աշխուժանում է կապիտանը:

— Ձէ,— ժպտում է Տիգրանը,— այդպես ես ձեզ եմ մեծարում: Մեզ մոտ աստիճանների ու կոշումների առատություն է: Ընտրեցեք խնդրեմ, եթե միլորդը դուր չի գալիս, գուցե կոմս, բարոն, մոնսինյոր...

Թղթակիցը ծիծաղելով վերցնում է օղու երկրորդ բաժակը.

— Դուք հենց ինքներդ էկզեմպլար եք, շատ ուրախ եմ լեյտենանտ, միլորդն էլ վատ չէ:

Կուլ է տալիս օղին:

— Նուս:

Նրա մատիտը ցցվում է սրած նիզակի նման:

Ես ուզում եմ միջամտել, բայց Տիգրանն ինձ աչքով է անում:

— Ձիժիկ, միլորդ, շարքային Դավիդ Ձիժիկ,— լուրջ-լուրջ ասում է ընկերս,— երեք օր առաջ, առավոտյան... թշնամին ահռելի կրակ էր բացել: Ականները պայթում էին աջ ու ձախ, արկերը պայթում էին...

— Մի քիչ դանդաղ, եթե կարելի է,— խնդրում է Բալկոնսկին,— այսպես, ուրեմն, արկերը պայթում էին...

— Արկերը պայթում էին,— շարունակում է Տիգրանը՝ թղթակցի համար օղի լցնելով,— խնդրեմ:

— Շնորհակալություն,— Բալկոնսկին խմում է:

— Արկերը պայթում էին, ումբերը պայթում էին, ականներն արդեն ասացի... Բայց ամենից սարսափելին ինքնաթիռներն էին: Դրանք թռչում էին մեր վրայով ու բախ...

— Բա՛խ...

— Ռումբեր էին գցում: Ռումբերը նոր տեսակի էին,— նորից օղի է լցնում թղթակցի բաժակը,— պատկերացնո՞ւմ եք, կոմս, խմեցեք խնդրեմ:

Բալկոնսկին խմում է:

— Նոր տեսակի ումբեր էին, ֆուտբոլի գնդակի նման, կաշում էին գետնին, կրկին բարձրանում և օդի մեջ բա՛խ...

Կապիտանի աչքերն արդեն մշուշվել են:

— Բա՛խ,— կրկնում է նա արագ-արագ գրելով:

— Բա՛խ, բա՛խ, բա՛խ... իսկ վերջում դը՛ռ, վո՛յ, գը՛գ, բա՛խ...

— Այո, այո, շարունակեցեք խնդրեմ,— հեասպառ կրկնում է Բալկոնսկին,— դը՛ռ, բա՛խ...

— Բա՛խ, բա՛խ... Մարդիկ կպել էին հողին, ինչպես կարոտած զինվորը հարևանի աղջկան:

— Հասկանում եմ,— ժպտում է Բալկոնսկին:

— Դե, ոչ ոք, իհարկե չէր ուզում մեռնել,— շարունակում է Տիգրանը,— բա՛խ և կարող ես այն աշխարհը տեղափոխվել Քրիստոսի ճեպընթացով...

— Տիգրա՛ն,— ընդհատում եմ ես:

— Սպասիր,— սաստում է Տիգրանը:

— Ներեցեք,— բողոքում է արդեն հարբած Բալկոնսկին,— սա մարտական առաջադրանք է, մի խանգարեք, ընկեր, թանկագինս,— դիմում է Տիգրանին,— շարունակեցեք, Բագմանյան, ի միջի այլոց ձեր ազգանունը հրաշալի է, Բագմանյան... նուս, բա՛խ...

— Բա՛խ,— շարունակում է Տիգրանը,— մարդիկ կպել էին գետնին... Իսկ հրամանատարական կետից կարգադրում են. կրակային բոլոր միջոցներով, հասկանալի՞ է միլորդ, սըր, կոմս, բարոն, բոլոր միջոցներով...

— Գրել եմ, եղբայր սիրելի, գրել եմ, բոլոր միջոցներով:

— Մի ինքնաթիռ կպել էր պոկ չէր գալիս... Իսկ մեր էկզեմպլարը, շարքային Դավիդ Չիժիկը, պատկերացնո՞ւմ եք, պպզել էր խրամատի ծայրին, թեթևանում էր...

— Գրեցի, գրեցի, թեթևանում էր:

— Մարդիկ գոռում էին. «Չիժիկ, շան որդի, ժամանակ գտար, կրակիր...»: Իսկ սա թեթևանում էր, հա թեթևանում... Դե, առանց նրան ի՞նչ կրակային միջոց, մարտկոցի միակ էկզեմպլարն է, ութ հարյուր մետրի վրա խփում է թիրախին, իսկ եթե կենտրոնից երեք միլիմետր հեռու է կաշում, նստում, երեխայի նման հոնգուր-հոնգուր լաց է լինում, միլորդ, պարոնս...

Իսկ թշնամու ինքնաթիռը գը՛ռ հա գը՛ռ... «Չիժիկ,— ձայն եմ տալիս,— կրակիր, հետո կթեթևանաս»: Իսկ նա հանգիստ քամակը տվել էր արևին...

— Գրեցի, քամակը տվել էր արևին...

— Հա, վերջապես վերջացրեց, վեր կացավ, հրացանը տնկեց ու մեկ էլ, կլո՛ւ...

— Կլո՛ւ...

— Թշնամու ինքնաթիռը պտտվեց, գլուխկոնծի տվեց ու թը՛րը՛խկ...

— Թը՛րը՛խկ,— ուրախ երկրորդում է հարբած թղթակիցը,— ես գիտեի, որ այսօր բախտս կբանի, սիրելիս, Բագմանյան, ես ձեզ հավանեցի, բա՛խ, թը՛րը՛խկ... էլի օղի տվեք, եթե կարելի է:

Տիգրանը լցնում է նրա բաժակը:

Խմելուց հետո թղթակիցը հարցնում է.

— Իսկ այդ Ջիժիկը հիմի որտե՞ղ է, տեսներինք:

— Ինչու չէ, բարոն, ինչու չէ, կարելի է,— ասում է Տիգրանը,— գնացեք հրամանատարական կետ, ամենաառաջավոր գիծը, համարյա գերմանացիների մոտ, Ջիժիկն այնտեղ է ուղարկված հատուկ առաջադրանքով...

— Առաջավոր գի՞ծ,— շփոթվում է Բալկոնսկին,— չէ, կարիք չկա, ասենք ժամանակ էլ չունեմ, սիրելիս, շարվածքը կանգնեցրել են, հասկանում եք, իմ ականարկին են սպասում... Իսկ ինչպիսին է այդ էկզեմպլարը:

— Ի՞նչ իմաստով:

— Դե, բոյի իմաստով և առհասարակ, հասկանում եք, գեղարվեստական երկի համար դա շատ կարևոր է:

— Հա՛,— լուրջ-լուրջ ծոր է տալիս Տիգրանը,— բոյի իմաստով երկու մետր տասը:

— Ինչքա՞ն:

— Երկու մետր տասը, սինյոր, մի զարմանաք, ես անձամբ ճանաչում եմ նրա եղբորը, եղբայրը երկու մետր երեսուն է, պատահում է, կա այդպիսի հիվանդություն...

— Գրեցի, թանկագինս, գրեցի...

— Տիգրան,— կրկին ընդհատում եմ ես:

— Մի խանգարեք, տեր իմ,— ֆշշում է Տիգրանը:

— Նուս:

— Կոշիկները հիսուներկու համար:

— Մազե՞րը:

— Մազերը սև էին մինչև խուզելը:

— Դե՞մքը:

— Դեմքը բարի, բարի...

— Ուրի՞շ:

Տիգրանը ձեռքը դնում է ճակատին, իբր մտածում է.

— Ուրիշ, կարծես ոչինչ:

Երջանկացած Բալկոնսկին պահում է բլոկնոտն ու մատիտը, ոտքի է ելնում.

— Մի բաժակ օղի կարելի՞ է, մրսած եմ...

— Չի կարելի,— ասում է Տիգրանը,— դուք, պարոնս, դեռ տեղ պիտի հասնեք:

— Ճիշտ է,— համաձայնում է հարբած թղթակիցը:— Գնդապետը հոգիս կհանի... Բայց ձեր էկզեմպլարը հիանալի է: Ես միշտ Դորոխովին ասում էի, որ բախտ ունեմ... Առաջավոր գծի կարիքը չկա, հասկանում եք, ես գնում եմ, բա՛խ...

— Բա՛խ, բա՛խ,— պատասխանում է Տիգրանը:

Բալկոնսկին օրորվելով դուրս է գալիս հյուղակից։ Մենք հետևում ենք նրան։ Նա գնում է երկար խրամատների միջով, աջ ու ձախ ժպտում է մարտիկներին, ողջունում.

— Բա՛խ...

Սրանք զարմացած նայում են հարբած կապիտանին։ Փոքրամարմին, պեպենոտ Դավիդ Զիժիկը գլուխն օրորում է.

— Սրանից ավելի խմելը հարամ է։

Տիգրանը շուռ է գալիս։ Ես նրա հետևից մտնում եմ հյուղակ։

— Այս ի՞նչ արիր,— ասում եմ բարկացած։

— Շան որդի,— գոռում է Տիգրանը,— էկզեմպլա՛ր... Առաջավոր գիծ գնալու կարիք չկա... Այդպես է հարկավոր դրանց նմաններին... Բա՛խ...

4

Ոչ քաղղեկ Պրոնինի լայն դաստիարակչական աշխատանքը, ոչ իմ նկատողությունները, ոչ Տիգրանի ծաղրը չեն ազդում։ Մարտկոցի կեսը շրջում է մազակալած դեմքով, կեղտոտ կրկնօձիքներով, թափթփված...

Պրոնինն ամեն օր շարքի առաջ խայտառակում է «հանցավորներին», տասնյակներով անհերթ վերակարգեր է տալիս։ Պատերազմից հետո, երբ մարտկոցը դուրս գա փոթորիկներից, յուրաքանչյուր զինվոր քսան տարի պիտի ծառայի իր անհերթ վերակարգերը լրացնելու համար։ Իսկ այստեղ, ռազմաճակատում, անհերթ վերակարգը կիսաբերան ասած հայհոյանքից ավելի չարժե. ոչ պատժելու տեղ կա, ոչ հնարավորություն։ Պրոնինը պարզապես արձանագրում է սեփական բլոկնոտում՝ «գալոց օրերի համար»։

Ու հարկավոր էր մի թույլ էակ, որպեսզի մի ականթարթում մարդկանց զգաստացներ։

Նա գալիս է մի սովորական առավոտ, մտնում հրամանատարական հյուղակը և, առանց կապույտ աչքերը թարթելու, զեկուցում հողե թախտին նստած երկու լեյտենանտներին.

— Սերժանտ Իրինա Կոստենկո, սանիտարական գումարտակից:

Կոմիսար Սավինի նոր կարգադրությունն է. յուրաքանչյուր մարտկոց մի-մի սանիտարական հրահանգիչ է ուղարկվել:

Ես ու Տիգրանը վեր ենք թռչում թախտից, Տիգրանն ընդունում է Իրինա Կոստենկոյի զեկույցն ու հետաքրքրվում.

— Ինչո՞վ կարող եմ ծառայել, ընկեր սերժանտ:

— Դուք ինձ կտաք չորս մարդ, բենզինի մի տակառ...

— Ինչո՞ւ:

— Կոմիսարի կարգադրությամբ:

— Չէի՞ք բարեհաճի ավելի մանրամասն:

Աղջիկը ժպտում է.

— Դե, էլ ինչ մանրամասն, ընկեր լեյտենանտ, ես այս արջերին պիտի լողացնեմ:

Ասում է, հանկարծ վախենում ասածից, ինչպես կընդունի երկարահասակ լեյտենանտը: Իսկ երկարահասակ լեյտենանտը վերևից նայում է աղջկան ու շուրթերի անկյունում հազիվ թաքցնում խորամանկ քմծիծաղը.

— Քանի՞ տարեկան եք, մամաշա:

Աղջիկը շփոթվում է.

— Դա ոչ մի նշանակություն չունի:

— Պատասխանեցեք, սերժանտ:

— Ես... ես տասնութ տարեկան եմ, ընկեր լեյտենանտ:

— Լինում են ջահել մայրիկներ,— հանկարծ մտերմիկ ժպտում է Տիգրանը,— չորս մարդ կստանաք, ընկեր սերժանտ:

Տիգրանը կանչում է Բաումանին, համապատասխան կարգադրություններ անում: Աղջիկն իր կողմից անառարկելի տոնով առաջ է քաշում նոր պահանջներ: Պարզվում է, որ հյուղակը մտնելուց առաջ, նա արդեն հայացքով զննել է մարտկոցի դասավորությունը, որոշել բաղնիքի տեղը:

Հասակով նա Բաումանի ուսերից բարձր չէ, շարքայինի գրատը, որ, ըստ երևույթին, նա ինքը վերափոխել, հարմարեցրել է իր բարակ մարմնին, կիպ գրկում է մեջքը: Գոտուց վերև գրատը կլորացել է, թաքցրել աղջկական կուրծքը, որ այժմ իջնում-բարձրանում է Բաումանի հետ վիճելիս.

— Ավելո՞րդ է: Սովորել եք հողի մեջ թավալել: Ապա թող մինչև ճաշ բաղնիքը պատրաստ չլինի...

— Ես որտեղի՞ց ճարեմ բենզինի տակառ...

Աղջիկն օրորում է գլուխը.

— Ընկեր լեյտենանտ, ինչո՞ւ եք պահում այս խեղճ ու կրակ ավագին, առանց ծծմայրի կկորչի ախր...

Զայրացած Բաումանն ուզում է պատասխանել, բայց Տիգրանը սառը կտրում է նրան.

— Երկու ժամից բաղնիքը պատրաստ լինի: Սերժանտ Կոստենկոն նշանակվում է ղեկավար: Ժամը տասներկուսին զեկուցել կատարման մասին, հարցեր կա՞ն, Բաուման:

Բաումանն անթարթ նայում է Տիգրանին, ինչ-որ բան է ուզում ասել, հետո թափ է տալիս ձեռքը.

— Լսում եմ, հարցեր չկան:

Նրանք դուրս են գալիս հյուղակից: Տիգրանը հակազազի տոպրակից հանում է ածելին.

— Սափրվիր, Արամ, մայրիկը խիստ է երևում:

Կես ժամ հետո, երբ մենք երկուսով սափրված դուրս ենք դալիս հյուղակից, անսովոր պատկերը զարմացնում է մեզ: Ամենուրեք, հողաթմբերի վրա, խրամատներում պազել են մարտիկները, ինչոր տեղից հայտնվել են խուզող մեքենաներ, ածելիներն աշխույժ վերովար են անում, հեռվում երկու հոգի հատիչով մեջտեղից կիսում են բենզինի դատարկ տակառը...

Ժամանակին հարևան ձորակում արդեն պատրաստ է բաղնիքը, կեսօրին սկսվում է «լոգանքը»:

Ձորակից մեկ-մեկ հայտնվում են ճակնդեղի նման կարմրած մարտիկները: Այնտեղ նրանք նոր սպիտակեղեն են ստացել խաղաղված Բաումանից:

Ձիժիկը շփում է պեպենոտ ալյուրը, ասում.

— Ինչ հաճույք էր, ընկեր լեյտենանտ, Տիգրան Մարկիչ, էն սուրբ խաչը...

Ես ու Տիգրանը գնում ենք ձորակ: Այնտեղ սերժանտ Կոստենկոն մի ամբողջ ֆաբրիկա է բացել: Երկու օջախների վրա բենզինի կիսատակառիկների մեջ խլթխլթում է ջուրը, քիչ հեռու մի քանի հոգի հարթ տախտակներին հունցում են օճառի մեջ կորած սպիտակեղենը: Տախտակե ցանկապատի հետևը մի քանիսը լողանում են, իսկ մի կողմում նստած է ինքը, տասնութ տարեկան «մամաշան» և կարճ կարգադրություններ է անում քրտնած Բաումանին:

Բայց «մամաշան» մենակ չէ, նրա կողքին կոկիկ, սափրված, լողացած կանգնել է քաղղեկն ու քաղաքավարի խոսում է նրա հետ արդեն սերժանտին մեծարելով հայրանունով.

— Իրինա Գրիգորենա, իսկ դուք առավոտից ոչինչ չեք կերել, ես կկարգադրեմ...

— Հարկավոր չէ, ընկեր քաղղեկ,— շիկնում է աղջիկը,— դե, ես բոլորի հետ...

— Ինչպես կարելի է...

Ես ու Տիգրանը մոտենում ենք։ Սերժանտը ոտքի է կանգնում։

— Դուք ծանոթ եք,— լայնաշուրթ ժպտում է Պրոնինը,— լեյտենանտ Բաղմանյան, լեյտենանտ Թառայան, գնդի լավագույն սպաները, ես և ավագ լեյտենանտ Սիգիսը գոհ ենք մեր սպաներից։

Շփոթված աղջիկը չգիտի ինչ պատասխանել։ Ես զայրույթից դողում եմ։ Տիգրանն ասում է սիրալիր.

— Ծանոթ ենք, ընկեր քաղղեկ, իրավ ասած ձեր գովեստը շփոթեցնում է մեզ։ Ընկեր սերժանտ, գնդում ուրիշ շատ լավ սպաներ կան, ընկեր քաղղեկը, պարզապես, չափազանցում է բարեկամաբար... Խոստովանում եմ, առաջին մարտի ժամանակ կանաչել էի,— դիմում է Պրոնինին,— Ռոբերտ Արկադևիչ, թանկագինս, ախր ինչո՞ւ եք շփոթեցնում աղջկան, բարեկամությունը բարեկամություն, բայց...

— Օ՛, մի համեստացիր, լեյտենանտ,— թատերական ժպիտով ասում է Պրոնինը,— Իրոչկա, դուք սրանց մի հավատաք...

Երեկոյան բոլորս արդեն լողացել ենք։ Սերժանտ Կոստենկոն փակում է իր ֆաբրիկան։ Չիժիկը մեծավարի ասում է Մախմուդովին.

— Դու, եղբայր Մախմուդով, էն բանը, չգիտես, թե ինչ է նշանակում կնիկ։ Կնիկը, եղբայր Մախմուդով, դա, էն բանը, տղամարդու Հիսուս Քրիստոսն է, ասենք դու մահմեդական ես, Հիսուս Քրիստոսը քեզ համար ինչ...

— Սովսեմ խորոշո,— հասկացող ժպտում է Մախմուդովը և Չիժիկի հետ գնում սերժանտի հյուղակի համար կանաչ խոտ հավաքելու։

Ուրիշ հյուղականների համեմատությամբ, սերժանտ Կոստենկոյի համար մեր մարտիկների փորած գետնատնակը ուղղակի պալատ է։ Դա մի ընդարձակ սենյակ է տախտակե դռնով, հաստ, երկաթե ձողերից պատրաստված ծածկով, պատի մեջ նույնիսկ հատուկ խոռոչ է փորած չոր սպիրտի ճրագի համար, իսկ գետնին հաստ շերտով փռված է Չիժիկի ու Մախմուդովի հավաքած թարմ, բուրյան խոտը։

Շփոթված տանտիրուհին, սպիրտայրոցի գունատ լույսի տակ, շնորհակալության խոսքեր է մրմնջում իր առջև կանգնած Չիժիկին ու Մախմուդովին։ Չիժիկը հիացած նայում է նրան։ Մախմուդովը ամաչկոտ ժպտում է, իր ուսերենի պաշարը դատարկելով.

— Սովսեմ խորոշո...

Չիժիկը գործարար ասում է.

— Թե բան պետք լինի, ասա, աղջիկս։

Մենք ներս ենք մտնում, Չիժիկն ու Մախմուդովը հեռանում են։

— Բարի երեկո,— ասում է Տիգրանը ու սեղմում աղջկա ձեռքը,— շնորհակալություն, ընկեր Կոստենկո։

Սերժանտը չի հասցնում պատասխանել, ներս է ընկնում ժպտագեմ Պրոնինը.

— Ես կարգադրեցի,— ասում է նա,— որ ձեր ընթրիքն այստեղ բերեն...

Աղջիկը շառագունում է.

— Ես զինվոր եմ, ընկեր քաղղեկ...

Պրոնինը մեղրածոր ժպտում է, մեզ աչքով անում.

— Ժաննա դ'Արկ։

Աղջիկն ավելի է շիկնում։

— Գնանք,— ասում է ինձ Տիգրանը,— սերժանտը պիտի հանգստանա:

Պրոնինը դժկամությամբ դուրս է գալիս մեզ հետ: Գնում ենք դեպի մեր հյուղակը: Երեկոյան խավարում մի տեսակ թախիժ է իջնում վրաս: Ոչ մի բանով իրար նման չեն իրինա Կոստենկոն ու Նատաշան, իմ ճանաչած միակ աղջիկը, որ անցավ երկնակամարով փայլփլուն հրթիռի նման ու մնաց հեռավոր ստանիցայի կիսաքանդ կայարանում, ճերմակ ձյունների մեջ, ճերմակ թաշկինակը ձեռքին, որ, ավաղ, թափահարում էր ոչ ինձ համար... Ոչ մի բանով նման չեն իրար ու, այնուամենայնիվ, մի ինչ-որ ընդհանուր բան կա նրանց մեջ:

Կարոտը կրծում է հոգիս, տխուր, անհասցե կարոտը, մշուշոտ ափսոսանքը, խաթարված երիտասարդության, իմ սերնդի դաժան ճակատագրի, թափված ու չթափված արցունքների, խաբված հույսերի, անծանոթ սիրո հոգեմաշ ափսոսանքը:

Հիմա մայրս նստած է լուսաքողարկված սենյակում, առջևն է դրել նամակներս, հանել է վախճանված հորս լուսանկարը, հանել է իմը ու իրեն խաբում է, թե իբր միայն համեմատում է: Մինչդեռ գործարան գնացած քրոջիցս թաքուն լալիս է, իրեն անիծելով «բայդուշոթյան» համար...

Պրոնինն ուրախ եղանակ է սուլում, Տիգրանը փնչում է խավարում, իսկ ես հոգուս աչքերով ետ եմ գնացել, ետ եմ տվել կյանքի կծիկը ու գլորում եմ մինչև մանկություն, որ կուչ էր եկել Քասախի ափին, այգիներից գողացած ցոգոլներով, ընկերներից տարած վեգերով ու այն բանով երջանիկ, որ մայրս հորս չէր ասել, թե դպրոցի վարիչը, չարությանս համար, կանչել է ծնողիս...

— Բարի գիշեր,— հանկարծ ասում է Պրոնինը:

Ես ու Տիգրանը չենք պատասխանում: Պրոնինը թեքվում է, հեռանում:

Պրոնինը չի սիրում մեր հյուղակը, մեզ հետ չի գիշերում: Նա հավատացնում է, թե խեղդվում է մեր մախորկայի ծխից: Այդ պատճառով երկրորդ ջոկի տղաները իրենց հյուղակի մոտ քաղղեկի համար հյուղակ են փոխել:

Ես ու Տիգրանը մտնում ենք մեր հյուղակը: Դա էլ ընդարձակ է, դրա պատի վրա էլ հատուկ խոռոչ է սարքված չոր սպիրտի ճրագի համար. ավելին, մենք հողից պատրաստված լայն թախտ ունենք, մինչդեռ բարակիրան սերժանտի գետնահյուղակում թախտ չկար: Բայց չգիտես ինչու մերը սառն է, անհյուրընկալ:

Մուտքի մոտ, իր սարքերի առաջ, ննջում է Զալիբեկի կապավորը, նա մենակ լցրել է հյուղակն իր մախորկայի թանձր, թունավոր ծխով:

Տիգրանը բաց է թողնում դուռը... Երեկոն խաղաղ է, ռազմաճակատում չի լսվում ոչ մի կրակոց: Որտեղից որտեղ հայտնվել են ծղրիղները: Դրանցից մեկը, ծանոթ ձայնով, ճռճռում է հենց հյուղակի դռան առաջ: Ես հիշում եմ, որ տեսել եմ նրան, գորշ հողի գույնի, գորշ հողի ճեղքը մտնելիս: Ուրեմն չի մեռել, թեև քանի՜-քանի անգամ իմ ու նրա թշնամին արկեր է ուղարկել իմ ու նրա երգը լռեցնելու...

Տիգրանն արթնացնում է քնած կապավորին.

— Բաց քնել եք, կմրսեք,— տխուր ասում է նա:

Կապավորը վեր է թռչում.

— Ընկեր լեյտենանտ...

— Թողնել,— ասում է Տիգրանը, հետո ավելացնում.— քիչ ծխիր, գրողը քեզ տանի, եթե կարելի է:

Իջնում է խաղաղ գիշերը: Խավար հյուղակում, թախտի վրա փաթաթվում ենք իրար, կծկվում: Ես փակում եմ աչքերս ու սկսում մտքում հաշվել.

— Մի փիղ, երկու փիղ, երեք փիղ, չորս փիղ...

Փղերը գնալով շատանում են: Դրանց բոլուկներն արդեն վխտում են աշխարհով մեկ, բայց քունս չի տանում, քանի որ փղերի բոլուկների արանքից նորից գունատ բոցկլտում են կարոտի, ափսոսանքի, թախծի կրակները, որ հանկարծ շաղ տվեց բարակիրան սերժանտն իր փափուկ, սպիտակ բռով...

Տիգրանը շուռումուռ է գալիս, լռում: Ուրիշ ժամանակ ես կբարկանայի նրա վրա, կբռնեի, կասեի.

— Ինչ ես հողի նման ֆռում, թող քնենք:

Հիմա լռում եմ՝ փղերին ու սերժանտի շաղ տված կրակները հաշվելով:

Տիգրանը մեղմ երգում է.

Ձիմար ես, կեռանալ մի,
Մեր դռներն հեռանալ մի...

Փղերի բոլուկները չքանում են միանգամից, շատանում են կարոտի գունատ կրակները, չէ, այլևս չեմ կարող քնել, իզուր եմ խաբում ինձ ու ընկերոջս:

Զալիբեկի կապավորը կրկին ննջում է իր սարքերի առաջ, մեր ականջին է հասնում նրա հանդարտ շնչառությունը:

Տիգրանը հանում է մախորկայի տոպրակը.

— Փաթաթիր...

Դրսում խտանում է խավարը, գորշ ծղրիղը հոգնում է գորշ հողի ճեղքում, թախտի վրա պեծին են տալիս «այծի տոտիկների» կրակները, թախիժը հոսում է միալար...

Հանկարծ ոտնաձայն է լսվում, մեկը հուշիկ մոտենում է հյուղակին: Մենք նստում ենք ու սպասողական նայում դռանը:

Դռների առաջ կանգնում է սերժանտ Իրինա Կոստենկոն։ Երևում է, աղջիկը չէր սպասում, թե մենք արթուն կլինենք, կանգնել է շվարած, կուրծքն անհանգիստ իջնում-բարձրանում է, ձեռքերը դողում են։

— Ընկեր լեյտենանտ,— վերջապես դիմում է Տիգրանին,— ընկեր լեյտենանտ, թույլ չե՞ք տա, որ ես քնեմ այստեղ, ձեր հյուղակում։

— Ինչո՞ւ։

Աղջիկը չի պատասխանում։

— Պատասխանեցեք, ընկեր սերժանտ։

— Ես... ես չեմ ուզում... Սա ինչ բան է... Ես կբողոքեմ կոմիսարին... Ես...— ուսերը ցնցվում են։

Մենք իջնում ենք թախտից։

— Ո՞վ է,— մռայլ հարցնում է Տիգրանը։

— Ինձ նրա խոստումները հարկավոր չեն... Ինձ ոչ ոք զոռով չի քշել ռազմաճակատ... Կարծում է, որ քաղղեկ է... Իմ եղբայրն էլ է քաղղեկ, ինչ անենք...

Ես ու Տիգրանը դուրս ենք թռչում հյուղակից, դռան մոտ Տիգրանը հասցնում է ասել.

— Պառկեցեք թախտին, ընկեր սերժանտ։

... Պրոնինի հյուղակում վառվում է ճրագը, քաղղեկը պառկած է, գլուխը ծածկած վրան-թիկնոցով։

— Պրոնին։

Լուռ է։

— Պրոնին,— Տիգրանը ձեռքը դնում է քաղղեկի ուսին,— Պրոնին։

Վերջապես Պրոնինը բացում է աչքերը.

— Դո՞ւ ես, Բաղմանյան, ի՞նչ կա։

Տիգրանը չի պատասխանում: Աչքիս առաջ հանկարծ բարձրանում է նրա ահռելի բռունցքը: Պրոնինը վախեցած գազանի նման կուչ է գալիս, ձեռքերը պարզում պաշտպանվելու: Բռունցքն իջնում է, Տիգրանը ֆշշում է կիսաձայն.

— Ես քեզ ստանիցայում չհասցրի խեղդել, տականք...

Սարսափած Պրոնինի լեզուն կապվել է, աչքերում սառել է վախի ու պաղատանքի խառն զգացումը: Տիգրանի բացված ափերը սողում են դեպի նրա կոկորդը: Ես վրա եմ թռչում, անակնկալ ուժով Տիգրանի ձեռքերը պոկում եմ արդեն նվաղող Պրոնինի կոկորդից, ամուր հրում եմ ընկերոջս.

— Ապուշ:

Տիգրանն ուշքի է գալիս:

... Մեր հյուղակի առաջ Տիգրանը օճառով երկար լվանում է ձեռքերը, հետո մտնում է հյուղակ և փլշում գետնին, կողքիս...

Հակառակի նման գիշերը խաղաղ է...

5

Սիրտս վկայում էր, որ էժան չի նստելու: Երկու օր անց, առավոտյան, ամփոփագիրը կարդալուց հետո, Պրոնինը քաղաքավարի ասում է.

— Լեյտենանտ Բաղմանյան, լեյտենանտ Թառայան, ձեզ իր մոտ է խնդրում Սավինը:

— Ո՞վ:

— Կոմիսար Սավինը,— թունավոր ժպտում է Պրոնինը:

Բաումանը մնում է մեր փոխարեն, երեքով գնում ենք գնդի շտաբ:

Ամբողջ ռազմաճակատում խոսում են մեր գնդի շտաբի մասին: Այնտեղ բոլորը «սպիտակ ագռավներ» են՝ մայոր Կրամերը,

կոմիսար Սավինը, շտաբի պետ կապիտան Կալաձեն: Դիվիզիայի հրամանատարութունն անընդհատ «տաքացնում» է նրանց անտեղի կտրիճության համար: Հրետանային գնդի շտաբը, ըստ դաշտային կանոնադրության, հետևակի դիրքերում գործ չունի, նա պիտի տեղավորվի առաջավոր գծից հեռու: Հետևակային շտաբներից նրան պիտի հաղորդեն մարտական առաջադրանքը.

— Օգնեցեք, խնդրեմ, լռեցնելու թշնամու մարտկոցը, ահա կոորդինատները...

Բայց ո՛չ Կրամերը, ո՛չ Սավինը, ո՛չ էլ լուսկյաց ժայռաբեկորը, որ լռելիս անգամ կարծես ինչ-որ բան է հարցնում, համաձայն չեն դրան: Կրամերը պատերազմից առաջ հողաչափ է եղել, Սավինը բնավորությամբ մուժիկ է, սրանք հավատում են միայն այն ժամանակ, երբ տեսնում են սեփական աչքերով, մատներով շոշափում, իսկ Կալաձեն ամենադաժան գնդակոծման տակ կարող է հանգիստ սափրվել: Օրական երեք-չորս անգամ կրկնում է.

— Կանցնի, կացո:

Սա է նրա ամբողջ բառապաշարը:

Ահա թե ինչու ռազմաճակատում այդ երեքը «սպիտակ ագռավների» համբավ ունեն, իսկ հետևակում այնպիսի հարգանք, ինչպիսին չունի ուրիշ ոչ մի հրետանավոր:

Երեքով գնում ենք հեռախոսալարերը բռնած: Ռազմաճակատում արտակարգ խաղաղ է, թշնամու գրաված բլուրների վրա թեթև մշուշ է նստած:

— Ինչո՞ւ է կանչել,— հարցնում է Տիգրանը:

— Չգիտեմ,— խուլյա է տալիս Պրոնինը:

— Գիտես, թանկագինս, հոգուս հատոր, գիտես: Խաբում ես, սիրելիս, ինչպես սիրահարված աղջիկը ծնողներին...

— Լեյտենանտ Բաղմանյան, ես ձեզ հետ խոսելու ցանկություն չունեմ:

— Շնորհակալություն, տեր իմ, բարեհաճեցեք առջևից չգնալ, ժամանակները խառն են, կարող է հանկարծ մի մոլորված գնդակ...

— Ի՞նչ եք ակնարկում,— հանկարծ փշոտվում է Պրոնինը,— սպառնում եք, թե կխփեք հետևի՞ց:

Տիգրանի դեմքին սպանիչ ժպիտ է երևում.

— Ինչո՞ւ ես, միլորդ, ինչո՞ւ: Ես ամենևին էլ դա նկատի չունեի, թեև, խոստովանում եմ, անցյալ միջադեպի ժամանակ դուք որոշ չափով պարտք մնացիք այս ազնիվ պարոնին: Եթե Թառայանը չլիներ... Մի խոսքով... Բայց ես ձեզ սպանելու ոչ մի ցանկություն չունեմ: Ինչպես կարելի է, չէ՞ որ դուք հաշվված եք մարտկոցի վրա, ես առանձին հարգանք ունեմ պետական գույքի նկատմամբ...

— Սրիկա...

— Շնորհակալություն, տեր իմ, շնորհակալություն: Ես նկատի ունեի գերմանացիներին, ախր նրանք մի գլուխ սպանում են: Այնպես որ մեծահոգաբար թույլ տվեք առաջ ընկնել, դա ձեռնտու է և՛ ինձ, և՛ ձեզ:

— Սրիկա...

Տիգրանը չլսելու է տալիս Պրոնինի հայհոյանքը, շարունակում է նույն քաղցր ժպիտով.

— Ինձ առաջ թողնելով դուք, հավանաբար, կփրկվեք ժամանակից առաջ այն աշխարհը մեկնելու անհարմարությունից: Ձեր խոնարհ ծառայի աչքերն էլ կհանգստանան անընդհատ ձեր հետույքը տեսնելու քաղցր պարտականությունից...

Սաղրիկ խրամատում, աքաղաղների նման կատարները ցցած, կանգնել են դեմ դիմաց: Պրոնինը դողում է զայրույթից.

— Տեսնենք, թե ոնց ես երգելու Սավինի առաջ...

— Խմբով կերգենք,— Պրոնինին հայացքով շոյում է Տիգրանը,— ես երաժշտական ընդունակությունն չունեմ, տեր իմ...

Մեր շուրջն արկեր են պայթում։ Տիգրանը թափով հրում է Պրոնինին, պառկեցնում խրամատում, ինքը պառկում հետևը։ Մինչ ես գլխի եմ ընկնում, կատաղի գնդակոծությունն սկսվում է։ Կասկած չկա, գերմանացին նկատել է շարժումը, մեզ է խփում։ Պառկել ենք իծաշարուկ, ոչ մեկս մյուսի դեմքը չենք տեսնում։ Քիթս, գրեթե, քսվում է Տիգրանի կրունկին, իսկ թիկունքիս առատանում է քանդվող խրամատի հողը...

Հանկարծ մի բան ամուր հարվածում է մեջքիս։ Բեկոր, կայծակի նման անցնում է գլխովս։ Չեմ համարձակվում շարժվել, արդեն մտածում եմ, որ ամեն ինչ վերջացավ։ Ցավ չկա, բայց դա ոչինչ չի նշանակում, գիտեմ, երբ վերքը տաք է, վիրավորը ցավ չի զգում։ Առանձին արկերի ձայնն այլևս չեմ լսում, որոտն անընդմեջ է, միապաղաղ։ Չգիտեմ ինչու մի հիմար միտք է գալիս գլուխս. ինչքան շատ արկ է հարկավոր երեք մարդ սպանելու համար։ Տնքում եմ, ձեռքս վախժխելով տանում դեպի մեջքս... Ահա ձեռքիս տակ է բեկորը։ Փշփշոտ է, ինչպես և պիտի լիներ, շոշափում եմ, քերծում է, բարձրացնում եմ, տարօրինակ է, ոչ տաք է ոչ ծանր։ Ձեռքս բերում եմ աչքերիս առաջ... Շատ, շատ արկ է հարկավոր մի մարդ սպանելու համար և Պրոնինն էլ այնքան վատը չէ, ինչքան կարծում է Տիգրանը, և, առհասարակ, վատ մարդ չկա... Քանի որ... քանի որ ձեռքինս ջարդված փայտի կտոր է միայն...

Վերջապես գնդակոծությունը դադարում է։ Տիգրանը սողում է Պրոնինի կողքով, առաջ է ընկնում, քաղղեկն այլևս չի առարկում։ Սողում ենք, ես հետևից, Պրոնինն իմ առջևից, իսկ Տիգրանը նառի նման քաշում է քարավանը։ Աքաղաղները խաղաղվել են, կատարներն այլևս ցցված չեն։ Լուռ ենք, միայն մի անգամ, ճանապարհին, Պրոնինն ասում է ցածրաձայն.

— Բաղմանյան, ես ետ եմ վերցնում ասածս, եթե, եթե դուք ինձ չպառկեցնեիք, ես գուցե հիմա սպանված լինեի...

— Ես,— ասում է Տիգրանը,— ընկեր քաղղեկ, մնում եմ իմ կարծիքին պետական գույքի պահպանության հարցում...

... Դա մի մեծ գետնատնակ է, երկաթե ուղիսաձև ձողերով ու հողի հաստ շերտով ծածկված։ Նաուի վրա մեկը քնած է, մի ուրիշ զինվոր նստել է հեռախոսի մոտ։ Մեզ նկատելով նա ձգվում է, պատվի է առնում։

— Հրամանատարն այստե՞ղ է,— հարցնում է Պրոնինը։

— Ճիշտ այդպես,— զեկուցում է զինվորը,— ներսն են՝ ինքը՝ կոմիսարը, շտաբի պետը և երկու կապիտան։

Մենք դեպի խորքն ենք շարժվում, այնտեղ փակ դուռ կա։

— Կարելի՞ է,— դուռը կիսաբաց անելով բարձրաձայն հարցնում է Պրոնինը։

— Նույն,— լսվում է մայոր Կրամերի ձայնը։

Մենք ներս ենք մանում։ Պրոնինը խաղացկուն զեկուցում է.

— Ընկեր կոմիսար, ձեր կարգադրությամբ...

Սավինն ու Կրամերը, մի անծանոթի հետ, նստած են ձեռնաշեն սեղանի առաջ։ Անկյունում մի ուրիշ սեղանի հակված Կալաձեն գրում է, իսկ խորքում, մահճակալի վրա նստել է մեր ծանոթը։

Բալկոնսին խռոված երեխայի տեսք ունի։ Մեզ տեսնելով վեր է թռչում։ Կալաձեն հարցական նայում է նրան։ Բալկոնսկին կրկին խռոված նստում է։

— Բարև ձեզ,— սառն ասում է Սավինը,— առաջ եկեք, ծանոթացեք։

Անծանոթը մի հոգնած, քնահարամ կապիտան է, չգիտես ինչու ձախ ձեռքն է մեկնում.

— Դան, Պավել Դան:

Հետո եմ նկատում, որ Պավել Դանի աջ թևքը դատարկ է:

Կրամերը լուռ է: Ձի խոսում նաև Կալաձեն, իսկ կոմիսարն արտակարգ սիրալիր է մեզ հետ.

— Նստեցեք, խնդրեմ, ընկեր սպաներ...

Առաջ է քաշում իշոտնուկը.

— Տեղավորվեցեք:

Կոմիսարի սիրալիրությունը ոչ մի լավ բան չի գուշակում: Մենք նստում ենք, իմ սիրտը թրթռում է, մինչդեռ Պրոնինի գեղեցիկ աչքերում ինչ-որ անհասկանալի ժպիտ կա: Մահճակալին նստած Բալկոնսկին անհանգիստ հազում է:

— Նո՛ւս,— հանկարծ ասում է Սավինը:

Մենք գիտենք, նա ավելին չի ասի, հարկավոր է պատասխանել: Տիգրանն ուզում է վեր կենալ զեկուցելու:

— Նստած պատմիր,— կարգադրում է Սավինը:

— Պատմելու բան չկա,— կամաց ասում է Տիգրանը,— ամեն ինչ ճիշտ է:

— Լեյտենանտ Բաղմանյան, դու խաբե՞լ ես մարդուն,— հարցնում է Սավինը:

— Ինչո՞ւ խաբել, նրան էկզեմպլար էր հարկավոր, ես էլ նրա համար էկզեմպլար հնարեցի:

— Ի՞նչ էկզեմպլար:

— Այդ պիտի բացատրի կապիտան Բալկոնսկին:

Բալկոնսկին վեր է թռչում տեղից.

— Ես պատիվ կպահանջեմ, ես յոթ գիրք ունեմ տպագրված... Ընկեր Բաղմանյանը պիտի հասկանա, որ չի կարելի խաբել ռազմաճակատային թերթի թղթակցին...

Միթե ևանին հայացքով սաստում է Բալկոնսկուն: Բալկոնսկին նստում է այս անգամ հաղթած երեխայի դեմքով:

Սավինի պահանջով ես մանրամասն պատմում եմ եղելությունը: Կոմիսարը լսում է ուշադիր, նրա շուրթերի անկյունները դողում են: Ես գիտեմ, դա նշանակում է, որ նա կծիծաղեր, եթե կոմիսար չլիներ և եթե այս երկու անձանոթները ներկա չլիներին: Կրամերն առհասարակ հազվագյուտ է ծիծաղում, իսկ Կալաձեն կոմիսար չէ ու բոլորովին էլ չի թաքցնում ծիծաղը.

— Հո՛, հո՛, հո՛, կանցնի, կացո...

Իմ պատմությունից հետո տիրում է անհարմար լռություն, Բալկոնսկու դեմքի արտահայտությունը փոխվում է, նա դարձյալ նմանվում է խռոված երեխայի:

— Ես քեզ կարող եմ դատի տալ, Բաղմանյան,— ասում է Սավինը,— բայց դա հիմա միտք չունի: Դու հասկանո՞ւմ ես, թե ինչ հիմարություններ ես դուրս տվել: Ինչ անենք, թե կապիտան Բալկոնսկին ժամանակ չի ունեցել առաջավոր գիծ գնալու, դու պիտի հասկանաս, որ մարդիկ զբաղված են...

— Լսում եմ:

— Անմիջապես ներողություն խնդրիր կապիտանից... Պրոնին, Բաղմանյանի ու Թառայանի հարցը քննելու կարիք չկա: Տեսնում եք, զղջում են երկուսն էլ:

— Լսում եմ,— մռայլվում է Պրոնինը:

Ես ու Տիգրանը կոմիսարի գլխի թեթև նշանով ոտքի ենք ելնում, մոտենում Բալկոնսկուն: Տիգրանը մեկնում է ձեռքը.

— Ներեցեք, ընկեր կապիտան:

— Ներեցեք, ընկեր կապիտան,— երկրորդում եմ ես:

Բալկոնսկին կրկին հաղթած երեխա է դառնում: Հաղթական ժպտում է և Պրոնինը: Չգիտես ինչու կապիտան Դանը կախում

է գլուխը: Ինձ թվում է, թե նա ամաչում է:

— Հո՛, հո՛, հո՛,— անկյունից լսվում է Կալաձեի ձայնը,— կանցնի, կացո...

— Պրոնին,— կարգադրում է Սավինը,— ընկերներին առաջնորդեցեք դեպի երկրորդ գումարտակի հրամանատարական կետը:— Դիմում է Դանին և Բալկոնսկուն.— Ցտեսություն ընկերներ, ներեցեք թյուրիմացության համար:

Պրոնինի ու մյուսների հետ ես ու Տիգրանն էլ ենք ուզում դուրս գալ գետնատնակից, Սավինը կանգնեցնում է.

— Դուք մնացեք:

Պրոնինն ու հյուրերը հեռանում են:

Այժմ Սավինը քայլում է սենյակում ու զայրացած փնթփնթում: Իսկ ես ու Տիգրանը գլուխներս շրջում ենք նրա ընթացքին համաձայն:

— Փսլնքոտներ,— ասում է կոմիսարը,— տեսեք, տեսեք, մենք կարիճներ ենք, իսկ այս Բալկոնսկին չի ցանկանում առաջավոր գիծ գնալ: Իսկ ո՞վ է ցանկանում, ասացեք խնդրեմ, ինչ մի հաճելի բան է...

— Բայց...— ակամա թռչում է Տիգրանի բերանից:

— Մի ընդհատիր, երբ մեծավորն է խոսում: Շատ քաջն ես եղել: Այ, քաջությունդ այն ժամանակ կերևա, երբ այս գարշելի լռությունը վերջանա... Քաղաքացիական կյանքում ես քո լեզվից կհանեի դառը փշերը,— ծաղրում է,— վիկո՛նտ, միլո՛րդ... Իսկ ասում են առաջին գնդակոծության ժամանակ կանաչել ես:

Տիգրանը լռում է:

— Նո՛ւս, ո՞նց է, կանաչե՞լ ես:

— Կանաչել եմ, ընկեր կոմիսար:

— Այ, տեսնում ես... Բալկոնսկին գինվորական չէ, ինչ-որ տեղ իր համար ականարկներ է գրել...

Լոում է: Լոում է երկար: Երկար լոում են բոլորը: Կրամերը հոգնած ննջում է: Նրա նիհար ուսերն երկու ամսվա ընթացքում ավելի են բարակել: Ժայռաբեկորը մախորկա է փստացնում ու նույնպես լոում է իր սեղանիկի առաջ:

— Կարելի՞ է գնալ, ընկեր կոմիսար,— հարցնում է Տիգրանը:

— Կարելի է,— ասում է Սավինը մտախոհ:

Մենք դեպի դուռն ենք շարժվում: Հանկարծ Սավինը հարցնում է.

— Դուք Արշավիր Բաղմանյանի ի՞նչն եք:

Տիգրանը ցնցվում է.

— Եղբայրն եմ, ընկեր կոմիսար, դուք ծանոթ եք եղել Արշավիրի հետ:

— Ծանոթ եմ եղել, երեք տարի աշխատել ենք իրար հետ Գրոզնիում... Նրան ինչո՞ւ են բանտարկել:

— Զգիտեմ:

— Ե՞րբ:

— Երեսունյոթի հունիսին:

— Որտե՞ղ է հիմա:

— Ոչ մի լուր չունենք, ընկեր կոմիսար:

— Իսկ որտե՞ղ են Մանյան ու երեխան:

— Դուք նրանց է՞լ գիտեիք:

— Ասացի՝ աշխատել ենք միասին: Արշավիրը նավթահանքի պետ էր, ես պարտկազմակերպության քարտուղար:

— Երեխան մեռավ,— տխուր ասում է Տիգրանը,— Մանյան ամուսնացել է ուրիշի հետ:

Սավինը երկար նայում է մի կետի: Կալաձեն բարձրացրել է գլուխը:

— Իսկ Պրոնինը որտեղի՞ց գիտի, որ ձեր եղբայրները բանտարկված են,— հանկարծ հարցնում է ժայռաբեկորը:

— Ես գրել եմ անձնական թերթիկում, ընկեր կապիտան:

— Թերթիկն ինձ մոտ է, կացո...

Տիգրանը թոթվում է ուսերը:

— Դա՛,— ծոր է տալիս Սավինը: Լռում է, հետո մեղմ ասում,— Գնա... գնացեք... Ես չեմ հավատում Արշավիրի մեղավորությանը, այստեղ թյուրիմացություն կա: Իսկ այդ Պրոնինի հետ լեզու գտեք, Բաղմանյան, լեզու գտեք... Նամանավանդ,— ձայնն ավելի է ցածրացնում,— դժվար օրեր են սպասվում, շուտով կվերջանա այս խաղաղությունը, մարշ, ցտեսություն...

Մենք դուրս ենք գալիս գետնատնակից: Սրտումս խառն զգացում է: Մինչ այժմ ձեռքիս մեջ զգում եմ Բալկոնսկու փափուկ թաթի գաղջ խոնավությունը, հիշում եմ, որ նրանից ներողություն եմ խնդրել, բայց և ականջիս դեռ դժժում են կոմիսարի խոսքերը. «Ես չեմ հավատում Արշավիրի մեղավորությանը, այստեղ թյուրիմացություն կա»:

— Ի՞նչ կասես,— հարցնում եմ Տիգրանին:

Գլուխը բարձրացնում է: Աչքերը խոր են, անտակ.

— Գիշերը տարան: Աշխատանքից եկել էր հոգնած: Երեկոյան Մանյան կռվեց հետը: Ասում էր՝ էսպես չեմ ուզում, ոչ երեխայի մասին ես մտածում, ոչ իմ: Գործն էլ չափ ու սահման ունի... Ուրիշները հանգստանում են սանատորիաներում... Կռվեց, հետո հաշտվեցին: Իսկ գիշերը դուռն ամուր թակեցին: Հայրիկը բաց արեց: Չորս հոգի էին: Մեկը կանգնեց դռների մոտ...

Արշավիրը շորերն էր հագնում: Մանյան ու մայրիկը լալիս էին: Իսկ երեքը խուզարկում էին տունը: Պատերն էին թխկթխկացնում, բոլոր վերմակներն ու ներքնակները քանդեցին, հետո... գրապահարանում գտան Գորկու «Բալադներ, լեգենդներ» գիրքը՝ Չարենցի թարգմանությամբ: Մեծավորը հանգստացած ժպտաց...

Ես էի առել այդ գիրքը, Արշավիրը տեղեկություն չուներ: Ես սիրում էի Չարենցին ու չգիտեի, որ գրքի առաջաբանը Կամենևն է գրել...

Անցնում ենք սաղրիկ խրամատով: Շուրջը հատ ու կենտ արկեր են պայթում: Տիգրանը ուշք չի դարձնում դրանց.

— Փողոցում կանգնած էր սև ավտոմեքենան... Նստեցնելուց առաջ խնդրեց թույլ տալ համբուրելու երեխային, հրեցին. «Գնա, շան որդի, տրոցկիստ...»: Մեքենան շարժվեց... Հաջորդ օրը մեզ քշեցին պետական բնակարանից...

Շուրջը պայթում են արկերը: Ես գոհ եմ դրանից, արկի պայթյունը լռությունից լավ է...

Ապրիլին անձրևներ են գալիս: Կաթիլները սառն են: Երևի դա ուշացած ձյունն է, որ հալչում է օդում, մինչև գետնին հասնելը: Գիշերներն անընդհատ գալիս է, լցնում հյուղակներն ու խրամատները: Առավոտները երկինքը ծանրանում, կախվում է կապարե ծածկոցի նման: Երկնքում ամպ չկա, համատարած գորշ է, գորշ ծխում է նաև լողացած գետինը: Խոնավ թուխպը պատում է ամեն ինչ, հյուղակները փլչում են՝ մարդկանց ցեխի մեջ թաղելով: Մարտկոցի ունեցած բեզենտե ծածկոցները տրամադրվել են ռազմամթերքի պահեստին: Ռազմաճակատում ամեն ինչ կարելի է թրջել, բացի ռազմամթերքից: Օրական հարյուր անգամ քամում ենք թաց փաթաթանները, կիրզե կոշիկները փափկել, կնճռոտվել են, գրատներն ու բամբակե կիսաբաճկոնները ծանրացել, կախվել են մարդկանց ուսերից: Մարդիկ անիծում են անձրևը, ծամում փափկած պաքսիմատն ու տաքանալու համար շողոքորթում ավագ Բաումանին.

— Դու, ընկեր ավագ, աշխարհի ամենալավ ավագն ես, ես եզորին ասում եմ ամեն օր...

— Էլ օղի չկա:

— Մի կում:

— Չկա, մարշ:

— Սիրտ չունես, է,— բարկանում է մրսածը,— ախր քեզ որտեղից հոգի:

Թախծում է ամեն մեկը յուրովի: Տանից ստացած նամակները կարդում են իրար համար, երազուն աչքերով նայում հարթավայրին, վիճում ցորենի, եգիպտացորենի, բամբակի, ամեն ինչի մասին:

— Էսպիսի անձրևից հետո,— ասում է Կաշավարովը,— մեզանում խոտը մինչև ծնկներդ է հասնում: Տրակտորդ հանդում կանգնեցրու, թավալվիր թաց խոտի վրա... Հոգիդ փառավորվում է...

— Ի՞նչ եք ցանում,— հարցնում է Չիժիկը:

— Ինչ ասես, եգիպտացորեն, արևածաղիկ, առվույտ: Մերը, ախպեր ջան, գլխավորապես անասունն է, խոզեր ունենք, որ...

— Խոզն ինչ,— արհամարհական ասում է Չիժիկը,— ա՛յ, ախպեր Մախմուդովենք իսկի խոզի միսը չեն էլ ուտում, ճի՞շտ է:

Մախմուդովը գլուխը տմբացնում է:

— Մերը բոստանն է: Արի ձմերուկ ցույց տամ, վրան նստես, ոտքերդ գետնին չի հասնի:

Հետո Կաշավարովը երկար ապացուցում է, որ խոզը բոստանից ձեռնատու է և որ, առհասարակ, Մախմուդովը բերնի համը չգիտի:

Չիժիկը պաշտպանում է Մախմուդովին ու իրենց ձմերուկը...

Ձմերուկը բարեկամացրել է նրանց: Երկու բանջարաբույծները հասկանում են իրար առանց ոռուներենի ու ադրբեջաներենի: Հասկանում են ու դրա համար էլ սիրում են իրար, Մախմուդովն իր ստացած ադրբեջաներեն նամակը կարդում է Չիժիկի համար, թախծոտ աչքերով թարգմանում.

— Սովսեմ խորոշո...

Չիժիկն իր ստացած ոռուներեն նամակն է կարդում Ալի Մախմուդովի համար:

Երկուսի հոգին էլ լցվում է թախծոտ մտերմությամբ, դրա համար էլ քնելիս ծածկում են իրար թաց վրան-թիկնոցով:

Ում որ սիրում է Չիժիկը, սիրում է նաև Մախմուդովը, ում որ Մախմուդովն է սիրում, սիրում է Չիժիկը: Ու երկուսով սիրում են Իրինա Կոստենկոյին: Մարտկոցի միակ աղջիկը իրարից այնքան

տարբեր երկու հայրիկ ունի: Թող անձրևը քանդի հյուղակները, թող ցելսը հոսի թիկունքներն ի վար, մեկ է, Իրինա Կոստենկոն չոր հյուղակ կունենա, հատակին փռված բուրջան, կանաչ խոտով: Եթե մեկն ու մեկը յուզոտ աչքերով նայի կճատ գեղեցկուհուն, Չիժիկը հանկարծ կպրկվի, կարծես միանգամից կբոյնովանա, Մախմուդովը կասի սպառնալից.

— Սովսեմ պլոխո, պարին...

Երբ թրջված, հոգնած, ձանձրացած մարդիկ հրաժարվում են սափրվելուց, սերժանտ Կոստենկոն այլևս մեզ սպաներիս չի դիմում, դրա կարիքը չկա, Չիժիկն իսկույն փշոտվում է, Մախմուդովը մռայլ կրակում է սև հոնքերի տակից ու մարդիկ, խոնարհ հարսների նման, գնում են սերժանտի հրամանը կատարելու:

Եվ գլորվում են, գլորվում են թաց, միապաղաղ օրերը ռազմաճակատի մի խուլ հատվածում, որտեղ թաքուն կարոտներ կան, անծայր աշխարհներ, թրջված, հոգնած մարդկանց սրտերում...

... Մի երեկո Սավինն ու Կրամերը հավաքում են գնդի սպաներին: Մենք ճանապարհ ենք ընկնում դժկամությամբ, ով գիտե, էլի ինչ շրջաբերական է եկել:

Գետնատնակում աստիճանաբար հավաքվում են գնդի սպաները, գումարտակների հրամանատարները, քաղղեկները: Սավինն ու Կրամերը լուռ սպասում են ուշացածներին: Կապիտան Կալաձեն իր տեղը նստած գրում է:

Ես ու Տիգրանը Ջալիբեկին մեջներս ենք առնում.

— Ո՞նց ես, կոմս,— հարցնում է Տիգրանը:

— Կամ:

— Ի՞նչ կա առաջին գծում:

— Հեչ,— խուսափում է Զալիբեկը:

— Բան չկա՞:

— Եսիմ:

— Լեզուդ կո՞ւլ տվիր, տո,— բարկանում եմ ես:

— Ինչ կա,— շփոթվում է Զալիբեկը,— բան չեմ հասկանում, տղերք: Ութ օր է դալմադալի մեջ են, մեքենաներ են գնում, մեքենաներ են գալիս... Գիշերները պարզ լսում ենք գերմանացիների աղմուկը...

— Լուսթյուն,— կարգադրում է Սավինը:

Կրամերը խնդրում է բացել քարտեզները:

— Վաղը լուսադեմին,— հատ-հատ ասում է նա,— ռազմաճակատում սկսվում է ընդհանուր հարձակումը:

Հավաքվածների մեջ զուսպ շշուկ է անցնում: Կրամերն սպասում է, մինչև մարդիկ լռեն, ապա կարճ բացատրում է վիճակը: Գումարտականներն առաջադրանք են ստանում, Կրամերն անում է վերջին կարգադրությունները.

— Մենք մեր կրակային միջոցներով պաշտպանում ենք դիվիզիայի հետևակային գնդերի հարձակումը: Ուղղեցեք ժամացույցները, այժմ քսանմեկն անց է յոթ ըոպե... Կրակի ազդանշանը, երկու կանաչ հրթիռ, վեր կբարձրանան ուղիղ ժամը հինգին... Հինգն անց երեսուն կրակը տեղափոխում ենք թիկունք, մեր հետևակն անցնում է գրոհի: Առաջշարժման հրամանը կստանաք առանձին, հարցեր կա՞ն:

Բոլորը լռում են:

Կրամերն արձակում է մարդկանց: Սավինն ասում է.

— Հաջողություն եմ ցանկանում, ընկեր սպաներ:

Յրվում ենք: Ամեն մեկն իր հեռախոսալարն առած գնում է իր դիրքը: Ճանապարհի մի մասը Սիզիխն ու Զալիբեկը գալիս են մեզ հետ: Պրոնինը օպերետային եղանակ է սուլում՝ հավանաբար իր անհոգությունն ընդգծելու համար: Սիզիխը բարկանում է.

— Վերջ տվեք, Պրոնին:

Անձրեկը մաղում է: Ոտքերիս տակ շփշփում է խրամատում հավաքված ջուրը...

Հեռախոսալարերը բաժանվում են, մենք կանգնում ենք խաչմերուկում:

— Դե, ցտեսություն:

— Ցտեսություն,— անհոգ նետում է Պրոնինը:

Սիզիխն ու Զալիբեկը ձեռքով հրաժեշտ են տալիս...

... Մարտկոցում ոչ ոք չի քնել: Ասենք քնելու հնարավորություն, համարյա թե, չկա: Նույնիսկ սերժանտ Իրինա Կոստենկոյի համար Զիժիկի ու Մախմուդովի սարքած հյուղակը փուլ է եկել: Կանգուն է միայն հրամանատարականը, որտեղ հեռախոսի առաջ ննջում է Զալիբեկի կապավորը:

Զինվորները շրջապատում են մեզ.

— Ընկեր լեյտենանտ, ճի՞շտ է, որ լուսադեմին հարձակվում ենք:

Պրոնինը ցանկանում է ինչ-որ բան ասել, բայց Տիգրանը կտրում է.

— Առայժմ քնում ենք, պարոնայք:

Դանդաղ ցրվում են: Զիժիկն ու Մախմուդովը դատարկ արկղներից մի տեսակ որջ են սարքում մարտկոցի միակ աղջկա համար...

Գիշերն անցնում է խաղաղության ու ջրափոսերի մեջ: Բայց ավելի վատն այն է, որ մեզ հետ հրամանատարական հյուղակում

է Ռոբերտ Պրոնինը: Պարզվում է, որ քաղղեկի ոտքն ուռել է: Նա օղիով շփում է ծունկը և հառաչում.

— Անտեր մնա այս ուղևորիցմը...

Իսկ մենք չենք էլ իմացել, որ Պրոնինը ուղևորիցմ ունի:

Տիգրանը թունավոր կատակում է.

— Ես ձեզ ասում էի, որ պարելը լավ բանի չի հասցնի, հիմա ի՞նչ պիտի անենք, ազնիվ վիկոնտ, փաստորեն դուք դուրս եք գալիս իրերի շարքից, իսկ առանց ձեզ, պարզ է, Ալի Մախմուդովը հաղթել չի կարող...

— Անտեր մնա այս ուղևորիցմը,— կրկնում է Պրոնինը:

Ես փորձում եմ քնել, բայց անձրևի շփշփոցը, Պրոնինի հառաչանքներն ու վաղվա սպասելիքը խանգարում են ինձ: Առաջին օրերի սարսափն այլևս չկա, սակայն արագացել են սրտիս զարկերը, միտքս աշխատում է տենդորեն: Վաղը, վաղը պարզվելու է, թե ինչի ենք ունակ մենք, մինչ այժմ եղածը հեշ, նախերգանք էր միայն, վաղը հնչելու է հարձակման դաժան սիմֆոնիան: Ի՞նչ կլինի հետո, մեզանից ո՞վ կենդանի դուրս կգա պղնձե շեփորների ահուկի համերգից, որտե՞ղ կլինենք վաղը և կլինե՞նք արդյոք...

Տիգրանն էլ չի քնում: Նա թուղթը դրել է պլանշետի վրա ու էթերիին նամակ է գրում:

— Ինձանից բարև,— ասում եմ ես:

— Հնարավոր չի,— ժպտում է Տիգրանը:

— Ինչո՞ւ:

— Ախր չափածո է:

— Կարդա:

— Բանի նման չի:

— Համոզված եմ, կարդա:

Կարդում է.

Իմ թանկագին էթերի,
Տեսնենք բախտս ինչ կբերի:
Հիմա անձրև է գալիս.
Ես քո անունն եմ տալիս...
Վաղը կգնանք գրոհի,
Կընկենք մեջը թո՛ղ ու բռնի...
Վերջ ի վերջո կհաղթենք,
Նորից դեպ տուն կթռչենք...
Ահա նամակ եմ գրում,
Ախր քեզ շատ եմ սիրում...

— Դեռ այսքանն եմ գրել, ո՞նց է:

— Վատ:

— Ինչի՞:

— Վատ է, էլի,— ծաղրում եմ ես,— նամակ եմ գրում, քեզ շատ եմ սիրում: Իսկ ինչո՞ւ ես հայերեն գրել, էթերին հայերեն չգիտի:

— Ես էլ վրացերեն չգիտեմ,— բարկանում է Տիգրանը:

— Բաղմանյան,— բողոքում է Պրոնինը,— թույլ տվե՛ք քնել:

— Ննջիր, սիրելիս, ննջիր,— համաձայնում է Տիգրանը և ինձ դիմում շշուկով.

— Չուղարկե՞մ:

— Չէ:

— Բա ի՞նչ անեմ:

— Մարդավարի նամակ գրիր:

Տիգրանն ափսոսանքով պատռում է գրածը:

Ես աստիճանաբար թմրում եմ, կես քուն, կես արթուն դեռ լսում եմ Տիգրանի շշուկը, որ գալիս է խոր ու հեռու անդունդից... Բայց

ոչ, դա Տիգրանը չէ: Մայրս է նախատում ջրակալած աչքերով:

— Բա ամոթ չի՞, մարդ էլ իրա քրոջը կծեծի՞... Ճիշտ են ասել, քույրն ասեց ախպեր ունեմ, ախպերն ասեց քույր չունեմ... է՛, կփոշմանես, Արամ տղա, կփոշմանես...

Ծեծված քույրս տնքում, հառաչում է թախտին: Ես նայում եմ նրան, զղջումից սիրտս կտրտվում է... Մեղավոր եմ, իզուր ծեծեցի Հասմիկին: Նա ոչ մի մեղք չունի, որ Ռոբերտ Պրոնինը կոմիսար Սավինին հազար ու մի ափեղ-ցփեղ բաներ է ասել Տիգրանի եղբայրների մասին...

Մայրս կշտամբում է ջրակալած աչքերով: Ես լռում եմ, լռում եմ, մինչև շոինդով փուլ է գալիս հարևանի պատը...

... Մենք սողալով դուրս ենք գալիս փլած հյուղակից: Կապավորը դուրս է բերում հեռախոսի սարքը: Բաց գետնին պառկած Պրոնինը տնքում է:

Ես նայում եմ ժամացույցին, չորսից տասն է պակաս: Մինչև կանաչ հրթիռները դեռ մի ժամից ավելի կա, մինչդեռ մարտկոցի վերջին հյուղակը քանդվել է թշնամու ուժեղ ռմբակոծության առաջին արկից...

7

Առաջինին հետևում է երկրորդը, ապա երրորդը, չորրորդը... ռմբակոծությունը համատարած է դառնում: Գերմանացիները մի ամբողջ ժամ ծեծում են մեզ, երրորդ հրանոթը դուրս է գալիս շարքից:

Ժամը մոտենում է: Մենք ակնապիշ նայում ենք հորիզոնին: Հիմա կանաչ հրթիռները երկինք կբարձրանան, մեր հարձակումը կսկսվի...

Բայց հրթիռները չկան: Դրա փոխարեն գերմանացիներն իրենք են կրակը տեղափոխում մեր թիկունքը: Կապն ընդհատվում է:

Տիգրանը որոշում է կրակել նախօրոք տրված առաջադրանքով: Ես հեռադիտակը մոտեցնում եմ աչքերիս...

Երեքն են: Վաղ առավոտյան մշուշի մեջ երևում են կարծես բամբակով փաթաթված: Դանդաղ սողում են դեպի մեր դիրքերը:

— Տանկերը,— ասում եմ Տիգրանին:

Նա էլ է տեսել:

— Մարտկոց, պատրաստվել ուղիղ նշանառության,— գոռում է խզված ձայնով:

Մեր շուրջը խաղաղվում է, մինչդեռ առջևում գնալով սաստկանում է աղմուկը: Տանկերը սողում են դանդաղ, զգույշ: Երեքը չեն, աջ ու ձախ կողմերից երևում են ուրիշները: Ինչու են այդպես դանդաղ գալիս, ինչ է թաքնված այդ չարագուշակ դանդաղության տակ: Մատներս ցավեցնելու չափ սեղմում եմ հեռադիտակին: Նախ ոչինչ չեմ տեսնում, հետո տանկերի հետևում նկատում եմ կասկածելի շարժումը:

— Հետևակը:

Տիգրանը գլխով է անում:

Արյունը սառում է երակներիս մեջ: Ես առաջին անգամ եմ տեսնելու թշնամու իսկական հարձակումը: Առջևում ամեն ինչ իրար է խառնվում, մեր հետևակը մարտի է բռնվում թշնամու հետևակի հետ, իսկ տանկերը սողում են, սողում... Արդեն նրանց ճակատներին ու կողերին պարզ նշմարվում են չարագուշակ խաչերը...

Տիգրանի հրամանով մենք երեք անվնաս հրանոթները հանում ենք փոսերից, մեկ է, քողարկվելն իմաստ չունի:

— Գնա չորրորդ հրանոթի մոտ,— ասում է Տիգրանը,— ես երկրորդում կլինեմ: Որտե՞ղ է Պրոնինը, Պրոնին՝ն...

— Այստեղ եմ,— փոսից տնքում է քաղղեկը,— շարժվել չեմ կարող, ոտքս...

Տիգրանը ձեռքը թափ է տալիս:

Տանկերն արդեն ավելի արագ են մոտենում: Մարտկոցն սպասողական քարանում է:

— Պատրաստ,— գոռում է Տիգրանը,— կրակել ինքնուրույն:

Ես դողացող ձեռքով ուղղում եմ նշանացույցը: Տանկը հարյուր մետրի վրա է: Նրա հրանոթի փողը սպառնալից նայում է աչքերիս: Ոտքերս դողում են, թվում է, թե հիմա ետ կդառնամ ու ցեխոտ դաշտի միջով կվազեմ մինչև աշխարհի ծայրը... Քաշում եմ ձգանը, իմ և գերմանացու արկերի որոտը խառնվում է: Ես չեմ կպել, բայց, երևում է, չի կպել նաև գերմանացին:

Սարսափն անցնում է հանկարծ: Մարմինս թեթևանում է:

— Արկ:

Շրջվում եմ: Շուրջս ոչ ոք չկա: Խրամատի մեջ նկատում եմ Կաշավարովի հեռացող թիկունքը: Կուրծքս ուռչում է զայրույթից.

— Ետ,— գոռում եմ,— ետ դարձեք, սրիկաներ...

Կաշավարովը ետ է նայում: Նրա դեմքն աղավաղված է սարսափից:

— Շան որդի...

Արագ վազում եմ դեպի հրանոթը: Նույն վայրկյանին երկաթե հրեշն անցնում է մոտովս:

... Հրանոթն անվնաս է: Ինչ-որ մեկը արկ է տալիս: Առջևում երևում են էլի երկու տանկ: Ես ինքնամոռաց կատաղության մեջ քաշում եմ ձգանը: Արկը պայթում է տանկի առաջ, սրա հրանոթի փողը վեր է ցցվում: Երջանկությունը սեղմում է կոկորդս, կպա, էս քեզ Նատաշայենց քանդված տան համար, շան որդի...

— Արկ...

Այլևս արկի պակաս չկա: Անձնակազմն արդեն հրանոթի մոտ է:

— Հանել նռնակները,— լսում եմ Տիգրանի ձայնը:

Զգիտեմ Չերնովի, թե Տիգրանի արկը կաշում է տանկի կողին, տանկից ծուխ է բարձրանում, բաց լսուկից դուրս է թռչում մեկը, հետո մյուսը: Երրորդը գլորվում է տանկի վրայից:

Լսվում է ահռելի պայթյուն: Օդի ալիքը բարձրացնում է ինձ ու ամուր զարկում գետին: Աչքերիս առջևով թռչում է մի կոշիկ: Ետևում կրճտում է տանկի թրթուրը, առջևը տեղում պտտվում է մեր թիկունքն անցած մեքենան: Ոտքի եմ թռչում, մեկը կախվում է փեշիցս.

— Պառկիր, բառյա, հիմա ինքն է մոտ գալու:

Ես չոքում եմ Կաշավարովի կողքին: Թիկունքիս դղրդյուն է լսվում, տանկի թրթուրի կրճտոցը լռում է:

— Կեցցես, Չերնով,— լսում եմ Տիգրանի ձայնը:

Թիկունք անցած տանկն արդեն շրջվել է, արագ մոտենում է, կրակում մեր գլխի վրայով:

... Չեմ կարող սխալվել, Չիժիկն է, սողում է դեպի տանկը, ցեխի մեջ գալարվում կարճ ու հաստ որդի նման: Կողքիս տնքում է Իվան Կաշավարովը, ուրիշ տնքոցներ էլ կան, բայց ես միայն Չիժիկին եմ տեսնում: Տանկից չեն նկատել նրան, սողում է գողեգող, օգտագործում ջրափոսերն ու քանդված խրամատները: Տանկն ուղիղ նրա վրա է գալիս, արանքում տարածությունը գնալով կարճանում է, ինձ թվում է, թե հիմա մետաղե հսկան ճխլելու է պեպենոտ մարդուկին, բայց ես չեմ հասցնում աչքերս փակել, երբ հանկարծ Չիժիկը մի կողմ է թռչում ու կորչում ջրով լի խրամատում: Տանկն անցնում է նրա կողքով, տապալում խրամատի պատերը, ջրի ցայտերը երկինք են ելնում: Ես այլևս չեմ տեսնում Չիժիկին, բայց նրա աղաղակը հասնում է ականջիս.

— Հանուն Ստալինի...

Հետևում է պայթյունը: Մեքենան անշարժանում է: Դրանից դուրս է գալիս մի գլուխ ու մաքուր ուսերենով ասում.

— Մենք հանձնվում ենք:

Կողքիս չխկչխկում է մի փակաղակ: Ետ եմ նայում: Երկու տանկերն այրվում են հիսուն քայլի վրա: Հեռվից լսվում է թեժ մարտի խուլ աղմուկը: Շուրջը մի քանի հոգի տնքում են, իսկ Ալի Մախմուդովը թոնթորալով աշխատում է փակել հրացանի ցեխոտ փակաղակը:

— Ձեռք քաշիր,— կարգադրում եմ Մախմուդովին:

Առջևում վառվող տանկի մոտ երկու գերմանացի բարձրացրել են ձեռքերը, Չիժիկը վազվզում է նրանց շուրջը:

— Դավիդ, բեր դրանց,— մոտիկ տեղից լսում եմ Տիգրանի ձայնը:

Չիժիկը քայլում է կողքից, նա գերմանացիներին բերում է շարքով, նույնիսկ ականջիս է հասնում նրա ծղրտուն ձայնը.

— Ոտքը բարձր, մեկ, երկու, մեկ...

Վերջին շաբաթվա ընթացքում առաջին անգամ երևում է արևը:

Գերմանացիներին հանձնելով՝ Չիժիկը զեկուցում է.

— Ընկեր լեյտենանտ, Տիգրան Մարկիչ...

Ու հանկարծ լաց է լինում երեխայի նման...

8

Մարտն ավարտվում է:

Պարզ է, թշնամու հարձակումը խափանվել է, բայց խափանվել է նաև մերը: Մենք կրկին նստած ենք Տուլումչակում, թշնամին քշված է ելման դիրքերը: Միայն այսքան:

Ապրիլյան արևը վախժվելով տաքացնում է մեջքներս, մարմինս միանգամից թմրում է, ծանրանում, քունս տանում է:

Տիգրանի հրամանով Բաումանը վիրավորներին հավաքում է մի տեղ: Փնտրում ենք քաղղեկ Պրոնինին:

— Պրոնին,— ձայն է տալիս Տիգրանը,— որտե՞ղ ես, Պրոնին:

— Ընկեր լեյտենանտ, ընկեր քաղղեկն այստեղ է,— լսվում է սերժանտ Կոստենկոյի ձայնը ու հանկարծ...— Օ՛յ, մամոշկա...

... Պրոնինը նստած է հողաթմբին: Նրա ձախ կոշիկը չկա, ուռած ոտքն արևի տակ կարմրին է տալիս: Քաղղեկի հայացքը շվար է, վախեցած... Նրա ոտքերի առաջ անբնական փոված է սանհրահանգչուհին...

Իրինայի քունքի մոտ մի փոքրիկ բացվածք կա: Որտեղի՞ց եկավ այս մոլորված գնդակը, այն էլ մարտից հետո, երբ այրվող ջահերի նման դեռ ճարճատում են գերմանական երեք տանկերը, երբ առաջավոր գիծն իսկ խաղաղվել է, երվ թշնամին քաշվել է ելման դիրքերը...

Մենք չոքում ենք աղջկա առաջ:

Քնել է: Ես չեմ ուզում, հավատալ սոսկալի դաժան եղելությանը, մի՞թե այսպես են մեռնում մարդիկ:

Բաումանը բացում է սերժանտի գրատը, ծոցագրպանից հանում անհատական պարկուճը, փաստաթղթերը...

... Եռանկյունաձև մի նամակ, վրան դաշտային փոստի երկու համար, զինվորի նամակ է զինվորին:

«Կոլյա, սիրելիս, դու չկարծես, թե ես չգիտեի, ախր կույր հո չեմ: Պատերազմը կվերջանա, այն ժամանակ... Կոլենկա, համբուրում եմ քեզ, թանկագինս...»:

Ու ես տեսնում եմ, պարզ տեսնում եմ ամեն ինչ:

Ահա վերջացել է ավարտական դասարանի վերջին հանդեսը: Այստեղ Կոլյան պարել է միայն Իրինայի հետ, Իրինան Կոլյայի հետ է միայն պարել: Անկյունում կանգնած ծնողները նկատել են ու չտեսնելու են տվել... Հետո հոգնած ծնողները մենակ են թողել ջահելներին, իսկ սրանք ուշ գիշերով գնացել են անտառ՝ արևածագը դիմավորելու: Նախ գնացել են խմբով: Երիտասարդ հարմոնահարը ձգել է ուրախ եղանակը, աղջիկների խումբը, արդեն խանձված ձայնով, ծոր է տվել:

Սարերով ու լայն դաշտերով
Սլանում է դիվիզիա՜ն...

Հետո, նախշուն պարանի նման, շարքը քանդվել է: Լայն սառաֆանները ֆոֆոացել են լուսնյակ գիշերը, անտառի կանաչ բացատում... Իրինան, իբր, փախել է Կոլյայից, Իրինայի ընկերուհիները ուրիշներից են փախել: Բայց «ուրիշները» ցողոտ արահետներում գտել են Իրինայի ընկերուհիներին, Կոլյան էլ Իրինային է գտել «պատահաբար»: Հանկարծ բռնել է թևից: Իրինան բարձր ծիծաղել է, որ միանգամից լռի ու մինչև արևածագ լուռ նստի կտրված ծառի բնին, Կոլյայի հետ... Կոլյայի սիրտն ուռել է երջանկությունից: Նա զգացել է, որ հիմա, հիմա է ասելու ժամանակը, զգացել է ու հուզմունքից չխեղդվելու համար ասել անիմաստ. «Բատկոն գնաց կոլխոզի համար սեպարատոր առնելու...»:

Հետո ծառերի կատարները ոսկեզօծվել են, արևի շողերը ճյուղ առ ճյուղ իջել են ծառերից, անտառը լցվել է աղմուկով, և այդ աղմուկի մեջ լուծվել է Իրինայի ու Կոլյայի քաղցր լռությունը...

Դավիդ Զիժիկը լալիս է իսկական պեպենոտ երեխայի նման: Ալի Մախմուդովը դատարկում է սիրտը ծանր հառաչանքով:

— Սովսեմ պլոխո...

Բառումանը զեկուցում է.

— Ընկեր լեյտենանտ, սպանվել են Մակարովը, Կորալը, Չուբկոն, Շտալբերգը...

9

Երիտասարդ չեն։ Մեր մարտկոցում ընդամենը երկու-երեք երիտասարդ կա։ Մյուսները քառասունն անց մարդիկ են, աշխարհ տեսած, աշխարհը սիրած կամ չսիրած։

Ահա Վլասովը։ Սա տանը երեք երեխա է թողել։ Ես սիրում էի այս լուռ, հնազանդ մարդուն։ Վլասովը չէր խմում, չէր հայհոյում, ավելին, Վլասովը չէր խոսում։ Նա միայն ծառայում էր այնպես, ինչպես պարտավոր է ծառայել մարտիկը։

— Հարկավոր է,— անակնկալ հարցնում էր հրամանն ստանալով։

— Հարկավոր է, Վլասով։

— Կարվի։

Ահա բոլորը։

Հիմա պառկած է եղբայրական գերեզմանում։ Ու ինձ թվում է, թե ես ամենից շատ նրա անակնկալ հարցին եմ կարոտելու... Բայց մի՞թե հեշտ է մյուսների կորուստը, Շտալբերգինը, այն ծիծաղաշարժ, հազվագյուտ հրեաներից մեկինը, որ վարժվել էր արտասանել կոշտ «ռ»-ն ու նկատելիորեն հպարտ էր դրանով, Չուբկոյինը, որի մասին հազար ու մի վատ բաներ էին ասել, բայց որը ռազմաճակատ մեկնելու առաջին իսկ օրը ավագ Բաումանից երաշխավորություն պոկեց կուսակցության մեջ ընդունվելու և դեռ չընդունված՝ հպարտությամբ խոսում էր իր կուսակցության անունից...

Արդեն մահը տեսել եմ, արդեն նյարդերս բթացել են, բայց կոկորդս սեղմվում է, աչքերիս առաջ են գալիս կանայք, սևազգեստ մայրեր, գլուխները խուզած պեպենոտ մանուկներ,

շեկլիկ Կուբանի արևի նման, Կուբանի անծայր տափաստանում արդեն որբացած...

Եղբայրական գերեզմանի մոտից փախչում եմ՝ Տերնովի զննող հայացքից թաքնվելու, իսկ սա մեղմ բասով ասում է մտերմորեն.

— Բան չկա, լաց եղիր, բատյա, ախր դու ընդամենը քսան տարեկան ես...

... Երբեմնի հրամանատարական հյուղակի տեղում չոքած Տիգրանը հեռախոսով խոսում է Սիգիսի հետ, ինձ նկատելով գոռում է փողի մեջ.

— Եկավ, տալիս եմ իրեն:

Հեռախոսափողը ինձ է մեկնում.

— Զալիբեկը կողքին է, ողջ են:

Սիգիսի ձայնը կարծես ձորից է գալիս.

— Արա՞մ, ինչպե՞ս ես:

— Լավ:

— Սավինը ձեզ պարգևի է ներկայացնում, Տիգրանը կպատմի...

Տիգրանն առաջարկում է.

— Գնանք Հիտլերի ասպետների մոտ, մինչև հանձնելը ծանոթանալ է հարկավոր, լավ չէ, կնեղանան...

— Ի՞նչ ասաց Սիգիսը:

— Գնանք, հետո կասեմ, մինչև երեկո, համենայն դեպս, խաղաղ կլինի:

Երկու գերմանացիները նստած են ռումբի ձագարի ուղիղ կենտրոնում: Զագարի պոռնկին, ոտքերը դեպի փոսը, ուռած, կարմրած աչքերով, նստած է Դավիդ Զիծիկը: Մոտենում ենք: Զիծիկը ոտքի է կանգնում: Կանգնում են նաև գերմանացիները:

— Ռուսերեն հասկանո՞ւմ եք,— հարցնում է Տիգրանը:

Լռում են:

— Չե՞ք հասկանում:

— Նայն:

— Սուտ մի ասի, շուն շան...— հանկարծ բարկանում է Չիժիկը,—
ընկեր լեյտենանտ, էն մեկը հասկանում է:

«էն մեկը» կախում է գլուխը, լղարիկ մարդուկ է, վախեցած
աչքերով:

— Ֆերշտեյն,— հարցնում է Տիգրանը:

— Յա:

— Բա ի՞նչ ես ձենդ կտրել, սողուն,— հայերեն գոռում
է Տիգրանը:

Մարդուկը կուչ է գալիս.

— Նիխտ ֆերշտեյն:

— Իհարկե նիխտ,— ուսերեն շարունակում է Տիգրանը,—
հայերի մասին լսած կա՞ս:

— Լսել եմ,— ուսերեն պատասխանում է գերին:

— Ահա, ուրեմն, հոգուս հատոր, ես քեզ ուսերեն
կհարցաքննեմ, իսկ մեկ-մեկ հայերեն կհայհոյեմ, եղա՞վ,
պայմանավորվեցի՞նք... Ֆերշտեյն:

— Ֆերշտեյն:

— Որտե՞ղ ես սովորել ուսերենը:

— Ռուս եմ:

Տիգրանի աչքերը չռվում են զարմանքից.

— Բա ի՞նչ ես անում գերմանական բանակում:

— Հայրս է ուսս եղել:

Տիգրանը դանդաղ բացում է ատրճանակի պատյանը: Ես ձեռքս դնում եմ նրա ուսին:

— Գնանք,— ասում է նա զայրույթից աղավաղված դեմքով,— մեկ է, ինձնից ու քեզնից դիվանագետ դուրս չի գա:— Դիմում է Զիժիկին.— Հիմա քեզ ուտելիք կտան, սրանց էլ լափելու բան կուղարկեն:

Գնում ենք դեպի երբեմնի հրամանատարական հյուղակը, ճանապարհին Տիգրանը մոռյլ հաղորդում է Սիզիիսի ասածը.

— Երևի Տուլումշակը կթողնենք, ձախ թևում թշնամին ճեղքել է առաջին գիծը:

Հրամանատարական կետում ծանոթ կարճիկը զրուցում է հեռախոսավարի հետ: Բալկոնսկին մաքուր է, սափրված:

— Բարև ձեզ, ընկեր Բադմանյան:

— Ի՞նչ է հարկավոր,— կոպիտ կտրում է Տիգրանը:

Բալկոնսկին խեղճանում է.

— Դուք դեռ բարկանո՞ւմ եք:

— Ես ժամանակ չունեմ:

— Իսկ լեյտենանտ Թառայա՞նը:

Իմ երեսը փափուկ է: Բալկոնսկին տեղն ու տեղը նստեցնում է ինձ, հանում բլոկնոտն ու մատիտը.

— Նուս...

... Կեսօրին ռազմաճակատն արտակարգ խաղաղ է: Մարդիկ քնել են մարմնով ու հոգով ջարդված: Ես ու Տիգրանը գնում ենք սանիտարական գումարտակ:

Զորակում հողագույն վրանների շուրջը դռդռում են սանիտարական մեքենաները: Վիրավորներին արդեն մաքրել, լողացրել են, ուղարկում են: Բժշկի ձեռքերն ամենևին էլ մաքուր

չեն։ Զինվորական հագուստներով քույրերը ավելի շուտ եղբայրների են նման՝ հոգնած են, կոպտացած։

— Որտե՞ղ են մերոնք,— հարցնում է Տիգրանը մի ծանոթ աղջկա։

— Յոթերորդ վրանում, նրանց կուղարկենք երեկոյան։

Վրանի ներսում նառեր են կապած։ Զինվորական կոշտ վերմակների վրա, մի տուփում շարած շարոտների նման, պառկած են մարդիկ։ Սափրված են, գունատ։ Ես իսկույն չեմ կարողանում ճանաչել Կաշավարովին, մինչև անկյունից մեկը ձայն է տալիս.

— Բատյա։

Ոտքը փաթաթված է։ Վիրակապից արյուն է կաթում։

— Ներիր, Իվան Պետրովիչ,— ասում եմ,— ես քեզ...

— Ճիշտ արեցիր, բատյա, դու ինքդ ներիր,— պատասխանում է Կաշավարովը։ Երկար լռում է, հետո մտախոհ ավելացնում.— Բա առանց ոտքի ո՞նց կլինի, բատյա, ախր ես տրակտորիստ եմ։

Հանդարտ լալիս է։

Տիգրանը քնքուշ նախատում է նրան.

— Իվան Պետրովիչ, տեր իմ, երեխա հո չես... ախր որ մի ոտքն այդքան պետքական լիներ, աստված երկուսը չէր ստեղծի...

— Դու լավ սիրտ ունես,— առանց արցունքներից ամաչելու ասում է Կաշավարովը,— երկուսդ էլ հրաշալի տղաներ եք։

— Հրաշալի,— կատակում է Տիգրանը,— իսկ ինձ աղջիկդ կտա՞ս... Մի վախենա, հայերը քրիստոնյա են։ Չէ, ասենք չես տա։

— Ինչո՞ւ,— զարմանում է Կաշավարովը։

— Բոյով եմ,— հառաչում է Տիգրանը։

Կաշավարովն առաջին անգամ թույլ ժպտում է.

— Կտամ, Մարկիչ, ինչ անենք, թե բոյով ես, շան որդի...

Բոլորը ծիծաղում են: Վրանի հակառակ ծայրից լսում եմ Պրոնինի ծիծաղը.

— Խի՛, խի՛, խի՛...

Պրոնինը պառկած չէ, ծունկը ծալած նստել շոյում է փուչիկի նման ուռած ոտքը:

— Հիմա կգան, կկապեն,— արդարանում է,— բժիշկն ասաց ուսմատիզմ է:

— Ուրեմն որբացանք,— հառաչում է Տիգրանը:

— Ինչպե՞ս:

— Այսինքն հեռանում եք, հայրիկ: Ի՞նչ պիտի անեն ձեր թշվառ զավակներն առանց ձեզ:

— Ես խնդրեցի, որ ձեզ պարգևի ներկայացնեն, ես զեկուցեցի Սավինին,— արագ-արագ ասում է Պրոնինը,— ես ոխ չեմ պահում, դուք առյուծների նման էիք կռվում, դու, Թառայանը, Չիժիկը... Ես ինչ անեմ, որ ոտքս ուռել էր...

Ես պատրաստ եմ ներել Պրոնինին, բայց նա քնքշորեն շոյում է ուռած ծունկը, ու ինձ թվում է, թե աչքերի մեջ թաքնվել է երջանկությունը, ռազմաճակատի գեհենից դուրս պրծած մարդու երջանկությունը...

— Գնանք,— ասում է Տիգրանը:

Մենք համբուրվում ենք վիրավոր մարտիկների հետ: Պրոնինը մեկնում է ձեռքը.

— Բաղմանյան, եկեք հինը մոռանանք:

Տիգրանը չլսելու է տալիս.

— Խնամիանալ չենք կարող,— ասում է Կաշավարովին,— ես, թանկագին Պետրովիչ, նշանած ունեմ: Աղջկան պահեք Թառայանի համար, լավ փեսացու է, թեև, մեր մեջ ասած...

Մարդիկ ժպտում են: Կաշավարովը ժպտում է ցավի միջից, Պրոնինը՝ ծունկը շոյելով:

Տիգրանը Պրոնինին ասում է.

— Գրկիր ծունկդ, Պրոնին, սիրասունս, շատ քիչ ծնկներ են երջանկացնում տերերին, թող օրհնված լինի ունատիզմը հավիտյանս հավիտենից, ամեն...

10

Հրամանն անմիտ է թվում, բայց հրամանը հրաման է:

Ուշ երեկոյան հայտնվում են Սիգիխն ու Զալիբեկը, կապավորներն արդեն հավաքում են հեռախոսագիծը:

Մարդիկ չեն տրտնջում, թեև սրտներում սուր-սուր ճանկերով կատուններ կան: Տուլումչակն անսովոր հարազատացել է: Այստեղ իրինա Կոստենկոն դեռ չգտած կորցրեց Կոլկային, այստեղ դադարեց ծառայել լուսկյաց Վլասովը, այստեղ տրակտորիստ Կաշավարովը զրկվեց ոտքից...

Զոկի հրամանատար Չերնովն ասում է խզված բասով.

— Մախմուդով, պրծեք, էս է մեքենաները կգան:

Զալիբեկի գլուխը կապած է: Իմ հարցական հայացքին պատասխանում է խուսափողական.

— Հեչ, մի քիչ քերծել է:

... Մարտկոցն անցնում է սղոցաձև պատի մոտով, Տուլումչակը մնում է հետևում: Քաշվում ենք «նախօրոք պատրաստված դիրքերը»: Ճիշտ որ նախօրոք: Սրանք հենց այն խրամատներն են, որ մենք ինքներս ենք փորել մի ամիս առաջ:

— Որտե՞ղ է լինելու քո հրամանատարական կետը,— հարցնում է Տիգրանը Սիգիխին:

— Այստեղ:

— Ինչո՞ւ:

Սիզիխը լռում է, իսկ Զալիբեկը, ըստ երևույթին, ձեռքը վիրակապին շտանելու համար շոյում է մսեղ քիթը:

— Զէի՞ք բարեհաճի բացատրել, տեր իմ, Սիզիխից ձեռք չի քաշում Տիգրանը:

— Դեռ պետք չէ, որ մարտիկներն իմանան,— շնչում է Սիզիխը, — դրուժյունն ավելի լուրջ է, թշնամին ճեղքել է մեր ձախ թևը, երեսուն կիլոմետր խորացել մերոնց դասավորության մեջ: Այժմ մենք կիսալուսնաձև պաշտպանություն ենք կազմակերպում, մինչև ճեղքվածքը փակեն:

Հրամանատարական հյուղակում չոր սպիրտի ճրագը լուսավորում է հոգնած դեմքերը, Սիզիխը փոխում է փաթաթանները, Զալիբեկը զուսպ տնքում է:

— Բեր բաց անեմ,— ասում է Տիգրանը:

— Բան չկա:

— Բեր, կոմս, բեր,— համոզում է Տիգրանը,— ես չեմ կարող հանգիստ նստել, երբ վտանգված է ռազմաճակատի ամենախմաստուն գլուխը:

Նա վարժ շարժումներով ետ է տալիս Զալիբեկի վիրակապը: Զալիբեկը ցավից գունատվում է: Ականջից վերև բացված վերքը փոքր չէ, գնդակը պոկել է մաշկը, արյունը լերդացել է թաղիքի նման խճճված մազերում:

Բաումանը տաք ջուր ու մկրատ է բերում: Տիգրանը կտրում է վերքի շուրջը բուսած մազերը Զալիբեկին սիրտ տալով.

— Կոմս, կարիք չկա մազերի մասին մտածելու, աշխարհի ամենախմաստուն մարդիկ, ինչպես հայտնի է, քաշալ են եղել:

— Զեռ քաշի, խեղկատակ,— բարկանում եմ ես,— մարդը տանջվում է, իսկ դու ժամանակ ես գտել կատակելու:

Տիգրանը բանի տեղ չի գնում իմ ասածը:

— Մազը որ լավ բան լիներ,— փիլիսոփայում է Զալիբեկի ականջին,— հեռու լսողաց, անպատեհ տեղեր չէր բուսնիր:

— Ինչից ես սարքած, տո,— ցավի միջից ժպտում է Զալիբեկը:

Տիգրանը տաք ջրով լվանում է Զալիբեկի վերքն ու փաթաթում, հետո նրան պառկեցնում է թարմ խոտի վրա, գրատով ծածկում ուսերը.

— Ննջիր, մանկիկս...

Առնում է իր գրատը, դուրս գալիս հյուղակից: Ես գնում եմ նրա հետ, մեկ է, չորսով հյուղակում քնել չենք կարող:

Միմյանց փաթաթված պառկում ենք հողաթմբին:

— Տարօրինակ տղա ես,— ուրիշ խոսք չեմ գտնում ես:

— Եթե բորբոքում սկսվի...— մտախոհ ասում է Տիգրանը:

Նա փորով տաքացնում է փորս: Աստիճանաբար թմրում եմ...

Մարդը չի կարող չքնել, եթե նույնիսկ առավոտյան նրան տանելու են կուպրի կարասում այրելու...

11

Լուսադեմին ձախ թևում անհամար գունավոր հրթիռներ են բարձրանում: Հրանոթների խուլ որոտը հասնում է ականջներին: Այնտեղ թեժ մարտեր են, մինչդեռ մեր դիրքերում անսովոր խաղաղություն է, այնքան, որ մենք կարողանում ենք հետաքրքրվել Զալիբեկի վիճակով:

Նրա դեմքը կարմրել է, աչքերը շաղվել:

— Ո՞նց ես, Ծատուր,— քնքշությամբ հարցնում է Տիգրանը:

— Հեշ:

— Ցավո՞ւմ է:

— Մի քիչ:

— Գնա սանգումարտակ:

— Կարիք չկա:

Բայց Սիզիխը, համենայն դեպս, զանգահարում է սանգումարտակ: Գալիս է բժիշկը, փոխում Զալիբեկի վիրակապը, վերքի վրա դեղ դնում ու առաջարկում իր հետ գնալ: Զալիբեկը հրաժարվում է:

Զախ թևում շարժումն ավելի է աշխուժանում: Հրթիռներ են երևում, գրեթե, մեր թիկունքում: Խաբուսիկ խաղաղության մեջ մենք սարսափով ենք նայում դրանց: Սիզիխը հեռախոսի մոտ է կանչում գումարտակի հրամանատարին:

— Շրջանցում են,— ասում է Տիգրանը:

— Ճիշտ է,— հյուղակի դռան առաջ լսվում է Սավինի ձայնը:

Մենք պատվի ենք առնում, Սավինն ասում է հանգիստ.

— Թշնամին ճեղքել է երկու կողմից, անցնում է թիկունք, հավաքեցեք մարտկոցը: Երթուղին՝ Տրյոխխատկա, Ալեքսեևկա, Զիստոպոլսե: Կրամերը կլինի երրորդ գումարտակում, ես երկրորդում եմ, ձեր գումարտակը նահանջում է ինձ հետ: Տասը րոպե հավաքվելու համար: Հարցեր կա՞ն:

Իհարկե, հարցեր կան: Ես գիտեմ, որ բոլորի սրտերն էլ իմի նման ուռչում են զայրույթից: Հարցեր շատ կան: Ինչո՞ւ ենք նահանջում, ո՞ւր է խոստացված առաջընթացը: Եթե պիտի նահանջեինք, ինչո՞ւ թաղեցինք մեր ընկերներին Տուլումչակի սղոցաձև պատի տակ: Հարցեր շատ կան, բայց Սավինը չի սպասում դրանց ու ոչ էլ կարող է պատասխանել: Ինչ կարող է ասել այս երկաթե մարդը, գուցե միայն այն, որ ռազմական մեքենան կոտրվել է ոչ իր հատվածում: Բայց նա այդ էլ չի ասի: Սավինը գիտի, որ աջ ու ձախ թևերի սավինները խմորից չեն

սարքած... Հարցեր շատ կան, դրա համար էլ Սիզիխն ասում է կարճ.

— Հարցեր չկան:

Տասը ընկերացի հետո մենք արդեն ճանապարհին ենք: Մեր հրանոթները շարժվում են իրար հետևից: Դուրս ենք գալիս հանդամիջյան ցեխոտ ճանապարհ: Ոչ մի կրակոց: Թվում է, թե այդպես կգնանք մինչև աշխարհի ծայրը: Արևը շոյում է ճամփի եզրին բուսած թարմ կանաչը, ցողի հատիկները պլպլում են իսկական «քաղաքացիական» հանգստություն:

Բայց հանկարծ լուռությունն ընդմիջում է մի ահռելի դղրդյուն:

— Բացազատվե՛լ,— լսվում է Սիզիխի հրամանը:

... Ես մեջքիս պառկած նայում եմ երկնքում, արևի տակ փայլող արծաթագույն հրեշների ու ինձ փոքրիկ է թվում պատահականորեն գտածս փոսը: Ռմբակոծիչների օդակը կանոնավոր մարտակարգով մոտենում է: Առաջին ինքնաթիռը քթի վրա կախվում է օդում, լսվում է սիրտ ծակող նվոց, հետո սուլում է խոյրնթացից պոկված ռումբը: Ինքնաթիռն օդակ է գծում, անցնում շարքի հետևը, բայց երկրորդն իսկույն բռնում է նրա տեղը...

Երկու պայթյունների արանքում լսվում է Սիզիխի հրամանը.

— Հրացաններով, խոյրնթացի ժամանակ...

Կողքիս մեկը ծիծաղում է նյարդային բասով, Չերնովն է:

— Ի՞նչ ես հռհռում:

— Բատյա, բա հրացանով ինքնաթիռ կխփվի՞...

Չերնովի կողքին պառկած Մախմուդովը խնդրում է.

— Բրատ, երկու փամփուշտ տուր:

— Չեմ տա,— պատասխանում է Չերնովը,— ափսոս է, մեկ է դրանցով դու ինքնաթիռ խփող չես:

Հստ երևույթնին մեր բաժինն այդքան է:

Վերջին անգամ խոյանքի է գալիս հրամանատարական ինքնաթիռը: Նա սուր ծղրտում է հենց մեր գլխավերևը: Ռումբը պոկվում է, գալիս ուղիղ մեր վրա: Ձեռքերով ճանկոտում է փոսի հողը, լսում եմ սիրտ ծակող սուլոց, աչքերս փակում եմ, սպասում դղրոցին: Չկա: Աչքերս բացում եմ, ականջս մտրակում է Չերնովի հայհոյանքը.

— Դրանց... բենզինի ծակ տակառ են գցել...

Ինքնաթիռները հեռանում են: Խաղաղված երկնքում պարում են ինչ-որ թղթեր: Դրանցից մեկն ընկնում է կողքիս: Բարձրացնում եմ: Մագաղաթի նման դեղին է, խշխշան, ճակատին սև, յուղոտ դաջված է ֆաշիստական ծուռտիկ խաչը: Դրա տակ ուռսերեն գրված է. «Մայիսմեկյան ողջույն...»:

Հիշում եմ. վաղն իսկապես մայիսի մեկն է:

12

Յոթերորդ օրն է, ինչ նստած ենք բարձունքի վրա: Կարծես թե ամեն ինչ անցավ: Մեր հատվածում միայն հատ ու կենտ հրանոթային կրակոցներ են լսվում: Ամեն առավոտ գալիս է շարժական խոհանոցը: Տաք ճաշն ու օղին բարձրացնում են մարդկանց տրամագրությունը: Թվում է, թե նորիս կնստենք մի քանի շաբաթ, մինչև, ինչպես անգուսպ երազող Չիժիկն է ոգևորում, մերոնք հազար հինգ հարյուր ինքնաթիռ կնետեն Կերչի ռազմաճակատը, երկու ժամում քարուքանդ կանեն թշնամու ամրությունները, և մենք առաջ կշարժվենք հաղթական երթով դեպի Արմյանսկ, Պերեկոպ, մինչև... Բեռլին:

Զիժիկը քուն թե արթուն հաղթում է, ավարտում պատերազմը։ Նույնիսկ Տուլումչակից նահանջելիս նա չէր շտապում, հույսով լի աչքերով նայում էր հորիզոնին, մոռանալով, որ հազար հինգ հարյուր ինքնաթիռն ինքն էր խոստացել իրեն։

Բայց ռազմաճակատում չիժիկների երազանքը նշանակութուն չունի։ Հազար հինգ հարյուր ինքնաթիռ չկա։ Դրա փոխարեն օդում օրն-օրին շատանում են ծուռտիկ խաչերը։ Դրանք անցնում են մեր վրայով, հետո կախվում են ձախ թևում, թեթևանում ու շուռ գալիս իրենց բազաները՝ նոր թունավոր բեռ վերցնելու։

Զիժիկը զվարթանում է կեսօրից հետո, երբ մեր ձախ կողմի բլրի ստորոտում հայտնվում են ռելսավոր ավտոմեքենաները՝ կատյուղաները։ Զիժիկը պարում է դրանց ղողոցի տակ, նա ձեռքով կբռներ, ճաքճաք շուրթերով կհամբուրեր դրանցից ելած բոցը, եթե կարողանար։

— Բատյա։

— Նո՞ւ։

— Որ տասը հազար կատյուղա ունենայինք...

— Կունենանք։

— Շուտ է պետք, բատյա։

Զիժիկն, իհարկե, իրավունք ունի երազելու։ Բայց որքան էլ ուշադիր նայում է ձախ թևին, գլխի չի ընկնում, որ մեր դիրքերի խաղաղությունը խաբուսիկ է։ Մինչդեռ բաց աչքը շատ տարօրինակութուններ կնկատի հենց մեզ մոտ։ Գունդը կուտակված է։ Գումարտակները բացազատվել են մի փոքրիկ տարածության վրա։ Սա մարտակարգ չէ, թվում է, թե մարդիկ, պարզապես, գնացքի են սպասում փոքրիկ կիսակայարանում։ Դեպի ո՞ւր կշարժվի գնացքը, դեպի Տուլումչա՞կ և, ինչպես Զիժիկն է երազում, Արմյա՞նսկ, Պերեկո՞պ, թե՞...

Տիգրանը զարմանալի կարգապահ ու մաքրասեր է դարձել, ամեն օր լվացվում է, ամեն օր սափրվում: Նույնիսկ բաղնիքի նման ինչ-որ բան սարքեց Զալիբեկի համար:

Սավինը մռայլ է, ինչպես երբեք: Լուրեր են տարածվել, թե անցյալ օրը նա ձայնը բարձրացրել է հարյուր մեկի բլինդաժում: Զինվորներն այդ բանը միմյանց ասում են շուկով, թեև չգիտեն, թե ով է հարյուր մեկը: Իսկ մենք՝ սպաներս, գիտենք. դա կորպուսի հրամանատարն է, որ անընդհատ հայհոյում է Սավինին և առհասարակ մերոնց: Պետք ծնվում է հայհոյելու համար: Ասենք, այդ նույն պետը կգովի, եթե հանկարծ կատարվի Զիժիկի երազանքը, օդում հայտնվի հազար հինգ հարյուր ինքնաթիռ, իսկ գետնի վրա տասը հազար կատյուշա... Հարյուր մեկը մեղք չունի, նրա աչքերն էլ մերի նման կարմրած են, նրա շապիկի տակ էլ խլպլտում են նույն խրամատներից քաշված միջատները...

Նահանջ:

Նահանջը չկար մեր դաշտային կանոնադրություններում: Պատերազմից առաջ նահանջի մասին ոչ ոք չէր ուզում լսել: Իսկ այժմ սովորում ենք տեղնուտեղը: Սովորող մարդը սխալներ է անում: Սավինը սովորող է, սովորող է նաև հարյուր մեկը: Երկուսն էլ դժկամությամբ են սովորում, ոտքի վրա համոզմունքները փոխելով... Ու տարօրինակ չէ, որ սովորողը սովորողի ապիկարությամբ է բացատրում դասի ծանրությունը, համոզմունքի կտրուկ շրջադարձը:

Սավինը արկ է պահանջել: Հարյուր մեկն ասել է, թե արկեր կստանանք, երբ դրանք լինեն: Սավինը նկատել է, որ կոշկակարից կոշիկ պահանջելուց առաջ, նրան կաշի են տալիս: Հարյուր մեկը բարկացել է այդ «հիմար» համեմատության համար: Սավինը... Դե, նա էլ շրխկացրել է բլինդաժի դուռը... Ասում են հարյուր մեկը խոստացել է Սավինին զինվորական տրիբունալին հանձնել մարտական գործողությունների ավարտից հետո, երբ գնացքը

շարժվի փոքրիկ կիսակայարանից։ Բայց դա ե՞րբ կլինի ու դրանից հետո, եթե երկուսն էլ կենդանի մնան, ուրախացած ու մեղմացած հարյուր մեկը կհիշի՞ իր խոստումը, չգիտեմ։

Հիմա Սավինն ամեն առավոտ անձամբ ստուգում է արկերի քանակը, ամեն պակասած արկի համար հաշիվ է պահանջում.

— Ո՞ւր է։

— Երեկ, գումարտակի հրամանատարի կարգադրությամբ,— զեկուցում է Սիգիխը։

— Արևածաղկի սերմի նման չրթում եք։

Սիգիխը լռում է։

Սավինը մռայլ հեռանում է մյուս մարտկոցներում նույնը կրկնելու։

Կեսօրից հետո, երբ կատյուղաների համերգն ավարտվում է ու մարդկանց տրամադրությունը բարձրանում, Տիգրանը պոստերից ազատ զինվորներին հավաքում է հրամանատարական հյուղակի հետևը, կեստոննանոց ումբի բացած ձագարում։ Պրոնինի հեռանալուց հետո քաղաքական աշխատանքը Տիգրանին է հանձնարարված։ Բայց նրա «քաղաքական աշխատանքն» ամենևին նման չէ Պրոնինի ժողովներին։

— Բայրոն, ի՞նչ են գրում տանից։

Գանգրահեր սերժանտը, մարտկոցի հազվագյուտ երիտասարդներից մեկը, որին Տիգրանը պատվում է գեղեցիկ դիմագծերի համար, ժպտում է.

— Կտուրը թիթեղապատել են,— ընկեր լեյտենանտ։

Բոլորը գիտեն «Բայրոնի» կտրան պատմությունը։ Սերժանտը Մոսկվայի մարզի մի գյուղում հարազատներ ունի։ Պատերազմի նախօրյակին պատրաստվել է ամուսնանալ։ Դրա համար հարկավոր է եղել թիթեղապատել նոր տան կտուրը։ Պատերազմը

խանգարել է: Զոսյան մնացել է գյուղում, «Բայրոնը»
ռազմաճակատ է մեկնել: Հիմա սերժանտի նշանածը, ուրիշների
օգնությամբ, թիթեղապատել է կտուրը...

«Բայրոնը» շնորհակալությամբ է նայում հայ լեյտենանտին,
կարծես Տիգրանն ինքն է ծածկել տանիքը: Շնորհակալությամբ են
նայում բոլորը: Չերնովն ասում է խանձված բասով.

— Ներողություն, քանի՞ եղբայր ունես, ընկեր լեյտենանտ:

— Զունեմ:

— Ափսոս:

— Ինչո՞ւ:

— Քեզ նման տղան հարյուր եղբայր պիտի ունենար, հարյուրի
դարդն էլ ուսերիդ կառնեիր:

— Էդ ինչո՞ւ որ,— շփոթվում է Տիգրանը:

— Դե, աշխարհի քեռին ես, էլի:

Բոլորը ծիծաղում են, գորովանքով ժպտում է Զալիբեկը.

— Լավ ասեց:

Հետո Տիգրանը հանում է մի նամակ.

— Պայմանավորվեք, ազնիվ ասպետներ,— ասում է նա,— սիրո
և առհասարակ անձնական հարցերին վերաբերող հատվածները
չեմ կարդում, դե, սովորական է, էթերին գովում է իմ հասակը,
աչքերը, գրում է թե... Մի խոսքով:

Մարդիկ բարեմիտ ժպտում են, իսկ լրջացած Տիգրանը կարդում
է.

«Աշխատում եմ տասնվեց ժամ, դու արդեն գիտես, թե ինչ եմ
արտադրում: Տատն ասում էր, թե ես նվազ եմ, չեմ դիմանա, բայց
ես դիմանում եմ, չէ՞ որ ձեզ համար ավելի դժվար է...»:

Ես նայում եմ մարդկանց աչքերին, լսում են լուրջ, կլանված: Ես գիտեմ, հիմա ամեն մեկը մտքով թռել է հեռու, մեկը ուսական հարթավայրը, մեկը Կուբան, մեկը ադրբեջանցու հողաշեն տնակը՝ բանջարանոցի եզրին... Տիգրանը նրանց հարազատների մասին է կարդում, նրանց կարոտի, տքնության ու տառապանքի...

Վերջացնում է.

— Հարցեր կա՞ն:

— Ձէ, ընկեր լեյտենանտ:

— Ես հարց ունեմ,— ասում է Տիգրանը,— էթերիին շատ եմ կարոտել, բա ո՞նց անենք:

Մարդիկ խորամանկ լռում են, նրանք գիտեն, որ հարցն իրենց չի ուղղված, Տիգրանն ինքը կպատասխանի հարցին, եթե, իհարկե, Ձիժիկը մեջ չընկնի.

— Հազար հինգ հարյուր ինքնաթիռ, տասը հազար կատյուղա... Մինչև Պերեկոպ մի շնչով...

— Կատյուղաները հետո,— ասում է Տիգրանը:

— Պետք է առանց կատյուղայի,— համաձայնում է Չերնովը,— ես գերմանացու հերն եմ անիծել:

Մախմուդովն անակնկալ երկրորդում է.

— Ճիշտ է, սովսեմ մոլոդեց:

Տիգրանը մարդկանց ուղարկում է քնելու: Մենք մտնում ենք հրամանատարական հյուղակ:

— Տո, էն խեղճ աղջկա նամակն ինչի՞ կարդացիր,— վրա է բերում Զալիբեկը:

— Էթերիի նամակը չի,— պատասխանում է Տիգրանը:

— Բա՞:

— Հայրիկի նամակն է:

Նա ինձ ու Ջալիբեկին է մեկնում ճմրթված թուղթը:

«Էլ չեմ կարող պահել, որդի, ամեն նամակում հարցնում ես: Ախր մերդ ոնց իրա ձեռով նամակ գրի: Մերդ երկու ամիս առաջ արևը Բեզ բաշխեց...»:

Մենք սառչում ենք անակնկալ ցավից:

Տիգրանն ասում է կոտրված.

— Հյուղակից դուրս եկեք, լաց եմ լինելու...

13

Մեզանում այդպիսի անձրևներ չեն գալիս: Հիշում եմ, երբ բակում, ջրափոսերի վրա կաղինի մեծության պղպջակներ էին երևում, մայրս ասում էր.

— Խոշորացավ՝ կկտրի:

Եվ իսկապես, խոշորանալուց հետո անձրևը դադարում էր, ամպի ճեղքից ընկած արևաշողը թրատում էր երկինքը, ու մենք՝ երեխաներս, դուրս էինք թռչում ջրափոսերի վրա թղթե նավակներ քշելու...

Իսկ այստեղ արդեն չորրորդ օրն է, ինչ «խոշորացել է» ու չի կտրում:

Մեր հողե հյուղակիների հետքերն էլ չկան: Ամեն ինչ թաց է, ցուրտ, սառը: Տաքը մնացել է Բաումանի բաժանած օղին ու Տիգրանի վիշտը:

Նա այլևս չի կատակում, ասենք գրեթե չի էլ խոսում: Նրա փոխարեն քաղպարապմունքն անց եմ կացնում ես, իսկ Ջալիբեկը նրան սփոփելու միջոցներ է որոնում.

— Տիգո:

— Ասա:

— Էսօր Սավինն ասեց, թե քեզ «կարմիր աստղ» կտան:

Լռում է:

— Տիգո, լսեցի՞ր:

— Լսեցի:

— Լավ է, չէ՞:

— Լավ է:

— Տիգո, մի բան ասա, սիրտս պատռեց:

— Ի՞նչ ասեմ:

— Ինձ ձեռ առ:

Տիգրանը կոտրված ժպտում է.

— Է՛, Զալիբեկ ջան:

— Զանդ սաղ,— սրտանց ասում է Զալիբեկը,— որ իմանամ տխրելով բան կշինվի, երեխեքիս արևը, մինչև մահս հեշ չեմ ծիծաղի...

Տիգրանի աչքերը խոնավանում են: Ես զգում եմ, որ նրա ալեկոծված հոգին աստիճանաբար մեղմանում է այս միամիտ Զալիբեկի միամիտ խոսքերից: Զալիբեկն աչքիս բարձրանում է, այ, օրինակ, ես Տիգրանին մխիթարելու համար խոսք չեմ գտնում:

Ռազմաճակատն առաջվա նման տարօրինակ է: Աջ ու ձախ թևերում թշնամին ոմբակոծում է հարյուրավոր ինքնաթիռներով, մինչդեռ մենք կենտրոնում նստած ծեծվում ենք անձրևից ու հատ ու կենտ արկ բաց թողնում՝ տեղից տեղ գլորելով հարյուր քսաներկու միլիմետրանոց ծանր հաուբիցները:

Բարոմետրը Սավինն է, որն օրն-օրին ավելի բծախնդիր է դառնում արկերը հաշվելիս: Նա չի մասնակցում «լեզվակոժին», ինչպես անվանում է մեր պասիվ գործողությունները գերմանացիների դեմ: Դրա փոխարեն ավելի ու ավելի պահանջկոտ ու մռայլ է դառնում: Զեկույցը լսում է անխոս.

ամենից շատ հետաքրքրվում է քաշող մեքենաների վիճակով, բենզինի թափված կաթիլի համար պայթում վախեցած վարորդի գլխին: Զինվորները Սավինին կոպիտ մարդ են համարում, բայց մենք՝ սպաներս, հասկանում ենք կոմիսարին: Աստիճանաբար համոզմունք է դառնում ամենավատթարը. մնում ենք շրջապատման մեջ:

Ու մի օր երեկոյան Սավինը հավաքում է մեզ.

— Նահանջում ենք, ընկերներ...

Յեխ, ցեխ, ցեխ... Յեխ ու խավար:

Շարժվում ենք առանց տեսանելի կապի, առջևից լսում ենք մեքենաների դռոցը, ետևից նույնպես: Բայց դռոցներն ամեն վայրկյան ընդհատվում են: Խավարում լսվում է մեկի խռպոտ ձայնը.

— Բոլորն այստեղ, հրանոթը խրվեց:

Մարդիկ լծվում են հրանոթներին, մեքենաներին, մեքենաներն ու հրանոթները տանում են ուսերի վրա: Դեմքերը չեն երևում, երևում են միայն ուսերը՝ ցեխոտ, ծանրացած, իրար կողքի, իրար կպած, իրար նման...

Յեխ, ցեխ, ցեխ...

Մերթ ընդ մերթ լուսավորում են թշնամու հրթիռները:

— Բացազատվել,— լսվում է հրամանը:

Որտե՞ղ բացազատվել, ինչպե՞ս: Շուրջը ցեխ է, համատարած ցեխ, որ կրճտում է ատամներիդ տակ, քոր գալիս մատներիդ արանքը: Հոգնած մարմինդ տնքում է, գլուխդ ծանրանում: Աչքերդ փակում ես ու, եթե չլիներ սարսափը, կքնեիր այս փափուկ ցեխի մեջ...

Բայց սարսափը կա ու գնալով ուժեղանում է: Ռմբակոծությունից այլևս չես վախենում, մահը մի ակնթարթ է,

ապրելու ձև, ապրելու տեսակ: Ուրիշ է սարսափի աղբյուրը: Թիկունքում թշնամու հրթիռներն արդեն աջ ու ձախ թևերից հարևանություն են անում, հետևից գալիս է նա ինքը՝ հզոր տեխնիկայով ու հաղթանակի հեշտանքով արբած: Մահը ոչինչ, սոսկալին տոպրակի մեջ, թշնամու թաթերում մնալն է:

Ցեխ, ցեխ, ցեխ...

Հիմա մենք թշնամու դեմ կռվելու ժամանակ չունենք, ցեխի դեմ ենք կռվում, կռվում ենք ծանր հատուրիցների, քաշող մեքենաների բեռը ուսներին առած:

Մեքենան խրվում է: Երթը կանգ է առնում:

— Բոլորն այստեղ,— կանչում եմ ես:

Հանկարծ հրթիռը լուսավորում է շրջապատը: Առջևս տեսնում եմ մի ցեխոտ թիկունք, իմ զինվորներից է:

— Կռացիր,— գոռում եմ անսովոր ձայնով ու վազում հետևից:

— Բացազատվե՛լ,— լսվում է հրամանը:

Ես ու զինվորը պազում ենք նույն փոսում: Դեմքը տեսնում եմ, իմ մեքենայի վարորդն է:

— Մի դողա,— ֆշշում եմ վրան:

— Բատյա, ի սեր աստծո...

— Մի վախիր:

Մեզ մոտ հայտնվում է Տիգրանը: Նա էլ մեզ նման հոգնած է, տանջված, բայց դեմքին վախ չկա, աչքերում խտացել է անսահման զայրույթը:

Դեմից կրակոց է լսվում, վարորդը տարօրինակ հառաչում է և անշարժանում:

Տիգրանն ասում է խուլ.

— Վեր կաց, Արամ, ռմբակոծության ալիքն անցավ...

Վարորդի աչքերը չուված են, բռունցքները կծկված: Տիգրանը քանդում է գրատը՝ փաստաթղթերը հանելու ու ծոցագրպանից դուրս է քաշում զինվորի անհատական պարկուճը:

Առաջին օրվա նման սիրտս խառնում է, բերնիս մեջ կրկին զգում եմ զզվելի քաղցրահամը:

— Վեր կաց,— կրկնում է Տիգրանը:

— Սա...

— Վեր կաց:

Հազիվ քարշ եմ գալիս մինչև մեքենան, որ զինվորներն արդեն հանել են ցեխից: Անկանիվի առաջ նստած է Դավիդ Չիժիկը.

— Վարել գիտե՞ս:

— Չգիտեմ, բատյա,— խոստովանում է նա:

— Բա ինչո՞ւ ես նստել:

— Կրակել էլ չգիտեի, բատյա,— ժպտում է խորամանկ:

Առջևի մեքենայի դռնոցը հեռանում է:

— Դե, քշիր,— կարգադրում եմ ես:

Մեքենան պոկվում է տեղից: Ես արդեն մոռանում եմ, որ Չիժիկը վարորդ չէ: Աչքերիս առաջ պատկերվում են դժբախտ վարորդի չուված աչքերը, հետո յուզոտ, ծուռտիկ խաչը... Իսկ Չիժիկը բացատրում է կարծես արդարանալով.

— Մոտոցիկլետ քշել եմ, կոմբայն էլ եմ քշել, բացի այդ...

— Մի խոսիր, քշիր...

Երկար ժամանակ գնում ենք ցեխը ճեղքելով, վերջապես ջրափոսերն անհետանում են:

— Էլ պրծանք, բատյա,— ուրախանում է Չիժիկը,— ընկանք խճուղի:

Մեքենայի ընթացքն արագանում է, մի ծանր թմրություն է իջնում վրաս, ես արդեն չեմ լսում Ձիժիկի բառերը:

... Տիգրանը գրկած տանում է մի շեկլիկ երեխա: Երեխան թափ է տալիս ոտքերը.

— Չեմ ուզում:

Տիգրանը համոզում է նրան, իսկ մի պառավ անձրևաջրով լվանում է մազերն ու բարձրաձայն անիծում.

— Ձեր... ձեր եկած ճամփան...

Ես գիտեմ, որ դա վարորդի մայրն է... Տիգրանը խլել է նրա թոռանը... վարորդն ինքը պառկել է ցեխի մեջ, չոել է աչքերն ու տխուր ասում է.

— Բատյա, ի սեր աստծո... Բատյա, բատյա...

Սարսափած բացում եմ աչքերս:

Անձրևը դադարել է: Լուսադեմի աղջամուղջի մեջ, խցիկի լուսամուտից, տեսնում եմ համատարած լճակ դարձած հարթավայրը: Խաղաղված ջրերի վրա կարմրին են տալիս ինչ-որ կլոր բաներ:

— Բատյա, բատյա,— ասում է Ձիժիկը,— մի այն կողմը նայիր:

— Էս ի՞նչ է,— հարցնում եմ:

— Մի ժամ է տեսնում ենք,— տխուր ասում է Ձիժիկը,— Կնիգայի փափախներն են:

— Ի՞նչ Կնիգա:

— Գեներալ Կնիգայի հեծյալ դիվիզիան, բատյա:

Ես առաջ էլ բան չէի հասկանում ստրատեգիայից, հիմա էլ չեմ հասկանում: Բայց, չգիտեմ ինչու, ինձ թվում է, թե դրանից չեն հասկանում նաև ուրիշները... Իմ մտքից դեռ չի հեռանում դժբախտ վարորդի կերպարանքը, թեև ինքս ինձ համոզում եմ, թե խղճիս

վրա ոչինչ չի ծանրանում... Իսկ այստեղ սև այծենակաճներին ու կարմիր փափախների անձրև է եկել բզկտված հողին...

14

Գյուղն անվնաս է մնացել, դրա համար էլ նահանջողներին դիմավորում է դժգոհ: Գերմանացին մեզ ոչ մի վայրկյան բաց չի թողել աչքից: Որքան գյուղի շրջակայքում շատ են հավաքվում նահանջող զորամասերը, այնքան երկնքում շատանում են ինքնաթիռները:

Գյուղում մնացած հատ ու կենտ բնակիչները դուրս են եկել և հավասարապես անիծում են մեզ ու գերմանացիներին: Նրանք տակառներում խմելու ջուր են հավաքել, մառաններում մի քիչ ուտելիք... Նրանք հույս ունեին ապրել մինչև փոթորիկն անցնի...

Սավինն ու Կրամերը հավաքում են գնդի մնացորդները, տասնչորս հրանոթ, մի գումարտակից մի քիչ ավելի: Սարսափելին այն է, որ չնայած մարդկանց կեսն է հասել, բայց վիրավորները քիչ են: Ուրեմն, չենք հավաքել նրանց, մարդիկ մնացել են խավարում, ցեխի մեջ, թշնամու գրաված դաշտում:

Սիզիխը նշանակվում է գումարտակի հրամանատար: Կրամերն ու Սավինը հարմար ձորակ են որոնում գնդի մնացորդները քողարկելու: Հարևան սանիտարական գումարտակում գեներալական կարմիր երիզներով շալվարների առատություն է, Կնիգայի կազակներն են: Դիմացի թմբի հետևից դուրս են սողում սանիտարական ինքնաթիռները, դրանք տեղափոխում են վիրավորներին: Ասում են, թե այնտեղ վիրավոր գեներալը հայհոյում է ռազմաճակատի հրամանատարին, իսկ բժիշկները խլել են նրա ատրճանակը, որ կատաղի հուսահատության մեջ հին զինվորը կյանքին վերջ չտա:

Մեր կողքին, ինչպես սարգը կանաչ սավանի վրա, նստում է երկտեղանի ինքնաթիռը, դրանից դուրս է գալիս մի միջահասակ,

նիհար գեներալ:

— Ի՞նչ զորամաս է, ո՞վ է հրամանատարը,— հարցնում է նա:

Կրամերը պատվի է առնում.

— Ես ռազմաճակատի հրամանատարն եմ,— ասում է գեներալը,
— գունդը տարեք Ալեքսեևկայի ձորակը, այնտեղ հարավային բլրի
վրա կգտնեք գնդապետ Չուխրային, գունդն ուղարկվում է նրա
տրամադրության տակ... Չուխրայի դիվիզիան հակահարձակում
է կազմակերպում:

Ժամանակին պոկվում ենք գյուղից: Մեր հետևից թերակղզու
վերջին կանգուն բնակավայրը ավերակների է վերածվում:

... Չորակը խորն է, նեղ, այստեղ մարտակարգ ընդունելու
հնարավորություն չկա: Կրամերը Սիզիխին հրամայում է որոնել
գնդապետ Չուխրային: Ես ու Սիզիխը չոքեչոք բարձրանում ենք
հարավային բլուրը: Մենք դեռ ճանապարհի կեսին ենք, երբ
ձորակի վրա հայտնվում են թշնամու ռմբատարները: Նեղ
տոպրակի մեջ ահռելի կոտորած է սկսվում...

Մեր մոտով հետևակի զինվորները վազում են դեպի ձորակը, մի
բարձրահասակ սպա իջնում է կաղալով:

— Որտե՞ղ է գնդապետ Չուխրայը,— հարցնում է Սիզիխը:

Սպան կանգնում է.

— Այստեղ:

— Դո՞ւք եք դիվիզիայի հրամանատարը:

— Նու, ես էի:

— Հրետանային գունդն ուղարկված է ձեր հրամանատարության
տակ:

Սպայի աչքերը փայլում են կատաղությանք.

— Ո՞վ է ուղարկել:

— Ռազմաճակատի հրամանատարը:

— Ետ դարձեք, երիտասարդ,— հատ-հատ ասում է գնդապետը,
— ետ դարձեք ու եթե տեսնեք այդ օրապակաս զորավարին,
զեկուցեցեք, որ գնդապետ Չուխրայի դիվիզիայից հարյուր մարդ
էլ չես հավաքի...— նա ձայնն իջեցնում է,— ի՞նչ սխտեմի է ձեր
ատրճանակը:

— Հայրենական,— պատասխանում է Սիզիխը:

— Մի երկու ավելորդ փամփուշտ կճարվի՞:

Սիզիխը գնդապետին է մեկնում մի ամբողջ լիցք:

— Շնորհակալություն, ընկեր,— մեղմ ասում է գնդապետը ու
ատրճանակը լցնելով իջնում ձորակ:

Ես ու Սիզիխը հետևում ենք նրան: Բլրի հետևը վայրենի աղմուկ
է լսվում: Մենք չէինք կարծում, թե գերմանական հետևակն
այդքան մոտ է մեզ:

Հասնում ենք բլրի ստորոտը: Այդտեղ մերոնք շտապ գործի են
դնում անվնաս մնացած մեքենաները: Գնդապետ Չուխրայը
տնքալով պառկում է երեսը դեպի բարձունքը:

Սավինն արագ ընդառաջ է գալիս:

— Նո՛ւ, որտե՛ղ է Չուխրայը,— հարցնում է Սիզիխին:

— Այստեղ, ընկեր կոմիսար,— ձեռքով ցույց է տալիս Սիզիխը:

Սավինը նայում է պառկած գնդապետին ու ամեն ինչ
հասկանում:

— Գնանք մեզ հետ, ընկեր գնդապետ,— առաջարկում է նա:

Չուխրայը ձեռքը տանում է դեպի կուրծքը, հանում սև գլանակը՝
անհատական պարկուճը ու սարսռեցնող հանդարտությամբ
ասում.

— Ուղարկեցեք, խնդրեմ: Յոթ փամփուշտ ունեմ:

— Գնանք, գնանք...

Գերմանացիք արդեն հեղեղի նման գահավիժում են բլրից: Մենք հազիվ ենք հասցնում կախվել մեր վերջին մեքենայից: Զուխրայը մնում է պառկած:

Մազապուրծ դուրս ենք գալիս օղակից: Թշնամու գնդացիները կարկտում են մեր մեքենաների թափքերին: Կողքիս մեկը ծանր հառաչում է: Շրջվում եմ: Որքան էլ աչքի տակ բացված վերքից դեմքն աղավաղվել է, ճանաչում եմ, մայոր Կրամերն է:

— Ընկեր մայոր, ընկեր մայոր...

Իզուր եմ կանչում: Նրա արյունը ներկում է կուրծքս: Մեքենայի ցնցումի հետ Կրամերը ցած է սահում նստարանից:

Մեկն ինձ ետ է քաշում:

— Թող, Թառայան,— ասում է Սավինը:

... Գյուղում այլևս կանգուն տուն չկա, չկա նաև կենդանի մարդ, սպանվողներն սպանվել են, մյուսները նահանջել են:

Մարտը դադարում է: Գերմանացիները դուրս չեն գալիս Ալեքսեևկայի ձորակից, նրանք էլ քարից չեն, նրանք էլ են հոգնել:

Գնդից մնացել է ութ հրանոթ, բայց երկուսը վթարված են: Մենք քանդում ենք այդ երկուսի փականները, նետում այս ու այն կողմ, հավաքում ենք վիրավորներին, տեղավորում մի մեքենայի վրա: Հինգ հոգի մայոր Կրամերի համար գերեզման են փորում:

Արևն այրում է մեջքներս, զինվորները նետում են հակազազերը: Տիգրանը հաշվում է մարդկանց: Անվնաս մնացել են հարյուր ութ մարդ:

Վերջապես Կրամերի գերեզմանը պատրաստ է: Փորոզները ոչինչ չեն խնայել սիրելի հրամանատարի համար, փոսը խորն է: Բաումանն ինչ-որ տեղից չոր, մաքուր վրան-թիկնոց է հանում:

Կրամերին փաթաթում ենք դրա մեջ, մի պահ կանգնում ենք զլխարկները հանած: Սավինն ասում է.

— Կրամերը զոհվեց մարտական առաջադրանքը կատարելիս, հայրենիքը չի մոռանա նրան: Հայրենիքը մեզ էլ չի մոռանա... մենք պատվով ենք կռվել: Ամուր կացեք, ընկերներ, մեզ հետ է հայրենիքը...— ու հանկարծ լաց է լինում,— մնաս բարով, Եվգենի, բարեկամս...

... Ուղերթը պարզ է, գնում ենք Կերչ: Որքան հեռանում ենք գյուղից, այնքան խորն ենք զգում ահռելի աղետը: Ամբողջ ռազմաճակատը տեղահան է եղել: Ճանապարհի եզրով հարյուրավոր ու հազարավոր մարդիկ են գնում, խումբ-խումբ, զինված կամ անզեն: Գնում են լուռ, ցեխը հունցելով... Սարսափելի է հետևակի նահանջը...

Զիժիկը ճարպկորեն մանևրում է մարդկանց թունելի միջով, արդեն փորձված վարորդ է դարձել: Ես ու Տիգրանը նստել ենք նրա կողքին, խցիկում ու լուռ դիտում ենք նահանջի քարավանը: Որքան գնում ենք, այնքան շարքերը խտանում են: Ինչ-որ տեղից հայտնված մարդատարն անցնում է մեր մեքենային քավելով: Անակնկալի եկած Զիժիկը հայհոյում է: Ես մարդատարի վարորդի կողքին նկատում եմ ծանոթ նիհար գեներալին.

— Ռազմաճակատի հրամանատարը,— ասում եմ Տիգրանին:

— Հիմա ամեն մարդ հրամանատար է,— կոտրված ժպտում է ընկերս:

Խրվում ենք մարդկանց ու մեքենաների բազմության մեջ: Դեմը, գուցե մի կիլոմետր հեռու, խցան է առաջացել: Մեքենաների մոտ մարդիկ աղմկում են: Մենք իջնում ենք մեքենայից:

Ճանապարհի եզրին նստած մի աղջիկ հաց ու ձուկ է ուտում:

— Ի՞նչ է եղել,— կողքներիս հայտնվում է Զալիբեկը:

Տիգրանը պատասխանում է սիրալիր.

— Ոչինչ, կոմս, կանգնեցինք՝ բարոնուհուն բարի ախորժակ ցանկանալու:

Տարակուսած Զալիբեկը նայում է «բարոնուհուն»: Սա մեկնում է ձեռքի հացը.

— Կեր, եթե ուզում ես:

Ինձ վայրենի է թվում աղջկա հանդարտությունը:

— Այստեղ ի՞նչ ես անում,— հարցնում եմ բարկացած:

— Ձեզ էի սպասում,— կծու պատասխանում է աղջիկը,— աչքս ջուր կտրեց:

Ես նայում եմ նրան խառն զգացումով: Նրա աչքերում կրկին սառում է դատապարտվածի անտարբերությունը, ծամում է մեխանիկորեն:

— Օրիորդ,— խոսում է Տիգրանը,— ներեցեք ուշանալու համար, տնային գործերը խանգարեցին, չէի՞ք բարեհաճի մեկնել մեզ հետ:

— Ձեզ հե՛տ,— ծաղրում է աղջիկը,— մեկնելու տեղ չկա, ընկեր լեյտենանտ, տեսնում եք խցան է:

Խցան:

Նահանջի ժամանակ ավելի վատթարը չի կարող լինել: Ինչ-որ տեղ մի անիվ ընկնում է ցեխափոսի մեջ, մեքենան կանգնում է, մեկ ուրիշն աշխատում է անցնել կողքից, սրա անիվն էլ է խրվում, դառնում են երկուս: Իսկ հետևից գալիս են նորերը, նորերը, նորերը: Մարդիկ կաշում են խրված մեքենաներին ու որովհետև կաշում են բոլորով, չեն կարողանում հանել:

— Կողք, դեպի կողք,— ասում է մեկը:

— Ինքդ դեպի կողք,— պատասխանում է խրված մեքենայի վարորդը,— ես առաջ պիտի գնամ:

— Առաջ պիտի գնաս, շան որդի, ամբողջ շարասյունը կանգնեցրել ես:

— Թքել եմ քո շարասյան վրա:

Զայրացած մարդիկ բռնում են իրար: Ուրիշները բաժանում են... Մինչդեռ ամեն ակնթարթ իրար մեջ են խրվում նորանոր մեքենաներ, հրանոթներ, գումակի սալեր... Իսկ թշնամին նայում է վերից, թունավոր ծիծաղում:

Մենք դեռ կանգնած ենք ճանապարհին, մեր մեքենայի մոտ, դեռ ճամփի եզրին աղջիկը հանդարտ ծամում է իր ձուկն ու հացը, դեռ Զիժիկը զարմանալի սրամիտ հայհոյանքներ է շռայլում կողքից անցնել փորձող մեքենաների վարորդների հասցեին, երբ երկնքում հարյուրավոր ինքնաթիռներ են հայտնվում:

— Բացազատվե՛լ,— միանգամից լսվում են տասնյակ ձայներ:

Վազում ենք դեպի դաշտ: Ես, Զալիբեկն ու Տիգրանը պատահաբար հայտնվում ենք իրար կողքի: Սկսվում է ոմբակոծությունը:

Ճանապարհը քարուքանդ է լինում: Յաժը թռչող ինքնաթիռներն ուղղակի նշան են բռնում առանձին մեքենաներին, խարույկները գնալով շատանում են, հիմա դրանք միանալով համատարած հրդեհ են դառնում: Դաշտում պառկածներիս վրա գերմանացիները ումբեր չեն նետում: Յաժրից թռչում են մեր վրայով, գնդացիներից կարկուտ մաղում, հետո, երբ փամփուլատները վերջանում են, թռչում են գրեթե գետնին քսվելով ու բռունցք ցույց տալիս...

— Գնա, քու...— ամեն անգամ հայհոյում է Զալիբեկը և աննպատակ կրակում ատրճանակից:

Վերջապես ինքնաթիռները հեռանում են: Արևը մայր է մտնում, ճանապարհի վրա դեռ ճարճատելով այրվում են մեր մեքենաները:

— Գնանք,— ասում է Տիգրանը:

... Ճանապարհի եզրին նստած աղջիկը դեռևս ծամում է իր ձուկն ու հացը, Զիժիկը պպզել է նրա առաջ, մեզ տեսնելով ուրախանում է.

— Բատյա,— ասում է ժպտալով,— չկարողացա մեքենայից դուրս գալ, բախտս բանեց, մեքենային էլ բան չի պատահել:

Կենդանի են նաև Սավինն ու Սիզիխը: Բաումանն ինչ-որ տեղից մի խումբ մարտիկներ է բերում:

— Անվնաս են երկու հրանոթ,— ասում է մռայլ:

— Ո՞ւր է Կալաձեն,— հարցնում է Սավինը:

Բաումանը լռում է:

— Ո՞ւր է Կալաձեն:

— Գնանք:

Կապիտան Կալաձեի մեքենան դեռ ծխում է: Շուրջը թափված են մարդկանց ածխացած բեկորներ...

Սարսափած ետ ենք քաշվում:

Սավինը հավաքում է բոլորին ու հրամայում երկու անվնաս հրանոթները տանել բաց դաշտով:

Զիժիկը մոտենում է աղջկան.

— Գնանք, քույրս:

Աղջիկը բարձրացնում է գլուխը.

— Իսկ դու ինձ հետ ապրելու փորձ չե՞ս անի, հոգնել եմ,— հառաչում է նա:

— Զէ, գնանք:

Զիժիկն աղջկան նստեցնում է իր կողքին:

Մութն ընկնում է, բայց շուրջն ամենուրեք վառվում են չարաբաստիկ խարույկները: Դաշտի փխրուն հողի վրայով

դժվարութեամբ սողում են երկու մեքենա, քարշ են տալիս երկու անվնաս հրանոթները, այն բոլորը, ինչ մնացել է հրետանային գնդից: Գունդը բռունցքի նման կպել է մեքենաներին: Վերջապես շրջանցում ենք խցանը, դուրս գալիս խճուղի...

Մինչև առավոտ գնում ենք առանց պատահարի: Լուսադեմին բլրի լանջից տեսնում ենք Կերչի շրջակայքը, ռազմական ճամբարը, ավելի ճիշտ, այն, ինչ աղետից առաջ կոչվում էր երեք բանակ...

Գոգավոր հարթավայրում, իրար կողքի, խառնիխուռն կանգնած են հրանոթներ, մեքենաներ, շարժական խոհանոցներ, սալեր: Մարդիկ կրակ են արել կերակուր եփելու, այս ու այնտեղ խրամատներ են փորում:

Ճանապարհին մեկը կարմիր դրոշակով կանգնեցնում է Սավինի մեքենան.

— Հրետանին տանել դեպի Խերսոնեսկի փարոսը...

15

Փարոսը կանգնած է ծովափին, բարձր բլրի վրա: Դրա շուրջը խաղողի թփեր են, կանաչ ծառեր: Պարտեզները կտրտված են խոր-խոր խրամատներով, այս ու այնտեղ գետնահյուղեր կան: Բարձունքից երևում է Կերչը, Վոյկովի գործարանը՝ կանգուն ծխաններով: Բիրտ կտրվածքի ներքևում ալեկոծվում են Սև ծովի արճճագույն ջրերը:

Դադար:

Երկու հրանոթները տեղադրում ենք պարտեզում, արկերը բաժանում հավասար: Բաումանը ավտոմեքենաները թաքցնում է, չգիտես որտեղից մթերք է հանում: Վալյան (այսպես է աղջկա անունը) Զիժիկի և Մախմուդովի օգնությամբ ճաշ է պատրաստում բոլորի համար: Սավինը կարգադրություններ է անում ու գնում բարձր հրամանատարությանը որոնելու:

Ես ու Տիգրանը բարձունքից նայում ենք ծովին։ Հեռվում սպիտակ մշուշի մեջ երևում է «մեծ երկիրը»։ Նեղուցում հանդարտ ծփում է ջուրը ու դրա վրա՝ անհամար սև կետեր... Այն բոլորն, ինչ կարող է մնալ ջրի վրա, մարդիկ օգտագործում են։ Մեկն իրար է կապել երեք ավտոդող ու կյանքը հանձնել է դրանց։ Ափից հիսուն մետր հեռու նա հուսահատ թպրտում է, իսկ մինչև հակառակ ափը դեռ հարյուր անգամ հիսուն մետր էլ կա։ Սրա կողքից դանդաղ անցնում է մի նեղլիկ նավակ։ Դրա մեջ երկու հոգի անվարժ թիավարում են անտաշ տախտակներով, երրորդը կաթսայիկով անընդհատ դուրս է թափում նավակի հատակին հավաքվող ջուրը։ Միայնակը ձեռքով է անում նրանց, ինչ-որ գոռում է։ Նավակում նստածներից մեկը հուսահատ օրորում է գլուխը։

— Ի՞նչ է կատարվում,— սարսափած հարցնում եմ Տիգրանին։

— Խեղդվողը փրփուրից էլ է բռնում,— պատասխանում է նա։

Նեղուցը ծածկվում է կետերով։ Դրանցից մի քանիսն արդեն կտրել են ճանապարհի կեսը։ Սեփական վիճակը մոռացած, մենք նայում ենք հեռացողներին, սրտատրոփ չափում նրանց անցած ու կտրելիք ճանապարհը։ Հակառակ ափի մշուշի մեջ է նրանց փրկությունը, կյանքը... Մենք ուզում ենք, որ նրանք հասնեն հակառակ ափը, հասնեն գոնե նրանք...

Ծովի վրա թշնամու ինքնաթիռներ են հայտնվում, թռչում են ցածից, դանդաղ։

Նայում ես, կարծես անձրևի խոշոր կաթիլներ են հարվածում ջրին։ Բայց դրանք անձրևի կաթիլներ չեն, դրանցից ամեն մեկը մահացու է... Դողերին կպած մարդը թպրտում է, ձեռքը բաց թողնում, ջրի երեսին երկու անգամ երևում է նրա խուզած գլուխը, հետո դողերը մնում են ուրբ...

— Նահանջի հրաման չկա։

Նահանջի հրաման չկա, թեև չկա նաև զենք ու ռազմամթերք: Իսկ ծովում լողացող կետերը թիրախներ են առափնյա հրետանու համար...

Ծանոթ նավակն արդեն դեպի մեր ափն է լողում, արդեն պարզ տեսնում ենք երեք աղավաղված դեմք, բայց տեսնում ենք միայն մի ակնթարթ: Շատրվանը բարձրանում է, տեղում մնում է... Ոչինչ չի մնում, հորձանքը դեպի ափ է քշում դիակներ...

Տիգրանը ձեռքը դնում է, ուսիս.

— Գնանք:

— Ինչո՞ւ,— խելագար գոռում եմ ես:

— Գնանք:

Տիգրանը հեռացնում է ինձ քարափից:

... Կեսօրին փարոսի մոտ մաքուր հագնված կուրսանտներ են երևում: Տիգրանը կանգնեցնում է մեկին.

— Ո՞ւր եք գնում, միլորդ:

— Կուրսանտ Տիշենկո,— զեկուցում է սա:

— Նկատի կունենամ,— պատասխանում է Տիգրանը,— այժմ բարեհաճեցեք պատասխանել, թե որտեղից եք ժամանել և ուր եք մեկնում:

— Գիշերը եկանք, ամբողջ դպրոցով, նավով, Նովոռոսիյսկից, եկել ենք ռազմաճակատի ճեղքվածքն ամրացնելու:

— Ի՞նչ զենքով:

Պատանին շփոթվում է.

— Զե՞նք, ընկեր լեյտենանտ, ասացին, թե զենք այստեղ պիտի ստանանք:

— Ճիշտ են ասել,— պատասխանում է Տիգրանը՝ կուրսանտի ատրճանակի դատարկ պատյանին նայելով.— զնանք մեզ հետ,

կուրսանտ, քո բախտը բանել է, Սիգիսին չհաշված, այստեղ ամենաբարձրահասակը ես եմ, ասել է, թե ես սպանվելու ավելի մեծ հեռանկար ունեմ... Ահա, միանգամից կստանաս և ատրճանակս երեք փամփուշտով, և մի ամբողջ հրանոթ, իսկ արկեր ինքդ կճարես...

— Ընկեր լեյտենանտ:

— Ասա, զավակս:

— Ընկեր լեյտենանտ, ինչո՞ւ են բերել մեզ:

Տիգրանն օրորում է գլուխը.

— Այ, այ, ինչ տարօրինակ հարց, դուք, երիտասարդ, եկել եք կռվելու, մի՞թե ձեզ չեն բացատրել:

— Բայց...

— Ոչ մի բայց, պետերը գիտեն, թե ինչ են անում:

— Թույլ տվեք հեռանալ,— ասում է Տիշչենկոն:

Տիգրանը հանկարծ ժպտում է, գրպանից հանում մի ատրճանակ.

— Վերցրու:

Պատանին ուրախանում է.

— Շնորհակալություն, ընկեր լեյտենանտ:

Կուրսանտը հեռանում է սազի նման շորորալով, Տիգրանը նայում է նրա թիկունքին, գլուխն օրորում:

— Ինչո՞ւ են բերում սրանց, փոխանակ զենք ու ռազմամթերք բերելու,— հարցնում եմ ես:

— Մի ժամանակ,— պատասխանում է Տիգրանը,— երեսուներկու թվականին, երբ նորմալով ստացած հացը չէր բավականացնում, հայրս պնդում էր. «Ջուր խմեք, երեխեք, երկու ջուրը մի հաց է»:

— Հետո՞:

— Հետո, խմում էինք, խմում էինք առավոտից երեկո:

— Կշտանո՞ւմ էիք:

— Զէ, պարզապէս ավելի շատ էինք վազում պետքարան:

Շտապ հայտնվում է Սավինը.

— Տեղերո՛ւմ...

Ես ու Տիգրանը վազում ենք դեպի մեր հրանոթը: Տիգրանը նշանառու է, ես՝ լցնող: Մեր կողքին կանգնած են Զիժիկը, Մախմուդովը, Բաումանը...

Սավինը ցույց է տալիս դիմացի բլուրը.

— Հարձակումն այստեղից կլինի, առանց հրամանի ոչ մի կրակ:

Գոգավոր հարթավայրում ամեն ինչ խառնվում է իրար: Մարդիկ հավաքվում են խումբ-խումբ, դիրքեր են բռնում:

Շուրջը հանկարծ խաղաղվում է:

Սավինը կանգնել է թմբի վրա, ձիգ, գլուխը բարձր: Նա սափրվել է նույնիսկ այսօր:

Երկնքով անցնում են գերմանական ուժակոծիչները, գնում հակառակ ափը «մշակելու»:

Պատկերը ծանոթ է: Բլրի հետևից դանդաղ դուրս են սողում տանկերը:

— Հարվածել ուղիղ նշանառությամբ, — կարգադրում է Սավինը:

— Արկ:

Ես լցնում եմ հրանոթը: Ամբողջ ռազմաճակատի ճարճատյունի մեջ Տիգրանը երկար նշան է բռնում:

— Քաշիր, — գոռում եմ ես:

Մեր արկն ընկնում է տանկի առաջ:

— Լավ է, — գոռում է Սավինը:

— Ավելի լավ կարող էր լինել,— ֆշտում է Տիգրանը:

Երրորդը կաշում է տանկին: Բլրի վրա ուրիշ մեքենաներ էլ են ծխում: Գոգավոր հարթության վրա հետևակն աշխուժանում է: Ահա մի հաղթանդամ մարդ կանգնում է հասակով մեկ, նռնակը բարձրացնում: Ես նրա ձայնը չեմ լսում, բայց ամբողջ դաշտն արդեն գոռում է մի կոկորդով:

— Հանուն Հայրենիքի...

Թշնամու գնդացիները հնձում են մարդկանց, բայց լավան արդեն բարձրանում է բլուրն ի վեր:

Տանկերը շուռ են գալիս: Մենք իրար հետևից լցնում ենք հրանոթները:

... Մեր հետևում, ահռելի դղրդյունով, փլչում է փարոսի պատը:

— Վալլա, Վալլա, էստեղ,— լսում եմ Բաումանի ձայնը,— Զիժիկը...

Ուրեմն Զիժիկը նույնպես... Այդպես էլ շքանշանը շատացավ...

— Արկ,— գոռում է Տիգրանը:

— Վերջինն է, Տիգո,— ասում է Զալիբեկն արկն ինձ մեկնելով:

— Վերջինն է, ընկեր կոմիսար:

Սավինը լռում է, հետո խզված ձայնով ասում.

— Հոդ:

— Հոդ,— կրկնում է Տիգրանը:

Մարմնովս սարսուռ է անցնում: Ես եմ լցնողը, ես եմ պարտավոր կատարել սոսկալի հրամանը: Այս հրանոթի վրա երկու աստղ է նկարած, այսօր երրորդը պիտի նկարեին... Բայց էլ երբեք չեն նկարի: Զենքն էլ է մեռնում զինվորի պես, մենակ մնացած քաջ զինվորի...

Հրանոթի տաքացած փողն ինձ է նայում սոսկումից կլորացած աչքի նման: Փողի մեջ ես պարզ նշմարում եմ առերևույթ ակոսները, որ դեղնել են արկերի պղնձե օղակներից, կոկորդս քերվում է, աչքերիս առջև մշուշը խտանում, բայց ես հասցնում եմ բռով հողը նետել հարազատիս սարսափից կլորացած աչքի մեջ...

Տիգրանը քաշում է ձգանը: Վերջին արկը թռչում է թշնամու թիկունքը, հետը տանելով պատռված փողի ծվենները:

Սավինն ասում է.

— Վերցնել հրացանները, գնացինք...

Գնում ենք լուռ, կողք կողքի, գնում ենք միանալու հետևակին:

Արևը մայր է մտնում:

Թշնամու տանկերը գողեգող հեռանում են: Նա գիշերով հարձակվելու համարձակություն չունի... Իսկ մենք... Մենք ինչ ունենք կորցնելու: Ամբողջ ռազմաճակատն, առանց հրամանի, պոկվում է տեղից: Բլուրն անցնում ենք:

Ես վազում եմ բոլորի հետ ու վերջին անգամ տեսնում, թե ինչպես են փախչում սարսափած գերմանացիները: Նրանք մարտը չեն ընդունում, շտապով թողնում են առաջավոր գիծը: Տիգրանը գերմանական ավտոմատ է գտել, սեղմել է փորին ու կողքիցս վազելով կարճ կրակահերթեր է տալիս:

Անհավատալի է... Բայց սա մահամերձ վագրի ոստյունն է: Ոչ ոք չի կարող դիմագրավել ամեհի գազանին, նրա ճանկերը խրվում են թշնամու մարմնի մեջ, ոռնում է՝ իր սրտից կաթող արյունը թշնամու արյանը խառնելով...

Մի ակնթարթ տեսնում եմ երկու բարձրացրած ձեռք, սարսափից աղավաղված մի դեմք: Դրանց տերը դանդաղ նստում է: Ես վազում եմ մոտով ու խզակոթով հարվածում գլխին: Արյան հոտից այլևս չի խառնում սիրտս, բերնումս զզվելի քաղցրահամ չկա:

Փամփուշտները վերջանում են։ Տիգրանը կատաղորեն գետին է զարկում գերմանական ավտոմատը...

Մուխը կոխում է։ Մահամերձ վագրը քարանում է լռության մեջ։

— Խրամատավորվել,— կարգադրում է մեկը։

Հանկարծ լսվում է Զալիբեկի ձայնը.

— Տիգո, Արամ, Պետրո, հե՛յ։

Մենք դեպի ձայնն ենք գնում։

Զալիբեկն անճոռնի պպզել է ինչ-որ քարի առաջ։

Մոտենում ենք։

— Կոմս,— ասում է Տիգրանը։

— Սուս, կոմիսարը խփվեց։

Սավինը պառկած է մեջքին։

— Օգնիր, էստեղ մոտիկ փոս կա,— ասում է Սիզիխը Տիգրանին։

Տանկային կտրվածք է, մի կողմից պատը քանդված։ Սիզիխն ու Տիգրանը կոմիսարին պառկեցնում են, Զալիբեկը լուցկի է վառում։

— Ընկեր կոմիսար,— մեղմ ասում է Տիգրանը,— ընկեր կոմիսար...

— Բաղմանյան։

— Մենք ենք, ընկեր կոմիսար, Սիզիխը, Թառայանը, Ծատուրյանը...

— Լուցկի վառեք, դեմքներդ տեսնեմ,— մրմնջում է Սավինը։

Զալիբեկը լուցկի է վառում։

Սավինի աչքերում սառել է սոսկալի խաղաղությունը։

— Փորից,— ասում է մեղավորի նման,— մի շարշարվեք, մեկ է...

— Ինչ եք ասում, ընկեր կոմիսար, մենք ձեզ մեծ երկիր կուղարկենք,— հուսադրում է Սիզիխը:

— Գրպանումս փաստաթղթերս են, հասցես, աղջիկս լենինգրադում է...

Սավինի ձայնը գնալով նվազում է.

— Գրեցեք...

Զալիբեկն իրար հետևից լուցկի է վառում: Սիզիխը բացում է կոմիսարի կուրծքը և նույն վայրկյանին սարսափած փակում:

— Փրկեցեք ձեզ,— նվաղուն ասում է Սավինը,— Բաղմանյան, Արշավիր Բաղմանյան...

Նրա շուրթերին կարմիր է երևում, նա տնքում է վերջին անգամ ու...

— Հանգցրու լուցկին,— գոռում է Տիգրանը Զալիբեկի վրա:

Ես ուզում եմ լաց լինել ու հանկարծ զգում եմ, որ արցունք չկա: Ակամա հանում եմ գլխարկս: Սիզիխն ասում է ծանոթ բառը.

— Բատյա՛, բատյա՛...

* * *

Գիշերը կմնանք տանկային կտրվածքում: Առավոտյան հարմար խրամատ կգտնենք կոմիսարի համար... Հետո... Ի՞նչ կլինի հետո...

Զորսով պառկում ենք իրար կողքի: Լռում ենք: Գիշերը խաղաղ է, մութ, միայն հեռվից լսվում է զայրացած ծովի շառաչը...

Լուսադեմին ելնում ենք անքնությունից ուռած աչքերով: Սիզիխն ու Տիգրանը կռանում են Սավինին բարձրացնելու...

Նույն ժամանակ խրամատի եզրին հայտնվում են գերմանացի ավտոմատավորները.

— Քոմ:

Սիգիխն ու Տիգրանը կանգնում են շանթահար: Զալիբեկն ատրճանակը տանում է դեպի գլխի վիրակապը:

— Զալիբեկ,— գոռում եմ խզված ձայնով:

Մի ոստյունով Տիգրանը հասնում է Զալիբեկին, նրա հարվածով ատրճանակը մի կողմ է թռչում:

— Դեռ կհասցնենք մեռնել,— զարմանալի հանդարտ ասում է Տիգրանը...

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

1

Ծանոթ ճանապարհներին ցեխն արդեն չորացել է: Այժմ փոշին բարձրանում է ամպի նման: Հազարավոր ու հազարավոր հոգնած ոտքեր տրորում են հոգնած ճանապարհը: Շարքը գնալով խտանում է: Առանց զենքի ու առանց տարբերանշանների մարդիկ փոխվել են միանգամից: Բայց գուցե ամենևին էլ դրանից չէ. գունատ դեմքերին, հանգած աչքերի մեջ սառել է ամոթը, հուսահատությունը, տրտմությունը: Սուտ է, թե ընկերովի մահը հարսանիք է, ասենք գուցե և սուտ չէ: Ընկերովի գերությունը, համենայն դեպս, հարսանիք չէ:

Շարքի առջևից, կողքերից ու հետևից քայլում են գերմանացիները, քայլում են դանդաղ, թվում է, թալանած ժամացույցների, մանր-մունր «գանձերի» ծանրությունից: Նրանք ձայն են տալիս իրար, ծիծաղում, միմյանց հյուրասիրում թերմոսները լցրած սուրճով, տեղնուտեղը փոխանակում ռուսական ժամացույցները: Ձայները կոկորդային են, խզված, ձայներն անգամ տարբերվում են մեր ձայներից:

Ասենք մեզանից ոչ ոք չի խոսում: Ես, Սիգիսմունդ, Տիգրանն ու Զալիբեկը քայլում ենք կողք-կողքի: Գերմանացիք գերիների շարքը տանում են ծովափով: Այստեղ՝ ափին, ավազի վրա, ջրի մեջ, ամենուրեք տասնյակներով պառկած են անթաղ դիակները: Նավահանգստում ջրից բարձրացել է բեռնանավի հսկայական ցռուկը, մարդկանցով լի բեռնանավը խորտակվել է երեկ երեկոյան թշնամու ումբից: Հուզված ջրերն անընդհատ

հարվածում են նավին, նավը ճռնչում է, մի տախտակ կախվել է ջրի վրա, նոր ալիքը նրան կպոկի, կտանի...

Վերջին ալիքը արդեն տանում է մեզ: Շարքի հետևից ստեպ-ստեպ կրակոցներ են լսվում: Գերմանացի ուղեկցողները երկու ծիծաղի արանքում գնդակահարում են ետ մնացող վիրավորներին...

Զալիբեկի վիրակապը կրկին խոնավանում է, վերքից արյուն է գալիս: Տիգրանը թևը գցում է Զալիբեկի թևի տակ:

— Բաց թող, Տիգո,— մեղմ ասում է Զալիբեկը:

— Հո չե՞ս հոգնել:

— Չէ:

— Տես, հա...

— Է՛հ,— հառաչում է Զալիբեկը,— խայտառակ եղանք...

Տիգրանը լռում է: Ես անհամբեր սպասում եմ նրա պատասխանին: Չգիտեմ ինչու, ինձ շատ է հետաքրքրում Տիգրանի կարծիքը մեր վիճակի մասին: Բայց նա լռում է, միայն ուշադիր նայում է ոտքերի տակ, որ ճամփին ընկած դիակները շտրորի:

— Երանի սրանց,— ասում է Զալիբեկը:

Տիգրանը լռում է:

— Երանի մենք էլ սպանվեինք:

Տիգրանը լռում է:

— Հիմա ոչ ցավ կլիներ, ոչ ամոթ...

Տիգրանը լռում է:

— Տիգո:

— Ցավը կա,— վերջապես համաձայնում է Տիգրանը:

Մինչև երեկո գնում ենք լուռ։ Մտքերի մեջ խորասուզված Տիգրանն այլևս չի խոսում։ Սիգիխը նրա հետ փոխել է տեղը, այժմ նա է օգնում վիրավոր, թուլացած Զալիբեկին։

Երեկոյան, մայրամուտից առաջ, գերիների շարքը հրաման է ստանում դուրս գալ ճանապարհից, տեղավորվել բաց դաշտում։ Գերմանացի ուղեկիցները ճամբարի շուրջը խարույկներ են վառում տաքանալու ու ճամբարը լուսավորելու համար։ Մենք չորսով տեղավորվում ենք խմբի կենտրոնում։ Որտեղից-որտեղ, Տիգրանը հանում է երկու չոր պաքսիմատ, կիսում ու կես-կես մեկնում յուրաքանչյուրիս։

— Ճաշակեցեք, ազնիվ պարոններ, խմորեղենը միշտ էլ բարձր է գնահատվել։

Զալիբեկը մռայլ հրաժարվում է։

— Կեր,— խիստ ասում է Տիգրանը,— եթե կյանքից այդքան ձանձրացել ես, առավոտյան դուրս կգաս շարքից, մի գնդակը յոթ կոպեկ արժե, կարծում եմ հեռ¹ ֆրիցը այդքանը չի խնայի Ապարանի կյուրֆյուրստի համար։

Զալիբեկը վերցնում է պաքսիմատը։

Շարքի միջով մեկը սողում է դեպի մեզ։ Դեմքը չենք տեսնում, բայց ուները ծանոթ են։ Հասնում է, բարձրացնում գլուխը, կիսախավարում ճանաչում ենք. Մախմուդովն է.

— Ալի՞։

Նա այդպես էլ ոռուներեն չսովորեց ու չգիտես ինչու մտածում է, թե ես, Տիգրանն ու Զալիբեկը ադրբեջաներեն գիտենք։ Իր լեզվով ինչ-որ բան է շնչում, մեկնել է հակազազի տոպրակը։

— Մենք,— ոռուներեն ասում է Տիգրանը,— Ալի Մուրթուզովիչ, ձեր լեզուն հասկանալու պատիվը չունենք, թեև ուրախ ենք, որ փրկվել եք ջհանդամից...

Բայց ոչ մի լեզու էլ հարկավոր չէ բարեկամին հասկանալու համար։ Ալին մղկտալով հիշում է Ջիժիկին, Ալին մեզ համար ուտելիք է բերել, Ալին հասկացնում է, որ մեր գնդից ինքը տեսել է տասնմեկ հոգի շարքի մեջ։ Ալին ներողություն է խնդրում, որ հիմա հեռանալու է, քանի որ գտել է համերկրացիներին, քանի որ նրանց հետ հեշտ է Ալի Մախմուդովի համար.

— Վա՛խ, վա՛խ,— հառաչում է սրտի խորքից,— սովսեմ պլոխո...

— Գնա,— ասում է Տիգրանը,— պինդ կացեք, դեռ ամեն ինչ չի պրծել։

Ալին հասկանում է, երախտագիտությամբ լի աչքերով նայում է Տիգրանին, ներողություն է խնդրում, որ հակագազի տոպրակում քիչ է ուտելիքը ու խոնավ աչքերով սողում է հեռու։

Նրա գնալուց հետո մենք երկար ժամանակ լռում ենք, հետո Սիզիխն ասում է զգացված.

— Իսկ մենք նրան չէինք էլ նկատում։

Գիշերը սև ձյութի նման խտանում է։ Խարույկներն այլևս չեն կարող ճեղքել խավարը։ Երկրի վրա կախված ամպերից խոնավ գուլ է գալիս։ Ավագ լեյտենանտ Սիզիխի մարտկոցի սպայական կազմը դառնում է խիտ կծիկ։ Քնելուց առաջ Ջալիբեկն ասում է.

— Ի՞նչ կլինի հետո, Տիգրան։

— Մինչև մեռնելը վտանգ չկա, կոմս,— թախծոտ հուսադրում է Տիգրանը։

Ճամբարը խաղաղվում է, միայն գերմանացի պահակներն են օտար լեզվով ծիծաղում մարող խարույկների մոտ...

2

Օրերով քայլել ենք ծանոթ ու անծանոթ ճանապարհներով։ Չիստոպոլցեում տեսանք Եվգենի Կրամերի գերեզմանը, Տուլումչակում հրաժեշտ տվինք սղոցաձև պատին։ Հետո Ապակ,

Ջանկոյ, Ապակ-Ջանկոյ, Իսլամ-Թերեք... Հետո ուկրաինական հողը՝
ամառնամուտի փարթամ կանաչով...

Շարքը մեծ է, գերիների բազմությունը՝ հոծ, թեև ամեն օր մի
քանի տասնյակ վիրավոր ու հյուծված մարդ պառկում է մեջքի
վրա՝ ճանապարհի եզրին:

Մի քանի օր առաջ ծովափին տեղի ունեցած արյունոտ ջարդից
հետո տարօրինակ է երկնքի անաղարտ խաղաղությունը: Ծաղկուն
մարգագետինների զմրուխտ կանաչը ծաղրում է մեզ: Կյանքը
շարունակվում է, մինչդեռ մեզ համար ինչ-որ տեղ վերջացել
է հորիզոնը, մեր շուրթերից վերջին անեծքներն իսկ չքացել են...

Իհարկե, կան և ուրիշները, բայց ինձ թվում է, թե հազարավոր
գերիների մեջ Տիգրանը միակն է, որ ինչ-որ պահեստից կենսական
հյուլներ է հանել ու դրանք ծախսում է հարևանների համար: Մեր
շուրջը շարքը գնալով խտանում է, մարդիկ, մեղուների պարսի
նման, շրջապատում են Տիգրանին, ընկերս հիմա բամբակի
կնգուղի մեջ թաքնված հունդի նման է, բոլորը նրանից են առնում
սնունդը, նրա մոտ մոռանում են ահավորը, շարժվող ստվերներից
կրկին մտածող էակներ են դառնում:

— Ո՛չ, հարգելի հասարակություն,— ասում է նա,— այս մի երկու
գերմանացուն սպանել միտք չունի: Դա, իհարկե, դժվար չէ, մենք
թվով հարյուրապատիկ գերազանցում ենք նրանց: Բայց դրանից
հետո,— դիմում է Զալիբեկին,— ի՞նչ կլինի դրանից հետո, կոմս:

— Հը՞:

— Ի՞նչ կլինի, եթե սպանենք պահակներին:

— Եսիմ:

— Իմաստուն պատասխան,— հաստատում է Տիգրանը,—
դրանից հետո կլինի եսիմ, որ մարդկային լեզվով նշանակում
է սատանան գիտի... Կոմսը միշտ էլ աչքի է ընկել իր արտակարգ
խորաթափանցությամբ:

— Ի՞նչ ես առաջարկում,— ջղային կտրում է մի կարճահասակ մարդ:

— Ներեցեք,— ասում է Տիգրանը,— ձեզ ճանաչելու պատիվը չունեմ:

— Նու, շարքային Դրոզդ:

— Այդպես, շարքային Դրոզդ, առաջարկում եմ հանգիստ թողնել օտարալեզու պարոններին:

— Էսպես էլ գնանք, էլի:

— Պատուիր հրավիրատոմսը:

— Ի՞նչ հրավիրատոմս:

— Բանկետի հրավիրատոմսը, որ ուղարկել է գերմանական հրամանատարությունը:

— Ի՞նչ հրավիրատոմս, շան որդի, ինձ վերցրին ծովափին, վիրավոր...

— Ձեմ կասկածում, Դրոզդ,— մեղմանում է Տիգրանը,— չեմ կասկածում, մեզ էլ վերցրին տանկային կտրվածքում, սպանված կոմիսարի կողքին: Իսկ գիտե՞ս, թե ինչ մարդ էր իմ կոմիսարը...

— Թքած... Թքած բոլոր հրամանատարների վրա՝ մեծից մինչև փոքրը...— հանկարծ գոռում է Դրոզդը:

Տիգրանը լռում է, հետո ասում հատ-հատ.

— Հերիք չի անի, շարքային Դրոզդ, թուքդ հերիք չի անի, բարեկամս, մեծերը չգիտեմ, փոքրերն այստեղ շատ են...

— Ես...

— Հասկանում եմ,— մեղմ շարունակում է Տիգրանը,— բոլորիս մեջ էլ թքելու ցանկությունը շատացել է, բարեհաճեցեք կռանալ, այս կանաչը ուտելի է:— Տիգրանը ոտքի տակից պոկում է մի փարթամ սինձ ու մեկնում Դրոզդին.— Ճաշակեցեք, մեր

հանդերում ոչխարներից բացի սինձն ուտում են նաև մարդիկ, հովիվները...

Շփոթված Դրոզդն առնում է սինձը, կոխում բերանը, իսկ Տիգրանը շարունակում է դանդաղ.

— Թքելու ցանկությունը շատացել է, քանի որ ամեն մեկս մեղավոր ենք որոնում, մինչդեռ ինքներս...

— Ի՞նչ ինքներս,— կրկին տաքանում է Դրոզդը,— ես ի՞նչ մեղք ունեմ, որ երկնքում ոչ մի սովետական ինքնաթիռ չկար:

— Չկար,— համաձայնում է Տիգրանը,— գետնի վրա էլ ռազմամթերք չունեինք:

— Բա էլ ինչ ես սկսել:

— Չեմ սկսել, թանկագին շարքային Դրոզդ, չեմ սկսել, միայն ասում եմ սանձիր զայրույթդ, պետք կգա, երբ ազատվենք գերությունից:

— Ե՞րբ կազատվենք:

— Այ, էստեղ հաղթեցիր,— հառաչում է Տիգրանը,— չգիտեմ, Դրոզդ, թեև հրամանատար եմ և ոչ շարքային, թեև դու թքում ես ինձ վրա, քանի որ ես հրամանատար եմ... Ես դրա համար չեմ նեղանում, թքիր, եթե դա քեզ սրտի հանգստություն կտա... Բայց եթե,— Տիգրանը հանկարծ շառագունում է,— եթե մեկ էլ փորձես թքել իմ սպանված ընկերոջ վրա, ես քեզ սուս ու փուս կխեղդեմ, թանկագին շարքային Դրոզդ, կխեղդեմ թեկուզ դրանից հետո հարկավոր լինի մինչև կյանքիս վերջը մոմ վառել հոգու փրկության համար...

— Ես...

— Գնա,— կտրում է Տիգրանը,— ինձ ավելի խելոք զրուցակից է հարկավոր:

Ճանապարհի եզրերին երևում են հատ ու կենտ կանայք։ Դա նշանակում է, թե մոտ է հերթական գյուղը, որի միջով գերմանացիները կտանեն մեզ, հպարտ իրենց հաղթանակի համար և կուշտ՝ թալանածով։

Կանայք արդեն սովորել են նրանց ու պատերազմին։ Կանանց համար նորությունը մեր շարքն է, որ գալարվում է փոշոտ ամպի մեջ։ Նայում են սառած, ամոթահար, թախծոտ աչքերով, նայում են երկար, մինչև անցնում է շարքը, մինչև դեղին փոշին ներկում է ճերմակող մազերը...

Հերթական գյուղին չհասած, հանկարծ հրաման ենք ստանում դուրս գալ ճանապարհից, պատրաստվել գիշերելու։ Տարօրինակ է, արևը դեռ նոր է թեքվել, սովորաբար գնում ենք մինչև մայրամուտ։

Ես, Սիգիսմունդ, Տիգրանն ու Զալիբեկը հոգնած նստում ենք ճանապարհի եզրին, կարճ կանաչի վրա։ Մեր կողքին հանկարծ հայտնվում է շարքային Դրոզդը.

— Թույլ կտա՛ք, ընկեր լեյտենանտ։

Տիգրանը հետաքրքրված նայում է նրան.

— Նստեցեք, շարքային Դրոզդ։

Կարճիկը տնքալով նստում է.

— Հիմարություններ դուրս տվի։

Տիգրանը լռում է։

— Ներեցեք, ընկեր լեյտենանտ։

Տիգրանը լռում է։

— Ես հասկանում եմ, որ հիմարություններ ասացի։

— Զարժի, Դրոզդ, բոլորս էլ դուրս ենք եկել շարքից։

Կարճիկը հանկարծ լաց է լինում.

— Ես հասկանում եմ, ինչ մեղք ունի այստեղ կոմիսարը...

Պահակներից մեկը հայտնվում է մեր առաջ.

— Կանգնել:

Կանգնում ենք:

— Մարուսյան ճաշ տա,— ուսերեն ասում է նա,— մենք այնքան բարի, որ համաձայնել, Մարուսյան ճաշ տա բոլորին:

Դա մեր առաջին շփումն է բնակչության հետ: Գերմանացու համար բոլոր սովետական կանայք, մեծ թե փոքր, ուս թե ուկրաինացի, հայ թե ուզբեկ, Մարուսյա են:

Գերմանացիները մեզ շարք են կանգնեցնում: Նորից շարժվում ենք առաջ: Անցնում ենք մի փոքրիկ բլուր ու բլրի հետևը զարմանքից քարանում:

Կանաչ դաշտի մեջ ծխում են թիթեղե հսկայական կիսատակառները: Դրանց շուրջը վիտում են «մարուսյաները», ուկրաինացի կանայք: Հեռվում երևում են երկու լծասարք: Սալերից մեկի վրա կանաչին են տալիս սոխի կապուկները, մյուսի վրա մի փոքրիկ տղա է նստած՝ ձեռքին հսկայական թիթեղե բաժակ: Տուուզ տակառը ծորակ ունի:

Գերմանացիները պոստեր են գրավում: Մենք չորս-չորս մոտենում ենք ծխացող կիսատակառներին: «Մարուսյան» շորվան մեծ շերեփով լցնում է զինվորական կաթսայիկի մեջ ու ամեն մեկին ասում նույն անհասցե կշտամբանքը.

— Գետինն էլ չեն մտնում:

Մարդիկ գլխակախ տանում են շորվան, ծարավները տղայից ջուր են ստանում, մի ուրիշ «Մարուսյա» բաժանում է սոխի կապուկները:

Տիգրանը մոտենում է ճաշ բաժանող կնոջը:

— Գետինն էլ չեն մտնում,— շերեփը բարձրացնելով ասում է սա:

— Ճիշտ է, քույրիկ,— պատասխանում է Տիգրանը:

Կինը բարձրացնում է գլուխը: Դեմքը երիտասարդ չէ, կնճիռներով ակոսված, ալեխառն մազերից ծորում է քրտինքը:

— Ինչն է ճիշտ,— հանկարծ լաց է լինում կինը,— ով գիտի, իմ տղան էլ...

— Գնա, գնա,— կարգադրում է Ֆաշիստ գերմանացին:

Արարողությունը տեւում է մինչև մայրամուտ: Զուրը, ճաշը, սոխը վերջանում են: Կանայք հավաքում են կաթսաները, դարսում սալի վրա: Գյուղի միակ տղամարդը՝ տասը տարեկան տղան, միայնակ քշում, տանում է սալերը: Մենք չորսով նստում ենք մեր մի կաթսայիկ ճաշն ու մի կապ սոխն ուտելու...

Կանայք չեն հեռանում: Ճամբարի շուրջը վառվող խարույկների առաջ գերմանացի հսկիչները ծծում են կաշառք ստացած տնական օղին. «Մարուսյան» սիրաշահում է նրանց՝ տասհազարանոց շարքի մեջ իր Իվանին որոնելու...

Նրա Իվանն, իհարկե, այստեղ չէ: Նա ինքն է խոստովանում, որ իր որդին կռվում է Լենինգրադի ճակատում, մինչև գերմանացիների գալը նա որդուց նամակներ է ստացել: Բայց դա ինչ նշանակություն ունի «Մարուսյայի» համար, նա սիրաշահում է գերմանացուն շարքային Դրոզդի կողքին մի քանի րոպե նստելու նպատակով:

— Որտեղի՞ց ես:

— Տամբովից եմ, մայրիկ:

— Ի՞նչ ունես:

— Բան չունեմ, ծնողներս մեռան:

— Վայ, խեղճ որբուկս...

Ծերացած «Մարուսյան» տամբովցի Իվանի համար գաղտնագրականից մի կտոր խոզի ճարպ է հանում.

— Շատ չկար,— մեղավոր դիմում է մեզ:

Լռում ենք: Պատասխանելու կարիք չկա: Մեզ հավատացնելու համար կարիք չկա, որ այս գեղջկուհին երգվի: Մենք առանց այն էլ գիտենք, որ շնախատեսված հյուրասիրությունից հետո գյուղը մի քանի ամիս կիսաքաղց է ապրելու:

Գերմանացիներն արդեն տնական օղիով լիքը լցրել են թերմոսները՝ նախօրոք դրանց միջից թափելով գարու սուրճը: «Մարուսյաները» նրանց սիրաշահելու համար էլ ոչինչ չունեն, դրա համար էլ նրանք քշում էին «մարուսյաներին»:

Գնալուց առաջ գեղջկուհին ասում է Դրոզդին.

— Հաղթանակից հետո ինձ մոտ արի, կպսակեմ:

Հեռանում է:

— Լավ ասաց, հաղթանակից հետո,— նկատում է Սիզիխը:

Տիգրանն զգացված ասում է.

— Ձե, պարոնայք, իվաններին ծեծել հնարավոր է, բայց մարուսյաներին ու իվաններին հաղթել անկարելի է, հեռ ֆելդֆեբելը միայն այս հարցում է սխալվել:

Դրոզդը չի կերել խոզի ճարպը, թիթեղի կտորով մասերի է բաժանում, լուռ շարում է գետնին:

— Եթե թույլ տաք,— կմկմում է նա,— եթե թույլ տաք, ընկեր լեյտենանտ, ես... ես թողեք գամ ձեզ հետ... Իսկ ճարպը հինգ կտոր է, ընկեր լեյտենանտ...

Զալիբեկը տարակուսած նայում է կարճլիկ զինվորին, Սիզիխի աչքերը ժպտում են, Տիգրանն ասում է մեղմ.

— Ես այդպես էլ գիտեի, դու բարի տղա ես Դրոզդ, այդպես բարի լինում են միայն իմ նման լողլողներն ու քեզ նման կարճլիկները... Իսկ հիմա ճարպը պահիր:

— Ես ամբողջ սրտով, ընկեր լեյտենանտ:

Տիգրանը կարգադրում է.

— Շարքային Դրոզդ, դուք նշանակվում եք ջոկատի պահեստապետ, պահեցեք ջոկատի ճարպը վաղվա համար:

— Լսում եմ,— ասում է ուրախացած Դրոզդը:

Ճարպն անհետանում է հակազազի դատարկ տոպրակում: Ավագ լեյտենանտ Սիզիխի մարտկոցի խայտաբղետ կծիկի մեջ մի կարճ թել է ավելանում: Եվ այն բանից, որ այդ թելը շարքային է, չի փոխվում ոչինչ: Նրան կպած Զալիբեկը քնելուց առաջ ասում է.

— Դու, ախպեր Դրոզդ, հայերեն մի բառ, համենայն դեպս, պիտի սովորես, դա «ջան» բառն է, որ ռուսերեն նշանակում է...

Ես այլևս չեմ լսում Զալիբեկի բացատրությունը:

Աջ կողմում, մթության մեջ, լսվում է շների կաղկանձ. այնտեղ գյուղն է, ուկրաինական «մարուսյաների» ցավից սառած գյուղը, որտեղ հաղթանակից հետո պիտի հայտնվի շարքային Դրոզդը՝ ամուսնանալու...

3

Նրանց ձանձրացրել է մեր շարքի հետ օրական երեսուն կիլոմետր քարշ գալը: Մի տեղ գնացք են նստեցնում, լուսադեմին հասնում ենք Խերսոն:

Կայարանից տանում են շարքով: Փողոցները դատարկ են, բայց տների դռների առաջ ջրով լի տակառներ են դրված: Ըստ երևույթին գերմանացի հսկիչները սովորել են դրանց: Զեի համար անհասկանալի լեզվով գոռգոռում են, բայց չեն արգելում խմել: Հագեցնում ենք ծարավն ու շուրջը նայում: Տների պատուհանները փակ են, վարագույրներն իջեցրած, սակայն ուշադիր աչքը, վարագույրների հետևը, տասնյակ ծիկրակող աչք կնկատի: Խերսոնը քնած չէ, ինչպես քնած չէին այն բոլոր գյուղերն ու քաղաքները, որոնցով անցել է մեր ամոթահար շարքը:

Խերսոնը կանաչ քաղաք է, պարտեզներում կորած սպիտակ տներով, գեղեցիկ է, ինչպես ամբողջ Ուկրաինան: Փողոցի ծայրից երևում է խաղաղ Դնեպրը, որ հանդարտ թավալում է պղտոր ջրերը՝ «ցավին անտեղյակ, դավին անտարբեր»: Դրա ափին է կանգնած վեցհարկանի մռայլ շենքը, որ հապճեպ շրջափակել են փշալարերով:

Դարպասների առաջ շարքը կանգնեցնում են, հաշվում, ապա հանձնում մեկ-մեկ: Այստեղ առաջին անգամ տեսնում ենք հայրենիքի դավաճանին՝ պոլիցեականին: Դա մի բարձրահասակ, շատ բարձրահասակ, հաղթանդամ մարդ է: Նա մի ամբողջ գլխով երկար է Տիգրանից ու Սիզիֆից: Մեզանից տարբերվում է ամեն ինչով: Ճակատին թափված մազերը չեն քողարկում մուկ ու մանր աչքերի դաժանությունը: Գերմանական տարբերանշաններով կիսագրատը կիպ գրկել է ուսերը, կուրծքը ելնում, բարձրանում է հզոր փուքսի նման, պոլիցեականը հոգնել է «ծանր աշխատանքից», թեև հազվագյուտ մարդ կտեսնես, որ այդքան կապված լինի իր աշխատանքի հետ, որքան այս սափրված բանդիտը: Նա հաշվում է դարպասից ներս մտնող գերիներին, բայց հաշվում է յուրովի: Ամեն անգամ, երբ հերթական զոհն անցնում է նրա առջևից, նա բարձրացնում է ռետինե մահակը և թվահամարը գոռալով հարվածում գերու գլխին: Եթե գերին չի դիմանում, երկու ուրիշ պոլիցեական մի կողմ են քարշ տալիս նրան, որ շարքը կանգ չառնի, որ հսկան «աշխատի» անխափան:

Բանտի բակում ու սև շենքի հարյուրավոր խցերում ասեղ գցելու տեղ չկա, մենք առաջին եկվորները չենք, սա սովետական գերիների հիմնական հավաքատեղիներից մեկն է:

Առաջին բանը, որ իմանում ենք մեզանից առաջ եկածներից, հսկայի անունն է՝ «դյադյա Վանյա»: Դրան ճանաչողներ կան, շրջակա գյուղերից է, պատերազմից առաջ հայտնի է եղել քրեական աշխարհում նույն անունով, բանտարկված է եղել, պատերազմի նախօրյակին սպանել է բանտի օրապահին, փախել:

Հետո կրկին հայտնվել է գերմանական գումակի հետ ու նշանակվել Խերսոնի բանտի գլխավոր հսկիչ:

Մարդիկ խուժ-խուժ նստած են գարշահոտ գետնին: Փշալարերին ավելի մոտ, տախտակե շինություն առաջ, աշխույժ իրարանցում է, ել ու մուտ:

Հներից մեկը պատասխանում է Սիգիսի շտված հարցին.

— Արյունալուծ է: Մեռնում ենք տասնյակներով:

Բանտի սև պատին սպիտակ յուղաներկով ոռոտերեն գրված է ահռելի մակագրությունը. «Մարդակերության համար գնդակահարություն»:

— Դեպքեր եղե՞լ են,— սոսկումով հարցնում է Սիգիսը «հին» գերուն:

— Չեն եղել, ձեռ են առնում մեզ:

Տիգրանն ու Դրոզդը ուշքի են բերում Զալիբեկին, դյադյա վանյայի հարվածից կրկին բացվել է Զալիբեկի գլխի վերքը: Տիգրանը փաթաթում է կեղտոտ վիրակապը Զալիբեկին հուսադրելով: Ես չեմ լսում նրա բառերը, բայց ինձ կատաղեցնում է նույնիսկ նրա շուրթերի շարժումը, երևի էլի սրամտում է, մտածում եմ ես, պատրաստ զայրույթս թափելու ընկերոջս գլխին: Ի՞նչ իրավունքով Տիգրանը խանգարեց Զալիբեկի ինքնասպանությունը: Եվ, առհասարակ, ի՞նչ ենք քարշ գալիս այս պղծված հողագնդի վրա, որտեղ դյադյա վանյաներ կան, ինչո՞ւ, ո՞րն է նպատակը: Արդյոք թուլամորթությունը չէ՞, որ ոսկեզօծել ենք հետագայում ապրելու, գործելու, մարդ դառնալու կեղծ ու պատիր խոսքով: Ես ստորացած եմ զգում ինձ համար, Տիգրանի, այս հազարավոր ու հազարավոր սովերների համար, որ տասնյակներով մեռնում են աչքիս առաջ, պետքարանի ճանապարհին...

Աստիճանաբար ձևակերպվում է որոշումը: Կգնամ դեպի դարպասը, որքան էլ հոգնած եմ, կարող եմ մեռնող մարդկանց միջով անցնել հիսուն քայլ... Կգնամ, հետևից հանկարծ կթռչեմ այդ քրեական հսկայի վրա, վար կգլորեմ, ատամներով կկաշեմ կոկորդին, իհարկե, չեմ հասցնի խեղդել, բայց սպանվել կհասցնեմ, մեկը կկրակի վրաս, ու տառապանքը միանգամից կվերջանա: Բռունցքներս կծկվում են, ոտքերիս մկանները լարվում, ես գլխի էլ չեմ ընկնում, որ արդեն սկսել եմ իրագործել խելագար որոշումս, մինչդեռ մեկը հանկարծ բռնում է ուսերս, Տիգրանն է.

— Ո՛ւր:

— Հեռու,— գոռում եմ նրա վրա,— հեռու, սրիկա, վախկոտ...

Որտեղից նրան այդքան ուժ: Ինձ քարշ է տալիս դատարկ տոպրակի նման, մինչդեռ ես վերջին ուժերս եմ ծախսում նրա վրա հարվածներ տեղալու համար.

— Թող, շան որդի...

Տիգրանն ինձ թափով հրում է գետին, ինքը պառկում վրաս: Նույն ակնթարթին կրակոցներ են լսվում, գնդակներն անցնում են մեր վրայով, ինչ-որ տեղ մեկը մահամերձ հայհոյում է.

— Խփեցին, ես դրանց...

Տիգրանը դեռ ինձ սեղմում է հողին, հոգնած տնքում է: Սիգիլան ասում է.

— Թառալյան, թող հիմարությունը, գիշերը կփորձենք փախչել, եթե չհաջողվի, կսպանվենք, դա միանգամայն հնարավոր է:

Դրողդը մի կտոր ճարպ է մեկնում.

— Կեր:

... Բանտի դարպասի առաջ կանգնած դյադյա Վանյան գոռում է ճամբարով մեկ.

— Նորերը շարք կանգնեն պետքարանի կողմը, ես ձեր...

Մենք ջոկվում ենք «հներից»: Մի գերմանացի սպայի հետ քրեական տիպն անցնում է երկար շարքի առջևով:

— Հանել շորերը, հաշվում եմ մինչև տասը, մեկ, երկու, երեք...

Մենք արագ մերկանում ենք: Գերմանացի զինվորներն ու պոլիցեականները մի ակնթարթում տանում են մեր շորերը: Գերմանացի սպան, դյադյա Վանյայի հետ, կրկին անցնում է շարքի առջևով, զննում մարդկանց:

— Հետևի շարքերից ջուղներն առաջ գան,— լսվում է հսկայի կոհնչը:

Ու շարքից հանում են մարդկանց: Ես սարսափած աչքերով նայում եմ դուրս քաշված կմախքներին: Ոտքերի ձկնամսերի տեղ կախվել է թորշոմած շեկ կաշին, ուսագլուխները, թիակները դուրս են ցցվել, թվում է մաշկը պատռվելու է հիմա...

Շատ են, թիվը հարյուրների է հասնում: Լուռ են, ձանձրացած, անտարբեր, միայն ինչ-որ տեղ, կոտրտված ուսերենը մայրենի լեզվին խառնելով, պաղատում է մի ադրբեջանցի.

— Ես, պաժալուստա, ադրբեջանցի եմ, ախր մեզ մոտ էլ են թլպատում, ես հրեա չեմ, ախր...

Ֆաշիստ սպան զարմացած նայում է դիմադրողին, դյադյա Վանյան բարձրացնում է մահակը.

— Մի զիբիլ է,— կռնչում է ժպտալով:

Մահակը երկու անգամ իջնում է ադրբեջանցու գլխին: Սա անձայն տապալվում է, գերմանացի սպան հանում է ատրճանակը...

Հետո մեզ ինչ-որ լաթեր են տալիս: Գերմանացի սպան զինվորներ է կանչում, Դյադյա Վանյան հեռանում է հոգնած, ճակատի քրտինքը սրբելով: Գերմանացի զինվորները հրելով տանում են հրեաներին, դուրս բերում դարպասից: Հինգ ըոպե անց

լավում է գնդացրի ճարճատյուն, «հներից» մեկը մեռելաձայն բացատրում է.

— Հեռու չեն տանում: Փոսը Դնեպրի ափին է:

Նույն ժամանակ դարպասները բացվում են, գերիների մեջ են խրվում մի մարդատար ու երկու բեռնատար մեքենա: Բեռնատարներից դուրս են թափվում թուխ, կանաչազգեստ զինվորներ, մարդատարից դուրս են գալիս սպաները: Մի ժամ հետո բանտի դարպասի առաջ կրկին հայտնվում է դյադյա Վանյան.

— Ուկրաինացիները մի կողմ, շան որդիք, ուկրաինացիներին հանձնում ենք ումին դաշնակիցներին:

Մենք միմյանց ենք նայում: Սիզիխը հարցնում է Տիգրանին.

— Նո՛ւ:

— Գնանք,— ասում է Տիգրանը:

— Բայց մենք...

— Գնանք, մեկ է, այստեղ դիմանալ հնարավոր չէ:

Ավագ լեյտենանտ Սիզիխի, Դրոզդով համալրված, մարտկոցը մի ակնթարթում դառնում է ուկրաինացի: Մեր միջի միակ ուկրաինացին՝ Դրոզդը, համարյա թե, ուկրաիներեն չգիտի, էլ չեմ ասում մյուսներիս մասին: Բայց դա հիմա կարևոր չէ, գուցե լավ է նույնիսկ: Դե, սուտը կբացվի, տեղն ու տեղը կգնդակահարեն ու ամեն ինչ կվերջանա:

Չաղ, ծերացող մարդը ժպտում է փայտե բարաքի առաջ: Նրա կողքին կանգնած գերմանացի սպան անսքող արհամարհանքով նրան է նայում ու ձեռքի փայտիկով հարվածում երկարաճիտ կոշիկներին: Երեկոն մոտենում է, իսկ սպան այստեղ գիշերելու ոչ մի ախորժակ չունի.

Չաղլիկը հարցնում է ամեն մեկին.

— Դու ուկրաինացի՞:

— Ուկրաինացի:

— Պլուգա՞ր²:

— Պլուգար:

— Հաջորդը:

Զաղլիկը ժպտում է, իրենց ուկրաինացի հայտարարած վեց հազար գերիները անցնում են նրա առջևով և դուր են գալիս նրան: Նա ջանադիր կատարում է իր պարտականությունը, թեև համբերությունից ելած գերմանացու հայացքի տակ կուչ է գալիս ու ավելի արագ նետում հարցերը.

— Դու ուկրաինացի՞:

— Ուկրաինացի:

— Պլուգա՞ր:

— Պլուգար:

— Հաջորդը:

Ես անցա: Հաջորդը Տիգրանն է:

— Ուկրաինացի՞,— հարցնում է չաղլիկը:

— Այո, սըր:

— Պլուգա՞ր:

— Ցեղից-ցեղ պլուգար, միլորդ:

— Դու ոչ պլուգար:

— Երգվում եմ, բարոն:

Գերմանացի սպան ռուսերեն չի հասկանում, անհամբեր նայում է չաղլիկին ու կռնչում.

— Շնեյլ:

— Գնա,— ժպտում է չաղլիկը Տիգրանին,— դու ոչ պլուզար, բայց ոչինչ, գնա, դու ջահել, Ռումինիա չես մեռնի...

Շարքով դուրս ենք գալիս դժոխքից։ Մնացողները նոր են հասկանում սխալը, ուշ է. վեց հազար «ուկրաինացիները» ջոկված են արդեն։ Դարպասի առաջ կանգնած է դյադյա Վանյան, մահակն էլի նրա ձեռքին է, բայց նա այլևս հաշվելու իրավունք չունի, դյադյա Վանյան ուկրաինացիներին արդեն հանձնել է ռումին դաշնակիցներին։ Ես նայում եմ նրան և նրա աչքերում նկատում թախծոտ կատաղությունը...

4

Ձէ, սրանք նման չեն գերմանացիներին։ Սուրճի թերմոսներ չունեն, աչքերում կատաղի փայլ չկա և ոչ էլ համազգեստն է շիկ։ Ծերացող մարդիկ են, տախտակե կոշիկներով։ Զայրացած են, բայց ոչ մեզ վրա ու ոչ նրա համար, որ մեր շարքն անցնում է խառնիխուռն։ Նրանք զայրանում են մեր պատասխաններից.

— Ժամացույց կա՞:

— Չկա, գերմանացին խլեց:

— Ի՞նչ կա:

Ի՞նչ կա, իսկապես:

Հրաշքով ազատված գոտիներ, մեկի մոտ կաշվե պլանշետ, մի ուրիշը հրամանատարական քանոն ունի, կա մի քանի դանակ, ածելի... Այդ բոլորը, իհարկե, քիչ է, քիչ է, նույնիսկ երբ դրան ավելանում են մի քանի ժամացույց, որ մերկանալիս ով գիտե որտեղ են պահել տերերը...

Ահա, թե ինչու են զայրացած գորշազգեստ օտարները։ Նրանք հայհոյում են իսկական մերոնց նման, շերտ-շերտ, հարկը հարկի վրա. մայր, Քրիստոս, եկեղեցի։ Հայհոյում են վարժ, առանց դժվարության, երբեմն, նույնիսկ, ժպտալով։ Երբ վեց հազարից

մեկի կոշիկն իրենց նոր է թվում, մատով կանչում են շարքից, նստեցնում ճանապարհի եզրին, մատը տնկում կոշիկների վրա ու ասում ուսներեն իմացած սակավ բառերից մեկը.

— Դավայ:

Իրենք իսկույն հանում են տախտակե ներբաններով կոշիկները, թեքով սրբում փոշին ու համբերատար սպասում շփոթված գերուն, որը, թելերը խառնելով, հանում է շարքայինի ամուր կոշիկը:

«Նյութերի անկանոն փոխանակությունն» ավարտվում է, գերին ուսն է գցում տախտակե ներբաններով կոշիկները, մեկ է, հագնել չի կարող, սովոր չէ: Ուղեկիցը ժպտում է ու մեջքի տոպրակից հանում դեղին աղյուսիկը: Կարճ ճանապարհին սովորել ենք երկու բան. այդ աղյուսիկները, որ նրանց լեզվով շատ բարեհնչուն անուն ունեն՝ մամալիգա, դա եգիպտացորենի ալյուրից սարքած թանձր շիլա է, որ ուտում են հացի փոխարեն, և նրանց շերտավոր հայհոյանքները, մայր, Քրիստոս, եկեղեցի...

Մինչև կայարան գնում ենք մի ժամից ավելի: Հոգնած ենք, բացի այդ, նրանք էլ հպարտանալու բան ունեն: Նրանցից ազգաբնակչությունը չի վախենում, դուրս է թափվել փողոցները, ջրակալած աչքերով դիտում է մեր թափորը, ումինացիների համար հաղթանակած զորական խաղալու շատ հարմար ժամանակ է: Նրանք ժպտում են հավաքվածներին, ոտքը կախ գցում, թեև բարձրաձայն շտապեցնում են մեզ.

— Հայ, հայ...³

Բայց երբ գերիներից մեկն ուզում է աննկատ խառնվել հավաքվածներին, ումինացու հայացքը հանկարծ խստանում է, փողոցով մեկ հնչում է նրա ձայնը.

— Մայր, Քրիստոս, եկեղեցի...

Մեկն ուսից իջեցնում է հրացանը, մյուսը, բռնեցքները պարզած, հարձակվում է գերու վրա, կոկորդից բռնած ետ

շարտում դեպի շարքերը...

Կայարանի առջևի հրապարակում հսկայական բազմություն է հավաքվել: Այդ պատճառով ումինացիները մեզ դեպի վագոններն են տանում մեծ հանդիսավորությամբ: Կառամատուցում շարք են կանգնեցնում, սկսում են հաշվել.

— Ունու, դոյ, տրեյ...⁴

Լարվածությունից քրտնել են: Հեշտ բան չիմանաք, նրանցից շատերը գրել-կարդալ չգիտեն:

Վերջապես գործը գլուխ է գալիս: Չաղլիկ մարդը, որ, ինչպես հետո ենք իմանում, մաժոր է, այսինքն ավագի նման մի բան, անցնում է շարքի առջևով ու կարճ ճառ ասում.

— Դուք ուկրաինացի, պլուգար: Պատերազմից հետո Ուկրաինայի կեսը Ռումինիա... Դուք Ռումինիա աշխատեք, մինչև վերջանա, հետո տուն գնաք, Ուկրաինա, մարշ վագոնները...

Ութանասունական մարդ ամեն վագոնում: Ոչ միայն պառկել, բոլորով միասին նստել էլ չենք կարող: Ամեն վագոնին մի զինված պլուգար, որ դռների առաջ կանգնած մտախոհ հաշվում է, սխալվում, հաշվում, սխալվում ու մոլորված սկսում ծայրից:

Տիգրանը հայերեն դիմում է մեր հսկիչին.

— Պարոն, ֆրանսերեն խոսո՞ւմ եք:

Սա չուում է աչքերը:

— Չե՞ք խոսում:

— Նուշտի⁵:

— Նուշտի: Ոչխարի գլուխ,— ժպտում է Տիգրանը,— էլ ինչ հաղթող ես, որ ֆրանսերեն էլ չես խոսում: Մեզանում վեց տարեկան երեխաներն անգամ յոթ լեզու գիտեն, շտի՛:

— Նուշտի:

Տիգրանը բարձրացնում է ութ մատը, հետո երկու ձեռքով օղակ է սարքում.

— Շտի՞:

— Շտի,— ուրախանում է զինվորը:

Վագոնի առջև հայտնվում է շաղիկը.

— Ի՞նչ պատահել:

— Ինչո՞ւ ձեր զինվորները չեն խոսում ֆրանսերեն: Մենք ինչպե՞ս բացատրվենք նրանց հետ,— հարցին հարցով է պատասխանում Տիգրանը:

Չաղիկը տարակուսում է.

— Ես էլ չեմ խոսում պարոն... գերի:

Տիգրանի դեմքին արհամարհական ժպիտ է երևում: Վագոնում մի քանի հոգի փոթկացնում են: Չաղիկը բարկանում է.

— Դուք ոչ պլուգար, ես ձեզ իզուր գրեցի:

Հեռանում է ձեռքը թափ տալով:

Դուռը փակում են: Մի անձանոթ գերի հարցնում է վագոնի անկյունից.

— Ընկեր, դուք ֆրանսերեն գիտե՞ք:

— Պապս ֆրանսիական թագավորի պալատում է մեռել,— ծաղրում է Տիգրանը:

— Հապա՞...

— Հանել գոտիները,— պատասխանելու փոխարեն կարգադրում է Տիգրանը:

Մարդիկ տարակուսած նայում են միմյանց: Տիգրանն իմ ու իր գոտին կապում է իրար ու կախում վանդակապատ պատուհանի նեղ անցքից: Սիգիխն ու Դրոզդը զարմացած նայում են Տիգրանին: Զալիբեկը կոտրված ժպտում է.

— Ի՞նչ ես անում:

— Ձուկ եմ որսում, կոմս:

Քիչ հետո գոտին բարձրացնում է: Դրա ծայրից կես հաց է կախված, որ Տիգրանը ներս է քաշում նախօրոք զգուշությամբ մասերի բաժանելով:

— Մերսի,— գոռում է պատուհանի ճեղքից:

Մինչև գնացքի շարժվելը մի քանի անգամ դարձյալ «ձուկը դիպչում է»: Տիգրանը մսի կտորներ, հաց ու զանազան այլ ուտելիքներ է քաշում: Վագոնում արդեն բոլորը ժպտում են «Ֆրանսիացուն», իսկ «տնտեսվար» Դրոզդը «ձուկը» բաժանում է հավասար, ուղիղ ութսուն կտորի...

Շարժվելուց առաջ ումինացիներն իրենք են մեզ համար ուտելիք բերում: «Մաթեմատիկոս» զինվորը պարկից մեկ-մեկ հանում է հացերը, ութ հաց, ութսուն մարդու համար...

Ոչ ոք Տիգրանին չի ընտրել, բայց և ոչ ոք չի զարմանում, որ նա է ընդունում հացերը՝ շշմած զինվորի գլխին հայերենը ֆրանսերենի տեղ սաղացնելով:

— Դու որ ֆրանսերեն իմանայիր, ումինական մոուլթ, կհասկանայիր, թե որքան մեծ պատիվ է վիճակվել քեզ: Այս վագոնում բոլորն ազնվականներ են, այստեղ նույնիսկ կոմս կա, հասկանո՞ւմ ես, բադի ձու... Մեկ է, մենք փախչելու ենք, և ոչ էլ Ուկրաինան երբեք Ռումինիա կդառնա, հասկացա՞ր, կովի դմակ...

Զինվորը մեղավոր ժպտում է, նա Տիգրանի ճառից հասկացել է միայն Ռումինիա և Ուկրաինա անունները: Իսկ ես, ոուս ընկերների համար, կիսաձայն թարգմանում եմ ընկերոջս «ֆրանսերենը»:

— Ռումինիա, Ուկրաինա,— ժպտալով թոթովում է զինվորը,— շտի, շտի:

— Իշտահիդ քացախ,— քաղցը ժպտում է Տիգրանը:

Հացը հանձնելուց հետո, զինվորն իր տոպրակից հանում է երկու դեղին աղյուսիկ, մեկնում Տիգրանին.

— Դու...

Եվ բերնով ցույց է տալիս, թե ինչպես պիտի ծամել:

— Շատ լավ,— ասում է Տիգրանը հայերեն,— մնացածն իմ բանն է, քառակուսի գլուխ, կարող ես գնալ, հայ...

Զինվորը հեռանում է՝ դրսից վագոնի դուռը փակելով: Դրոզդը հավասար մասերի է բաժանում հացն ու մամալիգան: Վագոնի անկյունից նույն ձայնը հարցնում է.

— Դուք ի՞նչ կոչում ունեք, ընկեր:

— Ես լեյտենանտ եմ,— ասում է Տիգրանը:

— Ուրիշ սպաներ կա՞ն:

Պարզվում է, որ վագոնում յոթ սպա կա: Զորսը մենք ենք, երկուսը կրտսեր լեյտենանտ են, հարցնողն ինքը ավագ քաղդեկ է:

Մարդկանց միջով երեքը մոտենում են մեզ: Զինվորները լռում են: Գնացքը պոկվում է տեղից: Յոթ սպաները նստում են խորհրդակցության: Օրակարգում մի հարց կա միայն, փախուստի հարցը: Այսուհետև օրակարգում միայն այդ հարցը կլինի:

Ես նայում եմ կիսախավար վագոնին, որտեղ մարդիկ հերթով նստում են հանգստանալու: Հայացքներում քարացել է տանջալի հարցը. ինչ կլինի հետո: Կարծես արթնացել են ծանր քնից, մղձավանջային երազները դեռևս պտտվում են հոգնած ուղեղներում, բայց այս ու այնտեղ արդեն առկայծում են հույսն ու վճռականությունը: Մեկը տնքում է, հինգը՝ հառաչում, բայց այ, այն գանգրահեր տղան նայում է հանդարտ, մսեղ շուրթը ծաղրական առաջ գցած:

Գնացքը թռչում է: Մութ կայարաններն ու կիսակայարաններն արագ հաջորդում են միմյանց: Այժմ մենք յոթ չենք, խորհրդակցում են բոլորը: Փախուստի ամենաֆանտաստիկ պլաններ են գծվում ու տեղնուտեղը հերքվում: Վերջապես ընդունվում է ավագ քաղղեկի առաջարկը: Մի կիսակայարանում, երբ դուռը բացեն, խմբով կհարձակվենք «մաթեմատիկոսի» վրա, եթե աննկատ չհաջողվի, կռվով կճեղքենք ուռմինացիների շղթան... Ուկրաինական անտառներում պիտի որ շատ լինեն պարտիզանները...

Բայց գնացքը թռչում է անկանգ:

Գլուխս ծանրանում է, կախվում Դրոզդի ուսին, ննջում եմ:

Իսկ առավոտյան, երբ դաշտավայրում գնացքը հանկարծ կանգնեցնում են, բաց դռան առաջ հայտնվում է զինված մի ջոկ: Մեզ խումբ-խումբ հանում են վագոնից, չորս հրացանավորով տանում բաց դաշտը՝ բնական կարիքը հոգալու:

Բոլորս հասկանում ենք, որ ճանապարհին փախչելու փորձն անօգուտ կլինի...

5

Գյուղը կորած է փարթամ այգիների մեջ: Կարծես ընկել ենք Արարատյան դաշտ: Խճուղու երկու կողմում նույն քարե անշաղախ ցանկապատերը, վրան մասրենու փշեր: Դրանց հետևը նույն հսկա ընկուզենիները, կանաչ մարգագետնի վրա մի ոտով կանգնած ցիկլոպների նման: Նույնն է, նույնիսկ, շինականը, թեև սա բոբիկ է ու գլխին թաղիքե լայնեզր գլխարկ ունի: Նա խճուղով քշում է իր երկանիվ սայլը: Եզների եղջյուրներն անսովոր են, խոշոր, երկու կողմից, գրեթե, մի-մի մետր: Այո, եզները տարբերվում են մերոնցից: Տարբերվում են նաև տները: Դրանք հեռվից գեղեցիկ են, կանաչի մեջ կորած, խնամքով սվաղած, գլխներին ծղոտե տանիքը, ոնց որ գորշ փափախ: Տները տարբերվում են, դրսից շատ են սիրուն ու բարեկեցիկ: Հետո միայն, երբ առիթ ենք

ունենում ոտքներս շեմից ներս դնելու, բարեկեցության պատրանքը փուլ է գալիս միանգամից: Ռումինիայում լավ ու գեղեցիկ է միայն այն, ինչ գյուղացին ինքն է սարքում իր ձեռքերով, իր համար: Տուն նա կարող է սարքել: Սարքում է իր իսկ սարքած աղյուսից կամ ուղղակի գործում է կողովի նման, հետո սվաղում է երկու կողմից: Նա տան մեջ կարող է սարքել նաև հողե թախտեր ու ճիւղպե խսիրներ: Նա ինքն իր համար շալվարացու է գործում իր ոչխարների բրդից, իր այծերի մազից: Բայց նա չի կարող սարքել ոչ մոմակալ, ոչ լամպի ապակի և ոչ, մանավանդ, մետաղե գործիք: Տան մեջ տանտիրուհու հարսանիքին նվեր ստացած մոմակալներն են, հողե թախտերը, ճիւղպե խսիրները և անհամար, անհամար կավե ամաններ, կճուճներ, կժեր, կուլաներ... Մի մկրատ առնելու համար նա մի պարկ եգիպտացորեն պիտի տանի քաղաք և այն էլ կալվածքի վերակացուից թույլտվություն ստանալով: Դե, նա էլ յուր է գնում առանց մկրատի: Գյուղում մի քանի հատ կա, իսկ ռումինական գյուղացին ամեն օր իր համար վերնաշապիկ չի կարում: Նա ունի մամալիգա, սոխ ու դրանց մասին ունի նվիրական ասացվածք. «Ինչ կա ավելի գեղեցիկ, քան մամալիգան ու սոխը»:

Զահել աղջիկներն անգամ, որ, թվում է, միայն պատահականորեն չեն խոսում հայերեն, որ նայում են հայի հայացքով, ժպտում հայի նման, հայի նման հոնքերը հավաքում, մեր շարքը դիտելու համար ճամփի եզր են ելել կիսամերկ...

Նրանք մտախոհ չափում են մեզ, մտախոհ հարցեր տալիս ուղեկցող զինվորներին ու երբ լսում են սրանց պարծենկոտ պատասխանը՝ բալշեիչը, զարմանքից չոում են աչքերը, երեսները խաչակնքում: Զէ՞ որ վերակացուն ու քահանան նրանց շատ են պատմել բոլշեիկների մասին: Վերակացուի և քահանայի պղտոր պատմություններում բոլշեիկը դաժան հրեշ է, լկող, բռնաբարող, աչքերն արնակոխ, բերանն արյունոտ, ձեռքին կարճակոթ կացին, իսկ գլխարկի տակ, մազերի մեջ... Ով սուրբ անմեղություն...

Բոլշևիկն իսկական եղջյուրներ ունի, փոքրիկ, սրածայր եղջյուրներ...

Հիմա նրանց առջևով միանգամից վեց հազար բոլշևիկ է անցնում: Եթե ամեն մեկի համար գեղջուկն առանձին զարմանար, նրա աչքերը դուրս կպրծնեին ականակապիճներից: Հանա՞ք եք անում, վեց հազար, տասն անգամ վեց հարյուր, հարյուր անգամ վաթսուն եղջյուրավոր բոլշևիկ...

Մի մանկամարդ կին հսկիչի հետ բառեր է փոխանակում, հետո վախվխելով մոտենում է մեզ, բարձրացնում է շփոթված Զալիբեկի գլխարկը, փոշոտ մազերի մեջ որոնում:

— Տիկին,— սիրալիր ասում է Տիգրանը,— ձեր գիտական փորձն անօգուտ է:

Կինը վախեցած հեռանում է: Մենք առաջ ենք շարժվում ուրիշ կանանց վախեցնելու, միայն զարմացնելու ու վախեցնելու... Ոչ մի գյուղացու աչքում հաղթանակի հպարտություն չկա: Ու, զարմանալի է, ես, գերիս, որի ամոթն ու թշվառությունը մերկ են իր նման, խղճում եմ նրանց, այս, պատահմամբ հայերենը մոռացած, հայ շինականներին:

Փոշին խտանում է ճանապարհի վրա, բարակ շղարշի նման նստում հսկայական ընկուզենիների մատղաշ տերևներին: Մեր շարքն անցնում է տխուր՝ մարդկանց տխուր պատի մոտով: Միայն մի տեղ միակ կոշկավորը, որ կարճ մտրակ ունի, ձեռքն առաջ է ձգում ու գոռում գյուղով մեկ.

— Հայլ Հիտլեր:

Հետո հռհռում է ինքն իր սրամտությունից գոհ ու հանկարծ լռում: Որքան էլ վերակացու է, բայց չի համարձակվում երկար ծիծաղել վեց հազար մռայլ բոլշևիկի վրա:

Փոշին խտանում է ճանապարհի վրա, նստում հսկայական ընկուզենիների մատղաշ տերևներին, մեր շարքն անցնում

է հոգնած, տխուր՝ հոգնած ու տխուր մարդկանց պատի մոտով...

Աղիքի նման երկար գյուղի ծայրին, խաղողի այգիների արանքում է շրջափակված ճամբարը: Դրսից փշալարերի կրկնակի պատ է, հապճեպ հարթած հրապարակ, տախտակե բարաքներ, չորս կողմում բարձր աշտարակներ՝ գնդացիներով: Դարպասի վերևում Հիտլերի ու մարշալ Անտոնեսքուի մեծադիր նկարները և երեք դրոշ, գերմանականը՝ կենտրոնում, մի թևում ռումինականը, մյուսում՝ իտալականը...

Կանգնեցնում են վեց-վեց, հաշվում դարպասի առաջ: Չաղլիկն ու մի մուսլ սպա՝ հնատարազ ճտքակոշիկներով, մեկ-մեկ ձեռքները դնում են շարքի աջ թևում կանգնածների ուսին.

— Ունու, դոյ, տրեյ...

Երբ հասնում են ծայրին ու ետ վերադառնում, չաղլիկը վախեցած տեսք ունի, իսկ ճտքակոշիկներով սպան փրփրել է կատաղությունից: Սկսում են նորից, արդեն ուսերին հարվածելով.

— Ունու, դոյ, տրեյ...

Նորից են վերադառնում: Այս անգամ ճտքակոշիկներով սպան արդեն բռնել է վախեցած չաղլիկի օձիքից:

— Մայր, Քրիստոս, եկեղեցի,— լսում ենք ծանոթ բառերը:

Չաղլիկն արդարանում է՝ ձեռքով գլուխը բռնած: Սպան քարշ է տալիս նրան դարպասից ներս: Շարքի մեջ շշուկ է անցնում, վերջին շարքում վեցի փոխարեն չորս են կանգնած, երկուսը չկան, փախել են...

Ես մտածում եմ, թե հիմա ինչ կանեն չաղլիկին, նույնիսկ մի թեթև ափսոսում եմ նրան: Ախր այդ նա էր, որ հասկացավ, թե մենք ամենևին էլ պլուգարներ չենք, հասկացավ ու, համենայն դեպս, վերցրեց՝ Տիգրանին ասելով.

— Դու ոչ պլուգար, բայց ոչինչ, գնա, դու ջահել, Ռումինիա չես մեռնի...

Վերջապես մեզ ներս են ընդունում:

Բարաքները նոր են: Ավելին, հրապարակի ծայրին շինարարական զորամասի ռումինացի զինվորները դեռ սարքում են վերջին բարաքը:

Մեզ շրջանաձև կանգնեցնում են բարաքների արանքի փոշոտ հրապարակում: Դրա կենտրոնում երկար իշտոնուկ է դրած, վրան բերանքսիվայր պառկած է մի զինվոր: Մեկը պառկածի գլուխը սեղմում է նստարանին, երկուսը բռնել են ձեռքերը, մի ուրիշը ոտքերն է բռնել: Նստարանի մոտ դուլյով ջուր է դրած: Մի ափդահա զինվոր կաշվե գոտին թաթախում է դուլյի մեջ, հետո երկու ձեռքով բարձրացնում ու թափով զարկում պառկածի հետույքին, տնքալով հաշվում է.

— Ունու, դոյ...

Պառկածը գալարվում է ու աղեկտուր հեկեկում:

Քիչ հեռու կանգնած սպաներն անտարբեր նայում են, իսկ փոքրամարմին, ծերացող մեկը ամեն հարվածի հետ կրկնում է զայրացած.

— Աշա⁶:

Ինչու են կանգնեցրել մեզ: Ինչու են ծեծում մարդուն:

Մեզ թվում է, թե այս ներկայացումը դիտմամբ են սարքել, վախեցնելու համար: Զալիբեկն ինչ-որ բան է մրթմրթում մարդասիրության մասին և այն մասին, որ դրանով չես վախեցնի, շուն շան...

Բայց ոչ, հետո պարզվում է, որ ճամբարի պետը (հենց այն փոքրամարմին, ծերացող մարդը) և պարոնայք սպաները պարզապես ժամանակ չունեն մեզնով զբաղվելու: Նրանք ամեն ինչ

անում են հերթականութեամբ: Առաջնահերթն այժմ զինվորին պատժելն է, թշվառը բռնվել է հանցանքի վայրում, նրա ծոցից մեխեր են հանել, որ նա փորձել է աննկատ դուրս տանել ճամբարից:

Վերջապես ներկայացումն ավարտվում է: Մի քանի զինվոր տանում են իրենց ծեծված ընկերոջը, ու, կարծես մեզ նոր նկատելով, խոսում է ծերացող սպան՝ ձայնը թավ բարիտոնից հասցնելով մինչև դիսկանտ: Մենք, իհարկե, ոչինչ չենք հասկանում, մինչև մեկն առաջ է գալիս ու բացատրում մաքուր ռուսերենով.

— Ճամբարի պետը՝ պարոն փոխգնդապետ Մուշենիկը, կարգադրեց. դուք խոզեր եք ու բոլշևիկյան շներ... Պարոն փոխգնդապետն ամսոսում է, որ դուք չեք կոտորվել, ինչպես վայել է ձեր նմաններին: Պարոն փոխգնդապետը կարգադրում է. ձեզ կտեղավորեն այս բարաքներում, յուրաքանչյուրում երկու հարյուր գերի... Այսօր ոչինչ չեք ստանա... Մի քանի օրից հետո մարդիկ կգան, ձեզ կտանեն աշխատանքի... Պարոն փոխգնդապետը կարգադրում է. փախչելու փորձի ու ամենաթույլ դիմադրութեան դեպքում՝ գնդակահարութուն...

— Իսկ դու քանիսո՞վ ես ծախվել, հուդա,— շարքի միջից լսվում է մի բամբ ձայն:

Թարգմանիչը գունատվում է: Ճամբարի պետը հարցական նայում է նրան: Սա կիսաձայն ինչ-որ բան է ասում: Մուշենիկի դեմքն աղավաղվում է չարութունից, նա ձեռքը բարձրացնում է: Նույն վայրկյանին աշտարակներից ճարճատում են գնդացիները: Սա արդեն մեզ վախեցնելու համար է:

Կանգնել ենք լուռ: Ես գոհունակութեամբ նկատում եմ, որ շարքը չի քանդվում:

Կրակում են մեր գլխի վրայով: Հետո կրկին կոնչում է ծերացող սպան: Հարյուրավոր զինվորներ մահակներով հարձակվում են մեր

շարքի վրա: Հարվածներն իջնում են թափով, անխնա: Մոնչում են և՛ հարվածողը, և՛ ընդունողը... Զարդելով ջոկում են երկուհարյուրական մարդ, տանում բարաքները...

Երեկոյանում է: Գյուղում ծննդում են եկեղեցու զանգերը... Փակ բարաքների հետևը հսկիչները մթան մեջ ձայն են տալիս իրար:

Մենք ծեծկված պառկում ենք անտաշ տախտակներից սարքված փշոտ նառերին:

6

Առավոտը բացվում է տարօրինակ զանգահարություն: Բարաքի գաղջ օդի մեջ թանձրանում ու թանձրանում է ալյումինե կաթսայիկների ձայնը: Հարվածում են խառնիխուռն, առանց ութմի: Տարօրինակ «բարի լույս է», որ այդ օրվանից ուղեկցում է մեզ երկար ու ձիգ ամիսներ:

— Էս ի՞նչ դալմադալ է,— հարցնում է Զալիբեկը՝ կողքը քորելով:

Նա Տիգրանին է հարցնում և ոչ ինձ կամ Սիգիսին, Տիգրանը Զալիբեկի համար հեղինակություն է՝ նույնիսկ անկախ բոյից:

Բայց Զալիբեկին պատասխանում է ամենակարճահասակը՝ Դրոզդը, որը վանդակապատ պատուհանի մոտ կանգնած դեպի դուրս է նայում.

— Գլխի չեմ ընկնում, ինչ-որ ազգային ծես է երևի:

Խոնվում ենք պատուհանների մոտ:

Բարաքների արանքի փոշոտ հրապարակում, մեղունների պարսի նման, խմբվել են ուռմինացի զինվորները: Պարսն ամեն ընդունոր ձևեր է ընդունում, զանազան կողմերից թեթև վարգով գալիս են նորերը, պարսից պոկվում են ուրիշները ու հեռանում զանազան կողմեր:

— Ծես չէ,— ասում է Տիգրանը,— պարոնայք ուռմինացիները նախաճաշում են:

Աստիճանաբար պարսը նոսրանում է, կաթսայիկների աղմուկը նվազում: Վերջապես հրապարակի կենտրոնում մնում է մի հսկայական կաթսա ու դրա մոտ, մայր մեղվի նման, պպզած մի հաղթամարմին ունմինացի:

Հանկարծ բարաքի դուռը բացվում է: Շեմքին մեկը թիկունքից իջեցնում է գերմանական ավտոմատը և անծանոթ լեզվով ինչ-որ բան ասում:

Մենք նրան չենք հասկանում, իսկ նա գնալով ավելի ու ավելի է տաքանում: Վերջապես Տիգրանն ասում է մեր իմացած սակավ բառերից մեկը.

— Նուշտի:

Զինվորը դադարում է խոսել, ավտոմատը կոխում է ոտքերի արանքը, որ երկու ձեռքերն էլ ազատ լինեն, և սկսում է մնջախաղը: Նա դեմքը քնքշացնում է, աչքերը երազային «կուլ տալիս», հետո լիզում է շուրթերը և չփչփացնում՝ աջ ձեռքն արագ-արագ բերանին մոտեցնելով:

— Մամալի՞գա, — հարցնում է Տիգրանը:

— Դու, մամալիգա...

— Դա կարելի է, — համաձայնում է Տիգրանը և դիմում մեզ. — ինչ եք կարծում, ընկերներ, առաջարկություն կա ուտել:

Զինվորն ընկնում է շարքի առաջ: Մենք իծաշարուկ դուրս ենք գալիս բարաքից: Ճանապարհի կեսին ունմինացին ետ է նայում, ձեռքով ցույց տալիս Տիգրանի կաթսայիկն ու հարվածելու նշան անում: Տիգրանը չի պատասխանում, իսկ կողքից քայլող Դրոզդը հանկարծ գդալով հարվածում է իր կաթսայիկին:

Զինվորն ուրախանում է: Նրա բերանը հանկարծ բացվում է մինչև ականջները, և, գրեթե սիրալիր, նա գոռում է հրապարակով մեկ.

— Դու, մամալի՛գա՛...

Դերերը փոխվում են: Հիմա կանաչ համազգեստ հագած ումինացի զինվորներն են դիտում մեր պարսը, որն ավելի անկանոն է ու ծիծաղելի, քանի որ բոլորը չեն կարողացել զինվորական կաթսայիկները մինչև ճամբար հասցնել:

Սուրճը բաժանում է նույն «մայր մեղուն»: Քիչ հեռու չտաշած տախտակներից սարքված երկար սեղանի վրա շարված են դեղին աղյուսիկները, դրանց մոտ կանգնած է թարգմանիչը՝ ումինական զինվորի համազգեստով, մի շեկ, կարճահասակ մարդ:

Մենք շարքով անցնում ենք սեղանի մոտից: Շեկը բարձրացնում է աղյուսիկը ու հերթական գերուն հանձնելուց առաջ ասում.

— Ասա փառք աստծո:

Մարդիկ անորոշ փնթփնթում են, տանելով սառը մամալիգան, իսկ շեկը նայում է հեռացողների հետևից ու գնալով փոքրանում:

— Ասա փառք աստծո,— ասում է Տիգրանին:

— Հավիտյանս հավիտենից,— վերևից ֆշշում է Տիգրանը:

Շեկը վերև է նայում: Հայացքները հանդիպում են:

— Շուն,— սպանիչ ժպտում է Տիգրանը:

— Ընկեր, ես էլ ձեզ նման...

— Շուն:

— Ես, պարզապես, Մոլդավիայից եմ, ես ումիններեն գիտեի...

— Շուն:

— Մեկն էլ վերցրու,— առաջարկում է թարգմանիչը:

Շարքը կանգնել է, հետևից աղմկում են: Տիգրանը չորրորդ անգամ կրկնում է նույն բառը.

— Շուն:

Ու հեռանում է իր մի կտոր մամալիգան դրոշակի նման վերև տնկած:

— Գնդապե՞տ է,— ցածրաձայն հարցնում է ինձ թարգմանիչը:

— Գեներալ,— պատասխանում եմ ես:

Շեկն այլևս չի պահանջում, որ մամալիգա ստացողը փառք տա աստծուն:

Նախաճաշից հետո չեն ստիպում գնալ բարաքները: Շրջիր հրապարակում ինչքան ուզում ես: Պարոնայք սպաները դեռ չեն ժամանել: Սպայական բարաքի պատուհանից մտախոհ դիտում է հերթապահ սպան ու անտակ ձանձրույթով ճպճպացնում քնատ աչքերը:

Մենք խումբ-խումբ կուտակվում ենք ընդարձակ հրապարակում, իսկ մեր շուրջը, որսկան շների նման, պտտվում են զինվորից հասարակ գյուղացի դարձած ռումինացիները: Մեր նկատմամբ ցուցաբերած նրանց հետաքրքրությունն իսկույն մատնում է իրեն:

Մեկը մոտենում է Դրոզդին, ձեռքը դնում նրա փայլուն, նոր կաթսայիկին, հետո ցույց տալիս իր կաթսայիկը, որ ճմրթված, սևացած բան է, երկու ձեռքով հսկայական շրջան է գծում օդում և ասում.

— Մամալիգա:

Դրոզդը զարմացած նայում է նրան: Տիգրանն ասում է ռուսերեն.

— Պարոն, կաթսայիկը չի վաճառվում:

Մեր շուրջն աստիճանաբար մարդիկ են հավաքվում: Զինվորը կրկնում է մնչախաղը՝ երկու ձեռքով գրկելով ամբողջ տիեզերքը.

— Մամալիգա:

Մենք հեռանում ենք նրանից, բայց նա հետապնդում է մեզ քայլ առ քայլ:

— Մամալիգա:

— Զահրումար,— ջղայնանում է Զալիբեկը:

Անգամ պետքարանում Դրոզդը չի կարողանում պոկվել համառ զինվորներից.

— Մամալիգա:

Տիգրանն սպառնալից շրջվում է, գոռում.

— Հեռացիր, գարշելի ճիճու:

Զինվորն, իհարկե, չի հասկանում նրան, բայց Տիգրանի հայացքն այնքան կատաղի է, որ նա շտապում է դուրս թռչել պետքարանից:

... Բայց հանկարծ խեղճ ու կրակ պլուգարները կրկին դառնում են զինվորներ և այն էլ քաջարի, լի կրքով, կորովով ու դաժանությամբ: Առանց նախազգուշացնելու ու, թվում է, առանց պատճառի, նրանք միանգամից հարձակվում են հրապարակում խմբված գերիների վրա: Հրացանների ու ավտոմատների խզակոթերը բարձրանում են, իջնում: Գերիների խումբը սարսափած ցրվում է, մարդիկ վազում են դեպի բարաքները:

Ի՞նչ է կատարվում:

Ես չեմ հասցնում ուշքի գալ, երբ առջևս հայտնվում է հենց այն զինվորը, որ քիչ առաջ Դրոզդին կաթսայիկի դիմաց տիեզերքի չափ մամալիգա էր առաջարկում: Բայց նա այլևս այն փափուկ, կպշուն ծամոնը չէ: Երկու ձեռքով բարձրացրել է ահագին հրացանը ու պատրաստվում է մահակի նման իջեցնել գլխիս: Մի վայրկյան տեսնում եմ կատաղությունից չռված աչքերը, բնազդաբար մի կողմ եմ թռչում: Խզակոթը սուլում է դեմքիս մոտ, օդը ճեղքելով...

Հասկանում ենք, երբ արդեն բարաքում փակված նայում ենք վանդակավոր պատուհանից. ժամանել են պարոնայք սպաները...

Սպայական բարաքից ելած ձանձրացող մարդը աշխույժ գեկուցում է Մուշենիկին, իսկ դատարկված հրապարակում շարքով, ձիգ կանգնած են ումինացի զինվորները:

Բարաքում տնքոցներ են լսվում, հարվածները շատերին են հասել: Այս ու այնտեղ քերծված ճակատներից արյունը կաթում է մարդկանց աչքերի մեջ:

Զայրույթը խտանում, բյուրեղանում է, դառնում վառող: Մեկն ասում է.

— Դուռը ջարդենք, գնանք այդ շների վրա:

Մի քանի հոգի ուներով կպչում են դռանը, դրանց մեջ են Դրոզդն ու Սիգիսը, դրանց մեջ է Զալիբեկը... Ես Տիգրանի կողքին կանգնած դողում եմ, դուռը ձգում է ինձ հսկայական մագնիսի նման:

— Գնացինք,— ասում եմ Տիգրանին:

Զի պատասխանում:

— Վախեցա՞ր,— թունավորում եմ:

— Գնանք,— թքում է Տիգրանը:

Մենք շարժվում ենք դեպի դուռը, թեև դրա առաջ խմբվել են տասնյակ մարդիկ, թեև մի դուռ ջարդելու համար դրանց կեսի կեսն էլ բավական է: Դուռն արդեն տեղի է տալիս, տապալումը վայրկյանների հարց է... Ու հանկարծ աղմուկի մեջ առանձնանում է մի ձայն.

— Ընկեր զինվորներ:

Ակամա ետ ենք նայում...

Միջահասակ է, լայնաթիկունք, ջլապինդ, կարծես քարից է սարքված: Կանգնել է բարաքի կենտրոնում, նառերի առաջ ու տիրական նայում է մեզ.

— Ընկեր զինվորներ...

— Ի՞նչ ես ուզում,— դռան մոտից ծղրտում է մեկը:

Ձի պատասխանում, հայացքով մեկ առ մեկ տնտղում է բոլորիս ու հանկարծ դիմում է Սիզիխին.

— Դուք սպա եք:

— Սպա եմ:

— Դո՞ւք ես:

— Ես էլ,— պատասխանում եմ շփոթված:

— Սպաները մի կողմ:

— Իսկ դու ո՞վ ես,— նորից լսվում է ծղրտուն ձայնը:

— Սպաները մի կողմ,— կրկնում է մարդը:

Մենք՝ սպաներս, ակամա ենթարկվում ենք: Դռան մոտ խումբը նոսրանում է:

— Ընկեր զինվորներ,— ասում է մարդը,— մի՞թե մենք արդեն ոչխարներ ենք դարձել: Ահա ձեր սպաները, լսեցեք նրանց:

Լռություն է տիրում:

— Ի՞նչ կասեք, ընկեր սպաներ,— համարյա շշուկով հարցնում է մարդը,— գնո՞ւմ ենք մեռնելու,— նա հայացքը սահեցնում է մեր դեմքերով ու կրկին կանգ առնում Սիզիխի վրա,— դուք պատասխանեցեք, խնդրեմ:

— Ինչպես բոլորը,— ասում է շփոթված Սիզիխը:

— Դո՞ւք:

Ես չեմ պատասխանում: Տիգրանն ասում է իմ փոխարեն.

— Դուք ի՞նչ կոչում ունեք, ընկեր:

— Գնդապետ Տարան,— ներկայանում է մարդը,— դուք կարող եք ասել, թե այստեղ դա նշանակություն չունի, բայց ես ինձ դեռևս

մարդ եմ զգում, ինչպես ցանկանաք...

Նորից լռություն:

Գնդապետ Տարանը գնում է դեպի նառերը ու հոգնած նստում:

Ուրիշ ոչինչ: Զինվորները պոկվում են դռնից, անխոս շրջապատում Տարանին: Սա մտախոհ նայում է բարաքի կեղտոտ հատակին: Գլուխը բաց է, ալեխառն, գունատ ճակատին, քունքի մոտ, կապույտ թելի նման ձգված, զարկում է երակը:

— Ի՞նչ եք առաջարկում, ընկեր գնդապետ,— հարցնում է Սիզիխը:

Տարանը բարձրացնում է գլուխը:

— Կարող է ծեծված թվալ,— տանջանքով ասում է նա,— բայց ինձ թվում է, թե մեր փրկությունը միասնության ու կարգապահության մեջ է:

— Իսկ ո՞ւմ է հարկավոր այդ փրկությունը,— դառը նկատում է Դրոզդը,— այսօր ես ճիվաղի ձեռքից սնունդ առա ու փառք տվի աստծուն...

Տարանը երկար է լռում, թվում է, թե գնդապետը ոչինչ չունի ասելու շարքային Դրոզդին: Բայց նրա քունքին ավելի ու ավելի է ընդգծվում կապույտ երակը... Հանկարծ թափ է տալիս գլուխը.

— Պատրա՞ստ ես մեռնելու:

Դրոզդը չի պատասխանում:

— Էյ, դու, պատասխանիր, երբ հարցնում է հրամանատարը... Կպել ես բարաքի դռանը, գնում ես մեռնելու... Իսկ ինչո՞ւ հասար մինչև այստեղ, Կերչում ու ճանապարհին քի՞չ էին մեռնելու հնարավորությունները, թե՞ կարծում էիր այստեղ քեզ կընդունեն գրկաբաց, կգուրգուրեն, ինչպես ռազմաճակատից վերադարձած որդուն:

— Մեռնելու հնարավորություն դուք էլ եք ունեցել,— փշոտվում է Դրոզդը:

— Ունեցել եմ,— մոայլ պատասխանում է գնդապետը,— և չեմ հասկանում, թե ինչու չմեռա...

— Մեռնելը դժվար է,— հանկարծ ասում է Տիգրանը:

Գնդապետը նայում է Տիգրանին ու, զարմանալի է, ես նրա աչքերում երախտագիտություն եմ կարդում:

— Բա ինչ ես կպել,— նորից տաքանում է Դրոզդը:

— Դրոզդ,— սաստում է Տիգրանը,— քեզ ճանաչում եմ, եղբայր, այնքան դաժան չես, ինչքան ցույց ես տալիս:

— Ձէ, թող ասի, դե թող ասի...

Բոլորը լռել են, իսկ Դրոզդն այդպես էլ ձեռք չի քաշում գնդապետից.

— Ձէ, թող ասի...

— Դրոզդ:

— Թողեք, ընկեր,— դիմում է Տարանը Տիգրանին,— Դրոզդն իրավացի է յուրովի, գուցե և ճիշտ կլինեն...

Ձի կարող պատահել, աչքերիս չեմ հավատում: Այս քարից սարքված մարդը հանդարտ ու անշնորհք լաց է լինում բոլորի առաջ: Մարդիկ կարկամել են: Կյանքը միանգամից շուռ է գալիս հազար տեսակ: Գլխումս փոթորկվում են իրարամերժ մտքերը: Դրոզդն իրավացի է, մեռնել կարելի էր, կարելի էր չանցնել ամոթանքի միջով, կարելի էր ճիվաղի ձեռքից չվերցնել սնունդը, աստծուն փառք չտալ... Ինչո՞ւ էր զայրացել Տիգրանը ողորմելի թարգմանչի վրա, միայն այն պատճառով, որ նա գիտի՞ ունմիներեն... Ի՞նչ տարբերություն իմ ու նրա միջև... Մեռնելը դժվար է եղել նրա համար, մեռնելը դժվար է եղել ինձ համար, և ահա հանդիպել ենք օտարության մեջ... Ես հեռացել եմ, ինքս

ինձ նայում եմ հեռվից... Արամն արհամարհում է Արամին, բայց և սիրում է նրան, նրան փրկելու համար մրմնջում է.

— Գնանք, մեռնենք...

Բայց հանկարծ Տիգրանն ասում է ոչ ինձ, այլ գնդապետ Տարանին.

— Մեռնելը դժվար է, իհարկե, բայց Դրոզդն իրավացի չէ, ընկեր գնդապետ, դուք այդ ավելի լավ գիտեք ինձնից... Ես չեմ ամաչում ձեր արցունքներից, ավելին, դրանք ուրախացնում են ինձ... Ես էլ եմ լաց լինում, միայն, սովորել եմ, թաքուն... Ինչ օգուտ, եթե Կերչի գեհենից ելած հազարավոր մարդիկ կամավոր մեռնեին, դրանից ինչ օգուտ հայրենիքին: Միթե քչերը մեռան, միթե մնացածներս էլ պետք չենք գալու: Եթե այդպես է, ապա իսկապես եկեք գնանք մեռնելու, դժվար է, բայց գնանք, ես համաձայն եմ...

Կյանքը միանգամից շուռ է գալիս հազար տեսակ: Գլխումս փոթորկվում են իրարամերժ մտքերը... Ձէ, Դրոզդն իրավացի չէ: Այ, երբ գերմանական տանկը դեպի մեր հրանոթն էր սողում, ես չպոկվեցի տեղից, մեռնելն այն ժամանակ էլ հեշտ չէր, բայց ես չլքեցի դիրքերը, Չիժիկն էլ չլքեց, թեև մեռնելը դժվար էր, շատ էր դժվար... Արամը նայում է Արամին, Արամը դժգոհ է Արամից: Արամն Արամին նախատում է, բայց... Բայց չի արհամարհում...

— Դուք ճիշտ ասացիք,— շարունակում է Տիգրանը,— մեր փրկությունը միասնության ու կարգապահության մեջ է, և ոչ էլ անտեղի ենք ապրում... Չենք մեռել, ուրեմն այդպես էր հարկավոր... Ես կարծում եմ, որ այստեղ էլ կարելի է ատել, այստեղ էլ կարելի է կռվել... Իսկ երբ պատերազմը վերջանա, մարդիկ կհասկանան, մարդիկ չեն կարող չհասկանալ, չէ որ մարդիկ մարդ են...

Արամը կանգնած է Արամի դեմ, Արամն Արամին հուսադրում է, Արամը մտերմացել է Արամի հետ...

Տիգրանը խոսում է, գուցե կյանքում առաջին անգամ առանց թեթև քմծիծաղի, առանց ծաղրական բառերի: Խոսում է Արամի մասին, Արամի համար: Արամի մասին բարեխոսում է Արամի առաջ ու Արամը ծարաված լսում է նրան: Ծարաված լսում են բոլորը՝ Սիզիիսի դեմ կանգնած Սիզիիսը, Դրոզդի դեմ կանգնած Դրոզդը, Զալիբեկը, որ արդեն վաղուց Տիգրանի մեջ հեթանոսական կուռք էր պաշտում: Գնդապետ Տարանը, ջլապինդ, քարից սարքված Տարանը, որ Տիգրանի բառերում սեփական մտքերն է կարդում, որ խոսում է այս բարակ, երկարահասակ, անծանոթ ու թանկագին որդու բերանով...

7

Աշխատում են պահել հանդիսավոր դարձնել, բայց դա ավելի շատ տխուր է, տխուր ու դառը ծիծաղելի:

Սրբագործում են մեզ մարմնով ու հոգով:

Դրա համար նախորդ օրը բաղնիք են սարքել և վեց հազար մարդու սափրել, խուզել են, ինչպես շեկ թարգմանիչն է բացատրում, ճամբարի պետի՝ փոխգնդապետ Մուշենիկի, հաշվին: Հետո պահեստից ումինացի զինվորների հնամաշ համազգեստներ են բերել, դրանով խլել են մեր դեմքն ու միաժամանակ զրկել փախչելու հնարավորությունից: Տախտակե ներբաններով կոշիկների վրա մենք ինքներս տախտակների ենք նման, քայլում ենք դանդաղ, ոտքներս հազիվ քարշ տալով, քայլում ենք ու զարմանում, թե ինչպես են դրանց վրա ցատկոտում իրենք՝ ումինացի զինվորները:

Իսկ այսօր եկել են գյուղի քահանան ու տիրացուն, եկել են կնքելու վեց հազար հեթանոսներին:

Մենք քառակուսի շարքով կանգնել ենք փոշոտ հրապարակում, ճամբարի պետի կարգադրությամբ հանել ենք գլխարկներս ու մտքում հայհոյում ենք զանազան լեզուներով...

Հրապարակի կենտրոնում երեք մարդ են միայն, փոխգնդապետ Մուշենիկը, տիրացուն ու քահանան: Քահանան մորուք չունի, բավական երիտասարդ, հաստ մարդ է, սև, երկար հանդերձով, կրծքին պղնձե խոշոր խաչ, դեմքին զարմանք, վախ ու անհանգստություն: Տիրացուն ձախ ձեռքին բռնել է ծղոտե գլխարկը: Նրա կոստյումը ճեփ-ճերմակ է, քիթը խոշոր, աչքերում ձանձրույթ կա ու շինծու պատկառանք:

Քահանան ինչ-որ բան է ասում փոխգնդապետին: Սրա կարգադրությամբ մի զինվոր կեղտոտ դուլլով ջուր է բերում: Քահանան գրպանից սրվակ է հանում ու մի քանի կաթիլ ձեթ կաթեցնում դուլլի մեջ:

Անցնում են մեր շարքերի առջևով: Զինվորը բարձրացնում է դուլլը, քահանան խաչը կոխում է ջրի մեջ, հետո խաչաձև թափ տալիս շարքի վրա: Լուռ է, դեմքը հանդիսավոր, աչքերը «կուլ են գնացել» ոգևորությունից: Նույն ոգևորությունից նրա փորը ծիծաղելի կերպով դուրս է ընկել: Նա դանդաղ է քայլում, պղնձե հսկայական խաչից ջուր ցանելով, իսկ հետևից փոշու մեջ խճճվում են փոխգնդապետ Մուշենիկն ու սպիտակ կոստյումով տիրացուն, որ երևում է, շատ է ափսոսում աստիճանաբար գորշացող հագուստը:

Մենք լուռ նայում ենք անցնող թափորին:

Քահանան գոհ է: Փառք ասածո, ամեն ինչ բարեհաջող վերջացավ, նա դեպի Քրիստոսի հավատը դարձրեց վեց հազար մոլորյալ ոչխար, ամբողջ մի հոտ... Եվ ինչքան քիչ բան էր հարկավոր դրա համար, երկու կաթիլ ձեթ, մի դուլլ ջուր ու մի պղնձե խաչ, որ ծեսից հետո նա խնամքով սրբում է հատուկ, փալասով...

Զինվորը տանում է դատարկված դուլլը: Երեք մկրտիչները մոտենում են հրապարակի կենտրոնին: Քահանան տիրացուից վերցնում է նախշուն շորով փաթաթված ավետարանը: Մնում

է վերջին արարողութիւնը: Նա հիմա մի կարճ պահպանիչ կկարդա, և տերն մեր Հիսուս Քրիստոս նոր ոչխարներին իր փարախը կառնի...

Ձայնը ծորուն է, կանացի: Կարդում է երգախառն, աչքերը ստեպ-ստեպ երկինք հառելով: Տիրացուն խոնարհել է գլուխը, թվում է, թե փռշտոված շալվարի փողքերն է դիտում ափսոսանքով: Ինքը՝ ահեղ Մուշէնիկը, ջերմեռանդորեն ծունկը տվել է գետին, մեր շարքերի հետևը չոքել են տախտակ հագած զինվորները:

Քահանան ծորում է, ծորում, իսկ մենք հազիվ ենք կանգնում ոտքերի վրա: Ամեն առավոտ ստացած մամալիգայի աղյուսիկն ու պղտոր, տաք ջուրը չեն կարող պահպանել օրգանիզմները:

Քահանան ծորում է, ծորում, իսկ մենք արդեն սարսափելի համեղ դարձած մամալիգան ենք երազում:

Ու հանկարծ... Վեց հազար հոգի միանգամից հիվանդանում են հարբուխով:

— Հա՛փ-չի՛,— բարձրաձայն փռշտում է մեկը:

— Հա՛փ-չի՛,— երկրորդում է մեկ ուրիշը:

Քահանան տարակուսած կանգ է առնում աղոթքի կեսին:

Լռում ենք:

Շարունակում է:

— Հա՛փ-չի՛...

— Հա՛փ-չի՛...

Արդեն բոլորն են փռշտում: Փռշտում են բամբ կամ ծղրտուն, խուլ կամ որոտաձայն: Վեց հազար մարդ միահամուռ փռշտում են անընդհատ:

Քահանան դադարում է:

Մուշենիկը ծունկը կտրում է հողից: Ակնակապիճների մեջ աչքերը պտտվում են, նա բարձրաձայն կռնչում է:

Շարքի հետևից վրա են ընկնում զինվորները... Սկսվում է նորագարձ քրիստոնյաների ջարդը: Բարաքները փակ են, պատսպարվելու տեղ չկա: Խզակոթերն իջնում են մեր ուսերին, մեջքներին, գլխներին: Հոգնած, սոված, հյուծված մարդիկ անշնորհք օրորվում են անսովոր տախտակե ներբանների վրա, տապալվում, տրորվում տախտակե ներբանների տակ:

Քահանան դեռ կանգնած է բաց ավետարանով: Տիրացուն ծղոտե գլխարկով թափ է տալիս շալվարի փողքերը, Մուշենիկը մռայլ ժպտում է, ու տախտակե զինվորիկները ջարդում են մեզ...

Փռչին բարձրացել է ամպի նման, ծածկել բարաքներն ու հրապարակը: Տիրացուն իզուր է թպրտում, մեկ է, սպիտակ կոստյումը փչացավ...

Մեկը բարձրաձայն գոռում է.

— Խփեք Ֆաշիստ շներին:

Հրապարակը դժոխք է դառնում: Մենք հուսահատ նետվում ենք զինվորների վրա: Սրանք պաշտպանվում են զինված, կատաղի, բայց մեր ձեռքերն արդեն հասնում են նրանց կոկորդներին:

Մուշենիկը կռնչում է երկրորդ անգամ:

Աշտարակների վրայից ճարճատում են գնդացիները: Զինվորներն արագ փախչում են բարաքների հետևը: Լսվում են աղիողորմ ճիչեր, հայհոյանքներ: Կողքիս տապալվում է մի գերի: Գլխից հոսող արյունը դռնաբախի նման ծծվում է շեկ հողի մեջ...

Հրապարակի կենտրոնում տիրացուն էլ չի ափսոսում սպիտակ կոստյումը, մողեսի նման ծեփվել է գետնին: Քահանան սարսափած խաչակնքում է, փորը ներս է գցել, կռացել: Իսկ աշտարակների վրայից գնդացիները դեռ ճարճատում են...

Դադար:

Զինվորները շրջապատում են մեզ, քշում դեպի բարաքները. վիրավորներին տանում ենք հետներս, հրապարակում, փոշու մեջ մնում են սպանվածները, տասներեք մարդ պակասում են Քրիստոսի նորադարձ հոտից:

... Մեզ շղթայում են, ավելի ճիշտ, բարակ պարաններով կապում միմյանց և երեկոյան կրկին դուրս բերում հրապարակ մի ուրիշ ծեսի համար:

Ամենահարմար տեղը պետքարանի հետևն է, փոսն այնտեղ է փորված: Հրապարակի փոշին փոցխել են, արյան հետքերը թաքցրել: Պետքարանի մոտ, թմբի վրա, ռումինական լաթերով փաթաթված, պառկած են տասներեք զոհերը:

Նույն քահանան, նույն ծանր խաչը վզին, նույն նախշուն ավետարանով կանգնած է սպանվածների գլխավերևը: Նույն տիրացուն, նույն սպիտակ, բայց արդեն կեղտոտված կոստյումով, խոնարհել է նույն կարմրաքիթ գլուխը: Նույն փոխգնդապետը, նույն մռայլ ժպիտով ծունկը դրել է գետնին: Պետքարանի մոտ պառկած մարդկանց առաջ չոքել են նույն զինվորները, բայց սրանց աչքերն այլևս նույնը չեն: Հայացքները մոլորված են, շփոթված, մի քանիսը, նույնիսկ, կասկածելի ֆսֆսում են, քիթը վեր քաշում:

Քահանան շտապ-շտապ կարդում է:

Դիակներն իջեցնում են փոսը, հողը վրա են տալիս, փոշին բարձրանում է ամպի նման:

Փոշին խտանում է, խտանում ու դառնում գիշեր...

8

Նրանց հաշիվների մեջ այդ մեկը չկար: Նրանց գյուղատնտեսական բանվորներ են հարկավոր, շարքայիններ,

մինչդեռ վեց հազար գերիներից երկու հազարը սպաներ են: Ճիշտ է, նրանք սպաների թիվը լրիվ չգիտեն, բայց արդեն գլխի են ընկնում ու սաստիկ դժգոհ են դրանից: Սպաներին չի կարելի ուղարկել բոյարի հանդերն աշխատելու, սպաներին կարելի է միայն բանտարկել համակենտրոնացման փակ ճամբարներում: Դա նշանակում է հատուկ հսկիչ զորամաս առանձնացնել, մինչդեռ ուսմինացիները ծրագիր ունեին գերիներին հանձնելու գյուղական ժանդարմերիայի հսկողությանը: Բայց եղածը եղած է, այժմ որքան ուզում ես հայհոյիր չաղլիկ մաժորին, միևնույն է, նրա բերած «պլուգարներից» երկու հազարը սպաներ են:

Հրապարակի կենտրոնում դրված անտաշ սեղանի առաջ նստած են Մուշենիկն ու շեկ թարգմանիչը, զինվորները շարքով բերում են գերիներին: Թարգմանիչը ամեն մեկի համար հատուկ անկետա է լրացնում:

Այստեղ շատ բան է պարզվում, բայց շատ բան էլ խառնվում, շփոթվում է: Ամբողջ երկու օր Մուշենիկը տնքում է զայրույթից, նրան կատաղեցնում է հատկապես անունների ու ազգանունների նմանությունը, իսկ տղաներն օգտվում են դրանից ու դիտմամբ ներկայանում նույն անուն ազգանուններով: Շեկը գրում է չհամարձակվելով հայացքը թղթից բարձրացնել.

— Ձեր անունը, ազգանունը, հայրանունը:

— Իվան Իվանովիչ Իվանով:

— Ծննդյան թիվը:

— 1914:

— Ազգությունը:

— Ռուս:

— Բնակության վայրը:

— Կիև:

— Մասնագիտությունը:

— Ներկարար էի:

Գալիս է հաջորդը: Պարզվում է, որ սա ևս Իվան է, ավելին, Իվան Իվանովիչ Իվանով, ծնվել է նույն՝ 1914 թվականին, ապրել է նույն Կիևում, նույնպես ներկարար է:

Շեկը թարգմանում է, Մուշենիկը կասկածանքով նայում է գերուն, ձեռքը թափ տալիս.

— Հայ, հայ...

Գալիս է երրորդ Իվան Իվանովիչ Իվանովը: Մուշենիկն արդեն դուրս է գալիս ափերից: Նրա շուրթերը տենդագին դողում են, աչքերի մեջ խտանում է անզոր կատաղությունը: Իսկ երրորդ Իվանը նայում է անմեղ Քրիստոսի աչքերով:

Այսպես տասնյակներով անցնում են ներկարար Իվան Իվանովիչ Իվանովները, որոնք, չգիտես ինչու միայն Կիև քաղաքի տներն են ներկել: Տասնյակներով անցնում են Վասիլի Վասիլևիչ Վասիլևները, որոնք բոլորը Մոսկվայում գրաշարներ են եղել:

Փոխում են ազգությունները, մասնագիտությունները, հասցեները: Բայց հազարից ավելի մարդ, այդ թվում նաև Տարանը, պնդում են, որ կադրային սպա են եղել: Մուշենիկը փաստն ստուգում է զանազան հարցերով, որ պատրաստակամ շեկը թարգմանում է արագ-արագ: Սպաներին առանձնացնում են:

Սեղանին մոտենալուց առաջ մեր խումբը կարճ խորհրդակցում է: Որոշում ենք թաքցնել սպայական կոչումները, ասել առաջին պատահած անունը, տարեթիվն ու հասցեն:

Հույս ունենք դուրս գալ աշխատանքի, իսկ, ինչպես թվում է Սիգիսին, դաշտից ճղելն ավելի հեշտ կլինի:

Տիգրանը մոտենում է սեղանին:

— Ձեր անունը, ազգանունը, հայրանունը:

— ԴՆրտանյան, պարոն, դՆրտանյան:

Թարգմանիչը տարակուսած բարձրացնում է գլուխը: Տիգրանը քաղցր ժպտում է ու ատամների արանքից նետում:

— Դրիր, իսկարիովտացի, թանկագինս:

Վախվորած թարգմանիչը գրում է:

Տիգրանը միայն ծննդյան թիվն է ճիշտ ասում: Ծննդավաճրը՝ Գասկոնիա: Որտեղ է ապրե՞լ: Ապրել է Կամչատկայում: Ազգությունը՝ Ֆրանսիացի: Ինչպես է ընկել Ռուսաստան: Պարզ. կապիտալիզմի աշխարհից փախել է ութ տարեկան հասակում, թաքնվել բեռնատար նավի նկուղում... Մասնագիտությունը: Ոչ, պարոն, քաղաքացիական մասնագիտություն չունի: Հասկանո՞ւմ եք, մինչև պատերազմը սովորել է, հետո կանչվել է ծառայության, այո, այո, շարքային է...

Ես Աթոս եմ, Միգուել Աթոս, խորհրդային երկիր տեղափոխված իսպանացի երեխաներից, իհարկե, նույնպես շարքային:

Սիզիխն էլ է իսպանացի, ազգանունը՝ Սերվանտես: Մենք նրա հետ նույն մանկատանն ենք մեծացել, Մոսկվայի տակ:

Զալիբեկը Պորթոս պիտի լիներ, եթե մինչև սեղանին հասնելը չմոռանար, բայց նա Դյումա չի կարդացել:

— Ձեր անունն ու ազգանունը,— հարցնում է շեկը:

— Ապարան, Կոմս Ապարան...

Վերջապես բարեհնչուն անուն: Շեկը մեքենայորեն գրում է՝ Զալիբեկի անունն ավելի բարեհնչուն դարձնելով.

— Կոմոս Ապարան:

Զալիբեկը հպարտ հայտարարում է, որ հայ է ու տալիս է ծննդավայրի անունը.

— Քաղաք Դուշի:

Մեր խմբից Մուշենիկին ու թարգմանչին ուրախացնում է Դրոզդը, որ չի թաքցնում ոչինչ, մասնավորապես մասնագիտությունը՝ պոուզար:

Սպաներին փակում են հատուկ բարաքներում, իսկ մեզ՝ հարյուրավոր ներկարար իվաններիս, իսպանական որբերիս ու ֆրանսիացիներիս, թույլ են տալիս թափառել փոշոտ հրապարակում ու բարաքների արանքում՝ ինչ-որ տեղից հայտնված երկու կատուններին որսալու հույսով:

Մուշենիկը հյուրերի է սպասում: Այսօր նա կծախի մոտ հինգ հազար շարքային, իսկ սպաներին... Տերը դրանց հետ, դրանց, ըստ երևույթին, կտանեն, ինչ-որ տեղ պիտի որ սպայական ճամբար լինի:

Հյուրերը գալիս են հաջորդ առավոտյան, կաթսայիկների աղմուկից հետո, երբ ռումինացի զինվորներն ու մենք արդեն կերել ենք մամալիգայի մեր աղյուսիկները, իսկ բարաքներից մեկում նաև երկու կատուններին, որոնք երեկ երեկոյան դեմ, համենայն դեպս, բռնվեցին: Կատուններին հիշելիս իմ սիրտը խառնում է, իսկ Տիգրանն ինձ ու Զալիբեկին դարձյալ գիտական ճառ է հրամցնում սովորության ու ազգային խոհանոցների մասին: Մենք դեռ դիմանում ենք, բայց արդեն կան մարդիկ, որ սովից հյուծվել են մինչև կաշվե գոտիները ծամելու պատրաստակամությունը:

Հյուրերը շատ են ու բոլորն իրարից տարբեր: Այստեղ կան նախշուն բլուզներով, ջլապինդ, բարձրահասակ մարդիկ՝ մռայլ, անհյուրընկալ, կան սնդիկի նման աշխույժ կարճիկներ, որ մի կիսաժպիտ դեմքին պտտվում են մեր շարքերի շուրջը: Մի ընդհանուր բան ունեն միայն, տնտղելու ցանկություն: Շոշափում են մեր թևերը, ոտքերը, գլուխն օրորում կամ ասում մի բառ, որ մենք արդեն սովորել ենք.

— Բուն⁷:

Ստորուկներ են ջոկում: Զոկում են հմուտ, մասնագիտորեն:

Մեր խումբը բաժին է ընկնում մի վտիտ, անգույն մարդու: Նա կասկածանքով նայում է Զալիբեկի դեռևս կեղտոտ լաթերով փաթաթված գլխին, մինչև Տիգրանն աչքով է անում Զալիբեկին, ու սա քանդում է լաթերը, ցույց տալիս արդեն լավացող վերքը, իսկ Տիգրանը բարի ժպտալով հայերեն ասում է անգույն մարդուն.

— Մի անհանգստանաք, ով ծառադ Քրիստոսի, կոմսն այս գլխով էլ կարող է փախչել ձեր պլանտացիաներից:

Մարդուկն ուրախանում է.

— Քրիստոս, պլանտացիա, շտի:

— Կեցցե՛ս,— ժպտում է Տիգրանը,— տեր իմ, իշու ձագ, ես քու...

Ու քաղցր-քաղցր հայհոյում է:

Մարդուկը շորս սայլ է բերել: Նա տանում է քսան հոգի և երկու ունմինացի զինվոր, այդ քսան հոգուն հսկելու համար:

Մուշենիկը հայացքով հայրաբար ուղեկցում է մեզ մինչև ճամբարի դարպասները:

Սայլերի վրա մենք նախ և առաջ կուշտ ուտում ենք մամալիգա ու սոխ: Մարդուկը ձեռով-ոտով բացատրում է, ցույց տալիս մեր բարակած ձեռքերն ու ոտքերը.

— Նեա խորոշո:

Տիգրանը սիրալիր համաձայնում է հայերեն.

— Իհարկե, նեա խորոշո, սոխի կլեպ, բա այս ոտքերով փախչե՞լ կլինի, միանգամայն իրավացի եք, տեր իմ, նեա խորոշո...

Հետո եգիպտացորենի շիլայից ուռած փորերով քնում ենք:

... Մեծ գյուղ է, շատ մեծ գյուղ: Այստեղ նույնիսկ աղյուսե եկեղեցի կա ու երեք գինետուն:

Գյուղացիներն արդեն վարժվել են մեզ: Առաջին օրերի զարմանքն ու վախը չկա: Արդեն երեք շաբաթ է, որ մենք հայտնվել ենք գյուղում, մարդիկ իրենց կատուներին անգամ բերել են բոլշևիկ ցույց տալու: Շատերը չեն սիրում մեզ, հավանաբար մեզ են համարում համաշխարհային պատերազմի հեղինակները: Ուրիշները նայում են խղճահարույթյամբ և ճանապարհի եզրին մեզ համար ուտելիք են թողնում:

Երեք շաբաթվա ընթացքում մենք բավականաչափ կազդուրվել ենք: Դոմեն⁸ Կոստանտինեին դա ձեռնտու է: Գյուղում քիչ են տղամարդիկ, ռազմաճակատը կուլ է տվել տասնյակներով, իսկ հանդում սիսեռն արդեն հասնում է: Գյուղը բոյարինն է, որի երեսը գյուղացիներից շատերը չեն էլ տեսել: Բոյարն ապրում է ինչ-որ տեղ, մեծ քաղաքում, իսկ գյուղում տեր ու տնօրենն այս անգույն մարդուկն է՝ դոմեն Կոստանտինեն՝ վերակացուն: Փաստորեն նրանն են երեք գինետները, նրանն է կանաչ բարձունքին կառուցված աղյուսե երկհարկանի տունը, որի ներքնահարկում երեկոները ծվարում ենք մեր երկու հսկիչների հետ: Սրանց վիճակը մերից ծանր է: Սրանք վախենում են դոմեն Կոստանտինեից, դրա համար էլ նրա ներկայությամբ առյուծ են կտրում: Բայց վախենում են նաև մեզանից ու վերակացուի բացակայությամբ սրանց հայացքները, գրեթե, աղաչական են դառնում: Քնում են հերթով, պառկելով նկուղի դռան առաջ:

Առաջին օրերը մեզ հանդ չեն տանում: Դոմեն Կոստանտինեն հսկայական պարտեզի ծայրին մի հին, երկհարկանի տուն ունի, որ որոշել է քանդել: Բայց տունը պիտի քանդել աղյուս առ աղյուս, մարդուկը միտք ունի ծախել աղյուսները: Մենք արդեն մի քանի ռումիններեն բառ սովորել ենք. դոմեն Կոստանտինեն գնչուի տաղանդ ունի: Մնանք մենք նրա մոտ էլի մի քանի ամիս, մարդուկը թարգմանիչ կդառնա: Իսկ այժմ, համենայն դեպս, ռուսերեն այնքան բառեր է սովորել, որ կարողանում է միտքը հասկացնել:

Մենք քսան հոգով բարձրանում ենք անծածկ պատերի վրա, պատերին լայն, երկար տախտակներ ենք հենում, մեկ-մեկ պոկում ենք աղյուսները ու վար սահեցնում դրանց վրայով:

Դոմնե Կոստանտինեն հոգսեր շատ ունի: Նա չի կարող երկար մնալ մեզ մոտ: Մի քանի րոպե դիտում է մեր աշխատանքը, կարգադրություններ անում երկու արձանացած զինվորներին ու գնում: Նրա հեռանալուց հետո սրտապնդված հսկիչները հարձակվում են պարտեզի թթենիների վրա, որոնց ճյուղերին պսպղում են հասած պտուղները, ու Տիգրանը ցածրաձայն կարգադրում է.

— Սկսեցինք:

Աղյուսները թռչում են երկրորդ հարկի բարձունքից, զարնվում ներքևը թափված աղյուսներին ու փշրվում: Բանն այնտեղ է հասնում, որ պատահաբար չկոտրված աղյուսի համար Զալիբեկը տնքալով իջնում է պատից, աղյուսը բարձրացնում ու կրկին նետում՝ հատուկ նշան բռնելով:

Երեկոյան անգույն մարդուկը փրփրում է, ձեռքի մտրակով հարվածում հսկիչներին: Սրանք կուչ են գալիս, փոքրանում, իսկ Տիգրանն անխռով բացատրում է ռումինա-ռուսերեն, որ աշխարհս անցավոր է, որ ամեն ինչ ծերանում է կյանքում, որ աղյուսները, թանկագին պարոնս, ծերացել են, դրա համար էլ փշրվում են այդպես...

Քսան հոգով մենք օրական մի շարք աղյուս ենք փշրում: Այսպես եթե շարունակվի, մենք այս աղյուսներով կզբաղվենք մինչև Քրիստոսի նոր հայտնությունը: Դոմնե Կոստանտինեն փրփրում է, փրփրում, նա արդեն սովորել է ռուսերենի ամբողջ «ներբությունները», հայհոյանքների նրա բազաժը յոթ ուղտի մեջք կկոտրի:

Բայց դոմնե Կոստանտինեն չի կարող մեզ վրա հարձակվել: Հենց առաջին փորձին Սիզիխն ու Տիգրանը կրճտացրել են ատամները,

իսկ մենք պատի նման կանգնել ենք նրանց թիկունքին: Դոմնե Կոստանտինեն իր զայրույթը թափում է երկու դժբախտ հսկիչների վրա, որոնք գնալով ավելի են խեղճանում:

Բայց դրանցից մեկը, համենայն դեպս, բախտավոր է: Դրան կոչում են Գյորգուշ: Ամեն երեկո, երբ դոմնե Կոստանտինեն գնում է գինետուն, Գյորգուշի համար կոկոնա⁹ Մարինիկեն կաթով հունցած մամալիգա է բերում:

Կոկոնա Մարինիկեն ամուսնու հակապատկերն է, թուխ, բարձրահասակ, լիակուրծք: Ամեն շաբաթումից հագուստը ճաքճաքում է նրա վրա, աչքերում այնքան յուղ կա, որ, ինչպես սրամտում է Զալիբեկը, հերիք կանի մի հարսանիքի փլավի համար: Կոկոնա Մարինիկեն երեխա է ուզում, ու մենք հասկանում ենք, որ նա դոմնե Կոստանտինեից հիասթափված, երեխան ուզում է Գյորգուշից...

Գիշերն անիմանալի ձայներ ունի:

Հավի թառի վրա ծկլթում է քնած թռչունը, մուկը հարսանիք է անում ներքնահարկի բնում, ծղրիդը սղոց է քաշում, գյուղի ծայրին շներն իրար անեկդոտներ են պատմում լուսնի մասին...

Չոր խոտը խշխշում է ննջող մարդկանց տակ, ներքնահարկում ծխում է ճրագը: Ես նայում եմ առաստաղի անտաշ գերաններին ու հարյուրավոր ձայների միջից ջոկում հսկիչների քշփշոցը: Նրանք ժպտում են իրար ու խոսում, խոսում, խոսում: Ի՞նչ են խոսում, ես նրանց լեզուն չգիտեմ, բայց ինձ ծանոթ են գիշերվա ձայները, ինձ ծանոթ են բույրերը խոտի, թռչնի թառի, լուսնյակ գիշերվա...

Իմ մանկությունը գյուղում է անցել: Այնտեղ էլ ծկլթում էին քնած հավերը, այնտեղ էլ մկները թաքուն հարսանիք էին անում, այնտեղ էլ շները անեկդոտներ էին պատմում լուսնի մասին, միայն, իհարկե, ուրիշ լեզվով:

Ինչպես շրջվեց ամեն ինչ, ինչպես անցավ: Արարատյան դաշտի գյուղը դարձավ անհասանելի երազ, հետո քաղաքը, առաջին եռահարկ շենքերը՝ քիվերի վրա Արարատյան դաշտի խաղողի ողկույզներով, նոներով... Դպրոցը, զայրացած դաստիարակը.

— Արամ Թառայան, դուրս կորիր դասարանից, բալիկ ջան...

Արամ Թառայան:

Ի՞նչ մնաց Արամ Թառայանից:

Փշրված աղյուսներ դոմնե Կոստանտինների հին տան պատի առաջ, սրտում կրծող, ամոթախառն թախիժ ու Տիգրանի վառած փոքրիկ-փոքրիկ հուսո կայծը. «Կփախչենք»:

Իսկ հետո՞: Ի՞նչ կլինի հետո: Ես աշխատում եմ չմտածել ճանապարհի մասին ու միանգամից պատկերացնում եմ, թե տեղ ենք հասել: Ահա, մտել ենք մեր գետնահյուղակի նման մի գետնահյուղակ: Այնտեղ անծանոթ, օտարացած զինվորներ են ու դրանց հրամանատարը, ծանոթ կապիտան Բալկոնսկին, որ խռոված երեխայի նման թթվեցնում է դեմքն ու հարցնում.

— Նուա, ինչո՞ւ:

Գուցե կլինի ուրիշը, բայց առաջվա Արամ Թառայանը չի լինի այլևս: Իսկ ես սիրում էի, ես դեռ սիրում եմ նրան, առաջվա Արամ Թառայանին...

Գյորգուշն աննկատ դուրս է գալիս նկուղից: Նրա հետևից ընկերը խորամանկ ժպտում է:

Այստեղ պարզ ու հասարակ է ամեն ինչ: Գյորգուշը միշտ էլ կմնա առաջվանը, բարի, հիմար, աստվածավախ, թեև Գյորգուշը գնաց կոկոնա Մարինիկեին երեխա պարգևելու, թեև «մի շնանար», ասել է Քրիստոսը:

Դժվար է ապրելը, երբ աչքերդ բաց են աշխարհի առաջ, երբ աշխարհը բաց է աչքերիդ առաջ:

Չէ, լաց չեմ լինում, չնայած մեկ է, ոչ ոք չէր նկատի, քնած են։
Զալիբեկն երազում հանդիպել է հին Զալիբեկին, ժպտում է,
Սիգիխը մշմշում է երեխայի նման, Դրոզդը ծունկը կպցրել է քթին,
կուչ եկել... Նայում եմ ընկերներին, դեմքերը հարազատ են, թեև
մազոտ են, անհյուրընկալ։ Սրանք ինձ համար մնացել են «հին»
աշխարհից, սրանք «հին» Արամի հին-հին հարազատներն են...

Տիգրանը բացում է աչքերը։

— Գնաց,— շնչում եմ ես։

Նա հասկանում է, ժպտում.

— Թող գնա, դա մեզ պետք կգա մի օր։

Ես էլ եմ հասկանում նրա միտքը։ Հիմա մենք Տիգրանի հետ
կհասկանանք իրար, նույնիսկ առանց բառերի։ Չէ, հին Արամից
ինչ-որ բան մնացել է...

Այսպես, գլորվում են օրերը։

Մենք աղյուսի կեսն արդեն փշրել ենք, երբ դոմնե Կոստանտինեն
վերջապես որոշում է մեզ հանդ ուղարկել հասած սիսեռը
հավաքելու։

9

Սիսեռի թփերը, նեգրի մազերի նման, գանգուր են։

Հարկավոր չէ պլուգար լինել սիսեռի արտում պլուգարություն
անելու համար։ Այստեղ պլուգարություն են անում նույնիսկ ութ
տարեկան «դոմենները»։ Մանգաղով պիտի սիսեռը պոկել, հետո
խուրձը քարշ տալ արտի եզրը, կուտակել։ Կգա ժպտադեմ, կաղ
սալլապանը, թաղիքե լայնեզր գլխարկը կհանի, մեր օգնությամբ
սալլը կբարձի, կտանի։

Ոչ միայն մենք, մեզ հետ աշխատող կանայք ևս չեն շտապում։
Դոմնե Կոստանտինեն գնացել է մի ուրիշ խմբի հայհույելու։ Նրա
բացակայությամբ իսկական ու նորաթուխ պլուգարները

հավաքվում են ջրի տակառի մոտ զովանալու և, դոմնե Կոստանտինեի աչքերից հեռու, զրուցելու:

Կան ծեր կանայք, մանգաղից կոշտացած ձեռքերով, որ բնավ էլ կոկոնա չեն, թեև իրար պատվում են այդ տիտղոսով: Կան ջահել հարսներ ու աղջիկներ, որոնք հերթով ժպտում են մեզ ու քրտնած ծոցերից մեզ համար ուտելիք հանում: Ահա «թշնամին», որ պատրաստ է ներել քեզ ու բոլորին՝ անմիտ պատերազմի համար, որ պատրաստ է սիրահարվել քեզ, քանի որ նախօրոք ստուգել է, մազերիդ մեջ սրածայր եղջյուրներ չունես, մարդ ես իր տեսած բոլոր մարդկանց նման, թեև չես խոսում իր լեզվով:

Ծանոթ ու անծանոթ ուտելիքները շատանում են: Դրանց մի մասը, օրեր շարունակ, աննկատ կուտակվում է արտի ծայրին, անսվաղ պատի խոռոչում: Գյորգուշն ու ընկերը հանգիստ մեկնվում են ջրի տակառի կողքին: Օրը ցերեկով այսքան մարդկանց ներկայությամբ մենք չենք կարող փախչել: Նրանք այդ լավ են հասկանում: Մեկնվում են, օրհնում իրենց բախտը, օրհնում մեզ, որոնց հսկիչ է պետք, որոնք փրկել են նրանց ռազմաճակատից: Ընկերը մեղմ դնդնում է, Գյորգուշը՝ քնում: Գյորգուշը մեղք չունի, Գյորգուշը քարից չէ, գիշերվա քաղցր չարչարանքից հետո նրան հանգիստ է հարկավոր:

Արդեն տասն օր է, որ մենք հանդում պլուգարություն ենք խաղում: Իսկական պլուգարների հետ զրուցում ենք այն մասին, որ «ռազբոյ նույ բուն»¹⁰ ու կամացուկ պատրաստվում ծլկել առանց հրաժեշտի, նույն «ռազբոյ»-ին միանալու հույսով: Դրա համար էլ թեթևանալու պատրվակով շուտ-շուտ գնում ենք դեպի արտի ծայրը, թաքնվում, պպզում անսվաղ պատի հետևում ու հարսների բերած ուտելիքը պահում խոռոչում:

Քսանս էլ գիտենք, բայց քսանից փախչելու են միայն հինգը, չորս սպաներն ու Տիգրանի կրունկից անբաժան Դրոզդը: Շարքայիները լավ են հասկանում, որ քսան հոգով փախչել

հնարավոր չէ: Մեկն ու մեկն անպայման սխալ կոչի ոտքը, կլսվի կոտրած ցողունի շրթոցը, ու քսանը միանգամից կանգ կառնեն մեկին պաշտպանելու: Բացի այդ, չգիտենք իրար, չենք փորձել ոչ մարտում, և ոչ, նույնիսկ, հարևանի հարսանիքին: Տղաները լուռ են, մռայլ, բայց ո՛չ նեղացած: Ուզբեկական աչքերով մեկը բնութագրում է այսպես.

— Հինգն ու քսանը մեկ չէ, մենք էլ հետո:

Նրա նեղլիկ աչքերն այնքան խելոք են, որ Տիգրանը տեղնուտեղը նրան առաջարկում է խմբում վեցերորդը լինել, բայց նա օրորում է գլուխը.

— Ձէ, ընկեր լեյտենանտ, փախչելու համար ես դեռ շատ եմ հյուծված:

Մենք մեզ առույգ ենք զգում: Ինձ թվում է, թե կարող եմ վազել մինչև ռազմաճակատ, միայն թե չգիտենք ճանապարհը: Գոնե կողմնացույց ունենայինք: Սակայն այս գյուղում շատերը կողմնացույցի մասին չեն էլ լսել: Հոգ չէ, կա մի այսպիսի գետ՝ Պրուտ: Սիզիխը գիտի, թե որ կողմում է այդ գետը: Սիզիխին թվում է, թե ճանապարհը կգտնի աստղերով, միևնույն է, մենք կարող ենք գնալ միայն գիշերները:

Պրուտը մեզ համար նույնն է, թե Մոսկվան: Միայն հասնենք Պրուտին: Նրանից այն կողմ ռուսերեն խոսողներն են, մեր մարդիկ, իսկ մենք չենք կասկածում, որ նրանք կընդունեն մեզ, կտանեն իրենց անձիր անտառները, որտեղ ժողովրդական վրիժառուները ճամփա չեն տալիս գերմանացուն:

Միայն թե հասնենք Պրուտին:

... Երեկոն կրկին խաղաղվում է: Նկուղում վառվում է ճրագը: Հավերի թառի վրա ծկլթում են քնած թռչունները, ծղրիդը սղոցում է, մուկը թաքուն հարսանիք է անում: Գյորգուշը քչփշում է ընկերոջ

հետ, հետո աննկատ դուրս է գալիս: Ընկերը խորամանկ ժպտում է ու, հրացանը թևերի մեջ առած — մեկնվում շեմքին:

Մենք բաց աչքերով պառկած ենք խոտի վրա: Սիրտս թպրտում է, շնչառությունս չեմ կարողանում կանոնավորել, մինչդեռ այժմ դա է ամենակարևորը:

Հսկիչը երկար ժամանակ շուռումուռ է գալիս: Մենք անհամբեր սպասում ենք: Ինձ թվում է, թե հիմա գիշերը կվերջանա, հողը կմերկանա ու գրողի ծոցը կգնա ամբողջ ծրագիրը: Բայց ոչ, դեռ օրգանը նվագում է մոտիկ գինետանը, հարբած ձայներ են լսվում, գինետունը փակում են կեսգիշերին, ուրեմն դեռ կեսգիշեր չէ:

Վերջապես հսկիչը խաղաղվում է: Արտաշնչած օդը թշնշում է նրա երկար, ցախ-ցախ բեխերի մեջ համաշափ, բարեհամբույր:

Տիգրանը կիսանստում է, երկար ժամանակ նայում քնած մարդուն, հետո կամաց նշան անում:

Մենք սողում ենք դեպի դուռը: Սիրտս ուզում է դուրս թռչել կոկորդիցս:

Տիգրանի նշանով միանգամից հարձակվում ենք քնած մարդու վրա, բռնում թևերից ու ոտքերից, Դրոզդը փութով մի փալաս է կոխում ճշալու համար բացված բերանը: Հետո խոտից պատրաստված կեմերով կապում ենք նրան ու հրաժեշտ տալիս մնացողներին:

Ուզբեկն ասում է կամաց.

— Ընկեր լեյտենանտ, թե հասնեք, ասացեք մեր մասին, ընկեր լեյտենանտ:

Մենք աննկատ անցնում ենք ցանկապատը, կտրում ճանապարհն ու ընկնում այգիների մեջ:

Գնում ենք դեպի հանդերը, դեպի սիսեռի արտը, որտեղ մեր թաքստոցից պիտի վերցնենք պահած ուտելիքը: Ամպոտ երկնքից

ստեպ-ստեպ ընկնում են ծանր կաթիլները, հեռվում որոտում է կայծակը, քամին սուլում է, խճճվում սիսեռի գանգուրների մեջ, այդ նշանակում է, որ անձրև չի գա։ Առաջին իսկ գիշերը դա մեզ համար կործանարար կլիներ։ Մինչև լուսաբաց մենք հեռու, շատ հեռու պիտի լինենք գյուղից, իսկ տախտակե ներբաններով կոշիկների վրա քայլելուն դեռևս չենք վարժվել։

Գյուղի ծայրին շներն աղմկում են, բայց տներում ոչ մի ճրագ չկա։ Գյուղը քնած է։

Անվթար անցնում ենք շներից։ Վերջին տնակը մնում է հետևում։

Առջևո՞ւմ։

Առջևում Պրուտն է, որի տեղը Սիզիխը գիտի...

10

Գիշերները տաք են, առանց անձրևների, ինչպես Տիգրանն է ասում, եղանակն ստացել ենք մեր պատվերով։ Արդեն տասն օր է, ավելի ճիշտ՝ տասը գիշեր, ինչ գողեգող առաջանում ենք անձանոթ դաշտերի ու անտառների միջով։ Պյոտր Սիզիխը քայլում է առջևից, աստղերով որոշում ճանապարհը։ Գնում ենք անձայն, զգույշ, երբեմն միայն շուկով ենք բառեր փոխանակում։ Ինչքան ենք անցել, չգիտենք, քանի որ խնամքով շրջանցում ենք գյուղերն ու բանուկ ճանապարհները։ Դեռ լույսը չբացված Սիզիխն ու Տիգրանը թաքստոց են որոնում։ Մտնում ենք սիսեռի գանգուր թփերի մեջ, պատի պես կանգնած եգիպտացորենի արտերը, նոսր անտառակները։ Ցերեկները սսկվում ենք, գիշերները շարունակում ճանապարհը։ Լինում են և անհաջող թաքստոցներ։ Ադամամուծին հաստատվում ենք, լուսադեմին նկատում, որ հեռու չենք գյուղից, որտեղ ամեն «դոմնե» պատրաստ է մեզ հանձնել տեղական իշխանություններին, յուրաքանչյուրիս դիմաց հազար լեյ ստանալու պայմանով։ Մի գիշեր մի խոր կիրճում կուտակված քարեր ենք գտնում, ուրախանում ենք, սա հենց այն է, ինչ

հարկավոր է մեզ: Կմնանք ամբողջ ցերեկը, գուցե հնարավոր կլինի աննկատ կրակ անել եգիպտացորեն խորովելու: Հում եգիպտացորենն արդեն սրտխառնուք է առաջացնում: Կուտակված պաշարը վաղուց է վերջացել, օրն-օրին ավելի ենք թուլանում:

Բայց լուսադեմին մեր առջև, գետափի կանաչ մարգագետնի վրա, հայտնվում են մի տասնյակ ոչխար ու դրանց հետ երկու տղա: Սրանք կրակ են անում, իրենց համար կարտոֆիլ խորովում, հետո հանում են շորերը, նետվում գետակը լողանալու: Մենք վախով ենք նայում այդ երկու անգեն պատանիներին: Նրանք անհոգ աղմկում են, ընկնում իրար հետևից ու գետի ափին թրև գալիս ամբողջ ցերեկը: Էլ ինչ կրակ անել, ուղղակի հրաշք է, որ տղաները չեն նկատում քարերի մեջ թաքնված օտարականներին: Օտարականները փոքրանում, կաշում են քարերին: Հուլիսյան արևը անխնա այրում է նրանց մարմինները, ծարավից չորանում, ուռչում են լեզուները, իսկ սառնորակ գետը քաշում, գայթակղում է հարյուր մետրի վրա: Այսպես մինչև երեկո, երբ պատանի գառնարածները հեռանում են, ու անքնությունից, սովից, ծարավից հյուծված մարդիկ վերջապես հնարավորություն են ստանում ընդարմացած մարմինները թափ տալու:

Ամենից շատ Զալիբեկն է թուլացել: Նա ագահորեն ծծում է առվակների պղտոր ջուրը ու դանդաղ ծամում խակ, անեփ եգիպտացորենը: Տախտակե ներբաններով կոշիկները նետել է, ոտքերը փաթաթել փալաս-փուլուսով, տնքալով քարշ է գալիս ու հրաժարվում մեր օգնությունից.

— Գնացեք, գալիս եմ:

Զալիբեկի վիճակը լուրջ անհանգստացնում է մեզ: Յերեկները մենք տեսնում ենք նրա նվաղուն աչքերը, գիշերներն օրորվում է քամու բերանն ընկած ցողունի նման:

— Հիվանդ հո չե՞ս, — անհանգիստ հարցնում է Տիգրանը:

— Չէ:

— Բա ինչ ես քիթդ կախել:

Զալիբեկը փորձում է ժպտալ.

— Լնդերս են մի քիչ ցավում:

Տիգրանը Զալիբեկին ստիպում է բաց անել բերանը:

Սարսափելի է: Ոչ միայն լնդերը, ուռել է նաև լեզուն, բոլոր ատամները շարժվում են:

— Մի քիչ կաթ լիներ,— հառաչում է մեղավոր:

Կաթ:

Որտեղի՞ց:

Մենք չենք կարող գյուղերը մտնել, իսկ եթե նույնիսկ փորձենք, ո՞վ մեզ կաթ կտա:

Զալիբեկն այլևս չի դիմադրում: Մենք նրա համար եգիպտացորենի ցողուններից պատգարակ ենք սարքում, տանում ենք հերթով, Սիզիխն ու Տիգրանն ավելի երկար, ես ու Դրոզդն ավելի կարճ: Տիգրանը չի կորցրել աշխուժությունը, քայլում է մեր կողքից ու Զալիբեկին սիրտ տալիս հին օրերի նման:

— Կոմս, թանկագինս, կյանքը բաժանվում է երկու անհավասար մասերի, սպիտակ ու սև, լավ ու վատ: Որ տգեղ աղջիկներ չլինեին, որտեղի՞ց կհասկանայինք, թե էթերին գեղեցիկ է, որ ամպ չլիներ, ո՞նց կզգայինք արևի քաղցրությունը, որ գիշեր չլիներ, ո՞նց կսիրեինք ցերեկը...

— Տիգո ջան, ցավ դառա ձեր գլխին...

— Այդպես էլ հիվանդությունը,— շարունակում է Տիգրանը,— որ հիվանդությունը չլիներ, մարդիկ չէին կարող գնահատել առողջությունը: Այ, էս հաճելի ճանապարհորդությունը կավարտենք, քիչ մնաց, Պրուտի այն ափին մեր մարդիկ կշրջապատեն մեզ: Դրանց մեջ, իհարկե, կլինեն նաև կանայք: Հենց

ներանց տեսնես, ցավդ կմոռանաս ու տեղնուտեղը գլխի կընկնես, թե ինչքան լավ բան է առողջությունը...

Բայց Տիգրանի բառերն այլևս առաջվա մոգական ազդեցությունը չունեն։ Զալիբեկը գնալով ավելի է հյուժվում։ Արդեն հրաժարվում է ուտել հում եգիպտացորենը և խակ ձմերուկները, որ Սիզիխը կույր-կույր կտրում է բանջարանոցներից։ Մենք այժմ ավելի հաճախ ենք փոխում իրար, ո՛չ ես ու Դրոզդը, ո՛չ, նույնիսկ, Սիզիխն ու Տիգրանը, որ հասակով բարձր են մեզանից, պատգարակը երկար տանել չեն կարող։ Գնալով Զալիբեկի մարմինն ավելի ու ավելի է ծանրանում, գնալով հզորանում է ցնորական պահանջը ու վերջապես դառնում հաստատ որոշում։

Կեսգիշերին կանգ ենք առնում եգիպտացորենի արտի մեջ, պատգարակը դնում ենք գետին։ Դրոզդը մնում է հսկելու, ես, Սիզիխն ու Տիգրանը գնում ենք Զալիբեկի համար կաթ ճարելու։

Երկնքում լողում են մութ ամպերը, արևմուտքում կայծակը թրատում է, հեռվում երևում են մի քանի կրակ, գյուղը։ Մենք առանց պայմանավորվելու ուղղվում ենք դեպի կրակները։ Գնում ենք բանջարանոցների միջով, լսում շների հեռավոր կաղկանձ, գիտակցում, որ առջևում, գրեթե, հաստատ կործանումն է։ Բայց հետևում եգիպտացորենի արտն է, Զալիբեկի պատգարակը, մեզ թվում է, թե մի բաժակ կաթից է կախված մեր հիվանդ ընկերոջ կյանքը։ Հերն էլ անիծած, ինչ լինում է, թող լինի...

Գյուղի ծայրին, կարճ ցանկապատով շրջափակված պարտեզի մեջ, սսկվել է միայնակ տնակը։ Այնտեղ ճրագ է վառվում, ու կարծես դրանից կաթում է մեղրահամ խաղաղությունը։

Տիգրանն առաջինն է թռչում ցանկապատի վրայից։ Նույն վայրկյանին լսվում է մի կարճ ճիչ, ու Տիգրանն ասում է հայերեն.

— Մի անհանգստանաք, միլեդի, ձեր խոնարհ ծառաները ձեզ վնասելու նպատակ չունեն։

Ես ու Սիզիխն արագ անցնում ենք ցանկապատը: Հենց ցանկապատի տակ պազել է ինչ-որ կին, Տիգրանը ափով փակել է նրա բերանը: Կնոջ աչքերը սարսափից չռվել են, տան պատուհանից ընկած լույսի տակ աղոտ պլպլում են սպիտակուցները:

Տիգրանը բարձրացնում է կնոջը և ինքը հարդարում նրա հագուստը: Սիզիխն ասում է ումիներեն.

— Լա ալասը¹¹:

Մենք սարսափած կնոջը դեպի տուն ենք տանում: Ճանապարհին նա վերջապես լաց է լինում: Սիզիխը նրա ասածներից գլխի է ընկնում, որ ամուսինը գտնվում է ռազմաճակատում:

— Ռազբոյ նույ բուն,— քաղցր ասում է Տիգրանը: Թվում է, թե կնոջը սեր է խոստովանում.— Նույ բուն, մադամ, կոկոնա և այլն...

Մենք տուն չենք մտնում: Կնոջը կանգնեցնում ենք շեմքի առաջ: Տիգրանը բարձրացնում է կաթսայիկը և բառաչում, հետո երկու ձեռքով կաթսայիկը տանում է դեպի բերանը ու խմելու նշան անում: Երկար ժամանակ կինը չի հասկանում մնջախաղը, չեն օգնում նաև հայերեն ասված «կաթ» ու ռուսերեն «մոլոկո» բառերը: Տիգրանը հինգ րոպե շարունակ բառաչում է:

Վերջապես կինը հաղթահարում է սարսափը: Աչքերում կարծես գիտակցություն է երևում: Տիգրանը բառաչում է մի վերջին անգամ: Կինը լուռ առնում է կաթսայիկը, մտնում տուն: Մենք լարված սպասում ենք: Բավական է, որ կինն աղմուկ բարձրացնի... Իսկ եթե դուրս թոչի տան հետևի պատուհանից: Կրծքիս տակ զգում եմ սրտիս զարկերը, սպասումը հավիտենական է թվում:

Վերջապես կինը հայտնվում է դռների մեջ: Նրա մի ձեռքին Տիգրանի կաթսայիկն է, մյուսին՝ մամալիգայի մի խոշոր, տձև կտոր:

Տիգրանը շնորհակալություն է հայտնում կնոջը, գրեթե, լացակումած.

— Երբեք չեմ մոռանա, տիկին, թող ձեր դոմենն վերադառնա ռազբոյից, ու այս տնակը թող լցվի ճուտերով: Ռազբոյ նույ բուն...

— Ռազբոյ նույ բուն,— աղոթքի նման կրկնում է կինը:

Մենք անաղմուկ հեռանում ենք: Սիզիխը տանում է մամալիգան, Տիգրանը՝ կաթով լի կաթսայիկը:

Դրոզդը մեզ դիմավորում է արտի եզրին:

— Սիրտս ճաքեց,— խոստովանում է նա,— կարծեցի, թե բռնվել եք, ինչո՞ւ այդքան ուշացաք:

— Ամեն կովից հիվանդի համար կաթ չես կթի,— կատակում է ուրախացած Տիգրանը,— մի ժամ էր ստուգում էինք կովերին, պահանջեցինք բոլոր փաստաթղթերը: Պատկերացնում ես, Դրոզդ, կովերն ուղիղ երկու հարյուր յոթանասունչորս էին և ոչ մեկը բժշկական վկայական չուներ: Մութ երկիր է, Դրոզդ, թանկագինս, այնպես որ կաթը բժշկական քննության չի ենթարկված և հենց միայն այդ պատճառով ձերդ բարձրությունը սրանից չի ճաշակի և ոչ մի կաթիլ:

— Ուրեմն բերե՞լ եք,— ուրախանում է Դրոզդը,— կեցցեք: Ինձ, ինձ կաթ հարկավոր չի, ընկեր լեյտենանտ:

Ես խավարում չեմ տեսնում Դրոզդի դեմքը, բայց հավատացած եմ, նրա բերանը հիմա լայն բացվել է երջանիկ ժպիտով: Նա շտապեցնում է.

— Այս կողմը: Ընկեր լեյտենանտը քնած է: Հիմա որ ոտքի կկանգնի...

Իսկապես կաթը մի փոքր ուժ է տալիս Զալիբեկին:

— Լազաթ էր,— մեղմ ասում է նա և ուրիշ բան չգտնելով ավելացնում,— մեր գյուղում, էն բանը, կով կա, որ երեսուն

կիլոգրամ կաթ է տալիս...

Քիչ առաջ հաջողութեամբ ավարտված փորձը թեև է տալիս մեզ, տրամադրութիւններս բարձրանում է:

— Պիտի որ Պրուտը հեռու չլինի,— ասում է Սիզիխը:

Մտնում ենք խիտ, բարձրահասակ ցողունների մեջ: Լույսը բացվում է, մենք քնում ենք խաղաղութեամբ:

11

Արթնանում ենք երեկոյան դեմ:

Շուրջը խաղաղ է: Եգիպտացորենի ցողունները սվսվում են մեղմ քամուց, շոգը թուլացել է, բայց անհագ ծարավը տանջում է մեզ:

— Զուր,— մրմնջում է Զալիբեկը:

— Հիմա կճարենք,— հուսադրում է Տիգրանը:

Դրոզդը սողում է եգիպտացորենի ցողունների արանքով, գնում է հետախուզութեան:

— Զուր,— մրմնջում է Զալիբեկը:

— Ուշացավ,— անհանգստանում է Սիզիխը:

Վերջապես Դրոզդը գալիս է: Նրա աչքերում սարսափ կա, ձեռքին դատարկ կաթսայիկը:

— Հը՞:

Դրոզդը ձեռքը դնում է շուրթերին:

— Ի՞նչ կա,— ձայնն իջեցնում է Սիզիխը:

— Մինչև քոլիկը հիսուն քայլ էլ չի լինի: Քոլիկն առվակի ափին է: Բոստանում աշխատում է մի ծերունի, քոլիկում մի տասը տարեկան տղա կա...

— Էդ որի՞ց էդպես վախեցար,— ծաղրում է Տիգրանը:

Դրողդը լռում է:

— Տեսա՞ն:

Դրողդը լռում է:

— Խոսի՛ր:

— Ոնց որ թե տեսան,— մեղավոր պատասխանում է Դրողդը:

Տիգրանն ու Սիզիխն արագ բարձրացնում են Զալիբեկի պատգարակը:

Բայց եգիպտացորենի բարձր ցողունների միջով հեռու գնալ չի հաջողվում: Աջ կողմում ցողունները հանկարծ խշխշում են, ու մեր կողքին հայտնվում է մի ծեր ունմինացի:

Սիզիխն ու Տիգրանը վար են դնում պատգարակը: Շփոթված ունմինացին ձեռքը տանում է դեպի գոտին: Ես ու Դրողդը պատրաստվում ենք հարձակման, բայց ծերունին հանկարծ ժպտում է ու թավ ձայնով ասում.

— Բունը սարա¹²:

Մենք չենք պատասխանում, հետևում ենք դեպի գոտին տարած նրա ձեռքին, մինչև դրանում հայտնվում է ծխախոտի նախշուն տոպրակը:

— Զուր,— մրմնջում է Զալիբեկը:

Ծերունին նայում է պատգարակին ու գլուխն օրորում: Նա, իհարկե, գլխի է ընկնում, բայց Սիզիխը, համենայն դեպս, բացատրում է՝ ուսերենին մի քանի ունմիններեն բառեր խառնելով.

— Հիվանդ է, ջուր է ուզում: Ձէ, շնորհակալ ենք, ծխել չենք ուզում:

— Ծխեցեք,— պնդում է ծերունին ու, ծխախոտի տոպրակը գետնին դնելով, հեռանում, կորչում բարձր ցողունների մեջ:

Դրողդըն ասում է անհանգիստ.

— Կմատնի:

Սիզիխն ու Տիգրանը բարձրացնում են Զալիբեկին: Մի քանի քայլ հեռանում ենք, բայց ծերունին կրկին հայտնվում է մեզ մոտ: Ջեռքին թիթեղե թեյաման կա, որ մեկնում է ինձ.

— Ապր¹³:

Զալիբեկի աչքերն այրվում են: Երկու ձեռքով գրկել է թեյամանն ու ծորակից ծծում է ագահությամբ: Ծերունին նստում է: Դրողդըն բացում է նրա տոպրակն ու գլանակ փաթաթում:

Շուրջը խաղաղ է, այնքան խաղաղ, որ չես հավատում խաղաղությանը: Ծերունին կրակ է տալիս Դրողդին, հետո մեզ է մեկնում ծխախոտի տոպրակը:

Վերջապես Զալիբեկը հագենում է: Մենք հերթով խմում ենք թիթեղե թեյամանից, փաթաթում հաստ գլանակները ու անհամբեր սպասում մայրամուտին: Իսկ գյուղացին խղճահարություն չի աչքերը հառել է մեզ և անորոշ, անհասկանալի բառեր է մրմնջում:

Մենք չգիտենք նրա լեզուն, նա մերը չգիտի, բայց նա գիտի, թե ինչ է ռազբոյը: Ռազբոյը խեղճացրել է նրան, ռազբոյը մեզ բերել է նրա դուռը, նրա խաղաղ քոլիկը՝ բոստանի ափին:

Նա անորոշ, անհասկանալի բառեր է մրմնջում, ըստ երևույթին, հող ու ջրի ու անմիտ ռազբոյի մասին, որ խեղճացրել է նրան, որ մեզ բերել է նրա դուռը...

Վերջապես արևը կորչում է ցողունների ետևը: Էլի մի ժամ, ու մենք հրաժեշտ կտանք մեր պատահական ծանոթին: Նա արդեն չեմ վախենում նրանից: Ջեռքերը կոշտ են, հողոտ, դրանք մանկուց ծանոթ են ինձ, դրանք հողագործի ձեռքեր են, ես հավատում եմ դրանց:

Նա երկար խոսում է, կրկին մեկնել է ծխախոտի տոպրակը, իսկ մենք շրջապատել ենք քնած Զալիբեկին ու կորել պղտոր մտորումների մեջ:

Վերջապես ելնում է տեղից, ձեռքը մեկնում, հրաժեշտ է տալիս:

Ես հավատով սեղմում եմ նրա հողոտ, կոշտ ձեռքը, մեջս ուժ եմ գտնում ժպտալու:

— Ռազբոյ նույ բուն...

Հեռանում է:

Նայում ենք իրար:

— Կմատնի՞,— հարցնում է Դրոզդը:

— Զի մատնի,— հաստատ ասում եմ ես:

— Իսկ ինչո՞ւ չի մատնի:

— Դե, նա գյուղացի է, Դրոզդ:

— Հենց դրա համար էլ կմատնի,— ասում է Սիզիխը,— կմատնի, քանի որ խղճում է մեզ:

— Զեմ հասկանում:

— Ի՞նչ կա չհասկանալու: Նա դա մատնություն էլ չի համարում: Դուք չհասկացաք, ամբողջ ժամանակ հենց այն էր ասում, թե մեկ է, կկորչենք ճանապարհին:

Տիգրանը մռայլ նստում է պատգարակի մոտ:

— Մինչև մութը չընկնի, հեռանալ չենք կարող,— ասում է նա:

Սպասում ենք մութն ընկնելուն: Արևն արդեն կուլ է գնացել, բայց եգիպտացորենի ցողունները ոսկեզօծվել են թեք շողերից: Մինչև մութը դեռ ժամանակ կա, որ մեխվել է տեղում ու խշշում է քունքերումս:

Ես չեմ ուզում հավատալ: Հայացքն այնքան ծանոթ էր, ժպիտն այնքան ծանոթ, իսկ ամենից ծանոթը ձեռքերն էին, կոշտ,

հողագույն, հողի մեջ թաթախված ձեռքերը: Տարօրինակ մտքեր են անցնում գլխովս: Ո՞ւր ենք գնում, ինչո՞ւ, արժե՞ գնալ փոշոտ անհայտության միջով, արժե՞ ապրել, տոկալ, տխրել, ժպտալ, սիրել, ատել, եթե... եթե կմատնի այս ծանոթ ժպիտով, այս ծանոթ, հողաթաթախ ձեռքերով մարդն անգամ...

Քամուց սվսվում են եգիպտացորենի ցողունները, դեղինը փոխվում դարչնագույնի: Հիմա ստվերները կխտանան, հիմա երեկոն կդառնա գիշեր, փրկարար գիշեր: Ես ուզում եմ, որ արագ գա գիշերը: Ես չեմ ուզում խաբվել, ես չեմ ուզում հիասթափվել աշխարհից, ծանոթ ժպիտներից, հողաթաթախ ձեռքերից: Ես գիշեր եմ երազում աշխարհի ու այդ հողաթաթախ ձեռքերի փրկության համար...

— Զի մատնի,— լացակումած ասում եմ բարձրաձայն:

Հանկարծ շորս կողմից աղմկում են դարչնագույն ցողունները: Մեր առջև հայտնվում են վեց ուռնիկաձև զինվոր: Նրանց բոլորի ձեռքերն էլ հողագույն են, բայց դրանցում հրացաններ կան, որ ուղղել են մեզ:

— Մատնեց,— համարյա հանդարտ ասում է Տիգրանը:

* * *

Սայլը կանգնած է քուրկի մոտ, առվի ափին: Երկու զինվոր դրա վրա տեղավորում են Զալիբեկի պատգարակը: Մեզ կապել են իրար երկու-երկու, Տիգրանին Սիզիխի հետ, ինձ՝ Դրոզդի:

Առվի մոտ նստել է հոգնած տղան, հեռում է, երևում է՝ նոր է վերադարձել գյուղից: Այդտեղ էլ կանգնած է ծերունին: Զինվորների ավագը ժպտում է նրան.

— Բուն:

Ես նայում եմ ծեր գյուղացու հողաթաթախ ձեռքերին, որ կորցրել եմ հավիտյան: Ծերունին կախել է գլուխը, չի

պատասխանում ոչ իմ հայացքին, ոչ ավագի: Անընդհատ
խաչակնքում է...

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆ ԳԵՐՈՐԴ

1

Ջրերը լուրթ կապույտ են, ափերը՝ կանաչ: Չքնաղ է Դանուբն ամռան ամիսներին: Նա խաղաղ թավալվում է փշալարերից այն կողմ, պսպղում բարձր ծառերի հետևից:

Ճամբարը Դանուբի ափին է, փոքրիկ, գավառական քաղաքի ծայրին: Փշալարերի ու Դանուբի արանքին ասֆալտապատ խճուղի է ձգվում, որով անցնում են ավտոմեքենաներ, անհամար սալեր, հետիոտն մարդիկ, կանաչ գլխներին մրգով լի ծանր կողովներ են տանում: Ճանապարհով անցնում է խաղաղությունը, զարմացած կանգնում փշալարի առաջ՝ նայելու մերկ, կմախքացած մարդկանց, որոնք թրև են գալիս հրապարակի տաքացած փոշիներում և խանձված աչքերով դիտում խաղաղությունն ու կապույտ Դանուբը:

Ճամբարը Դանուբի ափին է:

Հսկայական հրապարակում մանր, ոսկեգույն, տաք փոշին հասնում է մինչև մարդկանց կոճերը: Հրապարակը շրջափակել են բարձր ցցերի վրա տնկված բարաքները: Դրանց հետևը վարած հողն է, հետո փշալարը, հետո վարած հողը, հետո կրկին փշալարը, հետո պահակակետերը՝ իրարից քսանհինգ մետր հեռու, իսկ անկյուններում փայտե բարձր աշտարակներ՝ գնդացիներով ու լուսարձակներով: Միանգամայն ժամանակակից ճամբար: Ռումինացիները բանտարկել գիտեն:

Միայն կապույտ Դանուբն ու նրա կանաչ ափերը չեն, որ վիճում են ճամբարի մոայլ գորշության հետ: Հակառակ կողմում ամեն առավոտ ու ամեն երեկո ծլնգում է կուսանոցի եկեղեցին: Մինչև

ատամները նորագույն զենքով զինված ճամբարի կողքին, մենաստանը տասնվեցերորդ դարն է, որ մոռացված մնացել է հին-հին ասպետական վեպերից:

Զալիբեկը դեռ պառկած է ճամբարի «հիվանդանոցում», որը ոչնչով չի տարբերվում մյուս բարաքներից: Ես, Տիգրանն ու Սիգիխը արդեն խառնվել ենք «հներին»: Ստացել ենք մի-մի կիսավարտիք, ռումինական մատյաններում մի-մի համար, նառերի վրա տեղ և օրվա սնունդը՝ հարյուր յոթանասունհինգ գրամ հաց ու հոշակավոր շորքան: Դա լոբու ջրիկ ապուր է, վրան նստած արնագույն փրփուրի հաստ շերտով:

Այստեղ են բոլոր սպաները, որ ջոկվել են շարքայիններից ու համարակալվել արտելի գույքի նման:

Դրոզդին տարան դեռևս ճանապարհից: Դրոզդը շարքային էր: Նրան տարան նախկին ճամբարը: Բաժանվելուց առաջ Դրոզդը լաց եղավ արդարանալով.

— Բանտում ես կմեռնեմ, ընկեր լեյտենանտ, թույլ տվեք գնալ: Այնտեղ գուցե նորից տանեն աշխատեցնելու, թույլ տվեք, ընկեր լեյտենանտ...

Տիգրանը ժպտաց կարճիկին.

— Գնա, Դրոզդ, դու լավ ընկերություն արիր, իսկ մեռնելու մասին մի մտածիր, եղբայր...

Զարմացած հսկիչների առաջ չորս սպաները գրկեցին, համբուրեցին շարքայինին, Դրոզդը գնաց:

Դրոզդին տարան: Բայց, կարծես մեզ չնեղացնելու համար, մեր ճամբարը բերին մի ուրիշ ծանոթ՝ փոխգնդապետ Մուշենիկին, իր վախեցած թարգմանիչի հետ: Երբ մենք ճամբար հասանք, մեկը հանձնում էր, մյուսը՝ ընդունում: Նախկին պարետին մենք այդպես էլ չտեսանք: Հներն ասում էին, թե նա լռակյաց, տխուր մարդ է եղել՝ գերիներին ժպտալու սովորություն մը:

Իսկ Մուշենիկը մտերմորեն ժպտալ չգիտի, թեև ամեն օր առավոտյան, նախքան շարքի առաջ մեզ հայհոյելը, բարեհաճում է ողջունել.

— Բարի լույս, պարոնայք սպաներ:

Բարաքներում հարյուրհիսուն-երկուհարյուրական մարդ են տեղավորված: Երեկոները դռները փակում են: Անկյունում թունավոր ծխում է գարշահոտ պարաշան, ու եռահարկ նառերի վրա մերկ կմախքները կաշում են իրար: Սկսվում է գիշերը: Անկյունում պեծին է տալիս ճրագը, դրա մոտ ննջում են երկու հերթապահները, ու կիսախավարում լռում են մարդիկ, կասկածավոր, տխուր հայացքները առաստաղի գերաններին հառած, մտքերը հեռու, աշխարհի ու կյանքի ծայրին...

Ստամոքսները գալարվում են: Թախիծը թունավոր մեղրի նման կաթում է դանդաղ, ծորուն: Կաթում է, մինչև փակվում են աչքերը, եթե սրտնեղած հարևանդ զայրույթը չի թափում գլխիդ.

— Մի քիչ հեռու քաշվիր...

Ճամբարում մոտավորապես երկու հազար ութ հարյուր մարդ կա: Բայց ճամբարը կոլեկտիվ չէ: Անծանոթ, պատահական է հարևանդ: Խմբեր կան, կան և մենասեր անհատներ: Իրար ասելու բան չունենք, առայժմ դիտում ենք: Հիմա ամեն ինչ նշանակություն ունի: Նայում ես, թե հարևանդ ինչպես ստացավ գարշահոտ չորբան, որի վրայի փրփուրը (շուտով իմանում ենք) սատկած կամ սատկեցրած ձիու արյունից է: Նայում ես, թե ինչ աչքեր ունեն հարևանդ, երբ առավոտյան հերթապահ սպան եկավ մարդկանց ու կիսավարտիքները հաշվելու: Լսում ես, թե ինչ ասաց հարևանդ քնի մեջ, երբ վերադարձել էր տուն, մոր ու երեխաների մոտ... Ու քեզ համար էլ աննկատ, հոգուդ մեջ նշումներ ես անում. Կորալով, մայոր, թաքուն լաց է լինում, Սևիդով, շատ է հայհոյում...

Իսկ առայժմ քաշում է հին ընկերների արտելը. Սիգիխ, ճանաչում եմ, հավատում եմ, սիրում, Տիգրան, ճանաչում եմ,

հավատում եմ, սիրում, Զալիբեկ, ճանաչում եմ, հավատում, սիրում, ամսոսում...

Զալիբեկը պառկած է չորս հոգու հետ։ Բոլորն էլ ուժաթափ, հյուծված մարդիկ են։ Զալիբեկի ատամների կեսն արդեն չկա, մյուս հիվանդներն ավելի լավ վիճակում չեն։ Բայց, որքան էլ տարօրինակ լինի, ամենակարևոր բարաքը հիմա հիվանդանոցն է՝ իր հինգ հիվանդով։ Նա չի բուժում դրանցից ոչ մեկին, բայց, մեզ համար էլ աննկատ, նա աստիճանաբար բուժում է մնացածներին, թուլացնում կասկածամտությունը, զայրույթից ծնված անհաշտությունը մեղմում։

Երբ մենք երեքով գնում ենք Զալիբեկին այցելության ու մեր արյունոտ չորբայից մի-մի գդալ տանում նրա համար, զարմանքով տեսնում ենք, որ Զալիբեկի կողքին, նառի վրա դրված է չորբայով լի կաթսայիկը, իսկ Զալիբեկը զզվանքով է նայում դրան, արդեն կշտացել է։

— Էս որտեղի՞ց, կոմս,— հարցնում է Տիգրանը։

— Տղերքը բերին։

— Նախկին ծառանե՞րդ, տեր իմ։

— Ի՞նչ ծառա։

— Բա ի՞նչ տղերք, դու այստեղ ծանոթներ ունե՞ս։

— Զէ։

— Հապա՞։

— Ծանոթը որն է, բոլոր հինգիս համար էլ բերում են էս ու էն։

Զալիբեկը ժպտում է, ես կարկամում եմ անակնկալից։

Բերում են։ Բերում են անծանոթները, հարյուր յոթանասունհինգ գրամ հաց ստացող մարդիկ, որոնց կեսը ուռած է սովից, որոնց կեսը հենվում է բարաքի պատին, չի նստում, քանի որ նստելուց հետո վեր կենալ է պետք...

Հինգ հիվանդները հինգ արտելից են: Հինգ արտելի տղաներն արդեն գիտեն, որ հինգ հիվանդի համար «տղերքը բերում են»: Սա արդեն մի բան նշանակում է: Հինգ արտելի տղաները որոնում են իրար, ծանոթանում, հրապարակի փոշիների մեջ պառկում կողք-կողքի, խոսում այն մասին, որ «տղերքը տղերքի համար չորբա են տանում»: Եվ որովհետև խոսում են, մեղմանում են նախ իրար նկատմամբ, աստիճանաբար քանդվում են հինգ արտելները, միանում, դառնում մի արտել: Իսկ քանի որ մի արտել են դառնում, իրար հարցնում են աշխարհի, տան, ռազմաճակատի, ամեն ինչի մասին ու իրար մեջ չեն տեսնում ոչ մի թերություն: Հետո նրանք որոնում են այն «տղերքին», որոնք «տղերքի համար չորբա են տանում», հետո...

Այսպես երկարում է տարօրինակ, փրկարար խմորումը: Երկու հազար ութ հարյուրի մեջ արդեն ջոկվում են առանձնահատուկ մարդիկ, արդեն ինչ-որ բարաքում, դեռևս ամուր մի տղա, անծանոթ հյուծվածի փոխարեն, մտնում է պարաշայի տակ, դուրս տանում ու իսկի չի էլ ուզում լսել նրա շնորհակալությունը...

Ես չեմ հասկանում Տիգրանին, չգիտեմ նրա նպատակը, բայց աչքիս առաջ նա էլ է փոխվում: Ծղոտե լայնեզր գլխարկ է ճարել, դրա երկու կողմերը չկան, առջևում եզրը բարձրացած է, հետևում, ընդհակառակը, իջնում է բարակած վզի վրա... Հակազազի տոպրակ ունի և մի զինվորական փաթաթան, որ գործ է ածում որպես սրբիչ: Զգիտես որտեղից մի հրաշալի ձեռնափայտ է գտել փղոսկրե բռնակով: Մի կիսագուլպա ունի (թեև կիսագուլպան թաթ չունի), փոխեփոխ հագնում է մեկ աջ ոտքին, մեկ ձախ, քաշում է մինչև ծնկատակը, թելով կապում: Մի հատիկ ձեռնոց ունի, որի թաթն ու մատները բաժան-բաժան են իրարից: Զեռնոցը նա հագնում է միայն ձախ ձեռքին: Տիգրանն արիստոկրատ է խաղում: Ես ու Սիզիխը տարակուսանքով ենք նայում նրան:

— Վերջնականապես ցնդեցիր,— ասում եմ ես:

— Դուք, ձերդ գերազանցություն, բավականաչափ կրթված չեք, ինձ դիտողություն անելու համար,— կտրում է Տիգրանը:

Ես ձեռքս թափ եմ տալիս: Նա ձեռնափայտը թափահարելով դուրս է գալիս բարաքից, գնում դեպի ջրի ծորակը, լվացվում, սրբվում իր գորշ փաթաթանով, հետո փաթաթանը գցում ուսին կամ փողկապի նման կապում բարակած վզից ու դանդաղ ճեմում հրապարակում, զարմացած մարդկանց ծաղրական հայացքների տակ: Սկզբում ճեմում է մենակ, հպարտ, մտախոհ, հետո աստիճանաբար հետաքրքրասերները շրջապատում են նրան: Նա մեկնում է ձեռքը, շնորհալի բարևում, ծանոթանում ասպետական նազանքով.

— Վիկոնտ դ'Արտանյան, Գասկոնիա...

Մարդիկ ծիծաղում են: Ես կամ Սիզիխը հայհոյում ենք զայրացած.

— Խեղկատակ:

Տիգրանը բանի տեղ չի դնում, իսկ շրջապատողներից մեկն արդեն պաշտպանում է նրան մեր «հարձակումներից».

— Ռադ եղիր:

Այսպես, օրեր, օրեր...

Տիգրանը, իհարկե, չի ճանաչում երկու հազար ութ հարյուրին, բայց երկու հազար ութ հարյուրն արդեն ճանաչում են նրան, ճանաչում են, ժպտում, զրուցում են հետը, ծաղրում, հետո պարտվում են ու բարեմիտ օրորում գլուխները: Ես նկատում եմ, որ բոլորը հավանում են նրան, իսկ եթե բոլորը հավանում են մեկին, ապա և ավելի հանդարտ են նայում իրար... Վերջապես ես ու Սիզիխը գլխի ենք ընկնում. Տիգրանը թթիմոր է, թեև տարօրինակ, արտառոց: Նա մի քիչ ժպիտ, մի քիչ հավատ է սերմանում: Ահա թե ինչու են ժպտում նրան, ահա թե ինչու նրան ժպտացողների մեջ երևում է նաև գնդապետ Տարանը:

2

Ամբողջ պատերազմն իր անհեթեթ դաժանությամբ խտացրել ենք փոխգնդապետ Մուշենիկի մեջ: Մուշենիկը մեզ համար Հիտլեր է, Գյորինգ, Ռիբենտրոպ, Անտոնեսսքու, գեստապո, էս-էս, սիգուրանցու¹⁴, ռումբ, թունավոր գազ... այն ամենը, ինչ հարձակվել է մեր երկրի վրա, քանդել, ավերել, սպանել, լլկել, խլել մեր ազատությունը, մեր պատիվը: Մարմնի ու հոգու բոլոր բջիջներով ատուժ ենք Մուշենիկին. մարմնի ու հոգու բոլոր բջիջներով Մուշենիկն ատուժ է մեզ:

Նա գալիս է առավոտյան ու դիտմամբ ոտքը կախ գցում, որ դիտի մեր սնունդ ստանալը: Նրան դուր է գալիս կոտրված, կռացած մարդկանց շարքը, որ լուռ, ատամն-ատամին մոտենում է փոշիների մեջ դրված երեք հսկայական կաթսաներին: Դրանցից հարյուր մետր հեռու Մուշենիկը երկար ծածկ է սարքել ու դրա տակ տեղավորել երկու ձեռնաշեն սեղան: Դա մեր ճաշարանն է: Ռումինացի փոխգնդապետը թունավոր ժպիտով նայում է սովից կիսախելագար մարդկանց, որոնք դանդաղ քայլերով, արյունոտ չորբան կաթսաների մոտից մինչև սեղանները պիտի հասցնեն: Ճանապարհին չորբան «գլուխները քաշողներին» չի արգելում, միայն ժպիտի մեջ գնալով խտանում է թուլնը, բացված բերանից շվոցով դուրս է գալիս վիրավորական բառը.

— Խոզեր...

Ու սովահարների շարքը լարվում է: Ուռած մարդիկ աշխատում են չնայել կաթսայիկներին, հարյուր քայլը հարյուր հազար է թվում, բերանում առատանում է թուփը, սովից ու չորբայի արյունահոսից գլուխները պտտվում են: Բայց մեծ մասը Մուշենիկի մոտից անցնելիս անտարբեր հայացք է սարքում, որից կատաղում է փոխգնդապետն ու զայրույթը ետ տալիս բազմահարկ հայհոյանքով:

Օրն-օրին ավելի դժվար է դառնում չորքան կաթսաների մոտից մինչև «ճաշարան» հասցնելը: Ամեն առավոտ սարսափը պատում է ինձ: Ինչո՞վ կվերջանա անխոս մրցությունը, արդյոք չե՞մ կորցնի հավասարակշռությունս, ճանապարհին կաթսայիկը դեպի բերանս չե՞մ տանի, արդյոք ինձ վրա էլ թունավոր չի՞ ժպտա ֆաշիստ Մուշենիկը, հոգուս խորքում մնացած արժանապատվության վերջին փշուրները անդարձ չի՞ խառնի հրապարակի շիկացած փոշուն:

Մեր շարքերն անցնում են երեք կաթսաների արանքով, տանում են գարշահոտ չորքան, որ մինչև «ճաշարան» սոսկալի ծանր է, շատ, «ճաշարանում»՝ անհավատալի թեթև, քիչ:

Մուշենիկը լարված հետևում է:

Նույն ժամանակ, կաթսաներից հեռու, բայց բոլորիս նման աչքները կաթսաներին, սպասում են «ընտանիքի» անդամները: Երեք նիհար, հյուծված էակներ են դրանք, մեծ շունը, փոքր շունը և կատուն: Ամենուրեք շուն տեսնելիս կատունները փշաքաղվում են, ամենուրեք շները հալածում են կատուններին, դարավոր թշնամությունը չկա միայն այստեղ: Նրանք հասկանում են, որ պատերազմը ոչինչ չի տա իրենց, որ ավելորդ են վեճերն ու գզվուտոցը: Դրա համար էլ խոնարհ, խաղաղությամբ սպասում են արարողության ավարտին: Հիմա չորքան կվերջանա, հերթապահները ուսներին կգնեն դատարկ կաթսաները, կտանեն, վերջին գերին, ուռած ոտքերը քարշ տալով, կհասնի «ճաշարան», իսկ կաթսաների տեղում կմնա շերեփի կաթիլքից առաջացած երեք ծխացող հետք, ընտանիքի երեք անդամների երեք հողե ափսեները: Ընտանիքը կնստի ճաշի:

Այս երեք էակները առավոտից երեկո շրջում են մեր բարաքներում, թեև վաղուց են համոզվել, որ տկլոր կմախքներն իրենց տալու բան չունեն: Շրջում են հենց այնպես, կարծես մեր աչքը շոյելու համար, հիշեցնելու, որ փշալարերից այն կողմ դեռևս

շարունակվում է կյանքը, դեռևս մայրը փաղաքշում է որդուն, աղջիկը պատանուն խոստանում է սիրել մինչև կյանքի վերջը:

Այստեղ ոչ ոք չի մտածում ուտել ընտանիքի անդամներին: Դրանք մեզ համար սուրբ էակներ են, «այն աշխարհի» լրաբերները, մեր երազները խաղաղության, երջանկության, ազատության մասին: Բոլորը շոյում են նրանց, փխտն մոռում է սրա-նրա ծնկներին, հաճույքից մեջքն ուռցնում, թեև չի հասկանում, որ փաղաքշանքը ոչ թե իրեն, այլ գերու երազանքին է ուղղված:

Մուշենիկին տարօրինակ է թվում մեր սերն այդ խեղճ անասունների նկատմամբ: Նա ամեն առավոտ զինվորներին հրամայում է ճամբարից քշել «ընտանիքի» անդամներին:

Զինվորները, տախտակե ներբանները թփթփացնելով, շտապում են կատարել պետի հրամանը: Փխտն թաքնվում է բարաքների հետևը, մեծ շունը, լուռ արժանապատվությամբ, հեռանում է, շնիկն՝ անօգնական կլանչում ու թավալվում փոշիների մեջ: Բայց երբ զինվորները հեռանում են, «ընտանիքը» կրկին հավաքվում է ի մի: Փխտն լիզում է նեղացած շնիկին, մեծ շունը տխուր աչքերով հսկում է «ընտանիքի» հանգիստը:

Գնում ենք չորբան ստանալու: Շարքը կանոնավոր է, որքան կարող է կանոնավոր լինել հյուծվածությունից օրորվող մարդկանց շարքը: Մուշենիկը, թարգմանիչի հետ, գրավում է իր դիրքը, «ընտանիքը» կուչ է գալիս տեղում... Չորբան ստանում ենք: Ես ահռելի տանջանքով աչքս կտրում եմ ծխացող կաթսայիկից, աշխատում եմ մտածել ուրիշ բաների մասին, մինչև «ճաշարան» այս դժոխային հարյուր քայլը անցնելու համար: Իսկ Տիգրանը հանկարծ դուրս է գալիս շարքից: Մեր շարքը կանգ է առնում: Տիգրանը, մի ձեռքին գեղեցիկ ձեռնափայտը, մյուսում կաթսայիկը, քայլում է խաղացկուն: Զարմանքից քարացած մարդկանց առաջ նա մոտենում է «ընտանիքին», նազանքով գլուխ

տալիս, ռումիններեն բարձրաձայն ողջունում ու կաթսայիկի պարունակությունը շուռ տալիս գետնին.

— Կերեք, սիրելիներս,— քնքշությամբ ասում է նա,— փոխգնդապետ Մուշենիկն այս բաժնի վրա իրավունք չունի...

Մուշենիկի աչքերն անբնական չովում են, ատամների արանքից շփոցով դուրս են թռչում ծանոթ հայհոյանքները.

— Մայր, Քրիստոս, եկեղեցի...

Մինչդեռ Տիգրանը բարձրաձայն զրուցում է «ընտանիքի» անդամների հետ.

— Այս չորբայի մեջ, սիրելի բարեկամներ, կա այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է օրգանիզմի համար. սատկած ձիու միս, արյուն, փտած լոբի, քաղցր ճիճուներ, որ պարոն Մուշենիկն ավելացնում է իր սեփական պահեստից: Կերեք ու փառք տվեք փոխգնդապետին, բարի ախորժակ...

Տիգրանը խաղաղ զրուցում է, վախեցած թարգմանիչը արագ-արագ թարգմանում է նրա ասածը, Մուշենիկի շուրթերի անկյուններում փրփուր է երևում.

— Բռնել դրան,— ծղրտում է նա:

Տախտակե ներբաններով զինվորները վրա են ընկնում: Ես վազում եմ դեպի Տիգրանը, մոռացել եմ կաթսայիկն ու ծխացող չորբան: Բայց զարմանալին այն է, որ ինձ հետ վազում են և ուրիշները: Մինչ զինվորները կհասնեն, մենք պատի նման կանգնում ենք Տիգրանի առաջ: Զինվորները շփոթվում են: Մուշենիկը գոռում է ճամբարով մեկ.

— Խոզե՛ր...

Ու հանկարծ բազմության միջից լսվում է Տարանի ձայնը.

— էյ, Հուդա, թարգմանիր այդ ճիվաղին, որ խոզն ինքն է, իսկ մենք սովետական սպաներ ենք:

— Կգնդակահարեմ,— ֆշշում է Մուշենիկը, ձեռքն ատրճանակին տանելով:

Տարանն առաջ է գալիս.

— Խփի՛ր:

Նա աչքերով ծակում է Մուշենիկին: Փոխգնդապետը դողացող ձեռքով քանդում է ատրճանակի պատյանը: Վախեցած թարգմանիչը տեղնուտեղը նստում է հողին:

Մուշենիկը բարձրացնում է ատրճանակը: Ձեռքը կրկին դողում է, չգիտես զայրույթից, թե շփոթությունից: Արդեն Տարանը միայնակ չէ, երկու հազար ութ հարյուր մարդ են ծակում նրան մռայլ, դաժան աչքերով: Լարված պահը երկարում է, վերջապես փոխգնդապետն իջեցնում է ատրճանակը:

— Մեկուսարան,— ծղրտում է նա:

Զինվորները շրջապատում են մեզ, բռնում Տարանին, բռնում են Տիգրանին, ես, ինքնամոռացության մեջ, ոտով հարվածում եմ մեկին, բռնում են նաև ինձ: Խելագարված մարդիկ շուռ են տալիս կաթսաները: Մուշենիկն շտապում է հեռանալ: Մեզ, երեքիս, տանում են մեկուսարան:

Ճանապարհին Տիգրանը ժպտում է իր թևը բռնած զինվորին:

3

Մեր դագաղներն իրար կողքի են, բարձրաձայն կարող ենք զրուցել: Զինվորը վախենում է, թե սպաներից մեկը կարող է նկատել անկարգությունը, դրա համար էլ հրացանի խզակով ստեպ-ստեպ թակում է մեկուսարանները, նախ բարկացած, հետո աղաչական ասում.

— Դոմնե, լռություն, դոմնե պրիզոներ...

Տարանն ասում է.

— Տիգրան Մարկիշ, բացատրեցեք ձեր արարքի նպատակը:

Տիգրանը լռում է:

— Լեյտենանտ Բաղմանյան,— ձայնը բարձրացնում է Տարանը:

— Ընկեր գնդապետ,— իր դագաղի միջից ձայն է տալիս Տիգրանը,— գուցե և հիմարությունն արի, բայց պետք է վերջ դնել այդ մրցությանը: Մուշենիկն ուզում է կոտրել մեզ, հողին հավասարեցնել մեր արժանապատվությունը, նա հետևում է առավել թուլերին...

— Ճիշտ է,— համաձայնում է Տարանը, դիմում է ինձ,— ի՞նչ կարծիքի եք, Թառայան:

Ես էլ եմ համաձայնում, բայց իմ բառերը խլանում են դագաղիս իջեցրած խզակովի հարվածներից.

— Դոմնե պրիզոներ, լռություն:

— Կրկնեցեք,— կարգադրում է Տարանը:

Ես կրկնում եմ:

Երկար ժամանակ լռում ենք, հետո Տարանն ասում է հատ-հատ.

— Պարտիզանություն է: Հարկավոր է մտածել: Մեկուսարանից դուրս գալուց հետո խորհրդակցեք մտերիմների հետ, եկեք ինձ մոտ:

Լռում ենք:

Արյունն աստիճանաբար իջնում է դեպի ոտքերս, գլուխս ծանրանում է, հենվում դագաղի տախտակին: Աշխատում եմ չմտածել ոտքերիս ցավի մասին, մտքի լարումով զանազան պատմություններ եմ հիշում.

Ահա Սավինը մռայլ ժպտում է Խերսոնեսկի փարոսի տակ, Զիժիկը պազել է Ճամփի եզրին, աշխարհին անտարբեր դարձած աղջկա առաջ, ու երգվում է, որ նրա հետ ապրելու փորձ չի անի:

Ահա մայրս գրկում, համբուրում է էթերին, չնայած արդեն համոզվել է, որ էթերին Վանանուշին է հարսնանալու... Մայրս իրավացի է, էթերին այստեղ է, ճամբարում, ամեն գիշեր ես լսում եմ նրա անունը Տիգրանի հառաչանքների մեջ, երբ մտքի ծովն ընկած չեմ կարողանում փակել աչքերս, իսկ ընկերոջս թվում է, թե քնած եմ...

Ահա քաղղեկ Երոշինը, որ Զալիբեկին կշտամբում է, «պաշտպանում» լեյտենանտ Զուբին ու ցույց տալիս Զալիբեկի մանկան «նամակը»...

Աստիճանաբար ամեն ինչ խառնվում է։ Ոտքերս տնքում են, քունքերումս հարվածում են տոննանոց մուրճերը, բանտն ու հրացանավոր զինվորը կորչում են ընդհանուր ծխածածկույթի մեջ, աղոտ կերպով զգում եմ, որ հիմա սիրտս կանգ կառնի ու, զարմանալի է, տխուր չեմ դրա համար։

— Արա՛մ, Արա՛մ,— նորից ձայն է տալիս մանկությանս ընկերը։

Ես գիտեմ, նա մի ոսկեգույն, փոքրիկ լորտու է բռնել։ Մենք այդ լորտուն տանելու ենք դպրոց, բնագիտական կաբինետի համար, բայց սպիրտի մեջ դնելուց առաջ մի լավ կվախեցնենք Սոնային ու Նազիկին... Սոնան սիրում է ինձ, ինչ անենք, ես ուրիշին եմ սիրում...

— Արա՛մ, Արա՛մ...

Ոտքերս խճճվել են դաղձի թփերի մեջ։ Զարմանալի է, դաղձն արագ փաթաթվում է մարմնիս, կաշկանդում ոտքերս, թևերս, հասնում պարանոցիս։ Բայց դա իսկի էլ դաղձը չի, դա ընկերոջս բռնած լորտուն է, մինչդեռ ասում էին, թե լորտուն անվնաս սողուն է։ Ես չեմ վախենում, միայն զարմանում եմ, իսկ չգիտես որտեղից հայտնված Պրոնինը հանդարտ բացատրում է.

— Սողունները լինում են երկու տեսակ, վնասակար և անվնաս։ Վնասակար կոչում ենք այն սողուններին...

Ես ուզում եմ, որ Պրոնինը լռի, այդպես են ուզում նաև իմ դասակի զինվորները: Նրանք բոլորն էլ գյուղացիներ են... Կաշավարովի ինչի՞ն է հարկավոր Պրոնինի դասախոսությունը սողունների մասին, այն էլ հիմա, երբ Սավինի կարգադրությամբ վերջին արկն ենք կրակելու...

Իսկ ձորից դեռ կանչում է մանկության ընկերս.

— Արա՛մ, Արա՛մ...

Կանչում է ու փախչում, ձայնը գնալով խլանում է ինչ-որ անիմաստ աղմուկի մեջ...

Գիշերը բացում եմ աչքերս: Չգիտես ինչու ոտքերս դրված են տախտակե նառի վրա, իսկ գլուխս հատակին: Կիսախավար է, չեմ կարող դեմքերը ջոկել, բայց վրաս ինչ-որ մարդիկ են կռացել, մազերս ու երեսս թաց են, իսկ մեկը Զալիբեկի ձայնով շատ մոտիկ տեղից ձայն է տալիս.

— Արա՛մ, Արա՛մ...

Պառկած ենք հիվանդանոցում: Այժմ «տղերքը» ութ «տղերքի» համար են բերում արյունոտ շորքան...

Ոտքերիս ուռուցքն այդպես էլ մինչև վերջ չիջավ: Բայց դա արդեն արյան կուտակում չէ:

Այժմ Զալիբեկն ավելի ամուր է մեզնից, նա, իր շորս ընկերների հետ, խնամում է ինձ, Տիգրանին ու Տարանին: Բոլորին ներկայացրել է մեկ-մեկ. Բարակ Կիրիլ, Գրիգորի Պետրուսենկո, Նիլ Գրյունֆիլդ, Աբասով Սաբիր: Հետաքրքիր մարդիկ են բոլորն էլ: Կիրիլ Բարակն ուկրաինացի է ու հրաշքներ է պատմում ուկրաինական հացի կարավայների մասին: Գրիգորի Պետրուսենկոն կադրային հրետանավոր է, հավատում է մեր շուտափույթ ազատագրմանը և տարված է մի հոգսով: Նա օրական երկու ժամ պարապում է հրետանային կրակի թեորիայով, որ, աստված չանի, հանկարծ չմոռանա ու զարմացած այժի նման

աչքերը չչոփ, երբ ստանա առաջին մարտական առաջադրանքը: Նիլ Գրյունֆիլդը բժիշկ է, գրեթե Տարանին հասակակից, սանիտարական գումարտակ է ղեկավարել ու գերի ընկել կոնտուզիայի ենթարկված: Գրյունֆիլդը երկու հետաքրքիր կողմ ունի, ութիս մեջ միակն է, որ ստացած հարյուր յոթանասունհինգ գրամ հացը բաժանում է երեք հավասար մասերի և ուտում օրական երեք անգամ: Դա ճամբարում իմ իմացած ամենամեծ հերոսությունն է: Բացի այդ, Գրյունֆիլդը կակազ է և երբ հարկավոր է արագ հաղորդել միտքը, նախադասությունները երգում է իր իմացած բոլոր եղանակներով: Հետաքրքիր է նաև Սաբիրը: Բաքվի նավթահանքերում մեխանիկ է եղել, բանակում մատակարարման խմբի պետ, գիտի երկու հայերեն երգ ու բոլոր հայհոյանքները, որ, իհարկե, արտասանում է Մուշենիկի հասցեին և ադրբեջանական առողջանություն: Սաբիրը կապիտան է: Տիգրանը մեզ ութիս կատակով անվանում է ճամբարի շտաբ, իսկ Սաբիրին չգիտես ինչու՝ հեռ շտաբս կապիտան Աբաս Սաբիր օղլի Սաբիր:

Տիգրանը մեր երեքի մեջ ամենաամուրը դուրս եկավ: Նա արդեն քայլում է իր ասպետական տարազով, իր ծղոտե գլխարկով, ծղոտե ոտքերով ու փառահեղ ձեռնափայտով, որ նա չի վաճառում ումինացի զինվորներին, թեև սրանք ձեռնափայտի դիմաց հացի լեռներ ու չորբայի օվկիանոսներ են խոստանում: Տիգրանը համաձայն չէ Նիլ Գրյունֆիլդի տեսությանը, նա Գրյունֆիլդին բացատրում է իր տեսակետը հացի պատառիկների մասին մի հայկական առածով.

— Ձերդ բժշկապետություն, հերս կասեր, «Մի շենը լավ է, քան թե օխտը խարաբեն»:

Զալիբեկը չարչարվում է հայկական առածը ուսերեն թարգմանելու համար, իսկ Տիգրանը փռում է իր փաթաթան սրբիչը, վրան դնում հարյուր յոթանասունհինգ գրամ հացը և ուտում դանդաղ ծամելով, երկար, սնունդից ձանձրացած

իշխանադատեր նման: Նրա ուտելու ժամանակ գնդապետ Տարանն անգամ երեսը շուռ է տալիս:

Օրեր են անցնում: Մենք, ութ հիվանդներս, աստիճանաբար ինչ-որ կշիռ ենք ստանում գերիների մեջ: Մեզ մոտ հավաքվում են ծանոթները, ամեն ծանոթի հետ գալիս են նրա ծանոթները: Տարանը լուռ ընտրում է, հաշիվ տեսնում, և օրերից մի օր հիվանդանոցում ճիշտ որ ստեղծվում է ճամբարի շտաբը: Մեր ութից դրա մեջ մտնում են միայն երկու մարդ՝ Տարանն ու Տիգրանը, դրսից՝ գնդապետ Սկվորցովը, որին Տարանը լավ է ճանաչում, փոխգնդապետ Նովիկովը և մայոր Տաբիձեն: Տկվոր շտաբը մեզ նման նիհար է, կեղտոտ, հյուծված, ոջլոտ ու ծիծաղելի, բայց ոչ ոք չի ծիծաղում, շտաբն իսկական շտաբ է, թեև առայժմ, կարծես թե, անելիք չունի:

Մյուս կողմից, շուտով ջնջվում է ութ հիվանդների և երկու հազար ութ հարյուր «առողջների» տարբերությունը: Փոխգնդապետ Մուլենիկը բարաքներն է քշում հիվանդներին:

Գնդապետ Տարանը մեզ տալիս է առաջին մարտական առաջադրանքը.

— Խոսեցեք մարդկանց հետ, իմացեք տրամադրությունները, բարաքներում կազմակերպեցեք մարտական ջոկատներ: Ես ու Տիգրանը փոշոտ հրապարակով գնում ենք դեպի մեր բարաքը: «Լնտանիքը» հանգստանում է ճամբարի միակ ծառի ստվերում: Մեծ շունը պառկել է, փիսոն նստել է նրա փորին ու հանդարտ վերուվար է անում շան շնչառության հետ, իսկ շնիկն իբր թե պաշտպանում է ցեղակցին, ծղրտուն ձայնով հաչում է փիսոյի վրա, թեև աչքերից երևում է, որ ժպտում է...

4

Հավաքույթն անսովոր է: Ցերեկվա այս ժամին դեռ երբեք փոխգնդապետ Մուլենիկը չէր բարեհաճել շարք կանգնեցնել երկու

հազար ութ հարյուր գերի սպաներին:

Մենք արդեն կանոնավոր խմբերի ենք բաժանված, ըստ բարաքների: Ամեն բարաք ունի իր ավագը, որ հերթով վերակարգ է նշանակում առավոտյան պարաշան դուրս տանելու և բարաքը մաքրելու համար: Հենց այդ ավագներն էլ, Մուլենիկի կարգադրությամբ, շարք են կանգնեցրել մարդկանց: Դա իսկական զինվորական քառե է, որի կենտրոնում կանգնած է փոխգնդապետ Մուլենիկը իր շքախմբով: Այստեղ են հերթապահ սպան, զինվորական բժիշկը, որ օրական մի քանի անգամ ակտեր է գրում մահացածների մասին ու ձանձրանում կյանքի միօրինակությունից, այստեղ է պարապ սպաների խմբակը, որ բարակ, գեղեցիկ ձեռնափայտերով քչփորում է հրապարակի փոշին, այստեղ են կրտսեր սպաները, մի քանի «աչքաբաց» զինվոր և կարճահասակ թարգմանիչը:

Բարաքների ավագները զեկուցում են հերթապահ սպային, սպան զինվորական քայլով փոշի է բարձրացնում Մուլենիկի առաջ, Մուլենիկը մատով մոտ է կանչում թարգմանչին:

— Զգա՛ստ,— լսվում է թարգմանչի ձայնը:

Մուլենիկն արտասովոր մեղմ ձայնով սկսում է իր «պատմական» ճառը, որ տեղնուտեղը թարգմանվում է մեզ համար:

— Պարոնայք սպաներ, նորին մեծություն մարշալ Անտոնեսքուի կառավարությունը լիազորել է ինձ ձեզ հայտնելու մի երջանիկ նորություն...

Նա արժանապատվությամբ լռում է, մինչև կարճիկը թարգմանի ասածը:

Շարքն սպասողական քարանում է:

— Նորին մեծություն մարշալ Անտոնեսքուի կառավարությունը մտածում է ձեր փրկության մասին և հանուն տերն մեր Հիսուս Քրիստոսի...

Մուչենիկը լռում է, մենք սրում ենք ականջներս՝ Քրիստոսի անունից ասված խոսքը լսելու:

— Ձեզ առաջարկում ենք սնունդ, համազգեստ, օթևան... Պատերազմից հետո դուք կլինեք ազատ ու երջանիկ քաղաքացիներ, կյանքը կժպտա ձեզ, ինչպես չի ժպացել երբեք...

Կարճիկը թարգմանում է, նա աշխատում է ձայնն իսկ նմանեցնել մեծավորի ձայնին, իսկ մեր շարքի հետևում առավել թուլերն արդեն նստում են փոշիների մեջ:

— Շատ բան չի պահանջվում ձեզնից: Ձեր ազնիվ գեներալները Ռուսաստանի փրկության բանակ են կազմել: Ոչ մի գերմանացի և ոչ մի ռումին չի խառնվի ձեր ներքին գործերին, դուք ինքներդ կկռվեք ձեր հայրենիքի ազատագրության համար...

Սպասում էինք: Արդեն օրեր շարունակ ինչ-որ տեղից ներս խուժած շշուկները փոթորկում էին մարդկանց: Մի անգամ Տիգրանը թաքուն բռնել էր թարգմանչին.

— Ձերդ ազնվություն, ճիշտ է:

— Ի՞նչը:

— Որ փրկում եք մեզ:

— Ո՞նց թե:

— Կամավորական ջոկատ:

— Ինչո՞ւ ջոկատ, զորամաս:

— Մեզ համազգեստ կտա՞ն:

— Իհարկե:

— Դուք ուսադիրների վրա ի՞նչ եք կրելու:

— Ես միայն ենթասպա եմ,— համեստացել էր թարգմանիչը:

— Իսկ ինչպե՞ս ես խոսում սպայի հետ, ապուշ, կանգնիր զգաստ:

— Զէ մի,— բողոքել էր Թարգմանիչը:

— Զգաստ, ասում եմ,— Տիգրանը բարձրացրել էր գավազանը:

Թարգմանիչը «զգաստ» փախել էր:

Այժմ կանգնած ենք շարքով, շշուկները մարմնացել, դարձել են իրականություն, կրկնվում են ումիներեն և ուսներեն, երկու հազար ութ հարյուրի համար: Ասենք երկու հազար ութ հարյուրն արդեն սիմվոլիկ թիվ է: Աշունն առավոտները եղյամ է դնում բարաքների թիթեղե տանիքներին, գերության երկար ամիսներ են անցել, սովն ու հիվանդությունները տարել են շատերին, զինվորական բժիշկը ձանձրացել է մահվան ակտեր գրելուց, փշալարից այն կողմ, կուսանոցի ճանապարհին, արդեն տնկվել են մի քանի տասնյակ փայտե խաչ, նույնանման խաչեր բոլոր մեռածների համար, հայերի, ուսների, հրեաների, մահմեդականների: Մեկ է, դրանցից ոչ մեկը իր աստվածը չուներ, ումինացիներն էլ թաղել են սեփական աստծո ծեսով: Զէ, երկու հազար ութ հարյուրը սիմվոլիկ թիվ է միայն, այդքան չկանք այլևս...

Այժմ կանգնած ենք շարքով: Մուշենիկն արդեն վերջացրել է և սպասում է մեր պատասխանին:

Լուռ են բոլորը: Շտաբի անդամները, շարքերի միջով, մոտենում են իրար, ես ստվերի պես հետևում եմ Տիգրանին:

Մուշենիկն արդեն կորցնում է համբերությունը.

— Խոսեցեք:

Տիգրանն առաջ է գալիս, հանում է ծղոտե գլխարկը, գլուխ տալիս փոխգնդապետին և բարձրաձայն ասում.

— Ձերդ գերազանցություն, ձեր ճառը հուզեց մեզ ու փափկացրեց մեր կարծրացած սրտերը: Հայտնեցեք, խնդրեմ, նորին մեծություն մարշալ Անտոնեսսուփին, որ մենք հուզմունքից քարացանք, մեր հոգնած աչքերից հեղեղի նման թափվեցին

շնորհակալութեան արցունքները: Մենք հենց նոր հասկացանք, թե ինչքան երջանիկ ենք այս պատեհ առիթի համար ձեզ և ձեր միջոցով նորին մեծութիւն մարշալ Անտոնեսքուին մեր սրտի խոսքն ասելու...

Տիգրանը քնքուշ ժպտում է, ժպտում է Մուշենիկը, կարճիկը թարգմանում է առանձին ջանասիրութեամբ:

Ընկերս կանգնել է հպարտ, զգացված, իսկական ասպետական կեցվածքով: Նա ձախ ձեռքին բռնել է ծղոտե գլխարկը, աջով հենվել ձեռնափայտին, գլուխը փոքր-ինչ թեքել ու ժպտում է աշնան արևածաղկի նման:

— Շարունակեցեք,— սիրալիր ասում է Մուշենիկը:

— Պարոն փոխգնդապետ,— շարունակում է Տիգրանը,— ես, իհարկե, բոլորի կողմից լիազորված չեմ, բայց ես ունեմ իմ մտերիմների շրջանը, ինչպես վայել է յուրաքանչյուր ազնիվ սպայի, ու կուզենայի նրանց անունից ճշտել մի քանի բան, եթե, իհարկե, ձերդ գերազանցութիւնը բարեհաճեր պատասխանել հարցերիս:

Կարճիկը թարգմանում է: Մուշենիկի դեմքի արտահայտութիւնից երևում է, որ նա պատրաստ է պատասխանել այս զարմանալի արիստոկրատի բոլոր հարցերին.

— Խնդրեմ:

— Առաջին հարցը, և մի զարմանաք, խնդրեմ, որ այս հարցն առաջինն է, մարդս հացիվ կեցցե, ինչպես ասում են մեզանում, այսպես, ուրեմն, առաջին հարցը. ինչքա՞ն հաց կստանանք մենք կամավորական ջոկատում:

Մուշենիկը ժպտում է.

— Օ՛, այդ մասին կարող եք չմտահոգվել, Ռումինիան գիտե կերակրել իր զինվորներին:

— Շնորհակալություն, հավատացած եմ,— ջերմեռանդորեն հաստատում է Տիգրանը,— բայց, այնուամենայնիվ, գուցե բարեհաճեիք ասել ճիշտ քանակը, դիվանագիտական բանակցություններում պարզությունը կարևոր է:

— Ութ հարյուր գրամ:

— Մերսի: Թույլ տվեք, խնդրեմ, երկրորդ հարցը. օրական քանի՞ անգամ կկերակրեն մեզ:

— Ինչպես ընդունված է, երեք:

Տիգրանը երկար ժամանակ լռում է, հետո հառաչում սրտի խորքից.

— Ափսոս:

Այս հառաչանքն անցնում է քարացած շարքի վրայով: Ես գլխի եմ ընկնում, որ հիմա պայթելու է ումբը, դանդաղ առաջ եմ գնում, կանգնում Տիգրանի կողքին: Կողքիս հայտնվում է Սիգիխը, հետո Զալիբեկը, Սաբիրը, Սկվորցովը, Տարանը... Երկու հազար ութ հարյուրը հանկարծ մի քայլ առաջ է գալիս:

— Շարունակեցեք,— գոռում է Մուշենիկը:

— Շարունակելու բան չկա,— տխուր ասում է Տիգրանը,— մենք, ձերդ գերազանցություն, սխալված ենք եղել: Մենք ընդունում ենք մեր սխալը և կաշխատենք ուղղել, ինչպես վայել է սպաներին:

— Ի՞նչն ուղղել:

— Ճակատագրական սխալը, պարոն փոխգնդապետ: Բանն այն է, որ մենք ձեր և նորին մեծություն մարշալ Անտոնեսքուի մասին ավելի մեծ կարծիք ունեինք: Մինչդեռ պարզվում է, որ... Ինքներդ դատեցեք, միլորդ, ախր չէ՞ որ չափազանց միամիտ պիտի լինել մտածելու համար, թե ութ հարյուր գրամ հացով կարելի է գնել սովետական սպաներին, ներեցեք, բայց այսպես են մտածում բոլորը՝...

Կարճիկը կարկամում է: Նա չի համարձակվում թարգմանել Տիգրանի խոսքերը, մինչդեռ Մուշենիկն արդեն կռահել է, ուտում է իրեն.

— Ի՞նչ է ասում:

Տիգրանը վերջացրել է իր գործը, մեր շարքը կուլ է տալիս նրան: Այժմ նրա տեղը կանգնած են շտաբի մյուս անդամները և ճամբարի ամենապինդ տղաները:

Կարճիկը Տիգրանի խոսքերը, ըստ երևույթին, բավական մեղմացրած է թարգմանում: Մուշենիկը կարմրում է: Ես նկատում եմ, թե ինչպես է դողում նրա ներքին շուրթը, բայց նա զսպում է իրեն ու թունոտ հարցնում.

— Մի՞թե բոլորը:

— Բոլորը,— պատասխանում է Տարանը:

— Կոմունիստներն առաջ գան,— կարգադրում է Մուշենիկը:

Շարքը մի մարդու նման առաջ է գնում:

Ու մեզ թվում է, թե հաղթեցինք:

... Երեկոն մազուլթի նման թանձրանում է: Բարաքներից դուրս, երկրորդ փշալարից այն կողմ, ռումինացի զինվորները ձայն են տալիս իրար.

— Պոստ համար վեց, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար հինգ, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար չորս...

Խռովահույզ մարդիկ մերկ պառկած են անտաշ տախտակներին: Օրերը ցրտել են, գիշերները դողում ենք իրար կպած: Բայց այսօր ավելի շատ զայրույթից ենք դողում: Ճամբարի պետի առաջարկույթյունը խռովել է բոլորին: Բարաքը դզգում է մեղվի

փեթակի պես: Բարաքի ավագը, կապիտան Խորեն Սերգեիշը, դժվարությամբ է տանելի լռություն ապահովում:

— Հերթով,— ծանր ու հանդարտ ասում է նա:

Բայց մարդիկ խոսում են՝ իրարից խոսքեր խլելով:

— Այս օրին էլ հասանք,— լացակումած ասում է բարաքի ամենատարեց գերին՝ Մինաս դային,— հողը գլխիդ, Մինաս, էլ ինչի կապրիս յանի...

— Պինդ կաց, Մինաս դայի,— ձայն է տալիս կողքիս պառկած Տիգրանը:

— Է՛, օղուկ,— հառաչում է Մինասը,— ձեր բանն ուրիշ, ջահել եք, կղիմանաք:

— Դու էլ կղիմանաս:

— Եսիմ,— հառաչում է Մինաս դային:

Մարդիկ լռում են:

Իմ մտքով անցնում է ծանր, համառ հարցը, արդյոք կղիմանա՞նք բոլորս սովին, ցրտին, ահռելի գայթակղությանը:

Սիզիխը ցածրաձայն մոլտում է, հետո եմ գլխի ընկնում, որ ընկերս երգում է ռուսական ժողովրդական երգը, որի առաջին տողերը միայն է գիտի.

*Вечерний звон,
Вечерний звон,
Как много дум,
Наводит он...*

Զալիբեկն աշխատում է Սիզիխին օգնել, բայց երկուսի ձայնն էլ խզված է, խռպոտ: Ինչ արած, ամեն մարդ մի ձևով է կռվում հոգին կրճող ցավի դեմ:

— Մի բվվաք,— սաստում է Խորեն Սերգեիշը:

— Թող երգեն,— պահանջում է Տիգրանը:

Հանկարծ բարաքի կիսախավարում լսվում է մի առողջ բարիտոն.

— Կապիտան թույլ տվեք մի հարց:

— Խնդրեմ,— մյուս ծայրից պատասխանում է Խորեն Սերգեիշը,
— ո՞վ է:

— Ես եմ,— ասում է բարիտոնը,— Ռոմանով Գենադի Օսիպովիչ:

— Ի՞նչ եք կամենում:

— Իմ հարցը ձեզ չի ուղղված, թող Բաղմանյանը պատասխանի:

Մենք լարվում ենք: Անսովոր է, խոսելու է Գենադի Օսիպովիչ Ռոմանովը, մի մարդ, որ առաջին իսկ օրից հայտնի է եղել իր լռակյացությամբ: Նա բնավ չի զայրացել, չի ժպտացել, չի տխրել, չի հառաչել և... Չի խոսել, գրեթե չի խոսել ամիսներ շարունակ:

— Դուք ի՞նչ կոչում ունեք, Բաղմանյան:

— Ես լեյտենանտ եմ:

— Իսկ ես՝ մայոր:

— Շատ ուրախ եմ ծանոթանալու, թեև փոքր-ինչ ուշ է մեզ նման հարազատների համար:

— Մի շտապիր հարազատանալ, լեյտենանտ:

— Ինչպես կամենաք:

— Ձեզ ո՞վ է լիազորել խոսելու երկու հազար ութ հարյուրի անունից:

Հարցն անակնկալ է: Տիգրանը երկար ժամանակ չի պատասխանում, հետո ասում է հանդարտ.

— Բացատրեցեք ձեր միտքը, ընկեր մայոր:

— Դուք չեք պատասխանում իմ հարցին,— լսվում է առողջ բարիտոնը,— միանգամայն հասկանալի է: Խեղկատակի կեցվածքով, խեղկատակի բառապաշարով, խեղկատակի թեթևամտությամբ առաջնորդ եք խաղում: Այ, դուք թրի մի հարվածով կտրեցիք դարձի ճանապարհը,— բարիտոնին թույնի շիթեր են խառնվում,— այդպես են մտածում բոլորը... Մի՞թե բոլորը, լեյտենանտ, մի՞թե կարծում եք, թե այդպես է մտածում, օրինակ, Մինաս դային, որ տանը չորս երեխա է թողել, իսկ այժմ չի կարողանում քարշ տալ սովից ուռած ոտքերը: Դուք ի՞նչ իրավունք ունեք որբացնելու նրա զավակներին, ո՞վ եք դուք, ինչացո՞ւ եք...

— Ռոմանով, դու ինձ համար անհոգ եղիր,— տեղից ձայն է տալիս Մինաս դային:

— Բանն ամենևին էլ դու չես, Մինաս, ես քեզ միայն որպես օրինակ բերեցի... Իմ զորամասից այստեղ կան մարդիկ, կարող եք հետաքրքրվել, ես վատ չեմ կռվել... Ես ճանաչում եմ գեներալ Վլասովին, վախկոտներից չէր...

Ռոմանովը լռում է:

Այժմ ոչ ոք պառկած չէ, կարծես մեկի հրամանով բոլորը նստել են տեղներում: Դրսում շփշփում է անձրևը: Ռումինացի զինվորները ձայն են տալիս իրար.

— Պոստ համար վեց, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար հինգ, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար չո՛րս...

Ես աշխատում եմ մտովի պատկերացնել Ռոմանովի դեմքը: Գեղեցիկ, մռայլ տղամարդ է, հզոր բազուկներով, բարձրահասակ, շագանակագույն աչքերը մուժ են, անհյուրընկալ, ուղիղ քիթն իջնում է կանոնավոր, պիրկ շուրթերի վրա, կզակն ամուր է: Ռոմանովի մազերի մեջ ճերմակ թելեր կան, այնպես, ինչպես մի

ժամանակ կային Սավինի մագերի մեջ։ Ես գիտեմ, Ռոմանովն ամուր մարդ է, հավատացած եմ, չի ստում, պիտի որ լավ կռված լինի։

— Ես հարցը դնում եմ սկզբունքորեն,— հանդարտ ասում է նա, — բոլոր հասկացողությունները հարաբերական են, դուք, Բաղմանյան, դավաճանություն եք համարում այժմ Ռուսաստանում իշխող կարգերի դեմ գործելը։ Ձեմ վիճում, ձեր տեսակետի մեջ կատրամաբանություն, բայց եթե այդ այդպես է, ապա դուք արդեն դավաճանել եք, դուք առոք-փառք գերի եք հանձնվել, մինչդեռ ձեր համախոհները դեռևս հուսահատ կռվում են։ Ես էլ եմ կռվել... Բայց այստեղ ես ժամանակ եմ ունեցել մտածելու, փառք ասածո, այստեղ ամենատես աչքեր, ամեն ինչ լսող ականջներ չկան... Ես երկար եմ մտածել, Բաղմանյան, ու եկել եմ այն համոզման, որ ես ու դուք դավաճաններ չենք, թեև, դժբախտաբար, ոչինչ չենք անում դա ապացուցելու համար։

Զալիբեկը դուրս է գալիս համբերությունից.

— Ի՞նչ ես զլել, միտքդ ասա։

Ռոմանովը ուշադրություն չի դարձնում Զալիբեկի վրա։

— Փոխգնդապետ Մուչենիկն իմ սրտով էլ չէ,— շարունակում է նա,— բայց փոխգնդապետ Մուչենիկն ասածո և իր թագավորի ծառան է միայն։ Նա ոչ մի վատ բան չի անում, չի էլ կարող, եթե, նույնիսկ, ուզենա, զինվոր է... Նրան հրամայել են հայտնել պետության որոշումը, նա էլ հայտնում է, ուրիշ բան է, թե ով ինչպես է ընդունում այդ որոշումը։

— Դուք ինչպե՞ս եք ընդունում,— հարցնում է Սիզիխը։

Ռոմանովը լռում է, հետո ասում հատ-հատ.

— Ես ընդունում եմ։

— Սողուն։

— Սրիկա:

— Ես քու...

Լսվում են տասնյակ ձայներ: Մարդիկ վար են թափվում նառերից: Բարաքի ծայրին, որտեղ միայնակ պառկած է Ռոմանովը, բազմություն է կուտակվում, մի քանի բռունցք բարձրանում են միանգամից: Ռոմանովը հանգիստ նստում է: Նրա գեղեցիկ շուրթերի անկյուններում սառում է արհամարհական ժպիտը, կոպերն անգամ չեն դողում... Էլի մի վայրկյան ու զայրույթից ուժ առած մարդկանց դարչնագույն հեղեղը կիսեղդի նրան:

— Ընկեր սպաներ,— սաստում է Խորեն Սերգեիչը:

Մարդիկ սթափվում են: Ռոմանովը բարձրացնում է գլուխը, նայում Խորենին:

— Շնորհակալություն, ավագ,— ասում է նա,— դուք փրկում եք իմ կյանքը, թեև այն այժմ գրոշ չարժե:

— Դավաճան:

— Ես դրան սպասում էի,— հանդարտ պատասխանում է բարիտոնը,— դուք այդպես գողացել եք տանը, բոլոր ժողովներում...— Հանկարծ նրա աչքերը կրակվում են:— Ձեր գողոցներով մարդաբնակ են դարձել Սիբիրի տափաստանները... Ինչո՞ւ... Դուք հիմա էլ դեռևս ունակ եք որբացնելու,— կանգնում է,— ինչ կա որ, սպանեցեք, ինձ մի անգամ արդեն սպանել են չկատարած հանցանքի համար...

Շագանակագույն զանգվածն առաջ է նետվում: Բռունցքներն իջնում են Ռոմանովի վրա, նա չի պաշտպանվում: Ես զգում եմ, որ հիմա կկատարվի սոսկալին, արյան հոտը ունգներիս է հասնում, սիրտս խառնում է...

Էլ ոչ ոք չի լսում Խորեն Սերգեիչի հորդորները, ցասումը խելագարեցրել է բոլորին...

Կողքիս կանգնած Տիգրանը հանկարծ գոռում է տարօրինակ, բարձր ձայնով.

— Սպասեցեք:

Բռունցքները կարկամում են օդում:

— Դուք ապացուցում եք սրա ասածը,— նույն օտարոտի ձայնով շարունակում է Տիգրանը,— պարտվում եք սրան սպանելով... Միթե իսկապես ոչխարներ ենք մենք, գրողը մեզ տանի, եթե այդպես է, էլ ինչու եք սպանում մարդուն... Եվ միթե սրան սպանելու համար այսքան բռունցք է հարկավոր... Ետ քաշվեք, ետ քաշվեք, ասում եմ...

Մարդիկ ետ չեն քաշվում, բայց բռունցքները վեր չեն բարձրանում այլևս:

Տիգրանը գտնում է իրեն, շարունակում արդեն խաղացկուն, սեթևեթ տոնով.

— Դուք, պարոն մայոր, հզոր եք մի բանում, դուք հանդարտ պահեցիք ձեզ ահռելի վտանգի ժամին: Ես դա հաշվի կառնեմ, երբ Քրիստոսի դատաստանին կարիք լինի ձեր օգտին վկայություն տալու... Ասում եք սպանել են ձեզ... Վատ են սպանել, հոգուս հատոր... Սպանել են և իմ եղբայրներին: Ձեր մասին չգիտեմ, բայց Արշավիր և Սուրեն Բաղմանյանները, կարող եմ վկայել, անմեղ կորան... Բայց ուրիշ բան էլ եմ հիշում, գրողը ձեզ տանի, ես հիշում եմ նաև մի երեկո, երբ գաղթական Մարգարի որբերն իրենց հայրենիքում առաջին կտոր հացն ստացան պետությունից: Ես հիշում եմ կարմիր գույնն ու կանաչ մայիսը, երբ հորս ուսերին գնացի Ալեքսանդր Ֆեոդորովիչ Մյասնիկյանին ողջունելու...— Լռում է, հետո ասում առաջվա տոնով,— իսկ հիմա բարի վայելում, պատիվ ունեմ թքելու ձեր փիլիսոփայության վրա ու խոնարհաբար աղաչում եմ ընդունել ռամկական թուքս... Դիմում է բոլորին.— Մենք սրան չենք սպանի, եղբայրներ, մեկ է, կուշտ էլ

լինի, էլի սատկելու է, մեկ է, բոլոր ֆաշիստներին ծեծելով չես ոչնչացնի... Գնացինք քնելու, բարի գիշեր...

Տիգրանը հանդարտ քայլերով մոտենում է նառին, բարձրանում, պառկում տախտակների վրա:

Մարդիկ մռայլ ցրվում են տեղները, Ռոմանովը մնում է իր անկյունում մենակ, Մինաս դային ասում է ընդհանուր լռության մեջ.

— Ապրիս, տղա, դու լավ ասեցիր:

Գիշերը հոսում է բաց աչքերի առջևով, դրսում անձրևը շփշփում է, ուռմինացի զինվորները ձայն են տալիս իրար.

— Պոստ համար վեց, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար հինգ, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար չո՛րս...

Առավոտյան ջոկվում են բոլոր բարաքներից:

Ռոմանովներն ընդամենը քսանչորս են:

Տարանը ժպտում է կարծես թե իզուր: Ես ժպտալու առիթ չեմ տեսնում, մինչդեռ Տիգրանը բացատրում է Զալիբեկին.

— Կոմս, առաջին անգամ ես ձեզ հայտնելու եմ իմ անկեղծ կարծիքը ձեր մտավոր կարողության մասին: Ես ձեզ չեմ մեղադրում, Կոմս, վերջին դարերի ազնվականությունը երբեք աչքի չի ընկել խորաթափանցությամբ, այդ առումով դուք դասական օրինակ եք, տեր իմ, խրոնիկական դմբո, ինչպես կասեին բժիշկները...

— Զլեց,— բողոքում է Զալիբեկը:

Տիգրանը բարեհամբույր ժպտում է, շարունակում.

— Կոմս, դուք զարմանում եք, որ գնդապետ Տարանը տխուր չէ, թեև իր հպատակներից քսանչորսն անցան նորին

գերազանցութիւնն փոխգնդապետ Մուշէնիկի թրի տակով,
զարմանո՞ւմ եք:

— Դե ինչ ես կպել, հա, հենց զարմանում եմ:

— Ով իմաստության կաճառ:

— Կաճառը դու ես:

— Կոմս, ուժ տվեք ձեր խելքին, ախր ձեր հայրենիքում նույնիսկ
ձիերը մտածելու ճիգեր են անում:

— Ձի էլ ես, հլա...

— Պատկերացրեք, մեկի ատամը ցավում է, երեսուներկուսից
մեկը փշացել է: Կոմս, ձեզ հայտնի՞ է, որ բոլոր մարդիկ, այդ թվում
նաև ազնվականները, երեսուներկու ատամ ունեն:

Զալիբեկը զայրույթից ֆսֆսում է: Գերիների հսկայական
բազմութիւնն է հավաքվել նրա ու Տիգրանի շուրջը:

— Ձեռ քաշի,— ասում է Զալիբեկը:

— Ձէ, կոմս, համենայն դեպս, պատկերացրեք:

— Ձեռ քաշի, պատկերացնում եմ:

Որքան Զալիբեկը շփոթվում է, այնքան պայծառանում
է հավաքված բազմութիւնը, իսկ Տիգրանը փայլում
է անհավատալի սիրալիրությամբ.

— Տեր իմ, մարդուն բուժելու համար բժիշկը հանում է փտած
ատամը. լա՞վ է, թե չէ:

— Լավ է, հետո՞ ինչ:

— Այդպես, կարծես թե ճեղքում ենք անանցանելի պատը: Կոմս,
դուք արդեն մարդկային մտքի նշաններ եք ցույց տալիս, հիմա էլ
պատկերացրեք, որ երկու հազար ութ հարյուր ատամից
քսանչորսը փտած էին, հանեցինք, ո՞նց է:

Զալիբեկը չի պատասխանում:

— Հիմա գլխի ես ընկնում, թե ինչու ենք ժպտում Տարանը, ես, բոլորս, շտի՛:

Զալիբեկը նայում է հավաքվածներին: Մարդիկ ժպտում են, աչքերում թաքնվել են հույսի սատանաները: Զալիբեկն այնքան էլ կոմս չի... Հանկարծ բացում է բերանը մինչև ականջները ու ժպտում.

— Շտի, նշանակում է բոլորս միասին թքեցինք փտած ատամները... Ես քու հոգուն մատաղ, Տիգո ջան...

5

Երեք կաթսաները ցեխի մեջ դրված ծխում են: Գիշերվա անձրևից հետո հրապարակի փոշին շփոթ է դարձել: Աշնանային քամին թաց սավանի նման փաթաթվում է մեր մարմիններին, սառը ցեխի մեջ մզմզում են բոբիկ ոտքերը, տաքանալու համար մարդիկ հունցում են ցեխը, շարքերն անկանոն են, կծկված: Բայց ոչ: Կա և կանոնավոր մի շարք: Այդ շարքը կանգնած է փոխզնդապետ Մուշենիկի հետևը, դա նրա շարքն է, ճիշտ է, նոսր, փոքրաթիվ, բայց նրանն է, նրանն է դարձել անցած գիշեր: Լուսադեմին քսանչորս կամավորներին տարել են բաղնիք, հետո բաժանել են ռումինացի զինվորների համազգեստ: Կանաչ են պիլոտկաները, բլուզները, շալվարները, կանաչ են փաթաթանները, չգիտես վախից, թե ամոթից կանաչ են նաև դեմքերը: Նրանք շարքով եկել են դիտելու իրենց երբեմնի ընկերների ստորացումը, եկել են ավելի ստորացնելու նրանց:

Զորքան մեզ բաժանելուց առաջ, Մուշենիկը կարգադրում է բերել կամավորների ճաշը: Ռումինացիների ճաշարանից բերում են կաթսան, երկու զինվոր շալակած բերում են հացի պարկերը: Քսանչորսից յուրաքանչյուրը մի-մի կաթսայիկ թանձր ճաշ է ստանում և մի սպիտակ հաց:

— Զգա՛ստ,— լսվում է մեզ ծանոթ բարիտոնը:

Շարքը ձգվում է:

— Դեպի ճաշարան, քայլո՛վ մա՛րշ:

Զախ ձեռքով կրծքներին են սեղմել հացերը, աջով տանում են կաթսայիկները, իսկ շարքի կողքն ընկած Ռոմանովը թիվ է տալիս:

Մեր հայացքներն ակամա մեխվում են հացերին: Բերաններում թուքն առատանում է, ստամոքսները կծկվում: Հաստ հոնքերի տակից Մուլենիկը ծակում է մեզ արհամարհական հայացքով: Շարքի հետևում առավել հյուծվածները նստում են ցեխի մեջ:

Իսկ հեռվում մրսած, սոված, հեզ սպասում է «ընտանիքը»:

Մուլենիկը կռնչում է: Սկսվում է մեր երթը դեպի կաթսաները:

Այսօր չորբան ավելի քիչ են տալիս, քսանչորսի «փառահեղ» սննդի ծախսը Մուլենիկը հանում է մեզնից: Մարդիկ լուռ, գլխակախ ստանում են հոտած լոբաջուրը: Զարմանալի է, ոչ ոք ճանապարհին կաթսայիկը չի տանում դեպի բերանը: Մուլենիկը գնալով մոռալվում է: Նրա զայրույթը գազաթնակետին է հասնում, երբ ջահել գերիներից մեկը կրկնում է Տիգրանի փորձը. կաթսայիկը ձեռքին մոտեննում «ընտանիքին» ու չորբան շուռ տալիս նրանց առաջ:

— Բալշևիչը,— ծղրտում է փոխգնդապետը: Դա նրա զայրույթի ամենաուժեղ պոռթկումն է: Դրան հետևում են կարճ, կտրուկ շարժումները, ծանր ատրճանակը մեկնվում է օդում, լսվում է կրակոցը, գերին արագ խառնվում է շարքին, ցեխի մեջ արյունաթաթախ կլանչում է մեծ շունը...

Մեր ճաշն ավարտվում է: Մենք, համենայն դեպս, հասնում ենք ճաշարան, բայց ծածկի տակ չենք մտնում: Այնտեղ դեռ նստած են քսանչորս դավաճանները:

Կաթսաները տանում են: Ցեխի վրա մնում են շերեփի կաթիլքից առաջացած երեք ծխացող հետք, բայց «ընտանիքը» չի մոտենում դրանց: Շունը ցնցվում է վերջին անգամ, շնիկն ու փիսոն նստել են

նրա առաջ, աչքերը տխուր են, ես խղճում եմ նրանց, խղճում եմ ամենից շատ նրա համար, որ լաց լինել չգիտեն։ Մինաս դային մոտենում, բարձրացնում է կատվին, բայց կատուն հանկարծ թշնամանքով ֆշշացնում է, դուրս թռչում նրա ձեռքից ու շարքի միջով փախչում դեպի փշալարերը։ Նրա հետևից, անվարժ կաղկանձելով, գնում է շնիկը։ Մենք սառած նայում ենք երկուսին։ Ահա անցան բարաքների մոտով, մոտեցան փշալարերին, սողացին դրանց տակով, ընկան վարած հողը, անցան երկրորդ փշալարերը, անցան պոստերը ու երեսները դեպի ճամբար արած նստեցին ազատության մեջ... Վերջացավ, որբերը գնացին որբանալու։ Ճամբարը դատարկվեց, բարաքները մռայլվեցին, ամպերը հասան տանիքներին, անձրևն սկսվեց...

Մենք պառկել ենք նառերին ու լուռ սպասում ենք, թե ինչ է լինելու հետո։ Նորաթուխ վլասովականը չկա։ Նառերի նրա հարկաբաժնից բոլորը հեռացել են, մյուս բաժիններն ավելի են խտացել։ Ոչ ոք չի ուզում պառկել դավաճանի կողքին։ Կապիտան Խորեն Սերգեիչն ու մյուս տարեց գերիները անկյունում քչփչում են։ Կողքս դատարկ է, Տիգրանը բարաքում չէ։ Ես գիտեմ, թե որտեղ է նա, ճաշից հետո գնդապետ Տարանն ու Սկվորցովը կանչեցին նրան։

Տիգրանը մտնում է սուլելով, ձեռնափայտը թխկթխկացնում է հատակին ու բարձրաձայն ասում.

— Ո՞վ է հերթապահը, պարոնայք։

— Ի՞նչ կա,— լսվում է բարաքի անկյունից։

— Հրամայված է հավաքել մարդկանց։

— Ո՞վ է հրամայել։

Կապիտան Խորեն Սերգեիչն ու մյուս տարեցները հետաքրքրված իջնում են նառերից։ Տիգրանը նստում է նառի ծայրին։

— Ի՞նչ կա, Տիգո,— հարցնում է Խորեն Սերգեիչը։

Տիգրանը շուրջն է նայում ու ցածրաձայն ասում.

— Մոտ եկեք, ընկերներ:

Մարդիկ հավաքվում են:

— Դուք պիտի իմանաք,— շարունակում է Տիգրանը,— որ ճամբարում շտաբ է կազմակերպված: Կարևոր չէ, թե ովքեր են շտաբի անդամները, ժամանակին բոլորդ կծանոթանաք նրանց հետ: Այսօր, երեկոյան դեմ, շտաբն ընդլայնած խորհրդակցություն է հրավիրում, քննելու մեր վիճակն ու անելիքները: Յուրաքանչյուր բարաքից խնդրում են երեքական պատգամավոր, խորհրդակցությունը կլինի տասնյոթերորդ բարաքում, ուրիշ ոչինչ չգիտեմ, ընտրեցեք պատգամավորներին:

Մարդիկ լուռ նայում են իրար: Մի քանիսին, ինչպես ինձ, Զալիբեկին, Սիզիխին, հայտնի են շտաբի անդամները, մյուսները չգիտեն:

— Շտաբը ե՞րբ է կազմվել,— հարցնում է մեկը:

— Զգիտեմ, միևնույն,— արժանապատվությամբ պատասխանում է Տիգրանը:

— Ինչո՞ւ մեզ չեն հարցրել:

— Դուք գործուղման մեջ էիք, բարոն:

— Խեղկատակություն մի անի, ես հարց եմ տալիս:

Տիգրանը լրջանում է:

— Մենք զինվորականներ ենք, ընկերներ, բանակում, քվեարկությամբ չեն ընտրում հրամանատարին:

— Բանակում ուրիշ...

Այս բառը, ծանր նախատինքի նման, կախվում է գլխներիս: Մարդիկ կոտրված լռում են, ասողը կախում է գլուխը: Լռությունը խզում է Սիզիխը, որ հանկարծ ասում է մտախոհ.

— Ոչ ոք չէր ընտրել Բաղմանյանին, բայց նա շարքի առաջ վատ չասաց... Ես ներումն եմ խնդրում, բայց եթե դուք ձեզ բանակում չեք զգում, ապա ես այստեղ ընկեր չունեմ, ես կադրային սպա եմ, ընկերներ...

— Ես չեմ վիրավորվում,— հանկարծ ասում է Մինաս դային,— իմ կարծիքով ճիշտ են անում տղաները։ Էստեղ իսկի էլ արժանապատվության հարց չի։ Ամեն մեկն էլ կարող է լինել շտաբի անդամ, բայց մի շտաբում բոլորը չեն տեղավորվի։ Հենց այն, որ մի քանիսը մտածել են, նշանակում է, որ հենց նրանք էլ պիտի մտածեին։ Ընտրեցեք։

Ընտրվում են Սիգիխը, Տիգրանն ու Խորեն Սերգեիչը։ Կարճ է տևում մեր առաջին ժողովը, սակայն տարօրինակ զգացումներ է առաջացնում մեր սրտերում։ Ահա արդեն ցրվել են տեղերը, տառեխների նման կպել իրար, բայց խուլ շշուկը տարածվել է բարաքով մեկ։ Բոլորը հուզված են։ Տասնութամյա Գրիշա Զավրիևի համար շտաբ և փրկություն համարժեք բաներ են։ Երեկ, երբ բռնկեցինք ու բռնեցինք մենք ճակատամարտ էինք տալիս Գենադի Ռոմանովի դեմ, կրտսեր լեյտենանտ Զավրիևը, վախեցած մկան նման, կուչ էր եկել նառի անկյունում ու ձեռքերով ծածկել դեմքը։ Ես գիտեմ, նա լալիս էր, քանի որ սոսկում էր ահռելի քառսից։ Նրան դեռ ղեկավար է հարկավոր, հավատալու համար, միևնույն է, ինչպիսին կլինի այդ ղեկավարը։ Այսօր նա սիրահարվածի նման է նայում Տիգրանին և եթե չամաչեր, կփաթաթվեր նրան։ Այսօր նա առաջին անգամ իմացավ, որ մի տեղ, տասնյութերորդ բարաքում կա անծանոթ ղեկավարը։

Բարաքի անկյունում մի խումբ գերիներ վիճում են, քննում վիճակը։ Նրանց հուզողն այլ հարց է. ի՞նչ ենք մենք, ի՞նչ է գերին, արդյոք զինվորակա՞ն է, թե ոչ։

Ինձ համար հաճելի է լսել այդ վեճը, թող որ կրքերը փոթորկվում են, թող որ ընկերները չեն ուզում զիջել իրար, գուցե և հենց

այնպես, խոսելու, վիճելու ազարտից: Համենայն դեպս, զրույցն ուտելիքի, հայկական քուֆթայի, ուկրաինական գալուշկինների, ռուսական պիլմենների մասին չէ: Ուտելիքի մասին զրույցն արդեն վաղուց ցավ է դարձել: Դա չի հագեցնում մարդկանց, չի լցնում ոչ դատարկ ստամոքսը, ոչ ծարաված ականջը: Մարդիկ օրերով ծամում են ինչ-որ տեղից ձեռք գցած ձյութը, ծամում են, թուփը կուլ տալիս, խոսում են քուֆթայի մասին, թուփը կուլ տալիս, ծամում են, խոսում են, ծամում են, սովից մեռնում ծամելով...

Չէ, այս զրույցն ուրիշ է, սա մարդկային է, թեև... թեև չէ՞ որ մարդկային է և զրույցն ուտելիքի մասին:

Տիգրանը պառկած է կողքիս, նայում է առաստաղին ու, ականջները սրած, լսում մարդկանց զրույցը: Ես մտածում եմ Տիգրանի մասին ու զարմանում, որ առաջ, շատ առաջ, իմ մանկության օրերին, երբ թաղի տղաներով կռվում էինք հարևան թաղի տղաների հետ, Տիգրանին չեմ ճանաչել: Ախր հենց նա պիտի լիներ մեր առաջնորդը: Առաջնորդներն իսկապես ծնվում են: Այ, ես ու ինձ նման հարյուրները նույնն ենք մտածում: Սիգիխն, օրինակ, բոլորիցս էլ քաջ է, Զալիբեկը բոլորիցս ազնիվ, Մինաս դային բոլորիցս երկու անգամ տվելի է ապրել, բայց շարքի առաջ Տիգրանը դուրս եկավ: Ուրեմն մեզ ինչ-որ բան պակասում էր, մի բան, որ չի պակասում Տիգրանին, Տարանին, Սկվորցովին...

— Տիգրան:

— Նա լսում է ձեզ իր բոլոր ականջներով:

— Դու ի՞նչ կարծիք ունես...

— Ինչի՞ մասին, տեր իմ:

— Առաջնորդի:

Տիգրանը զարմացած նստում է.

— Ի՞նչ:

— Զհասկացար, խոսքս նրա մասին չէ։ Դե, հենց այնպես, քո կարծիքով մարդկանց առաջնորդելու համար ի՞նչ է հարկավոր։

Երկար ժամանակ լռում է, վերևից դիտում ինձ, հետո ձեռքը թափ է տալիս.

— Ինչ իմանամ, ես... Ես սիրում եմ ուժեղ մարդկանց։

Զասաց, չկարողացավ։ Ես էլ չեմ կարող ասել, ու ես գիտեմ, որ ոչ մի մարդ գոհացուցիչ պատասխան չի տա հարցիս...

Տիգրանը հանկարծ ժպտում է, ես հետևում եմ նրա հայացքին։ Դռների մեջ հայտնվում է Գենադի Ռոմանովը։ Նա անփույթ քայլքով գնում է դեպի իր տեղը, նստում նառին ու ետ տալիս կանաչ փաթաթանները։

Տիգրանն ասում է բարձրաձայն.

— Շարունակում եմ, ընկերներ։ Պարոն մայորը թող իր վրա չվերցնի, բոլորը կարող են վկայել, որ ես այս առակն արդեն պատմում էի, երբ նա բարեհաճեց բացել ապարանքի դուռը։

— Ի՞նչ առակ,— միամիտ հարցնում է Զալիբեկը։

— Այն որ պատմում էի, կոմս, Քրիստոսի անասուն,— ավելացնում է հայերեն։

Զալիբեկը սսկվում է, մարդիկ սպասողական լռում են, բոլորը գլխի են ընկնում, որ Տիգրանն ինչ-որ նոր բան է մտածել։

— Շարունակիր, տղա,— ձայն է տալիս Մինաս դային։

— Հա, որտե՞ղ էինք։ Ուրեմն այդ շունը շատ էր նման գալլի, ոտքերը, ականջները, դունչը, մի խոսքով, հարգելիներս, ոնց որ իսկական գալլ։ Տերն անտառապահ էր ու շանը մեկ-մեկ հետը տանում էր անտառում շրջելու։ Տերն աղքատ էր, եթե մի նապաստակ էր խփում, ուտում էր երկու օր, իսկ փորոտիքը տալիս էր շանը։ Թե նապաստակ չէր խփում, տերն էլ, շունն էլ մնում էին քաղցած...

— Թե ուտելիքի մասին է, մի պատմի,— անկյունից բողոքում է մի գերի:

— Չէ, ուտելիքի մասին չի,— շարունակում է Տիգրանը,— հեռու լսողաց, խարդախության մասին է: Հա, տերն էլ, շունն էլ մնում էին քաղցած: Տերը սինձ էր ծամում, շունը՝ թաթը: Ու մի անգամ շունը քաղցից կատաղեց և տնակից փախավ: Նա գնաց նախ ծանոթ արահետներով, հետո առնետին հետապնդելով մտավ անանցանելի ջունգլիները...

Գենադի Ռոմանովը արդեն ետ է տվել կանաչ փաթաթանները ու, գլուխը կաթսայիկին դրած, պառկել իր տեղում:

Տիգրանը շարունակում է.

— Ընկավ ջունգլիները: Արի տես, որ հենց այդ ժամանակ ջունգլիներում հավաքվել էին գայլերը, շրջան էին կազմել ու քամակները դեպի դուրս, իրար հետևելով, ուտում էին սպանված եղնիկին:

Շունը մոտեցավ, գայլի նման էր, գայլի նման ասաց.

«Բարև»:

Գայլերը նայեցին ծուռ-ծուռ: Բայց շունը գայլի նման էր: Գայլերը պատասխանեցին.

«Բարև, եթե ուզում ես»:

Գայլերը կշտացել էին: Եղնիկից միայն ոսկորներ էր մնացել, զիջեցին.

«Կեր, հետո դու կսպանես, կուտենք»:

Հրաշալի էր ապրում շունը գայլերի հետ: Ջունգլիներում որսը շատ: Սպանում էին, ուտում, ու գայլերից ոչ ոք չէր կասկածում, թե ոհմակի մեջ շուն կա...

Այսպես օրեր անցան: Շունը լավ էր ուտում, բայց տանը կարոտեց ու մի օր ծածուկ ծլկեց, անցավ թավուտներով, ընկավ

ծանոթ արահետները: Շուտով անտառապահի խրճիթը երևաց: Խրճիթի առաջ երկու շուն էին նստած: Անտառապահը հենց նոր եղնիկ էր որսացել, ինքը ուտում էր միսը, փորոտիքը գցել էր շներին: Շունը մոտեցավ, շները գոմուացին, բայց շունը շուն էր, թեև նման էր գայլի: Ու շան նման ասաց.

«Բարև»:

«Բարև, եթե ուզում ես»,— պատասխանեցին շները:

Անտառապահը ներեց նրան: Շունը մնաց շների հետ, սրանք չբողոքեցին, թեև շան վրայից գայլի հոտ էր գալիս...

Հետո էլի ձմռան օրեր եկան: Տնակում սնունդը պակասեց: Շունը նորից փախավ գայլերի մոտ: Գայլերն ընդունեցին, դե, շունը շատ էր նման գայլի, թեև վրայից շան հոտ էր գալիս...

Այսպես շատ անգամ, ամեն տարի...

Բայց մի օր նա վիճեց մի երիտասարդ գայլի հետ, փուշ բանի համար: Գայլը բարկացավ ու նրան տարավ ոհմակի մեծավորի մոտ.

«Վրայից շան հոտ է գալիս»,— ասաց:

Պառավ գայլը հոտոտեց.

«Դալիս է»:

Փաստաթուղթ պահանջեցին, չուներ: Կասկածեցին ու սկսեցին գզել: Արյունլվա հազիվ փախավ, հալածեցին մինչև արահետները, վերադարձան:

Քարշ գալով հասավ տնակին: Տերն ընդունեց, շներն ընդունեցին, թեև վրայից գայլի հոտ էր գալիս...

Երեք շան համար սնունդը քիչ էր, հաճախ էին վիճում, իսկ գայլի հոտը գալիս էր, հա գալիս...

Ու մի օր էլ երկու շները նրանից փաստաթուղթ պահանջեցին, շուներ:

«Վրայից գալլի հոտ է գալիս»,— ասաց մեկը:

«Գալիս է»,— համաձայներ մյուսը:

Վրա ընկան, գզեցին: Փախավ: Հալածեցին մինչև արահետների ծայրը, վերադարձան: Իսկ թավուտում նստած էին գալերը, ժնգժնգում էին, ատամները կրճտացնում: Հալածված շունը նստեց ճամփամիջին: Առջևում գալերն էին, հետևում շները: Նստեց, լիզեց վերքերը, լաց եղավ, նստեց, սովեց, սովեց, սովեց... ու մի օր էլ սատկեց սովից ու վիրավորանքից...

— Ամմեն,— հանկարծ վրա է բերում Զալիբեկը:

Բարաքը դղրդում է ծիծաղից:

Գենադի Ռոմանովն արդեն նստած է տեղում, արագ-արագ կապում է կանաչ փաթաթանները, ձեռքերը դողում են, զայրույթից գեղեցիկ երեսը կարմրել է:

— Ես թքել եմ ձեր տափակ առականների վրա, լակոտ:

Միանգամից մի քանի հոգի նառերի վրայից վար են թափվում:

Ռոմանովը կանգնում է, արհամարական ժպտում.

— Ես եմ նշանակված ճամբարի կառավարիչ: Բավական է իմ մի ականարկը, և բոլորդ գրողի ծոցը կգնաք, բոլշևիկյան շներ...

Մարդկանց պատը լուռ մոտենում է Ռոմանովին: Նա կանգնած է հպարտ, գլուխը բարձր, գրպանից սուլիչ է հանել...

Տիգրանը նկատում է սուլիչը, նառից թռչում է ու բարձրաձայն ասում.

— Ընկերներ, ինչո՞ւ եք նեղացնում հեռ գեներալին: Տեսնում եք, նա արդեն շուրթերին է մոտեցնում ռումինական սուլիչը: Հավատացնում եմ, դա մեր բարեկամ զինվորներին հրավիրելու

համար է: Եվ վերջապես, ի՞նչ է արել մարդը, դե, թքեց առակի վրա, ի՞նչ անենք, մեծ բան...

Մարդիկ սպասողական լսում են Տիգրանին, սա շարունակում է նույն քաղցր տոնով.

— Մարդու թուքը շատ է, թքել է սեփական հայրենիքի վրա, մի քիչ ավելացել էր, այն էլ իմ առակին բաժին ընկավ... Ետ քաշվեք, ընկերներ, ետ քաշվեք:— Դիմում է Ռոմանովին.— Հեռ գեներալ, որքան նվաստս հասկացավ, դուք ձեր սքանչելի փաթաթանները փաթաթեցիք մեզ հրաժեշտ տալու համար: Ինչ արած, դուք այստեղ միակ զբաղված մարդն եք: Ցնոր տեսություն: Իսկ առակի համար, ներեցեք, խնդրեմ, դա ձեր ծառայի ստեղծագործությունը չէ: Մարդիկ կարող են վկայել, որ մեղավորս գրական շնորհք չունեմ: Այս առակը ժողովուրդն է ստեղծել, իմ ժողովուրդը...

Կանգնել են դեմ դիմաց, հայացքով ծակում են իրար: Ես կրկին մտածում եմ առաջնորդի մասին, դարձյալ հասկանում, թե առաջնորդ լինելու համար ինչ հատկություններ պիտի ունենա մարդը, բայց արդեն համոզված եմ, որ մենք բոլորս, որ արդեն երկրորդ անգամ նառերից վար թափվեցինք Ռոմանովին սպանելու, ինչ-որ բանով տարբերվում ենք Տիգրանից:

6

Տիգրանի հատ ու կտոր ասածներից ես ու Զալիբեկն իմանում ենք, որ տասնյոթերորդ բարաքում շտաբը փախուստի պլաններ է մշակում: Առաջժամ ամեն ինչ մշուշի մեջ է, ձմեռնամուտի թանձր թուխպի, որ լուսադեմին պատում է բարաքները, փխրուն սառցի լուլաներով կախվում ջրհորդաններից... Ձմեռը մոտենում է, առաջին ձմեռը օտարության մեջ, գերության ճամբարում: Առաջվա նման մերկ ենք: Առավոտները երկու ռումինացի զինվոր բերում են ոջլոտ կիսավարտիքները, բաժանում՝ տանջալի կերպով միտքը լարելով մեզ ու վարտիքները հաշվելու համար: Հետո

բոլորին դուրս են քշում հրապարակի խոնավացած փոշիներում «ազատությունը» վայելելու։ Մարդիկ կիպ կպչում են իրար, շնչում իրար թիկունքի, մինչև դուրս է գալիս գերու նման սառած արևը ու բարաքների թեք տանիքների վրայից թեք ծիծաղով շոյում մերկ մարմինները։

Քսանչորս դավաճանները կանաչ փշերի նման ծակում են մեր աչքերը։ Հրապարակում քայլում են հագնված ու կուշտ, ումինացի զինվորների հետ թուղթ են խաղում ճաշարանի երկար սեղանների վրա։ Տիգրանը նայում է նրանց սիրող հոր անսահման քնքշությամբ ու Զալիբեկին ասում.

— Զմեռնամուտ է, կոմս, նույնիսկ ագռավներն այս օրերին սառած գոմաղբի միջից գարու հատիկներ են հավաքում ձմեռվա համար։ Մինչդեռ ձերդ ազնվության մառաններում չի կուտակված և ոչ մի գրամ պարեն։ Ինչո՞վ եք կերակրելու զորքին, եթե հարևան կուսանոցը անակնկալ պատերազմ հայտարարի։

— Զահլա մի տանի,— խնդրում է Զալիբեկը,— շնչի թիկունքիս։

— Շնչեմ,— խոնարհ համաձայնում է Տիգրանը,— տաքացեք, կոմս, հետո, հավատացած եմ, ձերդ ազնվությունը չի մոռանա նույնն անելու, ես կկռանամ,— ավելացնում է լրջությամբ,— որպեսզի ազնվականիդ քիթը հասնի թկունքիս... Իսկ կուսանոցը, օ՛, ես դրանց գիտեմ, դրանք անպայման պատերազմ կհայտարարեն, միլորդ, շատ եմ լսել, որ կույսերը սնվում են առավելապես մարդու մսով։ Իսկ այսպիսի հեռավորությունից նրանք չեն կարող հասկանալ, որ ձեր հպատակների վրա միս չկա... Տեսնո՞ւմ եք, թե ինչպես են նայում...

Տեսնում ենք։

Փշալարերից այն կողմ տնկվել է ցողաշաղախ գմբեթը, իսկ դրա առաջ, սև ու ճերմակ ներկած խաղալիքների նման, շարված են կույսերը՝ սև հագուստներով, ճերմակ գլխաշորերով։ Այդ նրանց ենք պարտական ոջլոտ կիսավարտիքները, որ ստանում ենք ամեն

առավոտ ու հանձնում ամեն երեկո: Դա նշանակում է, որ Մուչենիկն, այնուամենայնիվ, դեռ մեզ տղամարդ է հաշվում ու չի ուզում ունիանական կույսերի հայացքը վիրավորել սովետական գերիների մերկությամբ:

Տիգրանը, Զալիբեկին խոսակից ընտրելով, բոլոր շրջապատողներին բացատրում է թզենու և նրա տերևի կարևորությունը:

Մի արտակարգ սրատես գերի հեռվից մեզ դիտող կույսերից մեկի ձեռքին հեռագիտակ է նկատում: Տիգրանը կարգադրում է Զալիբեկին.

— Կուրծքը դուրս, կոմս, մկանները պրկել, հավատացած եմ, Քրիստոսի հարսն այս վայրկյանիս մտքում մեղանշում է ձեզ հետ:

Զալիբեկն, իհարկե, ոչինչ չի հասկանում ոչ թզենու տերևից և ոչ Քրիստոսի հարսից: Բայց գերեզմանի ափին կանգնած մարդիկ ժպտում են, Զալիբեկը հասկանում է, որ նրանք Տիգրանի ասածների վրա են ժպտում, այդքանն էլ բավական է նրան, նա իրեն երջանիկ է զգում ու Տիգրանին ասում է հաշտ անմեղություն:

— Կռացի, թիկունքիդ շնչեմ:

Ամեն առավոտ մենք հեռվից երկար-երկար նայում ենք կույսերին:

Ինչո՞ւ ենք նայում:

Մենք այդպես նայում էինք մեր «ընտանիքին», որ աչքերիս առաջ փշուր-փշուր եղավ բյուրեղապակե անոթի նման: Խճուղով անցնող պատահական ունիանուհիներն ուրիշ: Մենք նրանց համար վայրկենական հետաքրքրություն ենք, ինչպես քաղաքի երեխայի համար ձորափի քարին արևկող արած մողեսը: Այս կույսերն ուրիշ: Սրանք չեն ձանձրանում մեզանից, ոչ մի տեղ չեն շտապում, նայում են, նայում ժամերով, և ես ուզում եմ հավատալ, որ նրանց

հայացքներում գուլթ կա, սեր, հեզ մտերմություն, ինչպես շնիկի աչքերի մեջ, որը դեռ կաղկանձել չսովորած, ավագ ընկերոջ մահը տեսավ:

Ուզում եմ հավատալ:

Եվ միայն իմ սիրտը չէ, որ խռովում են նրանք: Սառը երեկոները, սառը բարաքներում սառած մարդիկ լռում են, լռում ու հանկարծ մեկն ասում է կարծես պատահաբար.

— Տեսնես էդ կույսերը կյանքում բոլորովին սեր չե՞ն տեսել:

Մեկը թունավոր կատակում է կույսերի հաշվին: Ու ոչ ոք չի ծիծաղում:

Ամեն երեկո, քնելուց առաջ ես մտորումիցս բաժին եմ հանում նրանց և չգիտեմ ինչու հանկարծ հիշում եմ ծանոթ աղջիկներին, Նատաշային, որ անմեղ հոգով ինձ, առավել ևս Սիգիսին, փոխեց Արկադի Պրոնինի հետ: Էթերին, որ Տիգրանին չի փոխի հազար անգամ հազար պրոնինների հետ: Դե, Տիգրանին փոխել կլինի՞...

Մտածում եմ աչքերս փակած, որ գոնե մի կարճ երեկո, ծանր քնից առաջ, ինքն իր հետ միայնակ մնա ընկերս, դեն գցի ցերեկը ժպտացող աչքերը, ուրիշների համար նեցուկ դարձած «չար» լեզուն ու սեփական խոնավ աչքերով, սեփական ամոթխած լեզվով էթերի անունը շնչա անլսելի: Այդ ժամերին Տիգրանն ապրում է ինքն իր համար...

Ես գուցե այդպես չկարողանամ սիրել, Նատաշային, օրինակ, այդպես չեմ սիրել: Տիգրանի մեջ մեծ է ամեն ինչ՝ ատելությունը, սերը, համարձակությունը, հավատարմությունը... Տիգրանի նմանները ծնվում են՝ մարդուն մարդու մասին ամենամարդկային հեքիաթը պատմելու համար...

Ես քնած եմ ձևանում, որ լսեմ նրա շշուկը.

— Էթերի...

Որ հավատամ նրան, որ ինքս իմ առաջ հպարտանամ բնության
հրաշագործությամբ, էն որ մարդ է կոչվում:

Այսպես ամեն օր, ամեն առավոտ, երբ դրսում լուռ արձանանում
են սև ու ճերմակ ներկած խաղալիքները, իսկ փշալարերի ներսում,
Տիգրանի կատակներով երջանկացած Զալիբեկը հաշտ
անմեղությամբ ասում է.

— Կռացի, թիկունքիդ շնչեմ...

Այսպես ամեն օր, ամեն առավոտ, մինչև առաջին ձյունը ձմեռը
բերում է միանգամից...

Առավոտյան բարաքի պատուհաններն սպիտակում են ավելի
վաղ, թմրությունից ելած մարդիկ քարշ են գալիս դեպի դրանք ու
վախեցած աչքերը ճպճպացնում հրապարակի անբիծ ճերմակի
վրա...

Ռումինացի զինվորները բերում են կիսավարտիքները: Իրենք
այծենակաճերով են, կարակուլե փափախներով: Ընչացքներից
կախվել են սառցի բարակ լուլաները, եղյամն արծաթել
է այծենակաճների վերին եզրերը: Նրանց տաքությունն ավելի
է մրսեցնում մեզ, և Տիգրանն ասում է.

— Պարոնայք, մենք կիսավարտիքները չենք ընդունի,
հայտնեցեք պարոն փոխգնդապետին, որ մենք պահանջում ենք
հագուստ տալ ու տաքացնել բարաքները:

Բոլորը համաձայն են: Տիգրանը շտաբի որոշումն է հայտնում, որ
կայացրել են երեկ երեկոյան, կիսավարտիքները հանձնելուց
առաջ:

Ռումինացի զինվորը չի հասկանում Տիգրանին, նրան է մեկնել
կապոցի ամենալավ կիսավարտիքը: Տիգրանը սիրալիր ժպտում
է նրան.

— Ոչ, թանկագինս, բանն ամենևին էլ անձնական
երջանկությունը չէ, չեմ առարկում, ձեր առաջարկած

կիսավարտիքն իսկապես ամենագեղեցիկն է եղածների մեջ, այն ծանոթ է մեզ, երկու անգամ հագել է Մինաս դային, մեկ անգամ կոմսը և այլն:

— Հայ, հայ,— շտապեցնում է զինվորը:

— Ես արդեն ասացի, բարեկամս,— մեղմությամբ նրա ձեռքը ետ է մղում Տիգրանը:

Բարաքի անկյունից լսվում է Ռոմանովի բարիտոնը.

— Բաղմանյան, վերցրեք կիսավարտիքը, ես արդեն զեկուցել եմ, վաղը ձեզ հագուստներ կտան:

Մեր շարքի միջով նա ուղղվում է դեպի բարաքի դուռը, ձեռքով նշան է անում ռումինացի զինվորներին, սրանք թողնում են լաթերը և գնում Ռոմանովի հետևից, իսկ Տիգրանն ասում է քաղաքավարի.

— Պարտավորեցնում եք, հեռ գեներալ, մեր խոնարհ հարգանքները ձեր ռումինացի կոլեգային:— Հետո դիմում է բոլորիս.— Ջոկեցեք թզենու տերևները, ապոլոններ...

Արևը դուրս է գալիս ճամբարով հետաքրքրվելու: Անասելի խեղճացել է, նրա առաջ ձյունը տեղի չի տալիս, չի հալչում, ու հրապարակի վրա կատաղի պարում են մեր ուռած ոտքերը, մինչև հերթապահները բարաքները մաքրեն:

Ռոմանովը Պուշկինը բերան գիտե: Մռայլ ու ամպամած երեկոները, երբ նառերի վրա կպչում ենք իրար, Ռոմանովն իր անկյունից խաղաղ, հաճելի բարիտոնով արտասանում է «Եվգենի Օնեգինը», «Պոլտավան», «Պղնձե հեծյալը», նույնիսկ, «Փոստակայանի վերակացուն» բերանացի: Ռոմանովը տարբերվում է իր քսաներեք ընկերներից: Ուտելիս նրա աչքերը չեն վառվում գազանային փայլով, մեզ նայելիս հայացքը թախծում է, թանձրանում: Նա մեզնից չի սարսափում, թեև լուում է առաջվա նման ամբողջ ցերեկները, մինչև երեկո: Իսկ երեկոյան մարդիկ

ակամա լսում են նրան, նրա միջոցով լսում են Պուշկինին ու, զարմանալի է, այդ պահերին մոռանում են, որ Ռոմանովը Ռոմանով է: Կարոտում են նրա հաճելի բարիտոնը, չեն նկատում կանաչ համազգեստը և այտերին խաղացող թունավոր կարմիրը:

Իսկ խոստացված հանդերձանքն, այնուամենայնիվ, չկա: Ձնայած բարաքների պատուհաններն ամուր փակված են, ճեղքերը լցված խծուծով, բայց ցուրտը կծկում է մարդկանց, գնդում չոր, անտաշ տախտակների վրա, չոր հազ դառնում ցցված աղամախնձորների տակ ու ջարդվող տախտակների նման պայթում ուռած շուրթերին:

Մինաս դային մի երեկո ընդհատում է Ռոմանով-Պուշկինին.

— Լսիր, պարոն բանաստեղծ, որոշել եք կոտորե՞լ:

— Ամեն օր խոստանում են,— արդարանում է Ռոմանովը,— դա ինձնից չի կախված, Մինաս:

— Իսկ ի՞նչ է կախված ձեզնից,— փշոտվում է Սիզիխը,— ինչո՞ւ եք ապրում մեզ հետ, ինչո՞ւ եք կարդում Պուշկինի երկերը:

— Ինչպես կուզեք,— պատասխանում է Ռոմանովը,— ևս և իմ ընկերները ապրում ենք այնտեղ, որտեղ կարգադրել է հրամանատարութունը, իսկ Պուշկինը, ես նրան սիրել եմ մանկուց:

Տարօրինակ ամպեր են անցնում մտքովս: Տասնյակ գրքեր եմ կարդացել դավաճանների մասին: Ամենուրեք նրանք դաժան են, կոպիտ, ամենուրեք անասուններ են, մինչդեռ սա Պուշկինին սիրել է մանկուց: Ես լսել եմ, որ հիտլերյան Գերմանիայում այրում են Հայների գրքերը, մինչդեռ սա Պուշկինին սիրել է մանկուց: Ես կարդացել եմ, որ դավաճանները աջ ու ձախ ծախում են հայրենիքը, տունը, հարազատներին, ազգային պատիվը, մշակույթը, մինչդեռ սա, ստուգել ենք, կռվել է իսկական քաջի նման ու, որ ամենից սարսափելին է, Պուշկինին սիրել է մանկուց...

Այս առեղծվածը տանջում է ինձ, տանջում է Սիզիխին, գիտեմ, բոլորին է տանջում, իսկ Պուշկինը... Պուշկինն ամեն երեկո պղծվում է կանաչ հագած դավաճանի շուրթերին...

— Ինչո՞ւ,— հարցնում եմ մի օր Տիգրանին:

Նա տարակուսանքով թոթվում է ուսերը.

— Ձեմ կարծում, թե թաքուն նպատակ է հետապնդում, թեև գուցե ցանկանում է համակրանք շահել:

Ռոմանովն ինձ համար մնում է առեղծված, մինչդեռ դրա համար ես պարտական եմ պարզունակ տրամաբանությունը, որ ինձ պատվաստել են մանկուց: Բուրժույը, դե նա անպայման գեր է գոմեշի նման, բանդիտը, նրա աջ այտին պետք է ֆիննական դանակի խոր սպի լինի... Այդպես էր նկարներում, պլակատներում, բեմահարթակների վրա...

Մի առավոտ Ռոմանովը սարսափած ընկնում է բարաք: Սչբերը մոլոր են, թախծոտ: Մարդիկ հետաքրքրված նայում են նրան, մինչդեռ նա, գլուխը բռնած, վազում է անկյունից անկյուն ու անընդհատ կրկնում.

— Աստված իմ, աստված իմ...

— Հեռ գեներալ,— բարձրաձայն ասում է Տիգրանը,— ձեր լակոնիզմն, իհարկե, պատիվ է բերում, բայց ձեր ծառաները ազնվական դաստիարակություն չեն ստացել, չէի՞ք բարեհաճի ավելի մանրամասն բացատրել ձեր մտորումը:

Ռոմանովը կանգնում է բարաքի կենտրոնում, խելագարի հայացքով նայում Տիգրանին, երևում է ոչինչ չի հասկանում նրա ասածներից, մատը մեկնում է դեպի բարաքի դուռը ու մրմնջում.

— Աստված իմ...

Մենք հետաքրքրված դուրս ենք գալիս ու դռների առաջ քարանում:

... Տարօրինակ տեսք ունեն, իսկ ամենատարօրինակը ոտնամաններն են: Դրանք կաշվից չեն, ոչ էլ մի ուրիշ ճկուն նյութից, պարզապես փայտե փոքրիկ նավակներ են, որոնց մեջ հագցրած են լաթերով փաթաթված ոտքերը: Ձյան վրայով սողում են չորեքթաթ, բաց մարմիններին լերդացել է արյունը, ամեն մեկի հետևից ձյան վրա կարմիր հետքեր են մնում, իսկ տնքոցները հասնում են երկինք:

Առաջ ենք վազում: Սողացողները նկատում են մեզ ու անշարժանում:

Ռումինացի զինվորները խեղճացել, կարկամել են, հերթապահ սպան փախչում է դեպի հրամանատարական բարաքը...

Սրանց բերել են Գերմանիայից, բերել են ութ հարյուր մարդ, փակ վագոններով, ութ օր առանց հաց ու ջրի: Ուղեկցել են էսէսականները, ջարդել են մահակներով, մտրակներով, կոշիկի ներբաններով ու մոտիկ կայարանում հանձնել են... Հանձնել են հիսունվեց շնչող, յոթ հարյուր քառասունչորս անշունչ դիակ...

Սիզիխն ու Տիգրանը կռանում են մի փոքրամարմին մարդու վրա: Արյունոտ փրփուրը սառել է շուրթերին, աչքերի տակ թանձր կապույտը ակնոցի շրջանակի է նման, ձեռքերն այնքան բարակ են, որ, թվում է, կփշրվեն առաջին իսկ հպումից: Սիզիխն ու Տիգրանը բարձրացնում են նրան, ուրիշները բարձրացնում են մյուսներին:

Նառի վրա ուշքի է գալիս.

— Տորով,— շշուկով պատասխանում է Տիգրանին,— Ալեքսանդր Տորով կուկիչ:

— էլ ինչի՞ են բերել,— լացակումած ասում է Զալիբեկը,— էն է, մեռած է, էլի:

Բոլորը շրջապատել են Տորովին: Այստեղ է նաև Ռոմանովն իր մոայլ, թախծոտ աչքերով:

— Ի՞նչ կասեք, հեռ գեներալ,— դիմում է նրան Տիգրանը:

— Ես... ես համաձայն չեմ ֆաշիստների հետ,— ցածրաձայն պատասխանում է Ռոմանովը:

— Իսկ ո՞ւմ հետ եք համաձայն:

— Ես ատում եմ պատերազմը:

— Ո՞ր պատերազմը:

— Բոլոր պատերազմները: Ես պացիֆիստ եմ:

Զալիբեկը չի հասկանում բառը, հայերեն դիմում է ինձ.

— Էդ ի՞նչ զիբիլ է:

Երեկոն իջնում է դանդաղ, դատարկ ու ցուրտ բարաքում: Ռոմանովն սթափվում է, ուղղում համազգեստը, գնում զեկուցելու: Բոլորս գիտենք, հիմա նա պատվի կառնի Մուշենիկի առաջ, շուրթերի անկյուններում կոտրված ժպիտ կխաղացնի ու թավ բարիտոնով, ճիշտ այնպես, ինչպես կարդում է Պուշկինի երկերը, կասի.

— Պարոն փոխգնդապետ, ճամբարի ներսում չի եղել անակնկալ ոչինչ: Մահացել են երեք հոգի, տասնչորսերորդ բարաքում համար քսանմեկն ու հարյուր վաթսունչորսը, քսաներեքերորդ բարաքում համար չորսհարյուր քառասունվեցը: Գերմանիայից եկածների ցուցակը կհանձնվի վաղը...— Հետո թախծոտ կավելացնի.— Պարոն փոխգնդապետ, գերիները հագուստ են խնդրում:— Ապա իր գործն ավարտված համարելով կգա, կպառկի նառին ու թավ բարիտոնով կկարդա Պուշկինի «Եվգենի Օնեգինը»:

Տանջալի օրերն անցնում են իրար հետևից, թախիծը մարդկանց բանաստեղծ է դարձնում: Պոկոմ են բարաքի հողագույն պաստառները և ով գիտե որտեղից հայտնված կարճ մատիտներով ոտանավորներ են գրում: Հողի կարոտն անվարժ տողերում սառչում է հողագույն պաստառներին, հոգիները կրակվում են,

իսկ ներս հոսող արցունքը բենզինի կաթիլների նման ավելի ու ավելի է բորբոքում կրակը: Օրավուր ավելանում են ոտանավորներն ու ինքնասպանները: Ոտանավոր գրելը սպանվելուց դժվար է: Ոտանավորի համար թուղթ է հարկավոր, մատիտ, մինչդեռ սպանվելու համար նույնիսկ կոշիկ էլ հարկավոր չէ, միայն սողա ձյունների վրայով, մոտեցիր փշալարերին: Հինգ մետրից ավելի մոտեցողը գնդակահարվում է առանց նախազգուշացման:

Գրում են բոլորը, բոլոր նրանք, ովքեր դեռ չեն սողացել դեպի փշալարերը: Հանկարծ պարզվում է, որ ինժեներ Կոմիտասը գիտե, թե ինչ է տրիոլետը և հայրենիքում թողած դստերը՝ Սենարային, հիանալի տրիոլետներ է նվիրել: Պարզվում է, որ Սիզիխը կարող է ռազմական քայլերգ հիշեցնող ինչ-որ բան թխել, որ Սաբիրը կարոտի նոր տողեր է ավելացրել ադրբեջանական տխուր բայաթիներին...

Զոկվում են նաև «իսկական» բանաստեղծները: Ամեն բարաքում դրանցից մի քանիսը կան: Մեզ մոտ դա մի փոքրիկ, շատ փոքրիկ երիտասարդ է, որ, ճպուռի նման, օդով է սնվում, իր հարյուր յոթանասունհինգ գրամ հացը ծախում ծանոթ զինվորին՝ հինգ սիգարեթով:

Նա տանը տնտեսվար է եղել, այստեղ մենք նրան բանաստեղծ ենք ասում: Ամոթխած ժպտում է, նա էլ այդ ժպիտով է ապրում, ու Տիգրանը սոսկալի նախանձախնդիր է դրա համար, ընկերս մեր բանաստեղծի ոտանավորների հասցեին ոչ մի քննադատություն չի ընդունում, քննադատել փորձողներին կտրում է սառը, թունավոր ժպիտով:

— Դուք, հարգելի քաղաքացի, ինձ հիշեցնում եք, ներեցեք, մատղահաս աղջկա հետ ամուսնացած ծեր պրոֆեսորի: Եթե չեք կարող երեխա ունենալ, գոնե, աղաչում եմ, մի այսպանեք մանկածնությունը, հանուն ձեր երիտասարդ կնոջ... Ցտեսություն,

Սուխորուչկինի ոտանավորների մասին մենք ուզում ենք զրուցել ձեր թանկագին անձի բացակայությամբ:

Ու զրուցում է: Զրուցում է, որ Սուխորուչկինը ժպտա, որ ապրի այդ ամոթխած, կապտին տվող ժպիտով:

Իսկ Տորովը, համենայն դեպս, կմեռնի: Չգիտեմ ինչու, նա ավելի թանկագին է բոլորիս համար: Գուցե նրանից է, որ նրա խամրող աչքերի կայծով ենք չափում մեր իսկ փրկության հնարավորությունը: Այդ փրկությունը պառկել է տախտակե նառին, հայացքն ուղղել առաստաղի անտաշ գերաններին ու մեռնում է ահռելի սովից, որ փուչիկի նման փչել է նրա ոտքերը:

Խոստացված հագուստը չկա: Ռոմանովը պառկում է սարսափն աչքերին: Դեպի անդունդը գլորվող մարդը կորցրել է ինչ որ ուներ, կորցնելու էլ բան չունի: Ռոմանովը գիտի, որ իրեն կսպանեն, թեկուզ դրա համար հարկավոր լինի ամբողջ բարաքի ուժը:

Մի առավոտ հերթապահ սպան, չգիտեմ ինչու, մտնում է մեր բարաքը: Սիգիխը նրա հետեից աննկատ փակում է դուռը, բոլորն իջնում են նառերից:

— Ի՞նչ եք մտածում,— սպառնալից ասում է մեկը:

Ռոմանովն անհանգստանում է:

— Տեղերում:

— Պարոն պացիֆիստ,— կտրում է Տիգրանը,— մի անհանգստանաք, եթե սպանություն լինի, բոլորս կվկայենք, որ դուք դեմ էիք արյունահեղությանը:

Սպան արագ շրջվում է դեպի դուռը: Բայց այնտեղ, հատակի խողանակը ձեռքին, երկար ու մեկ կանգնած է Սիգիխը: Սպան հանում է ատրճանակը: Նառի վրա պառկած Տորովը վախեցած ճչում է: Սիգիխն ասում է սպային.

— Պահեցեք թնդանոթը, մենք կորցնելու բան չունենք:

Բարաքի անկյունում երկու տասնյակ մարդ պարաշայի պարաններով կապել են Ռոմանովին ու մանրամասն ծեծում են, ամեն հարվածից հետո երկար հանգստանալով։ Սուխորուչկինը հաշվում է հարվածները, չսխալվելու համար մատիտով գիծ է քաշում պատին ու բարձրաձայն ասում.

— Տասնմեկ... Այս մեկը չեմ հաշվում... Տասներկու...

Գունատված սպան պահում է ատրճանակը.

— Ի սերն աստծո, իմ հրամանատարությունը ձեզ շոր տա, վաղը տա...

Տորովը նառի վրա լալիս է։ Տիգրանն ասում է բարձրաձայն.

— Թողնել, Սուխորուչկին, դուք Շոպենհաուերին կարդացե՞լ եք։

«Բանաստեղծը» կանգնեցնում է իր խմբին.

— Ի՞նչ։

— Շոպենհաուերին, ասում եմ։

Տիգրանն արագ մոտենում է Սիգիսին, ինչ-որ բան է շնչում։ Սիգիսը բացում է դուռը։ Սպան դուրս է թռչում բարաքից։

Մեր «բանաստեղծը» Շոպենհաուերին չի կարդացել։ Բայց նրա խումբն այլևս չի ծեծում Ռոմանովին։ Տիգրանն ու Սիգիսն արձակում են Ռոմանովի կապերը, Տիգրանն ասում է.

— Թյուրիմացություն է եղել, առողջություն եմ ցանկանում, հեռ գնե՜րալ։

Ռոմանովն օրորվելով հեռանում է։ Տիգրանը խոստովանում է «բանաստեղծին».

— Կա այդպիսի գրող, Սուխորուչկին, սիրելիս, բայց ես էլ չեմ կարդացել, ճիշտն ասած։

Հաջորդ օրը բարաքից յոթ հոգու, այդ թվում Տիգրանին, Սիգիսին, Սուխորուչկինին, տանում են բանտ։

— Զորս օր,— հայտարարում է հերթապահ սպան:

Մենք լուում ենք:

Սուխորուչկինն իր հողագույն տետրակը շտապ հանձնում է բարաքի ավագ Խորեն Սերգեիչին, իսկ Տիգրանը նազանքով հրաժեշտ է տալիս Զալիբեկին.

— Տեր իմ, հուսամ չեք մոռանա մեղավորիս:

— Տո, գնա է,— շփոթված ասում է Զալիբեկը:

Բայց մերոնք բանտում մնում են միայն մի օր: Երկրորդ օրը հագուստ են բաժանում, ու գլխացավանքից ազատվելու համար, նրանց բերում, խառնում են մեզ:

Շարք են կանգնեցնում բարաքի առաջ: Բերում են հագուստը, կուտակում շարքի կողքին: Մի ժպտացող գյուղացի, հրացանն առած, դրա մոտ զինվոր է խաղում, իսկ շարքի դիմաց, աթոռակին նստած գեր ենթասպան մեկ-մեկ կարդում է գերիների համարները:

Յուրաքանչյուրն ստանում է մի հնամաշ գրատ, խոհարարի թասակ հիշեցնող գլխարկ, բլուզ, անդրավարտիք ու գզգզված կոշիկներ: Տղաները հերթով մոտենում են զինվորին, ստանում հասանելիքը և ետ քաշվելով հագնվում: Գեր ենթասպան, մեծ բարություն արած մարդու նման, ժպտում է բոլորին:

Կարդում է Սիգիխի համարը: Սա մոտենում է հագուստի կույտին, ստանում իր բաժինը, հետո անակնկալ կռանում է, վերցնում մի գլխարկ ու փորձում թաքնվել շարքի մեջ:

— Մը¹⁵,— գոռում է ենթասպան ու տեղից ցատկելով ընկնում Սիգիխի հետևից:

Նույն ժամանակ Մինաս դային «պատահամբ» դիպչում է հագուստի կույտի մոտ կանգնած զինվորին: Սա անակնկալ

հարվածից սահում է ու վար ընկնում: Մինաս դային, նույնիսկ, հասցնում է սրամտել:

— Փուշի՞կ է: Ի՞նչի գլուխկոնձի կուտաս, օղուլ:

Եվ խնամքով ու դանդաղ կռանում է զինվորին ոտքի կանգնեցնելու:

— Վեր կաց, օղուլ, ձյուն է, չէ՞, թոքերիդ կվնասի:

Շփոթված զինվորը ոտքի է ելնում: Շարքի հետևը լսվում է շառաչուն ապտակի ձայն, Զալիբեկն ասում է մորմոքալով:

— Վա՛խ, Պետրո ջան, ես դրանց հերն եմ անիծել...

Գեր ենթասպան բերում, հնոտիների վրա է նետում Սիզիխից խլած գլխարկը:

Այդ գլխարկն ամեն ինչով նման է մյուսներին, բայց իմ աչքերը չեն պոկվում դրանից: Դա ընկած է այն խոր անդունդի հատակին, որտեղ իջել ենք մենք բոլորս: Կեղտի գույն ունի: Ինձ համար դա աշխարհի գույնն է այլևս... Սուտ է ամեն ինչ, սուտ են Տարանը, Սկվորցովը, Տիգրանը... Սուտ են բարձր զգացումներն ու գաղափարները: Ուրեմն իզուր զոհվեցին մարդիկ՝ Սավինը, Կալաձեն, Զիժիկը, Իրինա Կոստենկոն, որ այդպես էլ չհասավ Կոլյային... Սուտ է, եթե Սիզիխի նման մարդը կարող է այնքան ստորանալ, որ փալաս է գողանում...

Դանդաղ հասունանում է որոշումը: Թող վերջանա այս ներկայացումը: Կմտնեմ բարաք, բոլորի ներկայությամբ կկանգնեմ այդ լողլողի առաջ, կթքեմ, կթափեմ հոգուս թույնը, կասեմ, որ իզուր է Սիզիխը դրամական ատեստատ թողել Նատաշային, կասեմ, որ ես այլևս չեմ հավատում ոչնչի, որ ամիսոսում եմ անցյալ մտերմության համար, որ ամաչում եմ, գետինն եմ մտնում ու...

Մեքենայորեն ստանում եմ ինձ հասանելիք փալաս-փուլուսը, մեքենայորեն հագնվում...

Ներկայացումն ավարտվում է, ես բարաք եմ մտնում:

Սիզիխը վերին հարկի նառի վրա տրորում է կարմրած այտը, Զալիբեկը կրկնում է կոտրտված ռուսերենով.

— Վա՛յ, Պետրո ջան, ես դրանց հերն եմ անիծել:

Մինաս դային Սիզիխին մխիթարում է հայերեն, որ Սիզիխն, իհարկե, չի հասկանում.

— Երենկ քեզ, օղուլ, թուշդ էնպես է կարմրել, ոնց որ ներկած:

Իսկ Տիգրանը, մեջքը դեպի դուռը, նստած է փալաս-փուլուսի մի կուլտի առաջ:

— Էս ի՞նչ է,— ականա հարցնում եմ ես:

Տիգրանը չի պատասխանում, իսկ Մինաս դային ժպտալով բացատրում է.

— Գողացավ, տո, չի էլ դպնի, էս խեղճ տղին զոհի տվավ, ինձ էլ, օր մեծության, մեղքի տակ դրեց:

— Դայի,— մռայլ ասում է Տիգրանը:

— Հը՞:

— Զաղացդ փակի:

— Փակեմ, օղուլ, փակեմ,— ասում է Մինաս դային ու նառից ցած սողում նեղացած մարդու տեսք ընդունելով:

Ես դառնում եմ դեպի Տիգրանը, հիմա սրտումս կուտակված թուլնը կթափեմ նրա գլխին, կասեմ, որ կապրեմ, քանի որ վախենում եմ մահից, քանի որ մեռնելու համար, համենայն դեպս, մեծ քաջություն է հարկավոր... Կապրեմ, բայց սրանից հետո կապրեմ դատարկ հոգով, ատելով աշխարհը, մարդկանց, այն բոլորն, ինչ մարդիկ սուրբ են համարում...

Բայց հանկարծ Տիգրանը ժպտում է.

— Տորովն էլ չի մեռնի, Արամ...

Տասներեք օր Ալեքսանդր Տորովը օրական մի մի բուխանկա հաց է ուտում: Տասներեք օր Սիզիխի և Մինաս դայու օգնությամբ գողացած հագուստը, ընկերս, չգիտեմ ինչ հնարքով, վաճառում է հենց իրենց, ումինացի զինվորներին: Բոլոր իրերի համար գինը մեկ է. «ունու պինը»՝ մի հաց: Մի հաց մի անդրավարտիքը, մի հաց մի գլխարկը, մի հաց մի զույգ կոշիկը: Տասներեք կտոր, Ալեքսանդր Տորովի համար տասներեք հաց:

Տիգրանն այդ հացերից չի ուտում, չնայած հացը Տորովին տալուց հետո, իսկույն, բարաքից դուրս է գալիս, որ չտեսնի, թե ոնց է Տորովը ծամում: Զալիբեկին, ինձ, Սիզիխին ու Մինաս դայուն էլ չի տալիս՝ ոչ մի փշրանք:

Ես նայում եմ, թե ինչպես է ուտում Ալեքսանդր Տորովը, կուչ եմ տալիս բերանումս առատացող թուփն ու, քաղցի տանջանքի մեջ երջանկացած երեխայի նման, օրհնում կրկին գտածս աշխարհը:

Տասներեք օրից հետո Տորովն այլևս չի մեռնում: Նա առաջին անգամ իջնում է նառից: Մենք հուզված ժպտում ենք, իսկ Տիգրանը ժպտալով ասում է Զալիբեկին.

— Կարգադրեցեք տաճարի զանգերը քաշել, կոմս, օրհնյալ է հարությունը Քրիստոսի...

Նոր տարվա նախօրյակին գալիս են կույսերը: Երկուսն են: Մեկը չորացած պառավ է, որի գլուխը, ճապոնական խաղալիք-տիկնիկի գլխի նման, անընդհատ շարժվում է բարակ վզի վրա: Մյուսը, ընդհակառակը, մանկամարդ, փարթամ կին է, առողջ, սիրուն աչքերով, սև սքեմի տակ պահած ճերմակ գաղտնիքներով: Նրանք միայն մի բանով են նման իրար: Երկուսի աչքերն էլ խոնավ են, երկուսի ձեռքերն էլ դողում են հուզմունքից:

Մեր խիտ շարքը կանգնած է հրապարակի ձյունների վրա: Կենտրոնում Մուշեհիկն է իր շքախմբով, քիչ հեռու Ռոմանովի շարքն է, մոայլ, փայլուն: Իսկ երկու կույսերը, Թարգմանչի հետ, անցնում են շարքերի առջևով: Պառավը տմբացնում է գլուխն ու կամաց հարցնում.

— Եղբայրներ, դուք աղոթել գիտե՞ք:

— Զգիտեն, — առանց մեր պատասխանին սպասելու ասում է Թարգմանչը:

Իսկ մանկամարդ կույսը Թախծոտ ու երազուն աչքերով նայում է մեր աչքերին: Նա դուր է գալիս մեզ: Առաջին օտարականն է, որ նայում է առանց կատաղության ու առանց միամիտ խղճահարության: Աչքերի Թախծը շատ ավելի խոր է, երևում է, որ դրա աղբյուրը սոսկ խղճահարությունը չէ: Այդ հայացքում ինչ-որ հաստատուն կարծիք կա աշխարհի մասին:

Տիգրանը պատասխանում է պառավին.

— Զենք աղոթում, մայրիկ, ավելին, անիծում ենք երբեմն: Ախր մենք հենց այն գլխից սխալ ենք դաստիարակվել:

Կույսերը կանգ են առնում, հարցական նայում Տիգրանին: Կարճիկը խուսափում է Թարգմանել նրա ասածը: Մանկամարդ կույսը պահանջում է.

— Ի՞նչ ասաց:

Կարճիկը դժկամ թարգմանում է: Ինձ թվում է, թե աղջկա հայացքում տարօրինակ փայլ եմ նկատում:

Նրանք վերջացնում են անսովոր երթը, գնում, կանգնում են Մուշենիկի կողքին: Սա լայնաշուրթ ժպտում է ու թարգմանչի բերանով հայտարարում.

— Սուրբ քույրերը ծննդյան նվերներ են բերել, կստանաք երեկոյան, այժմ մարշ բարաքները:

Մենք բարաքներն ենք գնում: Զգիտես որտեղից հայտնվում են իրազեկներ.

— Ամեն մեկին կտան երկու հարյուր գրամ խոզի ճարպ ու մեկական հաց:

Անհամբեր սպասում ենք երեկոյին: Վաղը հունվարի մեկն է, այսօր մենք նվերներ կստանանք, գուցե իսկապես մեկական հաց: Սուխորուչկինն արդեն հայտարարում է բարձրաձայն.

— Ո՞վ սիգարեթ ունի, հացիս կեսը փոխում եմ երկու սիգարեթով:

Երեկոյան դեմ ավագներին կանչում են, Խորեն Սերգեիչն իր գզգզված գրատը փոխում է հարևանի հետ.

— Ամոթ է, վերջ ի վերջո մարդ ենք, ախր...

Մենք նրան ճանապարհ ենք դնում ամբողջ բարաքով: Օդեղեն ամրոցներ ենք կառուցում, ընտրում ենք նվերները բաժանող հանձնաժողով, իհարկե, Տիգրանի գլխավորությամբ:

Բայց Խորեն Սերգեիչը գալիս է մի փոքրիկ կապոց ձեռքին: Պատուհանին կպած Զավրիկը տեսնում է նրան ու տարակուսած գլուխն օրորում.

— Զէ, տղերք, հաց, համենայն դեպս, չկա:

— Շոկոլադ է,— հուսադրում է մեկը:

— Ես հացը կնախընտրեի:

Խորենը դանդաղ է գալիս, ու մինչև նրա տեղ հասնելը, երկու գրգռված ստամոքս վիճում են հացի ու շոկոլադի մասին:

... Նկարը ծանոթ է: Խորենն այդ ծանոթ նկարներից ստացել է ուղիղ երկու հարյուր տասնվեց հատ, այնքան, ինչքան գերի կա մեր բարաքում:

Մի փայտե խաչ, ճիշտ այնպիսին, ինչպիսիք տնկված են կուսանոցի ճանապարհին, ճամբարի գերեզմանատանը: Խաչը բլրի վրա է: Իսկ խաչի վրա, գլուխը մի կողմ թեքած լալիս է մի նիհար գերի, գրեթե մեր կիսավարտիքների նման կիսավարտիքը հագին: Նրա պարզված ձեռքերի ափերից կարմիր ներկ է կաթում: Մենք աղոթել չգիտենք, բայց գիտենք, որ դա Քրիստոսն է, հիվանդոտ, ձանձրացած, խոշտանգված հրեան...

Կապիտան Խորեն Սերգեիչը, մեղավոր հայացքով, կանգնած է բարաքի կենտրոնում: Երևում է, որ նա իրեն հանցավոր է զգում հանկարծ հայտնված երկու հարյուր տասնվեց քրիստոսների համար: Տիգրանը Սաբիրին ասում է լրջությամբ.

— Ռումինիայում, շտաբս կապիտան Սաբիր օղլի Սաբիր, ձեր նախահոր լուսանկարները չկան, Մուհամեդն այս կողմերում առհասարակ չի եղել, բարեհաճեցեք ստանալ ձեր Քրիստոսը:

Այդ կապակցությամբ Սաբիրն արտաբերում է իր իմացած հայերեն հայհոյանքներից մեկը:

Իսկ ես մտածում եմ: Այս քրիստոսներն իմ գլխում բոլորովին չեն հաշտվում մանկամարդ կույսի հայացքի հանկարծական փայլի հետ, որ, թվում էր, թե նկատել էի: Դարձյալ կյանքն առեղծված է դառնում, հեռու «երկաթե» տրամաբանությունից, երկու անգամ երկուս հավասար է չորսի:

Այսքանով էլ կվերջանար կույսերի հետ կապված պատմությունը, եթե հաջորդ օրը տարօրինակ լուրը չանցներ բարաքից բարաք։

— Կույսերն իրենց վրա են վերցնում հիվանդ գերիների խնամքը։

Լուրն անհավատալի է։ Ես մտածում եմ, թե դա էլ, ըստ երևույթին, մարդկանց վառվող երևակայության արդյունքն է, բայց այդ օրից կույսերի ելումուտը հրամանատարական բարաք սովորական է դառնում, ու մի օր էլ բոլորին հավաքելով, Մուշենիկը հայտարարում է անձամբ։

— Պարոնայք, սուրբ քույրերը մեծահոգաբար համաձայնեցին խնամել մեր հիվանդներին, այսօրվանից ճամբարի հիվանդանոցը լուծարքի է ենթարկվում։

Դրա լուծարքի համար հանձնաժողով չի կազմվում, թերթում հայտարարություն չեն տալիս, դե, ոչ ոք հիվանդանոցից պահանջ չունի, հիվանդանոցի բարաքում փայտոջիլների քանակը ճիշտ և ճիշտ համապատասխանում է ճամբարում ընդունված չափին, սնունդը նույնպես, հավելումը ումինացի բժիշկն է ու նրա փայտե ֆանենդոսկոպը, որ նա, տարօրինակ սովորությամբ, լայնեզր գլխարկի մեջ է պահում։ Իսկ կուսանոցում բուժվելը հեռանկար է, ինչպիսին էլ լինի, շատ ավելի գրավիչ, քան հիվանդանոցի բարաքում մեռնելը։

Բայց կուսանոցը, իհարկե, չի կարող ընդունել բոլոր հիվանդներին, դա պարզապես կնշանակեր ճամբարի տեղափոխությունն առանց ումինական անձնակազմի։ Դրա համար էլ մեծանում է ճամբարի բժշկի պատասխանատվությունը։ Կուսանոցային բուժման ուղարկվում են միայն նրա ուղեգրով։ Ուղեգրեր չեն ստանում ո՛չ սովից ուռածները, ո՛չ հոգեկան խանգարում ստացածները, ո՛չ լնդախտով տառապողները։

Առաջինը տանում են չորս հոգու։ Դրանցից երկուսին երեկոյան ետ են բերում փակ պատգարակներով, նրանց սանատորիական

բուժումն ուշացել է, կուսանոցի ճանապարհի գերեզմանատանը երկու փայտե խաչ է ավելանում: Մյուս երկուսը մնում են տասներկու օր ու վերադառնում իրենց ոտքով, երկու զինվորի ուղեկցությամբ:

Մեկը՝ Վառլամ Կրավչուկը, հենց մեր բարաքից է, ոչ մի բանով աչքի չընկած մի մարդ, որ իր համար անակնկալ դառնում է աշխարհի կենտրոնը: Նրա պատմությունները միակողմանի են.

— Առավոտյան ձու, հաց, պանիր... Հացը, տղերք, ոնց որ փրփուր... Հետո նախաճաշը...

— Որտե՞ղ էիր պառկած:

— Մի սրահում... Նախաճաշին ապուխտ, կաթ...

— Բժիշկ կա՞:

— Կա: Կաթը թանձր, ոնց որ սեր, ապուխտը...

— Քեզ ո՞վ էր խնամում:

— Կույսերը: Կեր ինչքան կուզես: Ճաշին...

— Լսիր,— հարցնում է Տիգրանը,— դու ուտելուց բացի ուրիշ բանի մասին կարո՞ղ ես խոսել:

— Ձէ,— խոստովանում է Կրավչուկը:

Ես չեմ զարմանում, երևի ես էլ դրանից բացի ոչնչի մասին խոսել չէի կարող: Ձմեռը քաղցն ավելի սոսկալի է: Գերիներն անկեղծ զայրանում են, որ այս անիծյալ բարաքներում մկներ չկան:

Կրավչուկը փառազրկվում է: Մարդիկ աշխատում են չհանդիպել նրան, քանի որ նրա պատմությունները ցավեր են առաջացնում ստամոքսներում:

Մինչդեռ Տիգրանը, Տարանը, Սկվորցովը, փոխգնդապետ Նովիկովն ու մայոր Տաբիձեն, ինչպես նկատում եմ, արտակարգ ուշադիր են դառնում Կրավչուկի ու նրա հետ կուսանոցից

վերադարձած Բալալայկինի նկատմամբ: Տիգրանն ուղղակի միջավայրը փոխել է, ես Զալիբեկն ու Սիզիխը, ինչպես ասում են, մղվել ենք երկրորդ պլան, նույն վիճակին է արժանացել Ալեքսանդր Տորոսը, որը հիանալի տղա դուրս եկավ ու Տիգրանին իր փրկիչը համարելով, անընդհատ համակրանքի ցույցեր է անում նրա նկատմամբ:

Ձէ, Տիգրանը մեզ հետ ընկերություն անելու ժամանակ չունի, նա ստվարաթղթե քրիստոսներից խաղաքարտեր է սարքել և առավոտից երեկո «հիմարիկ» է խաղում Վառլամ Կրավչուկի հետ: Զալիբեկն այդ առիթով նույնիսկ նեղացած նկատում է.

— Դրա չափ էլ չեղանք, իրար հետ աղուհաց ենք կերել:

Բայց ես ու Սիզիխը Տիգրանին բավականաչափ ճանաչում ենք գլխի ընկնելու համար, որ Կրավչուկի ընկերությունը նրան հոգեկան բավականություն չի կարող տալ: Մի երեկո Սիզիխն ասում է.

— Բացատրիր, Բաղմանյան:

Զալիբեկը քնել է արդար տառապյալի ծանր քնով, կենդանության ոչ մի նշան ցույց չի տալիս նաև նրան փաթաթված Տորոսը:

Տիգրանը գլուխը կախում է, հետո հանկարծ դիմում ինձ.

— Ես ու դու ինչ-որ ձևով պիտի հիվանդանանք, Արամ:

Ես զարմանում եմ.

— Ո՞նց թե:

— Այդ Կրավչուկից ու Բալալայկինից բան չի հասկացվում: Հարկավոր է կուսանոց ընկնել:

— Իսկ ինչո՞ւ ես ու դու:

— Շտաբը որոշեց: Ես տվի քո թեկնածությունը:

Զարմանալի է, առաջին զգացումս հպարտությունն է: Ես շոյված եմ զգում ինձ, որ այսքան մարդու մեջ Տիգրանն ինձ է ընտրել: Գուցե պատահականություն է, դե, ես Տիգրանի ամենահին ծանոթն եմ: Բացի այդ, ի՞նչ է ինքը, ինձ նման գերի, որ կողքիս նստած ամեն օր ծամում է իր հարյուր յոթանասունհինգ գրամ ցեխագույն հացը և ինձնից թաքուն գիշերները հառաչում՝ էթերիի անունը տալով: Տիգրանը երկու հազար ութ հարյուրից մեկն է, բայց չգիտեմ ինչու, նրա վստահությունը թե է տալիս ինձ: Ինձ անհայտ է, ինչպես ենք հիվանդանալու, ինչու է հարկավոր, որ ընկնենք կուսանոց, ինչ ենք անելու այնտեղ, բայց ինձ մեղավոր եմ զգում Սիզիիսի առաջ, որն իմ կարծիքով անգամ ինձնից արժանավոր է: Սեղմում եմ Տիգրանի ուսն ու կամաց ասում.

— Շնորհակալ եմ:

— Պետրո, հարկավոր է, որ կուսանոց ընկած երկու գերիները ռուսերենից բացի ուրիշ լեզվով էլ կարողանան ըրացատրվել իրար հետ, կույսերից մի քանիսը ռուսերեն գիտեն:

Բայց կուսանոց ընկնելու համար դեռևս պիտի հիվանդանալ: Երկուսիս ոտքերն էլ ուռած են, բայց դրանով այստեղ չես զարմացնի, երկուսիս լնդերն էլ թարախակալած են, բայց դա էլ ճամբարում հազվագյուտ բան չէ: Երեքով հիվանդանալու ճանապարհներ ենք որոնում երկուսիս համար: Պլանները քանդվում են մեկը մյուսի հետևից: Երկրորդ հարկի նառից վար գլորվել՝ ձեռքը կամ ոտքը կոտրելու նպատակով, ակնհայտ հիմարություն է, ոչ ոք չի կարող վստահ լինել, որ հատկապես մարմնի այդ մասերը կվնասվեն, նույնիսկ այստեղ Տիգրանն իմ հաշվին կատակում է.

— Կասկածում եմ, վիկոնտ, ձեր թևերում ու ոտքերում, համենայն դեպս, ոսկոր կա, ավելի շատ վթարի ենթակա է ձեր գլուխը, որը...

Մինչև ուշ գիշեր քչփչում ենք: Վերջապես Սիզիիսն ասում է.

— Գրյունֆիլդը կիմանա:

— Բժշկապետը,— ուրախանում է Տիգրանը,— իհարկե կիմանա, բժիշկները հենց նրա համար են, որ հիվանդացնեն մարդկանց:

Առավոտյան Սիգիսը գտնում է Գրյունֆիլդին: Պետքարանում չորսով պազում ենք իրար կողքի: Գրյունֆիլդը երկար ժամանակ մտածում է, իմ ծավաթ ոտքերն արդեն թմրում են: Վերջապես նա ասում է.

— Լվացքի օձառ:

— Ո՞նց թե,— չեմ հասկանում ես:

— Մի փ... փոքրիկ կտոր,— կակազում է Գրյունֆիլդը,— ա... այնպիսի արյունալույծ կսկավի, որ ա... աստված տա մ... մինչև կուսանոց հ... հասնեք:

Տիգրանը փորձում է կատակել.

— Ձերդ բժշկապետություն, ձեռքի օձառը արժանի չհամարեցի՞ք, ախր վերջ ի վերջո մենք սպաներ ենք:

— Ձ... ձեռքինը կոշտ է, կ... կուլ չես տա:

Սրանով ավարտվում է պետքարանի խորհրդակցությունը, որն ինձ գրեթե կյանք է նստում, իսկ Տիգրանին մի բան էլ ավելի:

Ցերեկը, իր հայտնի ձեռնափայտն առած, Տիգրանը, թեթևաբարո կնոջ նազանքով, գայթակղում է ումիհնացի զինվորներին: Ձեռնափայտը պիտի զոհենք, օձառ ձեռք գցելու ուրիշ միջոց չկա: Ինձ այրում է հետագա գործունեության պլանին ծանոթանալու մարմաջը, բայց Տիգրանն ինքն էլ դեռևս շատ բան չգիտի և, բացի այդ, ժամանակ չունի ինձնով զբաղվելու: Նա աջ ու ձախ խոսքի է բռնվում ումիհնացի զինվորների հետ, դարձյալ, հայերենը ֆրանսերենի տեղ ծախելով, զարմանում նրանց աղքատիկ լեզվիմացությամբ և նրանց պլշած աչքերի առաջ քնքշությամբ շոյում ձեռնափայտի փղոսկրյա գլուխը:

Վերջապես մեկն ընկնում է թակարդը:

— Կը՞տ լեյ¹⁶,— հարցնում է գայթակղված:

Տիգրանը բացատրում է կես հայերեն, կես ռումիներեն.

— Լեյը ինձ քիչ է հետաքրքրում, դոմնե սանտինելը¹⁷: Հայտնի է, որ կապիտալի նախնական կուտակումը հղի է վտանգներով: Այ, եթե ձերդ ոչնչությունը այս շնաշխարհիկ ձեռնափայտի դիմաց բարեհաճեր վճարել մի կտոր օճառ, սապուն, շտի՞...

— Շտի,— զարմացած պատասխանում է զինվորը,— սապուն շտի:

— Փառք աստծո,— ուրախանում է Տիգրանը.— գիտեք ինչ, ես միայնակ որոշել եմ պատերազմ հայտարարել մեր և ձեր ոջիլներին, այնպես որ...

Բայց Տիգրանն իզուր է ճամարտակում, ուրախացած զինվորն արդեն չքացել է:

Քիչ հետո, գլխի հազիվ նկատելի շարժումով, նա ինձ ու Տիգրանին հրավիրում է պետքարան, ինքը մտնում է արագ:

Այդպիսի առևտուրը, իհարկե, մեզ համար ամենևին շահավետ չէ: Օճառը կես կտոր էլ չկա: Տիգրանը ձեռքի մեջ ծանր ու թեթև է անում օճառի կտորը, զինվորը, ազահ հայացքով, նայում է գեղեցիկ ձեռնափայտին:

— Համա ժլատն ես, հա՛,— ասում է Տիգրանը ֆրանս-հայերենով, — ախր, կովի դմակ, դու այս ձեռնափայտով հարյուր կտոր այսպիսի օճառ կգնեիր... Ինչ արած, ամեն ինչից երևում է, որ դու մնացուկ ես, կապիտալիզմի փտած մնացուկ: Լեյ ունե՞ս, լեյ:

— Լեյ չկա:

— Կճարվի,— Տիգրանը ձեռքով շոշափում է զինվորի գրպանները:

Լեյ իսկապես չկա, բայց կա մի փաթեթ ծխախոտ, որ ընկերս իսկույն բռնագրավում է Սուխորուչկինի համար:

Հետո կատարվում է հանդիսավոր արարողությունը, ծխախոտն ու օճառի կտորը Տիգրանը տեղավորում է իր գրատի գրպանում, զինվորը ձեռնափայտը թաքցնում է այծենակաճի տակ:

— Ցտեսություն,— նազանքով գլուխ է տալիս Տիգրանը:

— Մուլցմեսք¹⁸,— պատասխանում է ուրախացած զինվորը:

Մենք առաջինն ենք դուրս գալիս պետքարանից:

— Թող ինքն սպասի այս հոտի մեջ,— բացատրում է ինձ Տիգրանը,— ակնհայտորեն էժան գնեց շան որդին:

Ես լավ չեմ ընկալել Գրյունֆիլդի ասածն արյունալուծի մասին: Իմ մտքով չի էլ անցել, որ դա անձնագոհություն հիշեցնող բան է: Շտաբը որոշել է, ինձ համար այդքանն էլ բավական է:

Համը չի կարելի նկարագրել, շատ-շատ այն կարող ես համեմատել մի ուրիշ համի հետ, իսկ իմ կոկորդով դեռ կուլ չի գնացել այդ համը հիշեցնող որևէ բան: Կուլ տալուց հետո ես ու Տիգրանը ջրով ողողում ենք բերաններս: Ներսում հրդեհ է, գարշելի սրտխառնուք, ըստ երևույթին, սոսկալի գունատվել ենք: Ալեքսանդր Տորովն ու Զալիբեկը շփոթված պտտվում են մեր շուրջը և տարբեր լեզուներով նույն բանն են կրկնում.

— Վա՛խ, Տիգո ջան, Արամ ջան, էս ինչ կրակ էր, տո:

Տիգրանը չի կատակում, երևի ամեն ինչ իր սահմանն ունի: Տիգրանը կատակել չի կարող: Իսկ ես ցավից գալարվում եմ և, պարաշային կատարած երկու այցի արանքում, կորցնում գիտակցությունս: Վերջ, աղիներս այլևս չեն կարող դիմանալ, հսկայական, ծանր կատոկն անցնում է դրանց վրայով ու ճզմում, կտոր-կտոր է անում:

Մթագնած ուղեղումս մի ականթարթ առկայծում է անձնագոհության գաղափարը: Բայց անձնագոհությունն ուրիշ է գրքերում, գեղեցիկ է, հանդարտ, ռոմանտիկ, վարդագույն: Հասկանալի է, օրինակ, երբ զինվորը նետվում է առաջ, կրծքով փակում հրակնատը: Թշնամու գնդացիորը կարում է նրա կուրծքը: Մի ականթարթ: Դրա ժամանակ էլ նա հասցնում է լսել իր ընկերների հզոր ուռան: Մի ականթարթ ու հավիտենական խաղաղությունը իջնում է նրա աչքերին: Հետո, հաղթանակից հետո, զինվորական պատվով թաղում են նրան հրակնատի առաջ, տասնյակ տեղից ծակծկված սեփական գրատի մեջ: Լուրը անցնում է բերնեբերան, հասնում հեռու, շատ հեռու, մեծերին, անձնագոհ հերոսի նկարը երևում է մեծ ու փոքր թերթերում... «N^o զորամասի շարքային... հետմահու...»

Իսկ այստեղ, երկարատև այս տառապանքը, կատոկի տակ ընկած աղիքներով, կեղտոտված ոտաշորով, գարշահոտ, բոլորովին նման չէ կարմիր անձնագոհությանը: Եվ չգիտես էլ, թե նպատակ ունի՞ արդյոք, թեև Տիգրանն ինչ-որ ականարկներ է արել ռումինական ընդհատակյա կազմակերպության ու մեր շտաբի սպասվող կապի մասին:

Եվ ո՞վ կիմանա անձնագոհությունդ: Գուցե Ճամբարի ռումինացի բժիշկը, կամ եթե հասնենք կուսանոց, դրա նման մեկը կգրի հիվանդության պատմությունը, ոչ մեկին պետք չեկող եզրակացությամբ. «Մահը հետևանք է եղել արյունալուծի»: Քի՞չ են մեռնում գերիները արյունալուծից, ի՞նչ հերոսություն կարող է լինել արյունալուծի մեջ...

Առավոտյան մենք արդեն քամվել ենք դեղին լիմոնների նման: Զալիբեկն առանց քաշվելու հեկեկում է, վախեցած Գրյունֆիլդն ու Սիգիխը լուռ հետևում են մեր ցնցումներին, իսկ բարաքի ավագ Խորեն Սերգեիչը, նախորդ երեկոյան մի տուփ ծխախոտով երջանկացած Սուխորուչկինն ու Սաբիրը քիչ է մնում սպանեն Ռոմանովին:

— է՛յ, ի՞թ օղլի, ի՞թ,— ասում է Սաբիրը,— գնա տերերիդ մոտ, մարդիկ մեռնում են, ես քու Քրիստոսի...

Սաբիրն ակնարկում է երկու հազար ութ հարյուր նկարներից մեկը, որ Ռոմանովը խնամքով կպցրել է իր գլխավերևը:

Հանկարծ աղիներին գալարումն ավելի է ուժեղանում, սիրտս ետ է գալիս, ես վերջին անգամ լսում եմ Զալիբեկի աղաղակը.

— Արամ ջան, ես քու ցավը տանեմ...

... Քանի օր է անցել, չգիտեմ:

Մոտիկ մի տեղ ահռելի շառաչում է ջրվեժը, խավար է, բարաքում ճրագ չկա, անսովոր լուռ է, ու չգիտես՝ որտեղից է հայտնվել այս ջրվեժն իր սիրտ մաշող աղմուկով: Փակում եմ աչքերս, չէ, դրանք փակվում են ինքն իրեն, ջրվեժը դեռ շառաչում է, հետո աստիճանաբար հեռանում, հեռանում... Մի՞թե ջրվեժը կարող է հեռանալ, ջրվեժը հո ոտք չունի...

— Բարի լույս,— ուսերեն ասում է մի կին:

Հանդերձները սև են, գլխաշորը ճերմակ.

— Բարի լույս, եղբայր, առավոտ է:

8

Առավոտյան ու երեկոյան ղողանջում են եկեղեցու զանգերը.

— Դին, դոն, դին, դոն...

Ոչ մի ջրվեժ էլ չկա: Շրջապատի լուսթյունը խաթարողը պղնձե զանգերն են միայն: Կույսերը խաղաղ են ապրում, թվում է, թե պատերազմը չի անցել կուսանոցի վրայով, թվում է, թե կոշմարային երազից հետո ընկել ենք միջնադար, ուր աղոթքն ու հսկումը մարդուն փրկելու են ծանոթ սրբապատկերի առաջ: Եթե չլիներ այս էլեկտրական լապտերը, այս երկաթե զսպանակավոր

մահճակալները չլինեին, հսկայական սալահատակ սրահում խաբկանքը լիակատար կլիներ:

Իմ ու Տիգրանի մահճակալների արանքում, աթոռակի վրա, թորշոմած ձեռքերը ծալած, նստել է քույր Աննան և հսկում է մեր քունն ու արթնությունը: Նա ժպտալ չգիտի, դրա փոխարեն գիտի արցունք թափել ու երեսը շրջել՝ մեզանից արցունքը թաքցնելու համար:

Քույր Աննան ուռեսերեն խոսում է: Ռուսերեն գիտեն նաև Ամալյան, Մարգոն, Թերեզան՝ երիտասարդ, փարթամ գնչուհին, որին մենք տեսել ենք առաջին օրը, մայրապետի հետ: Նրա հսկումը տարբերվում է մյուսներից: Թերեզան մի ձեռքով, թեթև շուղի նման, բարձրացնում է ինձ, թասով արգանակը դեմ անում շուրթերիս ու, ձայնի մեջ ծիծաղը հազիվ թաքցնելով, առաջարկում.

— Խմիր, խմիր, որ մարդու նման դառնաս:

Տիգրանն արդեն Թերեզայի ու Ամալյայի մտերիմն է, արդեն երեկոյան հսկումից հետո զրուցում է նրանց հետ, ու նրա շուրթերին «սուրբ քույր» բառերը հնչում են փոքր-ինչ ծաղրական: Ես կույսերից ամաչում եմ, ու նրանց բերած համեղ ուտելիքները կլանելիս, աշխատում եմ պահպանել քաղաքավարության տարրական կանոնները:

Օրերն անցնում են: Աստիճանաբար Տիգրանի «սուրբ քույրն» ավելի ու ավելի երգիծական է դառնում: Բայց ես անհամբեր սպասում եմ «մեծ գործին»: Չէ՞ որ մենք այստեղ ենք ընկել, համենայն դեպս, ոչ սպիտակ հացն ու կույսերի բերած հավերը խժռելու:

— Տիգրան,— մի առավոտ հայերեն ասում եմ ընկերոջս,— մի՞թե մի երկու շաբաթ հանգստանալու համար կուլ տվինք օճառը:

Աննան պլշում է արցունքոտ աչքերը: Տիգրանն ասում է կարճ.

— Գիշերը կզրուցենք, Արամ:

Երեկոյան Թերեզան բերում է սուրճը, ժպտում է, մինչ մենք կուլ ենք տալիս կարագ քսած հացի պատառները, բարի գիշեր է մաղթում ու հեռանում: Եկեղեցու զանգերի ղողանջը լռում է, իջնում է խաղաղ միջնադարը:

Տիգրանն իր ներքնակի տակից հանում է Քրիստոսի ծանոթ պատկերներից մեկը, նստում, պատկերը հարմարեցնում անկողնու վրա ու, ափերն իրար ձգելով, հայացքը հառում սրահի առաստաղին:

— Թող խեղկատակությունը,— բարկանում եմ ես:

— Օ՛, վիկոնտ, այս աստվածային հաստատությունն ընկնելուց հետո, ձեր ծառան հավատում է Քրիստոսի հրաշագործությանը:

— Ասում եմ, թող խեղկատակությունը:

— Ընդհակառակը,— պնդում է Տիգրանը,— առավոտյան Թերեզան քեզ համար էլ մի այսպիսի Քրիստոս կբերի:

— Կպատուեմ:

— Ձէ, Թանկագինս, չէ,— համոզում է Տիգրանը,— ինչ էլ լինի մարդս, պիտի մտածի հոգու փրկության մասին:

Ես կիսանստում եմ.

— Զգվելի են քո տափակ կատակները,— բարկացած ասում եմ Տիգրանին,— դեն գցիր այդ նկարն ու ասա, վերջապես ե՞րբ է սկսվելու:

— Ի՞նչը:

— Ինչի համար եկել ենք:

Հանկարծ Տիգրանը լրջանում է:

— Սկսվել է, հիմար,— ասում է շշուկով,— քեզ բժշկում է ծպտյալ կոմունիստը, իսկ Թերեզան նրա ազգականն է:

Ծերունի Դիմիտրին կոմունիստ: Դե, ի՞նչ կոմունիստ կարող է դուրս գալ այդ փափուկ նյութից: Ամեն առավոտ ջերմեռանդորեն համբուրում է մայրապետի թաթը ու, մեր քննությունը չավարտած, շտապում ժամերգության: Ճիշտ է, բավականաչափ բարի է, նրա փոխարեն եթե ես լինեի, վաղուց ճամբար ուղարկած կլինեի երկու գերիներին, որոնց ներսից օճառն արդեն դուրս է եկել և որոնք այժմ ճամբարի երկու հազար ութ հարյուրից ավելի հիվանդ չեն: Դիմիտրին պահում է մեզ, ինչպես մտածում եմ, իր արտակարգ մեղմության պատճառով, մինչդեռ Տիգրանը լրջացած բացատրում է.

— Սկսվելն սկսվել է, բայց դեռ չի ավարտվել: Ահա, այս նկարի հետևը անտեսանելի տառերով գրված են քաղաքի մեր մարդկանց հասցեները: Մենք ճամբարում դրանք բերանացի կանենք, հետո կարելի է նաև հրաժարվել Քրիստոսից: Առավոտյան Թերեզան քեզ համար Քրիստոս կբերի, դրա հետևը Ռումինիայի կարևոր ճանապարհների քարտեզն է լինելու: Ճամբարում մենք դրանից էլ կհրաժարվենք, երբ տղաները կընդօրինակեն մի քանի հատ: Մեր բուժումը վերջանում է: Երեք օրից մենք հրաժեշտ կտանք այս բարի կույսերին, Թերեզայից նվեր կստանանք մի-մի հաց, որ հացագործը թխած կլինի հատկապես մեզ՝ ընտրյալներիս համար: Մեր առաջադրանքը հենց այս քրիստոսներն ու հացերը ճամբար հասցնելն է, մնացածը ուրիշները կանեն:

— Իսկ հացե՞րն ինչու:

— Հացերի մեջ... Բայց միևնույն է, ես ինքս էլ կանոնավոր չգիտեմ: Մի խոսքով, Տարանն ու Սկվորցովը սպասում են դրանց:

Ես ամբողջ գիշեր չեմ քնում: Ամենաջերմ հավատացյալի նման սպասում եմ առավոտյան իմ Քրիստոսին... Գտել եմ առաջվա Արամին, կյանքն իմաստ է ստացել, թեև այս ամենը դեռևս մոլթ է ինձ համար:

Թերեզան գալիս է լուսադեմին, երբ ես ու Տիգրանը գիշերահագուստներով իջել ենք մահճակալներից ու քայլել ենք վարժվում սրահի սալահատակին։ Թերեզան նայում է մեզ խորամանկ քմծիծաղով ու շշուկով ասում.

— Հագնվեիք գոնե, ախր վերջ ի վերջո կին եմ, չէ՞:

— Ով սուրբ կույս,— շփոթված ձևանալով ասում է Տիգրանը,— թող այս խառնաշփոթից հետո Մարիամը ձեզ սովորեցնի մեղանչել: Խոստովանում ենք, դուք շատ ավելի երկրային եք, քան երկնային:

— Սը՛ս,— շնչում է Թերեզան,— այսօր ձեր նախաճաշը Աննան կբերի,— նա մոտենում է ինձ, մեկնում Քրիստոսի նկարը,— պահեցեք ինձնից հիշատակ, Արամ:

Ես վերցնում եմ նկարը, շուռ եմ տալիս, իհարկե, հետևը ոչինչ չի երևում, Թերեզան ժպտում է ու ասում.

— Հույսով եմ, դրանցից խաղաքարտեր չեք սարքի:

Հետո նա մեզ տանում է լվացվելու ու լողարանում հաղորդում.

— Դիմիտրին էլ չի գա: Հացերը պատրաստ կլինեն վաղը չէ մյուս օրը առավոտյան: Դիմիտրին ասում է, թե երկու հիվանդ է հարկավոր:

Եկեղեցու զանգերը ղողանջում են, Թերեզան անհանգստանում է.

— Դե, ես գնացի:

Հեռանում է:

Ես նայում եմ այդ սևասքեմ աղջկա հետևից: Սքեմը չի կարող ծածկել ջահելությունը և եռանդը: Կյանքը թափվում է փեշերից: Մի՞թե կուսանոց է եկել հատկապես մեզ համար: Տիգրանը հասկանում է տարակուսանքս:

— Չէ, վիկոնտ,— պատասխանում է չտված հարցիս,— հավատում է, Քրիստոսի պատվիրաններում իր և աշխարհի բարի փրկությունն է տեսնում, մեղք է գործել, թեև բոլորից թաքուն։ Երեխան ծնվել է աննկատ, մի խուլ գյուղում, այդ մասին իմացել են մի քանի հոգի և մեկ էլ աստված...

Երբ դեռ տասը տարեկան էի, ընկերս հանցանքս իր վրա առավ։ Ես էի գողացել դասամատյանը ու փոխել իմ ու նրա թվանշանները։ Հանցանքս իր վրա առավ։ Նրան պատժեցին, իսկ ես դրանից հետո մեր տան ամենալավ պատառները թռցնում էի նրա համար։ Սիրտս ճխում էր ուրախությունից, ճանաչել էի կյանքը, մարդուն... Հետո մեծացանք, ութերորդ դասարանում ես ու նա միևնույն աղջկանը «սիրեցինք»։ Աղջիկն ինձ էր «սիրում», դրա համար ընկերս ծեծեց ինձ։ Ես ամբողջ գիշեր լաց եղա ոչ թե Ֆիզիկական ցավից։ Հոգիս էր ցավում, սիրտս նվաղում էր վշտից, ճանաչել էի կյանքը, գտել էի մարդուն ու կորցրել... Հետո հազար-հազար անգամ գտա ու կորցրի, գտա ու կորցրի...

Այժմ նայում եմ սևասքեմ կնոջ հետևից։ Սքեմը չի կարող ծածկել ջահելությունը, կյանքը թափվում է փեշերից։ Մի անմեղ կապի համար եկել է՝ կուսանոցի կամարների տակ կյանքից հրաժարվելու։ Վախեցած գնաց աղոթելու, մինչդեռ երկու ընկերս առաջ ինձ էր մեկնել ծածկագրով «պղծված» Քրիստոսի նկարը։ Նայում եմ, ու որքան խորհում եմ այդ մասին, այնքան մանկամիտ եմ զգում ինձ։ Ի՞նչ է փոխվել տարիների ընթացքում։ Չէ, հիմա էլ կյանքն այնքան գիտեմ, որքան տասը տարեկան հասակում, երբ ընկերոջս ու հետագայի հակառակորդիս պատժեցին իմ փոխարեն։

... Մեր գզգզված հագուստները լվացրել, մաքրել, կարկատել են։ Երկու զինվորները խոհանոցում նախաճաշում են, կույսերի ամբողջ խումբը հրաժեշտ է տալիս մեզ։

Տիգրանը, ջերմեռանդ հավատացյալի նման, համբուրում է մայրապետի ձեռքը։ Դա հենց այն պառավն է, որի գլուխը,

ճապոնական խաղալիք-տիկնիկի գլխի նման, անընդհատ տմբտմբում է բարակ վզի վրա:

— Մայր իմ,— ասում է ընկերս,— դուք դարձի բերիք մեղավորներին: Հաշվեցեք, թե Քրիստոսի փարախում երկու մոլորյալ ոչխար ավելացավ, թեև նվաստիս համար այժն ավելի հարմար կլինեիր...

Աննան, ըստ սովորության, լալիս է:

Մի կույս մեզ ապիստած ձուկ է նվիրում:

Վերջապես Թերեզան բերում է երկու հսկայական բուխանկաները:

... Մենք գնում ենք չորսով: Գոհ ենք բոլորս: Երկու զինվորները կուշտ նախաճաշել են, ես ու Տիգրանն առողջացել ենք, ես ոչ միայն ֆիզիկապես, այլև, թվում է, մի քիչ էլ հոգեպես: Ես նորից գտել, նորից կորցրել, նորից գտել եմ մարդուն և վերջապես գլխի եմ ընկել, որ երբեք չեմ ճանաչելու նրան: Այդ էլ մի բան է:

Ամբողջ ճամբարը ձյունների վրա կանգնած սպասում է մեզ: Տիգրանը ողջունում է դեռ հեռվից.

— Եղբայրներ, դրսում կանա՛յք կան, մարդի՛կ...

Ես արդեն լսում եմ Զալիբեկի ուրախ աղաղակը.

— Տիգո ջան...

9

Զմեռն անցնում է սովի ու տառապանքի մեջ: Կուսանոցի սալահատակ սրահը պարապ չի մնում: Հիվանդները գնում են, գալիս: Քչերն են գալիս պատգարակի վրա: Շատերն առողջանում են: Բոլոր վերադարձողները իրենց հետ բերում են Թերեզայի նվիրած հրաշալի հացերը, որոնք ուտվելուց առաջ մանրամասն հետազոտության են ենթարկվում տասնյոթերորդ բարաքում:

Այնտեղ չի ապրում ոչ մի կամավոր, այնտեղ ապրում են Տարանն ու Սկվորցովը:

Ես հացերի պարունակությունը չգիտեմ, չգիտեն նաև Սիգիսմը, Զալիբեկն ու Տորովը: Տիգրանը, ըստ երևույթին, գիտի, բայց մենք նրան այդ մասին ոչինչ չենք հարցնում:

Զմեռը մի քանի հետաքրքիր նորություն է բերում: Դրանցից երկուսը դարձյալ կապված է մեր տարօրինակ հարևանության հետ:

Նախ, սուրբ քույրերը ճամբարին երկու հազար ութ հարյուր պարկ են նվիրում: Երկու օր շարունակ, երկու սալ, հարևան գյուղից չոր խոտ են բերում, պարկերն ուռչում են մեր ոտքերի նման ու դառնում աստվածային ներքնակներ:

Երկրորդ նորությունը, որ հրապարակում կանգնած շարքերի առաջ մի առանձին հպարտությամբ հայտարարում է փոխգնդապետ Մուշենիկը, հացի քանակի անակնկալ ավելացումն է: Այժմ մենք ստանում ենք երկուհարյուրական գրամ: Կույսերը յուրաքանչյուրիս քսանհինգական գրամ հաց են նվիրել, որ մեր աչքում, գրեթե, կյանքին հավասար բարիք է:

Երրորդ նորության համար մենք նրանց պարտական չենք: Մերոնք են նախաձեռնել, տեղում, սեփական ուժերով, և այժմ դժվար է որոշել, թե ով է եղել «գյուտարարը»: Այդ «գյուտի» պատճառով երեկոներն անտանելի ծանրանում է բարաքների օդը, վառված ճենճի հոտը սիրտ է խառնում, այս ու այնտեղ, առավել հյուծվածները, նույնիսկ, ուշաթավում են:

Ոսկոր են խորովում:

Ես էլ հեռու չեմ մնացել գայթակղությունից: Դրա համար պարտական եմ Ապարանի կոմսին:

Կուսանոցից վերադառնալու առաջին իսկ օրը, երբ տասնյոթերորդ բարաքում նախօրոք ծվեն-ծվեն արված հացս

բաժանել եմ Սուխորուչկինին, Զալիբեկին ու Տորովին, ճաշն ստանալիս իմ կաթսայիկի մեջ մի տկլոր ոսկոր եմ տեսնում։ Դժգոհ նայում եմ խոհարարին, բարաքում խմում եմ ջրիկ արգանակի մի քանի կումը և նաուից իջնում՝ ոսկորը պարաշայի մեջ գցելու։

Զալիբեկը նստել է առաջին հարկի նաուին ու բերանը մինչև ականջները թաղել կաթսայիկի մեջ։

— Էդ ո՞ւր,— ձեռքիս ոսկորը տեսնելով, հարցնում է նա։

— Հեչ։

— Դեն չգցես։

— Վրան միս չկա։

— Տուր դեսը։

— Միս չկա, ասում եմ։

— Տուր, քո գործը չի։

Ես ոսկորը մեկնում եմ նրան ու տարակուսած բարձրանում տեղս։

Երեկոյան գարշահոտ մանուշակագույն ծուխը լցնում է բարաքը։ Խորեն Սերգեիչը բարկանում է.

— Էս ո՞վ է էլի սկսել, թու ես ձեր մարդ ասողի...

— Խորեն ջան, էս է, պրծնում եմ,— վառարանի մոտից լսվում է Զալիբեկի ձայնը։

— Էդ ի՞նչ ես անում, կոմս,— զարմացած հարցնում է Տիգրանը։

— Էս է, գալիս եմ, Տիգո ջան։

— Ի՞նչ ես անում։

— Հեչ, գալիս եմ։

Մենք ալարում ենք իջնել, Սիգիխը բացատրում է.

— Ոսկոր է խորովում։ Ես կերած չկամ։ Ասում են ուտվում է։

Ճիշտ են ասում: Խորոված ոսկորն իսկապես ուտվում է: Դա դեղնավուն կավիճ է, որ ատամների տակ փշրվում է գաջի նման և բերանի թուփն առատացնում: Տիգրանը հաճույքով փշրում է Զալիբեկից ստացած կտորը և հարցնում.

— Կոմս, դուք, իհարկե, գիտեք օրգանական ու անօրգանական նյութերի հարաբերակցությունը:

— Զգիտեմ:

— Կոմս,— ողորմաժորեն բացատրում է ընկերս,— օրգանական ենք կոչում այն ամենը, ինչ ուտելիքի չգոյություն պայմաններում կարելի է ծամել կամ ծծել: Օրինակ՝ կաշին, խոտը, ոսկորը...

— Աղը,— միամիտ ավելացնում է Զալիբեկը:

Տիգրանն անակնկալի է գալիս: Նա երկար ժամանակ լռում է, հետո ասում հառաչանքով.

— Զէ, կոմս, ձեզանից երբեք քիմիկոս դուրս չի գա:

— Վեջս չի,— անհոգ պատասխանում է Զալիբեկը:

Մարդիկ քնում են՝ Զալիբեկին հայհոյելով մանուշակագույն ծխի համար, որ երկար ժամանակ ծանրանում է առաստաղի տակ: Բարաքի մի անկյունում առկայծում է նավթի ճրագը: Հերթապահը դրա առաջ ննջում է: Աստիճանաբար մարում են զրույցի պատառները, գիշերը խաղաղվում է: Դրսից լսվում են ուռնինացի ժամապահների կանչերը.

— Պոստ համար վեց, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար հինգ, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար չո՛րս...

Կարգին է, ամեն ինչ կարգին է նրանց համար, մինչդեռ իմ բերանում ուռել է ոսկորի կավիճը, որը ես դուրս թքելու քաջություն չունեմ: Ես ինձ բռնում եմ տարօրինակ մտորումների մեջ: Դպրոցում «փշանի» համբավ ունեի: Կվերջանա պատերազմը:

Հին ընկերներով նորից կհավաքվենք մի երեկո, և ամբողջ երեկոյի ընթացքում ընկերներս քահ-քահ կխնդան վրաս, երբ միամտորեն պատմեմ ոսկորի կավճի մասին:

Ժպտում եմ մտքերիս համար: Հանկարծ գլուտ եմ անում: Չէ՞ որ մտածեցի, թե կմնանք կենդանի, կհավաքվենք հին ընկերներով: Հերն էլ անիծած, թող խնդան «փշանիս» վրա, չէ՞ որ հավատում եմ վերադարձին...

Վերադարձին հավատում են բոլորը: Սուխորուչկինը, որ բարաքում ամենից կլորն է, ասել է, թե ամենից շատ է ուռած, ամենից շատ է մոտ կուսանոցի ճանապարհին տնկված խաչերին, Սուխորուչկինը հավատում է.

— Եվ չմեռավ ոգիմ,
Ոգիմ ելավ կրկիմ,
Ելավ, ինչպես խոցված,
Անհաղթ գիմվոր...

Մոայլ գիշեր եղավ,
Թույլը ցավից մեռավ,
Հետո բացվեց պայծառ,
Լուսե մի օր...

Հեգում է խավարում պառկած, ու ես ափսոսում եմ, որ նա հեռու է, նրան հասնելու համար պիտի սողամ Տիգրանի, Զալիբեկի, Սիգիխի, Տորովի վրայով: Սուխորուչկինը շափածո հեգում է իմ մտորումը, ուրեմն Սուխորուչկինն իսկապես բանաստեղծ է:

Ես քնելուց առաջ, համենայն դեպս, դուրս եմ թքում բերնումս ուռած ոսկորի կավիճը...

10

Ամեն տեղ գարունը նույնն է, և Ռումինիայում այնպիսին է, ինչպես Հայաստանում: Գարունը բոցեր է կապել ծառերի կանաչ

գլուխներին: Ծաղկել են կուսանոցի նշենիներն ու ծիրանենիները: Ծաղկել են ծառերը՝ ճամբարից դուրս, մեծ ճանապարհի եզրին: Դրանից այն կողմ իր հստակ ջրերն է թավալում կապույտ Դանուբը: Դրանից այն կողմ բուլղարական հողն է ծաղկել իր շքեղ գեղեցկությամբ: Մենք այդ գիտենք, տեսել ենք սեփական աչքերով: Մուլենիկն օրական մի բարաքի սովետական «պարոնայք» սպաներին շրջապատում է ռումինացի շարքայիներով ու առաջնորդում դեպի Դանուբի ցածրագիր ափը՝ լողանալու:

Ջուրը սառն է, բայց տաք է գետափի ավազը, տաք են բոցկլտող գույները ծառերի կատարներին: Գերության մեջ մեր առաջին ու միակ լողանքն ավելի շատ սիմվոլիկ նշանակություն ունի: Մուլենիկը չի շոյում մեր խուզած գլուխները, բայց ամեն ինչից երևում է, որ գոհ է մեզանից: Հանաք բան չէ, ձմեռվա ընթացքում ճամբարից չի փախել ոչ մի գերի: Մուլենիկին թվում է, թե մենք հաշտվել ենք մեր վիճակի հետ: Նրան ավելին հարկավոր չէ: Նա էլ մեզանով փրկել է իրեն աշխարհի գլխացավանքից: Այդ տեսակետից Մուլենիկը չի տարբերվում իր շարքայիներից ու, թերևս, իր հրամանատարության ամփոփագրերը կարդալիս, թաքուն օրհնում է մեզ:

Իսկ գարունը բոցեր է վառում ծառերի կանաչ գլուխներին ու մանկամարդ կույսի ծածուկ հմայքով քայլում բոլոր ճանապարհների վրա... Գարունն անիմանալի հույզեր ու երազանքներ է բերում: Վերջապես գարունը բերում է սովետական հրամանատարության ամփոփագրերը: Պարզվում է, որ Թերեզայի հացերը ոչ այնքան մեր մարմինների, որքան հոգիների համար էին ուղարկված: Ես կայանի տեղը չգիտեմ: Դրա տեղը չգիտի նաև Տիգրանը, բայց ամեն երեկո, երբ Ռոմանովը գնում է Մուլենիկին գեկուցելու, Տիգրանն իմ ձեռքն է սահեցնում մի ճմրթված թուղթ, ու ես, քար լռության մեջ, շտապ կարդում եմ ամփոփագիրը:

Գարունը հրդեհներ է վառել նաև հեռուներում: Ռազմաճակատում կոտորվել է ձմեռը, մեր զորքերը հարձակման են անցել: Ամեն օր նոր տեղանուններ. «Թողեցին, գրավեցին, Թողեցին, գրավեցին...»: Այնպես չէ, ինչպես մեկ տարի առաջ. «Թողեցին, Թողեցին, Թողեցին ռազմաճակատի գիծն ուղղելու նպատակով»:

Հիմա ավելի շատ գերմանացին է «ուղղում»: Թեև այս գիծը դեռևս վետվետուն է, անհաստատ, բայց թվում է, թե այլևս չի վերջանում հորիզոնը, թե հորիզոնի վրա ծառերը ծաղկել են, քանդված, ավերված բնակավայրերում, Տուլումչակի սղոցաձև պատի տակ, գարունն առաջին կակաչներն է բացել դեռևս ամոթխածորեն...

Բայց կենսից սրտապատառ կոկոնների մեջ դեռ շատ են փշերը: Ճամբարում դրանք առաջին հերթին քսանչորս կամավորներն են, որոնց կանաչ համազգեստներին գարունը գուլյների հրդեհ չի բերել ու որոնք, չգիտես ինչու, դեռ չեն մեկնում իրենց «սրբազան գործին» միանալու, թեև աղոթքի մեջ արդեն սովորել են կապկել ումինացի գյուղացիներին:

Ռումինական հրամանատարությունը, ըստ երևույթին, չի հավատում համայն Ռուսաստանի քսանչորս փրկարարներին, նրանց զենք չեն տալիս, չեն ուղարկում «սուրբ հայրենիքն ազատագրելու բոլշևիզմի ճիրաններից»: Դրա փոխարեն նրանք վարակի բուն են ճամբարում: Մեկը Պուշկինին սիրել է մանկուց, մեկը երեխայի մասին լսած պատմությունն ուղեկցել է իսկական, անկեղծ արցունքներով, դրանցով մարդ է թվացել: Սովահարների համար գայթակղիչ է նաև, որ նրանց չեն տանում «սուրբ հայրենիքն ազատագրելու բոլշևիզմի ճիրաններից»:

Այս ու այնտեղ մարդիկ սկսել են դավաճանների հետ վիճել առանց հայհոյանքի, այդ բանը մտահոգում է մեզ, Տարանն ու Սկվորցովը հրապարակի փոշիներում շրջում են գարնան ամպից էլ

մուսյլ: Մի գիշեր տասնյոթերորդ բարաքում շտաբն ընդունում է որոշումը, դուրս վոնդել քսանչորս կանաչ դավաճաններին, դա մեզ հարկավոր է նաև ուրիշ բանի համար, որ ինձ ակնարկում է Տիգրանը:

Բայց հեշտ է ասելը: Կամավորները համառորեն նստած են բարաքներում: Երկու հազար ութ հարյուրի մեջ, որքան էլ այդ թիվը վաղուց պայմանական է դարձել, կամավորները, իհարկե, շատ չեն, բայց մի՞թե շատ է մի հատիկ մուկը, որ կարասի մեջ ընկնելով փչացնում է ամբողջ գինին: Կամավորների թիկունքին կանգնած են Անտոնեսքուի հազարավոր ու հազարավոր մուշենիկները, իսկ մեր թիկունքում մինչև ռազմաճակատի վետվետուն գիծը հազարավոր ու հազարավոր կիլոմետրեր են, որ մի ակնթարթում կարող ես անցնել միայն... մտքով:

Որոշումն ընդունելուց հետո, շտաբը գլուխ է կոտրում կենսագործելու ճանապարհներ որոնելով, մինչդեռ ուրբաթը շաբաթից շուտ է գալիս:

Մի առավոտ մարդիկ նկատում են, որ Ռոմանովը Գրիշա Զավրիևին մի կտոր հաց է տալիս: Մինաս դային զարմանքից չռում է աչքերը, վախվորած Զավրիևը արդարանում է անճարակ.

— Ծխախոտ եմ տվել, դայի, ազնիվ խոսք:

— Ռոմանովը չի ծխում, լակոտ:

Զավրիևը կախում է գլուխը:

Երեկոյան խուզարկում են մեր բարաքը, քանդում են խոտե ներքնակները, որոնում, ի՛նչ են որոնում:

Խուզարկությունը երկարում է: Գալիս է նաև ինքը՝ ճամբարի պետը և, անվերժանելի ժպիտը դեմքին, անձամբ ղեկավարում «մարտական գործողությունը»: Հանում են մատիտներ, ձեռնաշեն տետրակներ, իսկ մի անկյունից նաև Ռումինիայի մանրամասն քարտեզը, պաստառի վրա գծած: Մուշենիկի ակնարկով

զինվորները հարձակվում են մեզ վրա և սկսում ծեծել հրացանների խզակոթերով: Ռոմանովն աննկատ դուրս է ծլկում: Ձավրիկը կուչ է գալիս տեղում, ձեռքերով ծածկում դեմքն ու անձայն ցնցվում: Վաղուց արդեն հավասարակշռությունը կորցրած Մարգաշը ծիծաղում է սարսուեցնող քրքիջով ու, ծիծաղից խեղդվելով, կրկնում.

Բարձր սարերի վրայով
Մի արծիվ է սլացել,
Ո՞վ կարող է նրա վերասլաց,
Լայն թևերը կաշկանդել...

Ձինվորը ջարդում է նրան, Մարգաշը քրքջում է.

— Սը՛... Լա՛... ցե՛լ...

Տիգրանը նետվում է առաջ.

— Թող,— գոռում է նա,— թող, ճիվաղ, չես տեսնում, որ մարդը խելագարվում է:

Ջարդում են Տիգրանին, ջարդում են ինձ, Ձալիբեկը կախվում է զինվորի կոկորդից, ջարդում են Ձալիբեկին...

— Սրիկաներ,— ասում է Մուշենիկը,— ես ձեզ ցույց կտամ քարտեզ...

Ձավրիկը ցնցվում է: Տիգրանը ձեռքը դնում է նրա ուսին:

— Սուտ է, ես քարտեզի մասին ոչինչ չեմ ասել,— աղաղակում է Ձավրիկը:

... Նվում են բոլորը: Սիզիիսի ճակատից արյուն է հոսում, Ձալիբեկը տնքում է փշրված մատերը տրորելով, Գրիշա Ձավրիկը, խուլերայով հիվանդ մարդու նման մեկուսացած, նվում է բերանքսիվայր: Սուխորուչկինը ժպտում է, հրաշքով փրկվել են նրա տետրակն ու մատիտը: Մարգաշը քրքջում է ու լալիս, նառի վրա երկու հոգի բռնել են նրա թևերը:

Հեռվում ծննդում են կուսանոցի զանգերը։ Երեկոն խտանում է ահռելի սարսափի մեջ։ Տորովն ասում է իմ մտորումը.

— Զավրիւկին տղաները կսպանեն, փաստ է։

— Զի կարելի,— կտրում է Սիգիխը։

— Զի կարելի է,— համաձայնում է Տիգրանը,— գնանք։

Ես, Տիգրանը, Զալիբեկը, Տորովն ու Սիգիխը իջնում ենք նառից, գնում դեպի Զավրիւկի մեկուսարանը։

— Ձեռք չտաք,— սարսափած աղաղակում է Զավրիւկը։

— Ձեռք չենք տա,— զզվանքով պատասխանում է Տիգրանը։

Տիգրանը նստում է նառին։ Ես, Սիգիխը, Տորովն ու Զալիբեկը պառկում ենք Զավրիւկի կողքին։

Բոլորը հասկանում են, որ Տիգրանը կնստի մինչև առավոտ, բոլորը հասկանում են, որ Զավրիւկին սպանել չի կարելի։

Վերջապես գալիս է Ռոմանովը։ Նա առաջվա նման մաքուր է, կոկ, սափրված, քայլերը հանդարտ են, խաղացկուն։ Նորությունը լայն գոտուց կախված ատրճանակն է, որ, ռումինացի սպաների նման, նա թեթևակի առաջ է բերել ցուցամուրաբար։ Ռոմանովը լուռ անցնում է մեր մոտով, հանկարծ Տիգրանը ոտքն առաջ է գցում։ Անակնկալի եկած Ռոմանովը թավալվում է գետնին ու, ձեռքն ատրճանակին տանելով, ֆշշացնում.

— Շանսատակ կանեմ։

Տիգրանի այտը ցնցվում է, ժպիտն աղավաղվում է դեմքին։

— Հեռ գեներալ,— զեկուցում է նա բարեկամաբար,— մեզ այստեղ ջարդեցին ձեր բացակայությամբ, թեև մեզնից միայն մեկն էր հոգին ծախել մի կտոր հացով։

— Զավրիւկն ինձ ոչինչ չի ասել, ես օպերացիայից տեղեկություն չունեմ։

— Հավատամ և խոստովանիմ,— հաստատում է Տիգրանը, հետո ասում մեղմորեն,— պահեցեք ատրճանակը, եթե ձեզ պետք չգա, պետք կգա մեզ:

Մութը կոխում է: Մինաս դային Տիգրանին ասում է բոլորի կողմից.

— Քնիր, տղա, լակոտին չեն սպանի, ես պատասխանատու եմ:

«Լակոտին» չեն սպանի: Արդեն Տիգրանն էլ է հավատում դրան: Իսկ «լակոտը» ցնցվում է անարցունք լացից ու նվում մեռնողի նման:

Կոպերս ծանրանում են, ես կողքիս զգում եմ Տիգրանի կողերը և կապտած մարմինս ձգում...

Մարմարե սալահատակին չոքում է Գրիշա Զավրիկը: Մայրապետի ճապոնական խաղալիքի գլուխը տմբտմբում է երկար, բարակ վզի վրա: Թերեզան հսկայական հացը մեկնում է Ռոմանովին... Ինչո՞ւ Ռոմանովին, նա առանց այն էլ կուշտ է: Ես ամուր հարվածում եմ Թերեզայի ձեռքերին, հացն ընկնում է, բայց դա հաց չէ, այլ դատարկ բյուրեղապակե ջրաման, որ հատակին փշրվում է շառաչունով...

— Վեր կաց,— հրամայում է Տիգրանը Զավրիկին:

Ես բացում եմ աչքերս: Բարաքում անասելի աղմուկ է, դրսում ճարճատում են գնդացիները:

— Զավրիկին սպանեցին,— ասում է Տորովը:

— Ո՞վ:

— Ռումինացիները: Դուրս թռավ պատուհանից:

Առավոտյան Զավրիկին թաղում են: Նրա ձեռնաշեն դագաղը դրված է հրապարակի կենտրոնում: Քահանան պահպանիչ է ասում, Մուշենիկը ծունկը տվել է գետնին: Իսկ մեր շարքի մեջ խելագարված Մարգաշը չգիտես լալիս է, թե ծիծաղում.

— Բա, հիմա ի՞նչ ասեմ քո երեխաներին, Գրիշա, ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ ասեմ...

Գրիշա Զավրիկը դեռ ինքը, գրեթե, երեխա է, Գրիշա Զավրիկը երեխա չունի...

11

Հաջորդ առավոտյան ռումինացի զինվորները կամավորներից մեկին գտնում են նառերի վրա խեղդամահ, մի ուրիշը «պատահաբար» սայթաքում, ընկնում է պետքարանի հորը:

Մուչենիկը միամիտ չէ, նա լավ է հասկանում, որ գարնան հետ սկսվում է կենաց ու մահու ահռելի գոտեմարտը, բայց Մուչենիկն ամուր է զգում իրեն: Երկու անփառունակ դավաճաններին թաղելուց հետո, նա հրապարակում հավաքում է գերիներին, թարգմանչի օգնությամբ մի ճառ արտասանում, որ վերջացնում է մեզ համար սովորական դարձած մի նախադասությամբ.

— Դուք բանդիտներ եք, ձեզ բոլորիդ կախաղան է հարկավոր:

Շարքի միջից լսվում է նույնպես սովորական դարձած պատասխանը.

— Ձեռ վախեցնի, ֆաշիստ:

Կարճիկն այդ պատասխանը չի թարգմանում, Մուչենիկն այն շատ է լսել ռուսերեն ու անթերի կերպով հասկանում է դրա իմաստը:

Նրա ձայնը բարակում է, դառնում, գրեթե, կանացի ճիչ, ինչպես լինում է ամեն անգամ, երբ նրան շատ ենք զայրացնում: Նա մեզ հրամայում է ցրվել բարաքները և հերթապահ սպային կարգադրում՝ զորախաղեր սկսել ճամբարի տերիտորիայի վրա:

Մենք գնում ենք բարաքները: Զորախաղերն սկսվում են:

Բարաքի լուսամուտներից երևում են վարժական գործողությունները: Զինվորները հրապարակով քարշ են տալիս

ծանր գնդացիները, ճամբարի դռան մոտ, հողի մեջ, պառկում-
ելնում է մի դասակ, հացի պահեստի ու խոհանոցի կողքին մի
ուրիշ դասակ շշկված կրակում է օդի մեջ, վազում այս ու այն
կողմ, չոքում, ելնում, կրկին վազում, անիմաստ ձայներ
արձակելով պտտվում բարաքների շուրջը: Փայտե աշտարակների
վրա կատաղի ճարճատում են գնդացիները...

Մի քանի հոգի ծեփվել են բարաքի լուսամուտներին: Զալիբեկը
կանգնել է կողքիս ու ժպտալով պատասխանում է նաոին պառկած
Տիգրանին.

— Ինձ սպանելն էդքան էլ հեշտ չիմանաս: Դու չէի՞ր ասում, թե
մինչև մեռնելը վտանգ չկա:

— Դու գիտես, կոմս, իմանաս, որ ծառադ քեզանից հետո ապրել
չի կարող,— ասում է Տիգրանը:

Ես բոլորովին էլ կատակելու տրամադրություն չունեմ: Տիգրանը
դաստիարակել է Զալիբեկին, առհասարակ նրա խաղացկուն-թեթև
ոճը սեփականել են գրեթե բոլորը, նույնիսկ ծանրաբարո Մինաս
դային ասում է ծիծաղելով.

— Այ տղա, հեռ գեներալը չկա, չլինի արդեն ղրկեցին
Ռուսաստանը փրկելու...

Տիգրանը դաստիարակել է բոլորին, մինչդեռ ես, ուրիշների
նման, չեմ կարողանում սրտումս կուտակված անհանգստությունը
թաքցնել տիգրանյան կատակների մեջ: Հրապարակի կենտրոնում,
թևերը թափահարելով, Մուշենիկը հրամաններ է արձակում: Նրա
շուրջը մերթ հավաքվում ու մերթ վազքով դեպի ճամբարի ծայրերն
են ցրվում սպաներն ու կրտսեր հրամանատարները: Ես
սարսափով եմ դիտում անսովոր ներկայացումը, իսկ կողքիս
կանգնած Զալիբեկն ու մյուս տղաները ծաղրական
բացականչություններ են անում.

— Կովերն առաջ, ոչխարները ետ...

— Ամբողջ կյանքում կերած մամալիգան մարսեցին...

Իր հրամանատարական կետից Մուշենիկն, իհարկե, տեսնում է բարաքների լուսամուտների մոտ հավաքված գերիներին։ Բողոքի ու ծաղրի բացականչությունները հասնում են նրա ականջին ու նրան կատաղեցնում, ինչպես ցուլին՝ կարմիր լաթի կտորը։ Գնալով նրա զայրույթն ավելի է սաստկանում, իսկ երբ տասնյոթերորդ բարաքում ծայր է առնում «Ինտերնացիոնալը», Մուշենիկի ձեռքին հանկարծ հայտնվում է գերմանական ավտոմատ։ Շուրջը թռչկոտացող սպաներն ու կրտսեր հրամանատարները պառկում են, նա ավտոմատի խզակով լսեղմում է փորին...

Ինձ թվում է, թե տեսնում եմ նրա արնակոխ աչքերը, լսում նրա հայհոյանքը.

— Մայր, Քրիստոս, եկեղեցի...

— Պառկիր,— գոռում եմ բարաքով մեկ ու փռվում հատակին։

Լսվում է ճարճատյունը, լուսամուտի ապակին զրնգոցով փշրվում է։

— Վա՛խ, Տիգո ջան,— լսում եմ Զալիբեկի աղաղակը։

... Արայի լեռան լանջին, Քասախի հովտում, բուքը խեղդում է բաց երգիկները։ Խրճիթի խորքում մրսած, նիհար կովը բառաչում է խոտի ու տաքության համար։ Անկյունում հազիվ բոցկլտում է նավթի ճրագը։ Հատակին փռված թաղիքը փոքր է, փոքր է նաև թաղիքի վրա, մաշված վերմակի տակ պառկած, մանկամարդ կինը, փոքր է կնոջ վրա կռացած պառավը, խրճիթում ամեն ինչ փոքր է։ Մեծը միայն վիշտն է, որ սառել է ծննդկանի կողքին չոքած մազոտ տղամարդու աչքերում։

— Զէ, Հարութ,— շնչում է պառավը,— էս հարսն ապրող չի։

Տղամարդը չի ամաչում արցունքներից։ Էս սարում գայլերի հետ կռիվ տալ չի, էս Մարանն է մեռնում, առաջին զավակը Հարութին նվիրելուց հետո։

Հիշում եմ Զալիբեկի խոսքերը.

— Գյուղում որբը կրկնակի որբ է, Արամ, քանի որ բոլորն էն կարծիքին են, թե հոր շալվարը ոտքերին քաշելու օրից տղամարդ է:

Զալիբեկը «տղամարդ» է դառել ութ տարեկան հասակից: Նրան ծեծել են հանդում կորցրած գառան համար, ընկերոջ գողացած կարտոֆիլի, ծեծել են մի բուռ ցորենի համար, որ կողից թռցրել է՝ հեղի անելու... Հայրը կոշտացել է Զալիբեկի համար, հարևան որբեայրի Եղսանի համար՝ փափկել... Եղսանը սիրել է Զալիբեկին ուղիղ տասն օր, տասնմեկերորդ օրը Հարութին ասել է.

— Կամ ես, կամ էդ սատանի ճուտը:

«Սատանի ճուտին» տարել են քաղաք, տարել են օտարները: Ամեն տեղ էլ հարազատ օտարներ լինում են:

Քաղաքում մանկատուն, դպրոց:

— Զէ, փայլուն սովորող չէի, տղերք,— ծիծաղելով խոստովանում էր Զալիբեկը:

Բերանը խուփ է եղել, աչքերը բաց: Սիրել են: Սիրել են մանուկ Զալիբեկին, պատանի Զալիբեկին, սիրել են երիտասարդ Զալիբեկին, որ և՛ աշխատել է, և՛ սովորել գյուղատնտեսական տեխնիկումում:

— Որբը որբին լավ կհասկանա, նա էլ հեր ու մեր չուներ,— հիշում եմ Զալիբեկի քնքշալից խոսքերը կնոջ մասին:

Տեխնիկումն ավարտելուց հետո գյուղ են գնացել: Գյուղը սիրով է ընդունել երիտասարդ մասնագետներին, սիրով է ընդունել նույնիսկ պառաված Եղսանը:

Անհիշաչար տղան մոռացել է անցածը, Եղսանին մայրիկ է ասել...

Հետո ծնվել են զավակները, ու կյանքը, Արայի լեռան զուլալ աղբյուրների նման, գլգլացել է:

— Գրքերի պահարան առա, նոր որ իմացա, թե տուն եմ դառնում, տղերք,— հիշում եմ ընկերոջս միամիտ խոսքերը, որ, կարծես ընդհատված պատմությունը շարունակելով, ասաց մի երեկո:

Բայց մեկը ցեխ է խառնել աշխարհի զուլալ աղբյուրներին, սկսվել է պատերազմը...

Մահեր շատ եմ տեսել, բայց դրանցից ոչ մեկն այնպես չի կտրատել հոգիս, ինչպես այս մեկը: Այլևս ուժ չկա հեկեկալու, սիրտս քամվել է լիովին: Հիմա եմ հասկանում, թե ինչքան էի սիրում նրան: Ու չեմ հավատում: Ձէ, սուտ է, նառին պառկած այս արյունաթաթախ մարմինն իմ ու Տիգրանի կոմսը չէ: Զալիբեկն առավոտյան կզարթնի, կճպճպացնի անլվա աչքերը ու Ալեքսանդր Տորոզին հայերեն կասի.

— Սաշա, էն բանը, հեչ դարդ չանես, էստեղից դուրս գանք թե չէ, ուղիղ գնում ենք մերոնց մոտ: Քեզ էնպիսի աղջիկ ուզեմ, որ...— հետո Տորոզի աչքերի թաքուն ժպիտը նկատելով, կավելացնի.— հա, էլի մոռացա, ախր դու հայերեն չես հասկանում...

Նա գեղեցիկ է, ինչ անենք, թե քիթը խոշոր է, բերանը մեծ, ճաշակով աղջիկ է Դաշան: Լինում են տգեղ գեղեցիկներ... Գոհարեղենի խանութում, թավշե սև ու կարմիր բարձիկների վրա շողշողում են անգին քարերը: Դրանցից ամեն մեկի առաջ ժամերով կանգնում են մանկամարդ աղջիկները՝ ամուսնության նախօրյակին: Աչքերը կուլ են գնում, շլանում: Կողքին կանգնած երիտասարդ ուսանողը գրպանում շոշափում է նիհար դրամապանակը, այնտեղ մեկ ամսվա թոշակն է միայն, որ այս ամիս պետք է կերակրի երկուսին... Աղջիկը սիրում է կողքին կանգնած տղային, դրա համար էլ հայացքն ուժով պոկում է պսպղուն քարից.

— Գնանք, իսկի սիրուն էլ չի:

Հեռանում են:

Մինչդեռ գոհարեղենի խանութում, առանց սև ու կարմիր թավիշի, մենակ ձանձրանում է երկու հարյուր տարի առաջ ապրած հրաշագործ վարպետի արժաթե, նրբահյուս կոճակը: Նա այստեղ երկար կմնա: Նրա վրա իսկի լույս էլ չի ընկնում: Չի ժպտում թանկագին քարերի նման, նա մտորում է, թախծոտ մտորում աշխարհիս բաների մասին, աննախանձ նայում փայլուն հարևաններին ու գիշերները միայն, երբ հարևանները փակում են կափարիչ-աչքերը, նա թաքուն քմծիծաղ է տալիս իր շոր, անպաճույճ մահճից...

Ու ոչ ոք, ոչ ոք չգիտի, որ նա է այս ապարանքի հեքիաթային գեղեցկությունը, որ նրա խամրող, խոնավ հայացքի մեջ պիտի որոնել աշխարհիս, դարավոր աշխարհիս հավերժական հմայքը...

Այդպես են նաև մարդիկ:

Արժաթե կոճակը երկար կմնա խանութում, մինչև կգա հազարից մեկը: Խանութի աշխատողն անփույթ կպատասխանի եկվորին, ուրիշներին ժպտալուց հետո, անտարբեր նրան կմեկնի երկու ութլիանոց կոճակը ու չի էլ հասկանա, որ արտաքինից անգույն թվացող մարդն իր ապարանքի գեղեցկությունը տարավ:

Այդպես են նաև մարդիկ:

Մեկը փայլում է սրբած ալմաստի նման, մեկը շափաղ է տալիս, ինչպես կանաչ զմրուխտը կարմիր թավիշի վրա, հազարները շողում են սիբիրյան քարերի երփներանգ հմայքով: Իսկ մեկը, հրաշագործ վարպետի արժաթե կոճակի նման, թախծոտ մտորում է աշխարհիս բաների մասին ու սպասում արտաքինից անգույն գնորդին, որ երկու ութլով գա ապարանքի գեղեցկությունը տանելու:

Արցունք չկա այլևս: Բարաքը քարացել է: Նրա արյունոտ մարմինը դնում ենք ձեռնաշեն սեղանին, ծածկում իր իսկ արյունոտ գրատով: Պատվո պահակները փոխում են իրար ամբողջ գիշեր: Ամբողջ գիշեր ես անարցունք լալիս եմ, հետո, չգիտեմ ինչու, Տիգրանը համբուրում է ինձ:

Պատուհանները գունատվում են:

Սկսվում է մեր որբության նոր առավոտը:

12

Մենք ենք վշտի տերերը՝ ես, Տիգրանը, Սիգիսբ: Այդ մեր հոգնած ուղեղներում է ծփացել վատ ու լավ հուշերի ծովը: Մենք իրար հետ չենք խոսում Զալիբեկի մասին, բայց երեքով փաթաթված կարոտում ենք չորրորդի մեղմ ժպիտը: Նրա հետ մենք ենք պառկել խոնավ խրամատներում, խփշտել ռազմաճակատային խոհանոցի պատրաստած կասկածելի մաքրության ճաշը՝ կյանքի եփած տառապանքների հետ, նրա հետ սիրել ենք մայոր Կրամերին ու կոմիսար Սավինին, միասին թաղել ենք նրանց աշխարհի համար ու մեր սրտերում, միասին ատել ենք աշխարհի պրոնիններին, երազել ժամանակից շուտ հասունացող նատաշաների երջանկության մասին... Մենք ենք վշտի տերերը... Բայց ինչո՞ւ է լալիս հսկա Բարամիան, որ Զալիբեկի հետ երկու խոսք էլ չի փոխանակել, ինչո՞ւ է լալիս Զադրանով Սերգեյը, ուկրաինական տափաստաններում մեծացած Բարակ Կիրիլը, որ, թվում է, ամեն ինչով տարբեր է Զալիբեկից... Մենք ենք վշտի տերերը... Բայց մի՞թե մենք ենք միայն...

Վեց սպանվածների դիակները դրված են հրապարակի կենտրոնում: Քսաներկու կամավորները կանգնած են մռայլ, անհրապույր, մնացածները կատաղած նայում են Մուշենիկին, ու նրանց հայացքների տակ հաղթողը փոքրանում է:

Քահանան պահպանիչ է ասում: Մուշենիկը ծունկը գետին է տալիս, դա էլ մեծ հերոսություն է, որ նա եկել է իր զոհերի թաղումը դիտելու, երկու հազար ութ հարյուր մռայլ հայացքների տակ:

Քսաներկուսի շարքից պոկվում է մի տղա, գալիս կանգնում վեց դիակների առաջ, անխոս հանում գլխարկը, հետո անակնկալ, արագ մոտենում է Մուշենիկին, բարձրացնում ձեռքը, լսվում է ապտակի ձայն ու մի հատիկ կրակոց...

Նա չոքում է, դանդաղ շուռ տալիս հայացքը ու խռպոտ ասում.

— Ներեցեք, եղբայրներ...

Մեզ կրկին քշում են հրապարակից: Հիմա այնտեղ յոթ դիակ է պառկած:

Դրսում թաղում են մեր յոթ ընկերներին, ճամբարի հյուանը յոթ փայտե խաչ է պատրաստում: Իսկ բարաքների ներսում եփվում, խլթխլթում է զայրույթը: Ճամբարը մարմնացած կատաղություն է դարձել, մեր գլուխները տենդորեն աշխատում են՝ վրեժի հազար ու մի ֆանտաստիկ ծրագրեր նյութելով...

Թաղումից հետո ընդհատակյա շտաբի անդամները հավաքվում են տասնյոթերորդ բարաքում: Ես ու Սիգիսը գնում ենք Տիգրանի հետ, Տարանն ու Սկվորցովը չեն բողոքում: Նրանք սեղմում են Տիգրանի, իմ ու Սիգիսի ձեռքերը: Հետո Տարանը դիմում է բոլորին.

— Ի՞նչ կասեք, ընկերներ:

Ու սկսում են խոսել:

Մեկն ուզում է գիշերը խեղդել ողջ մնացած քսանմեկ դավաճաններին, մի ուրիշը, տաքարյուն, գրեթե պատանի մի սպա, առաջարկում է ամբողջ ճամբարով միանգամից հարձակվել փշալարերի վրա և...

— Եվ կոտորվել մինչև վերջին մարդը,— վրա է բերում Տարանը:

— Թեկուզև այդպես,— կրքոտ ասում է երիտասարդը,— մահն ավելի լավ է այս խայտառակությունից:

— Մի տաքանա,— հանդարտ պատասխանում է Տարանը,— մեռնել միշտ էլ կարելի է, հարկավոր է խելոք մեռնել:

Թվում է, թե Տիգրանը չի լսում ընկերների վեճը, լռել է, աչքերը փակել, միայն այտն է ցնցվում աննկատ:

— Ի՞նչ կասեք, Բաղմանյան,— հարցնում է Տարանը:

— Մեռնելը լավ է,— հատ-հատ պատասխանում է ընկերս:

Տարանը զարմանում է.

— Բաղմանյա՞ն...

— Մեռնելը լավ է,— ասում է Տիգրանը,— միայն թե պիտի կարողանալ մեռնել... Դուք ի՞նչ եք առաջարկում, դուք ծրագիր չունե՞ք:

Բոլոր հայացքներն ուղղվում են զնդապետին: Նա գլխիկոր լռում է, հետո մտախոհ ասում.

— Ես էլ, գրեթե, մահ եմ առաջարկում, բայց ինձ թվում է ավելի խելոք մահ:

— Ասացեք,— խնդրում է Տիգրանը:

— Ես չեմ լսել, որ որևէ բանտում մի քանի տասնյակից ավելի կալանավորներ միանգամից հացադուլ արած լինեն,— ասում է Տարանը,— մենք երկու հազար ութ հարյուր մարդ ենք:

— Երկու հազար վեց հարյուր տասնութ,— ճշտում է Սկվորցովը:

— Երկու հազար վեց հարյուր տասնութ,— համաձայնում է Տարանը,— այդքան կիսաքաղց ստվեր: Մեր մեջ հիմա էլ կան մարդիկ, որ նստած տեղից, առանց օգնության, չեն կարող ոտքի ելնել, քանի՜սն են սովից խելագարվել...

Քար լռության մեջ գնդապետի ձայնը դողում է: Նա ինքն էլ ուռած է բոլորիս նման ու ծանրացած կոպերը հագիվ է թարթում:

— Քանի՛սը սովից մեռան,— կրկնում է հատ-հատ,— մեր երազների մեջ հացից ու ծխախոտից բացի, գրեթե, բան չի մնացել... Բայց,— հանկարծ նրա ձայնը կարծրանում է,— բայց մենք կարմիր բանակի սպաներ ենք, ընկերներ:

Մինչև այժմ դեռևս այդպիսի խստությամբ չի փորձվել մեր մեռնող կոլեկտիվի կամքը: Կդիմանա՞նք արդյոք: Դեպի փշալարերը գնալը հեշտ է, այնտեղ մահը վայրկենական է, անակնկալ, գրեթե առանց ցավի... Բայց հե՞շտ է արդյոք, հեշտ չի, ազնիվ խոսք, ընկեր գնդապետ, հեշտ չի, ես փորձել եմ: Հեշտ չէր նույնիսկ այն ժամանակ, երբ ես հիասթափվել էի Սիզիխից ու աշխարհից, երբ չէի հավատում Սիզիխին ու աշխարհին...

Կամավոր մեռնել: Արդյոք կարո՞ղ են այդպես մեռնել բոլորը... Բավական է որևէ մեռնողի մի խելագար պոռթկումը, դեպի հացը մեկնած մի ձեռք, որ մեր ծրագիրը փլչի փոթորիկի բերանն ընկած խարխուլ տնակի նման, որ կորչի կոլեկտիվը, կորչի ընկերոջ նկատմամբ ունեցած հավատը, ճամբարը դառնա անջատ-անջատ խմբերի ու անհատների եռացող կաթսա... Իսկ դրանից հետո ապրելն էլ կոպեկ չարժե:

Լուել ենք: Նույն մտքերն են փոթորկվում յուրաքանչյուրի գլխում, փոթորկվում են, եռում, հասնում շուրթերին ու, հարևանների զննող հայացքների տակ, խեղդվում շուրթերի վրա...

Ծլնգում են կուսանոցի եկեղեցու զանգերը, հիմա բարաքների դռները կփակեն:

— Որոշեցեք,— ասում է Տարանը:

— Պահանջնե՞րը,— հարցնում է մեկը:

— Առաջինը,— ասում է Տարանը,— ճամբարի պետն ու սպաները այսուհետև չպիտի մտնեն բարաքները:

— Քսանմեկ սրիկաները պետք է հեռացվեն ճամբարից,—
ավելացնում է Սկվորցովը:

— Մարմնական պատիժը պետք է վերանա,— մայոր Նովիկովի
պատանեկական ձայնը զրնգում է բյուրեղապակու նման,—
ինչպես և մեկուսարանները:

Այսպես կետ առ կետ կազմվում է պահանջների ցուցակը:

— Ցրվեցե՛ք,— ասում է Տարանը,— այս գիշեր բարաքներում
խորհրդակցեցեք բոլորի հետ:

Ցրվում ենք:

Ես, Սիգիսն ու Տիգրանը դեպի մեր բարաքն ենք գնում:

Սիգիսը քայլում է մտախոհ, դժվարությամբ: Տիգրանը նայում
է կուսանոցի ճանապարհին տնկված փայտե խաչերին:

— Ի՞նչ ես կարծում, Տիգո,— հարցնում եմ ես:

— Ոչինչ:

— Պոչ մի խաղացնի, ասա:

— Կարող ես չկասկածել, առաջինը երբեք չեմ մոտենա
ուսելիքին:

— Իբր թե հարցս չես հասկանում,— սրտնեղում եմ ես:

Հասել ենք մեր բարաքի դռանը: Բարաքը բզզում է մեղվի
փեթակի նման:

— Լսո՞ւմ ես,— ասում է Տիգրանը,— էլի Ռոմանովին են մշակում:

— Լսում եմ:

— Դե, որ լսում ես, էլ ինչ ես զահլա տանում:

Ես ու Տիգրանն իրար հետ քնքուշ չենք եղել, այդ օրն էլ նրա
ասածը քնքուշ չէ, բայց, չգիտեմ ինչու, ինձ քաղցր երաժշտություն
է թվում: Ես նրան գրկելու, համբուրելու ցանկություն ունեմ, իսկ
նա, կարծես միտքս հասկանալով, ասում է շոր-շոր.

— Դե լավ, էլի խմոր մի դառնա...

Եվ մռայլ մտնում է բարաք...

13

Առավոտյան ճամբարն ուտելիք չի ընդունում:

Ռոմանովը, մեղավոր աչքերով, ժպտում է բարաքը մտած զինվորներին և աշխատում համոզել մարդկանց: Զինվորական կլոր կաթսայիկն առած, նա գդալով հարվածում է դրան ու լացակումած ասում.

— Ընկերներ, թողեք հիմարությունները, ընկերներ...

Սիզիխը դանդաղ մոտենում է նրան, ժպտալով կանգնում նրա առաջ ու ժպտալով էլ ֆշացնում.

— Այստեղ քեզ համար ընկերներ չկան, սողուն:

Սաբիրը ձեռքը բարձրացրած վրա է թռչում: Ռոմանովը կուշ է գալիս, կծկվում, ինչպես օձը քարափի տակ: Վերջին ժամանակներս նա առաջվա հպարտ ինքնավստահությունը չունի: Մինաս դային բռնում է Սաբիրի ձեռքը.

— Ձեռքերդ մի կեղտոտիր, տղա, դրանցով դեռ գրկելու ես երեխայիդ,— հետո դառնում է Ռոմանովին,— իսկ դու հեռացիր, ի սեր աստծո, կրակի հետ չեն խաղա...

Ռոմանովն ուղղվում է տեղում, ապա թեք նայում Մինաս դայուն, որը դեռ ձեռքում պահում է Սաբիրի հսկայական թաթը, ու դուրս է սահում բարաքից՝ հետույքը պատին քսելով: Դռան մոտ նա գդալով կատաղի հարվածում է կաթսայիկին.

— Խելագարներ:

Գնում է:

Բարաքը հանդարտվում է: Զինվորները կանգնում են դռների առաջ:

Պառկում ենք նառերին: Իմ, Տիգրանի, Սիզիխի ու Տորոմի տեղն այժմ լայն է: Սիրտս կրկին կծկվում է: Ես չեմ կարողանում հաշտվել Զալիբեկի կորստի հետ, ծարավում եմ նրա պարզամիտ հարցերին, նրա մեղմ, սրտալի ծիծաղին, նրա հաստ շուրթերի դողոցին, երբ Տիգրանը կեծացնում էր նրան: Գլուխս թաղում եմ խոտե ներքնակի մեջ, արցունքները հոսում են այտերիս վրայով, կորչում հողագույն պարկում, ու միտքս թռչում է հեռու: Ահա զինվորական դպրոցի լայն հրապարակը: Եկել են բոլորը. Բաղմանյանց պարոն Մարգարը, Վանանուշ մայրիկը, մայրս, որ աչքի է ընկնում իր փոքրուկյամբ ու բերած կապոցի մեծուկյամբ և... Զալիբեկի կինը, որ խմբում միակ երիտասարդն է և գուցե այդ պատճառով չի կարողանում զսպել արցունքները...

Եկել են: Կարոտել են: Կարոտել ենք: Բայց, չգիտես ինչու, խոսելու բան չկա: Առաջին հառաչանքներով, առաջին համբույրներով ամեն ինչ վերջացել է: Բաղմանյանց պարոն Մարգարը սպառում է իր «անհոգուկյան» վերջին պաշարը, մայրերը, վախլուկ աչքերով, զննում են համազգեստի մեջ օտարացած որդիներին... Միայն Զալիբեկն է գտնում ելքը, կնոջն առաջնորդում է ախոռ, ինչպես Տիգրանն է ասում. «Մեր նժույգները ցույց տալու»: Ես փակում եմ աչքերս, որովհետև նկատում եմ, որ Զալիբեկը գրկում է կնոջը, նույնիսկ, ախոռի դռանը չհասած... Ախոռից մեկ-մեկ դուրս են գալիս բոլոր հերթապահները, նշանակում է Զալիբեկն այնտեղ, կերի սենյակում, խոտերի վրա համբուրում է սեփական կնոջը: Կինն արդեն լալիս է առանց ամաչելու... Զալիբեկն աշխարհից թաքուն գտել է իր աշխարհը...

Ճամբարը խաղաղ է: Հիմա ամեն մեկն իր աշխարհի հետ է, խոտե ներքնակների վրա մեռած, հնացած աշխարհների, հեռու, փշալարերից այն կողմ, կապույտ ազատուկյան, կապույտ երազների մեջ...

Բայց հանկարծ հնչում է շեփորը, աշխարհներն ու երազները խաթարվում են, մեզ հրապարակ են կանչում:

Հրապարակի կենտրոնում, ատրճանակը ձեռքին, կանգնել է Մուշենիկը, մի խումբ զինվորներ բոլորածև չոքել են նրա շուրջը: Այդտեղ են և սպաները, քիչ հեռու զգաստ կանգնած է քսանմեկ դավաճանների շարքը:

— Ի՞նչ եք ուզում,— ծղրտում է ճամբարի պետը, երբ բոլորն արդեն իրենց տեղերում են,— Ի՞նչ եք ուզում, բանդիտներ:

Գնդապետ Տարանն առաջանում է ու բարձրաձայն ասում թարգմանչին.

— Ասա դրան, որ եթե շարունակի վիրավորել մեզ, մենք նրա ոչ մի հարցին չենք պատասխանի:

— Ի՞նչ եք ուզում,— կրկին հարցնում է Մուշենիկը զսպված կատաղությամբ:

Տարանը գրպանից հանում է մեր պահանջների ցուցակն ու սկսում կարդալ: Նա դանդաղ է կարդում, ամեն նախադասությունից հետո կանգ է առնում, որ կարճիկը թարգմանի իր կարդացածը:

Մուշենիկը լսում է թունավոր արհամարհանքն աչքերում, բայց գնալով կատաղությունն ավելի ու ավելի է եռում նրա մեջ: Տեղում անհանգիստ շարժումներ է անում, մերթ ընդ մերթ ծղրտալով.

— Աշա:

Տարանը վերջացնում է: Մուշենիկը բարձրացնում է ատրճանակն ու թարգմանչի օգնությամբ ասում.

— Ոչ մի պահանջ: Ուտելիք չեք ընդունի, կսատկեք, ինչպես աշնան ճանճեր:

... Օրն անցնում է: Սկսվում է հացադուլի առաջին գիշերը: Քսանմեկ դավաճաններն այլևս մեր բարաքներում չեն: Նրանք

աղաչել են Մուշեղիկին ու իրավունք ստացել ապրելու ճամբարի ծայրին, հացի պահեստի մոտ եղած մի փոքրիկ, դատարկ բարաքում:

Առաջին գիշերը նախորդ գիշերներից, համարյա թե, չի տարբերվում, թվում է, թե քաղցն առաջվանից ավելի ուժեղ չէ: Կողք-կողքի պառկել ենք խոտե ներքնակներին: Տիգրանը ձեռքներով է, թե քնած է, ես աչքերս բաց աշխատում եմ ճեղքել անթափանց խավարը՝ առաստաղի սևացած տախտակները հաշվելու, իսկ բարաքի անկյունից մեր «բանաստեղծը» բարձրաձայն հեգում է.

— Եվ չմեռավ ոգին,
Ոգին ելավ կրկին,
Ելավ, ինչպես խոցված,
Անհաղթ զինվոր...

Մնայլ գիշեր եղավ,
Թույլը ցավից մեռավ,
Հետո բացվեց պայծառ,
Լուսե մի օր...

Լսում ենք ու մեզ թվում է, թե դրանից ավելի սիրուն բանաստեղծություն չենք լսել երբեք:

Կամաց-կամաց Սուխորուչիկին ձայնը նվազում է ու տողի կեսին հանգչում մոմի նման: Քնեց, մտածում եմ ես, քնեց, եթե չմեռավ:

Խավարն ավելի է խտանում: Տիգրանը ձեռքը դնում է ուսիս ու շշուկով ասում.

— Լսիր:

— Հը՞:

— Քնա՞ծ են:

— Չեմ կարծում:

— Հենց դա է վատը, մի երգ սկսիր:

Տիգրանի առաջարկն ինձ վայրենի է թվում: Ինչ երգի ժամանակ է այստեղ, հացադուլի գիշերը, Զալիբեկի մահից հետո:

— Հիմար,— մեղմ ասում է Տիգրանը:

Ես գլխի եմ ընկնում: Ճամբարում ավելի սոսկալի բան չկա, քան արթուն մարդկանց լռությունը: Լռում են, ուրեմն մտքի ծովն են ընկել: Ինը մարդ վրեժ է կրծում, մեկը հեկեկում է հոգու մեջ՝ հայրենիքն ու ընտանիքը հիշելով: Ինը մարդն անօգուտ են վրեժ կրծում, մեկ է, ծնկիցդ վերև չես թռչի: Իսկ մեկը, մեկը կարող է այնքան լաց լինել, որ կգնա Մարգաշի հետևից:

— Երգիր,— արդեն բավական բարձր ասում է Տիգրանը:

Եվ ես երգում եմ.

Զախորդ օրերը, ձմռան նման, կուգան ու կերթան,
Վհատելու չէ, վերջ կունենան, կուգան ու կերթան...

Ես վատ եմ երգում: Բարաքի ոռու տղաներն էլ չեն հասկանում իմ երգի բառերը: Բայց այս ու այնտեղ արդեն խշխշում են խոտե ներքնակաները, մարդիկ վերադառնում են հեռու, բաղձալի աշխարհներից: Մեկը քար է գցում վաղուց չօգտագործվող ջրհորի կանաչ հայելու վրա, աստիճանաբար մեծացող օղակները սահում են դեպի եզրերը, ջուրը խռովվում է, նշանակում է ջուրն սկսում է ապրել...

Իսկ բարաքի պատուհաններն արդեն կապտում են, լուսանում է...

14

Երրորդ գիշերը յուրաքանչյուր բարաքում մի քանի հոգի մեռնում են: Առաջիններից մեկը մեր «բանաստեղծն» է: Լուսադեմին, երբ ես ու Տիգրանը դժվարությամբ ցած ենք սողում

նառից, Սուխորուչկինի մոտ, նառի առաջ հավաքվել են մի քանի տղա, այդտեղ է նաև Սիզիխը:

Սուխորուչկինը պառկած է մեջքին, ուռած ոտքերը փայտացել են: Գլխի տակ դրված է զինվորական կլոր կաթսայիկը: Բաց աչքերը հառած են նառի երկրորդ հարկի տախտակներին, աչքերի տակ, մազոտ երեսի վրա, դեռ պլպլում են արցունքի երկու խոշոր կաթիլ: Զախ ձեռքը ծալված է կրծքին, աջն ուղիղ պարզված, հանգչում է խոտե ներքնակին: Այդ ձեռքի տակ ընկած են պաստառից պատրաստված տետրակն ու մատիտի մի փոքրիկ կտոր, ծայրին թել կապած:

Սիզիխը վերցնում է տետրը: Դա մեր բանաստեղծի թոթովանքի գիրքն է, լի կարոտի ու հայրենասիրության տողերով: Վերջին էջում խոշոր, բայց բարակ տառերով, գրված է նրա վերջին նամակը.

«Մնա՛ք բառև, տղամեռ, եթե փրկվե՛ք, տես՜րս հասցրե՛ք մո՜րս, հասցե՛ն. Կիևի մարզ, Բաղա՛վ Ուման, գյուղ Տալիմկի, Մարիա Իգնատևնա Սուխորուչկինային»:

Մենք լաց լինելու ուժ չունենք: Մահն առատացել է, մտել կենցաղի մեջ, դարձել սովորական: Սիզիխը չորս տակ ծալում է տետրը ու թաքցնում իր ցնցոտիների գաղտնագրպանում:

Գալիս են չորս ուռմինացի, ուսերից ու ոտքերից բռնելով լուռ դուրս են տանում Սուխորուչկինին: Երբ գլուխը բարձրացնում են, կաթսայիկը զնգում է ու շուռ գալիս, դրա տակ երևում է չորացած հացի սև, բուռնցքաչափ կտորը: Ըստ երևույթին, դեռ հացագուլից առաջ, Սուխորուչկինն այդ հացը խնայել է ծխախոտի հետ փոխելու համար...

Բացվում է առավոտը: Կուսանոցի զանգերը ծնգում են, փշալարի վրա նստած, արագ-արագ, հայհոյում է մի ծիտ.

— Ճիշտ, ճիշտ, ճիշտ, ճի-ճու, ճի-ճու...

Արևը բարաքի ուսին չոր տախտակներ է վառում, հրապարակի փոշին շիկնում է:

Գարշահոտ բարաքում մնալ հնարավոր չէ: Մենք քարշ ենք գալիս դեպի հրապարակ, այնտեղից շեփորը կրկին կանչում է մեզ:

Մուշենիկն էլի կանգնած է իր տեղում: Հենց նրա կողքին, սպիտակ շորերով ծածկված, երկու սալ կա, իսկ գետնին ծխում են չորս հսկայական կաթսա:

Մուշենիկը մեզ ձեռքով դեպի ինքն է կանչում: Մենք դանդաղ մոտենում ենք: Նա ինչ-որ հրաման է տալիս զինվորներին: Սրանք իսկույն ցատկում են սալերի վրա ու մի ականթարթում ետ տանում սպիտակ ծածկոցները...

Արդեն քանի գիշեր է մտածում եմ այդ մասին: Որքան ազատ տարածություններ կան մեզանում: Առուների ափերը, գյուղական ճանապարհների եզրերը, տների հողե տանիքները... Հիմար ենք եղել, դրանք բոլորը կարելի էր ծածկել ցորենով: Ես, օրինակ, ամեն առավոտ կարող էի բարձրանալ մեր տան հողե տանիքը, պարանով ջուր քաշել վերև՝ իմ ցորենի հասկերը ջրելու: Որքան հիմար ենք եղել, տեր աստված... Մի հասկի մեջ առնվազն քառասուն հատիկ, հաշվել եմ, մեր կտրանը կտեղավորվեր տասը հազար հասկ, տասը հազար անգամ քառասուն, հաշվել եմ, հաշվել, դա կլինի չորս հարյուր հազար հատիկ, գրեթե կես միլիոն... Ափսոս, չգիտեմ, թե քանի հատիկից է ստացվում մեկ բուխանկա հացը... Բոլորի նման հիմար եմ եղել, եթե չեմ խելագարվում հիմա... Կես միլիոն ցորենի հատիկ, քանի՛ հաց, քանի՛ հաց...

Քանի՞ հաց է դրված այս երկու սալի վրա: Հացեր են, ոչ այն, ինչ ստանում էինք մինչև հացադուլը... Սպիտակ փրփուրի նման, դեղնակող... Օ՛, դրանց համը ես գիտեմ, նույնիսկ, առանց ուտելու... Չորս կաթսաներում ծխացող ճաշի համն էլ գիտեմ: Դա իսկի էլ բալանդա չէ՝ երեսին փռված երկու սանտիմետրանոց արնագույն փրփուրով... Ես գիտեմ այդ ճաշի համը, ես բոլոր

ճաշերի համը գիտեմ, հայկական, ռուսական, ուկրաինական, ռումինական...

Կանգ ենք առնում ուտելիքի առաջ: Մուշենիկը ձեռքը պարզում է դեպի սալերը և ժպտում.

— Դուք մեռնում եք քաղցից: Ինձ համար մեկ է, ձեզ հաշվով չեմ ստացել,— հանկարծ ծղրտում է,— մեկ է, եթե նույնիսկ բոլորդ էլ սատկեք: Վերջ տվեք հիմարությանը, և այս բոլորը ձերը կլինի:

Մերը կլինի: Հապա ինչո՞ւ եմ կանգնել մինչև կոճերս հասնող փոշիների մեջ, այնտեղ իմ կտրան հացն է, իմ կես միլիոն դեղնակող հատիկը, որի համը ես գիտեմ նույնիսկ առանց ուտելու: Այնտեղ մորս, Վանանուշ մայրիկի, իմ ճանաչած բոլոր մայրերի պատրաստած ճաշն է չորս հսկայական կաթսաներում: Հիմա՞ր էի, թե՞ խելագարվում եմ արդեն: Ախր ինչո՞ւ եմ կանգնել...

Ոտքերս ծալվում են: Սիզիխը հետևից բռնում է ինձ, որ չտապալվեմ:

Շարքի միջից լսում եմ Տարանի ձայնը.

— Իսկ հացադուլի պահանջները:

— Ի՞նչ պահանջ,— նորից ծղրտում է Մուշենիկը,— դուք գերիներ եք, ոչ մի պահանջ:

Ձէ, չեմ խելագարվում, թեև համոզված եմ, որ ազատության մեջ հիմար եմ եղել բոլորի նման: Լսում եմ Տարանի ձայնը, որ այսօր մի քիչ ավելի է դողում.

— Ես չեմ ուզում բոլորի փոխարեն միայնակ պատասխանել, խոսեցեք, ընկերներ: Այ, այնտեղ հացն է, ճաշը, այնպիսի հաց ու այնպիսի ճաշ, որ մենք երբեք չենք ստացել: Ով կոտրվի, կապրի,— նրա ձայնը խռպոտվում է,— կապրի կոտրված: Մտածեցեք, ով ուզում է ապրել, կարող է մոտ գնալ, վերցնել: Մենք, նույնիսկ, չենք մեղադրի: Ամեն մարդ չի կարող կանգնած մեռնել: Սողուններն էլ են ապրում: Դե, որոշեցեք...

Շարքերի մեջ ղլվլոց է ընկնում: Ես այլևս չեմ տապալվում, Սիզիիսը կարող է ինձ չբռնել: Տեսնում եմ Տարանին: Նա ձեռքը կրծքին է դրել, սրտի վրա, կարծես սրտի զարկերը զսպելու: Դողում է ամբողջ մարմնով, խոսքը վերջացնելուց հետո էլ շուրթերը շարժվում են, ինչ-որ բան է մրմնջում...

Տարանն սպասում է:

Սպասում է նաև Մուշենիկը:

Բոլորը լուռ են: Ահավոր լռության մեջ լսվում է քսանմեկ դավաճանների չփշփոցը: Դրանք, քաղցած շնագայլերի նման, հարձակվել են հացի ու ճաշի վրա և լափում են գոմռալով:

Երկար ենք լուռ: Ժամանակն անցնում է դանդաղ, կաթսաներից ելնող թանձր գոլորշու մղձավանջի մեջ: Թվում է, թե ահա, ահա փլշող պատի նման հառաչելով կքանդվեն քաղցից օրորվող մարդկանց շարքերը... Բայց հանկարծ Տիգրանն ասում է բարձրաձայն.

— Ես մեռնում եմ, ով ուզում է, թող գնա այդ սողունների հետ ուտելու:

Եվ շուռ է գալիս ու դանդաղ շարժվում դեպի բարաքը:

Բոլորը ետ են դառնում, ոչ ոք չի մոտենում ուտելիքին: Գնդապետ Տարանը գլուխը բարձրացնում է ու, հպարտությունից մշուշված աչքերով, նայում Մուշենիկին:

— Բանդիտներ, — շփոթված ասում է ճամբարի պետը:

Զինվորներն ուտելիքի մոտից քշում են քսանմեկ դավաճաններին, սայլերը նորից ծածկում են սպիտակ ծածկոցներով:

Գնում են:

Ամայացած հրապարակում մնում են միայն հացի սայլերն ու չորս ծխացող կաթսաները:

Այլևս ոչ ոք չի խոսում: Թմրած ընկած ենք նառերի վրա ու բարաքի հատակին: Ես ու Տիգրանը պառկած ենք կողք-կողքի, մեկ-մեկ ձեռքներս տանում ենք դեպի ջրով լցված տափաշիշը և բերաններս թրջում: Զուրն ավելի է գրգռում դատարկ ստամոքսս, ճիշտ է, առաջին երկու օրվա գալարող կծկումներն այլևս չկան, բայց ներսումս նվում է մի ցավ, որ հյուծում է ու զգացվում նույնիսկ քունքերիս երակներում: Մերթ ընդ մերթ գիտակցությունս աղոտանում է, աչքերիս իջնում է վարդագույն մշուշ: Ինձ թվում է, թե լողում եմ փափուկ ամպերի մեջ, թեթև, անէական: Ամեն ինչ կորչում է, լուծվում, չքանում, շուրջս զգում եմ մի խաղաղ, անտակ դատարկություն: Այդպես տևում է մի քանի րոպե, հետո հանկարծ աչքերիս առջև են գալիս երկու սայլերն ու ծխացող կաթսաները, դրանք Փանտաստիկ չափեր ու ձևեր են ընդունում: Պարզ տեսնում եմ քսանմեկ դավաճանների բացված երախները, որ ագահաբար կլանում են, կլանում...

Արթնանում եմ, դժվարությամբ բարձրացնում գլուխս ու տեսնում Տիգրանին:

Իմ ու Տիգրանի տառապանքն ավելի սոսկալի է: Դեռ հացադուլից առաջ, Տիգրանը փայտից մի հետաքրքիր խաղալիք էր տաշել: Երկու հավ կուտ էին ուտում տախտակե հարթակի վրա, երբ որ Տիգրանը քաշում էր հարթակի տակ կախված թելը: Հավերը շատ էին դուր եկել ռումինացի զինվորներին: Դրանցից մեկը Տիգրանից գնել էր խաղալիքը, փոխարենը վճարելով մի ֆունտաչափ շաքարավազ, որն այժմ, լաթի մեջ փաթաթված, դրված է մեր կողքին:

Մենք, քուն, թե արթուն, զգում ենք այդ շաքարավազի ներկայությունը: Լինում են պահեր, որ ինձ թվում է, թե բավական է դրանից մի գդալ, որ կանգ առնի ու վերադառնա արագությամբ հեռացող կյանքը: Թմրությունից արթնանալով, ես ձեռքս ակամա

մեկնում եմ դեպի փոքրիկ կապոցը, ու նույն վայրկյանին ամոթի զգացումը ծակում է սիրտս: Ձեռքս ետ եմ քաշում ու կրկին ընկղմվում մղձավանջի մեջ... Հստ երևույթին նույնն է կատարվում նաև Տիգրանի հետ:

Այդ օրը շաքարավազի կապոցը մեզ տանջում է մինչև երեկո: Երեկոյան Տիգրանը հանկարծ ցնցվում է, ձեռքը դեպի կապոցը տանում, բռնում ու, ջղաձգական շարժումներ անելով, վեր կենում տեղից: Ես սարսափած նայում եմ նրան, ամոթի ու զայրույթի խառն զգացումը սեղմում է կոկորդս:

— Ամոթ քեզ,— մրմնջում եմ հազիվ լսելի ձայնով:

Տիգրանը կապոցը սեղմում է կրծքին ու վայրենի հայացքով նայում ինձ:

— Ամոթ քեզ,— կրկնում եմ,— բանաստեղծը մեռավ հացը գլխատակին:

Տիգրանի դեմքն աղավաղվում է, մի ձեռքով կապոցը սեղմած, նա մյուսը դնում է ուսիս.

— Արի:

— Ձեմ ուզում, մենակ լափիր:

— Արի, ասում եմ:

Ես հմայվածի նման գնում եմ նրա հետևից: Պատերից բռնած, նա քայլում է դեպի դուռը և օրորվելով դուրս գալիս բարաքից:

Հրապարակում ոչ ոք չկա: Աղջամուղջի մեջ նշմարվում են երկու սայլերն ու չորս կաթսաները: Օրվա ընթացքում տաքացած թանձր փոշին խտուտ է տալիս ուռած ոտքերս...

Բարաքից մի քանի քայլ հեռու թուլացած նստում ենք: Տիգրանը դողացող մատերով բաց է անում շաքարավազի կապոցը՝ զգուշությամբ, որպեսզի ոչ մի հատիկ չընկնի փոշիների մեջ: Ես ազահ հայացքով հետևում եմ նրա շարժումներին:

Երբ կապոցն արդեն բացված է, նա մեկնում է ինձ ու խռպոտ շշուկով ասում.

— Կե՛ր:

Ինչ-որ բան փուլ է գալիս ներսումս, ստամոքսս կրկին սկսում է գալարվել, ես արագությամբ պարզում եմ ձեռքս, բայց երբ մատներս խրվում են շաքարավազի սառը հատիկների մեջ, մի ակնթարթում ատելի է դառնում կյանքը: Ուտելիքը, երազը, ամեն ինչ: Ես այդ վայրկյանին հասկանում եմ, որ ավելի լավ է մեռնել, մեռնել որքան կարելի է շուտ, հիմա, հենց այս պահին... Դանդաղ ետ եմ հրում Տիգրանի պարզած ձեռքը.

— Ձեմ ուզում, ինքդ կեր...

Տիգրանը հազիվ նկատելի ցնցվում է ու, դժվարությամբ շուռ գալով, անսպասելի ընդոստ շարժումով շաքարավազը շաղ տալիս գետնին, փոշիների մեջ:

Հետո փաթաթվում ենք իրար ու այդպես մնում հրապարակում մինչև առավոտ:

... Չորրորդ օրը ումինացի զինվորները բարաքներից արդեն տասնյակներով են դուրս բերում ուռած դիակները: Խեղճ զինվորների բիբերը սարսափից լայնացել են: Ամեն դիակի առաջ նրանք հանում են գլխարկները, երկյուղածությամբ խաչակնքում, իսկ մի ծերունի, տանջանքից աղավաղված դեմքով, կանգնում է գլխահակ ու շվարած հեկեկում.

— Տեր աստված, տեր աստված...

Կեսօրին Ճամբարի պետը մտնում է մեր բարաքը: Առաջվա գոռոզ հայացքը չունի, շփոթված է, հոգնած: Հերթով մոտենում է մեռնող գերիներին ու թարգմանչի օգնությամբ աշխատում համոզել... Իսկ մենք պատասխանելու այլևս ուժ չունենք:

Մուշենիկի ձայնը գնալով փոխվում է շշուկի, իսկ երբ գերիներից մեկը, վերջին անգամ ցնցվելով, անշարժանում է նրա

ներկայությամբ, նրա աչքերում սարսափը քարանում է, նա երկու ձեռքով բռնում է գլուխն ու դուրս փախչում բարաքից:

Արդեն մեռնում են բոլորը: Մեռնում են հաշտված, սառն ու անտարբեր:

Ես այլևս ոչ մի միրաժ չեմ տեսնում: Երանելի անդորրությունը պաշարել է ինձ: Կամաց-կամաց գիտակցությունս աղոտանում է, ստամոքսիս ցավերը դադարել են: Գլխումս դեռ թույլ առկայծում է միայն մի քաղցր զգացում, այն, որ մեռնում եմ, հեռանում այս անլուր տառապանքից, մեռնում եմ բոլորի հետ, Տիգրանի կողքին: Դեռ առավոտյան, երբ զինվորները մեզ հրապարակից բարաք տեղափոխեցին, Տիգրանը, հսկայական ճիգով, ձեռքը ափիս մեջ դրեց...

... Ինչպես երազի մեջ, ականջիս է հասնում շեփորի ձայնը: Բարաքի դուռը բացվում է, մի ռումինացի սպա ձայն է տալիս, կարծես ձորի միջից.

— Դուրս եկեք, ի սեր աստծո, դուրս եկեք, եկել է կառավարության ներկայացուցիչը:

Բայց նա իզուր է կանչում, այլևս ոչ ոք բարաքից դուրս գալու ուժ չունի:

Կառավարության ներկայացուցիչն ինքն է մտնում բարաքները: Նրա հետ եկած թարգմանիչը բարձրաձայն կարդում է մեր պահանջների ցուցակը: Ամեն կետից հետո, կառավարության ներկայացուցիչը դառնում է Մուշենիկին ու մռայլ ասում.

— Կատարել:

Հետո ձայնը բարձրացնում է ու դժվարությամբ արտասանում ռուսերեն բառը.

— Хорошо...

Մեր հացադուլն ավարտվում է:

Կառավարութեան ներկայացուցչի հեռանալուց հետո
հրապարակից չքանում են հացի սալերն ու ճաշի կաթսաները...

Հացագոլից հետո էլ դեռ մի տասն օր մարդիկ մեռնում են,
չնայած ճամբար եկած կույսերի ու Դիմիտրիի ջանքերին:

Բայց մարդն ապրուկ է:

Երբ տասնհինգ օր անց ընդհատակյա շտաբի անդամները
հավաքվում են տասնյոթերորդ բարաքում, պարզվում է, որ
ճամբարում դեռ մնում է երկու հազար հինգ հարյուր տասնմեկ
գերի...

Ծանր է, բայց, ցամաքած աչքերում կուտակված տանջանքի մեջ
առկայծում է անկոտրում կոլեկտիվի ուժի հպարտ ժպիտը...

Այդ երեկո բարաքի քար լռութեան մեջ ես կրկին կարդում եմ
ամփոփագիրը:

Այդ երեկո Տիգրանը կատակում է Զալիբեկի մահից հետո
առաջին անգամ.

— Պարոնայք, հեռ գեներալն իր քաջերով մեկնում
է ռազմաճակատ...

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

1

Աշունն արդեն դեղին տերևներով ծածկում է ճանապարհները:

Աշունը շատ բան է փոխել ճամբարում, շատ բան փոխվել է նաև ճամբարից դուրս: Մենք դա գիտենք ամփոփագրերից, որ կարդում ենք ամեն երեկո: Դա պարզ երևում է Մուշենիկի ու ռումինացի սպաների աչքերում: Մուշենիկը զինվորական հպարտության բարոմետր է: Մի տարվա ընթացքում շատ ջրեր են հոսել: Նա այդ ջրերը չափել է իր մտքի չափիչներով ու որքան չափել է, այնքան շփոթվել, այնքան գազազել է անզոր կատաղությանմբ: Ասում են, թե նա աջ ու ձախ պատժում է հերթապահ սպաներին և զինվորներին, որ նա երկու անգամ իր հրամանատարությանը խնդրել է քսանմեկ կամավորներին ռազմաճակատ ուղարկել: Մուշենիկն ուզում է խաղաղ ծերանալ, ինչպիսին էլ լինի իր հայրենիքը, ու նրան թվում է, թե քսանմեկ կամավորները խանգարում են իր խաղաղությանը: Նա դրանց զենք չի բաժանել, միայն Ռոմանովն ունի մի հին ատրճանակ, այն էլ առանց փամփուշտների: Մուշենիկը հույս ուներ, թե քսանչորս «ընտրյալները» իրենց հետևից կտանեն բոլորին: Բայց ինչ ստացվեց: Դրանցից երկուսին խեղդամահ արին գերիները, մեկը խղճի խայթի մեջ հարվածեց Մուշենիկին՝ տեղն ստանալով մի գնդակ, մյուսները լափում են ռումինական հացը ու հրապարակի փոշիներում գզվառվում գերիների հետ: Մուշենիկի զինվորներից մի քանիսն էլ ուրիշ գործ չունեն, մի գլուխ խառնվում են օտարների վեճին ու ծուլ-ծուլ փրկում «աստծու ու հայրենիքի ծառաներին» երբեմնի եղբայրներից:

Մուշենիկը համոզված է, որ եթե այս քսանմեկ կամավորներին տանեն, ճամբարը կխաղաղվի, իսկ ձմեռը, ձմեռը գուցե և շուռ տա բախտի անիվը այնտեղ՝ ռազմաճակատում:

Մուշենիկը հասնում է նպատակին. քսանմեկ կամավորներին տանում են: Մենք դուրս ենք գալիս դիտելու:

Կամավորների հետևից երկու գերմանացի են եկել: Մենք դեռ առավոտյան ենք լսել դրանց աղաղակը, որ տարածվել է ճամբարով մեկ.

— Հայլ Հիտլեր...

— Հայլ,— ճաշարանի առաջ հաչել է քսանմեկի շարքը:

Այժմ նրանք գնում են: Գնում են անգեն, երկու գերմանացու ուղեկցությամբ: Գլուխները կախել են, չեն նայում մեզ, չեն նայում Մուշենիկին, որը, հանգստացած, ժպտում է օրեր ի վեր առաջին անգամ: Բարձրահասակ, գեղեցիկ Ռոմանովը գնում է առջևից: Նա միակն է, որ գլուխը չի կախել ու արհամարհական ժպիտով է պատասխանում ծաղրին.

— Չհամբուրվեցինք, հեռ գեներալ, մի՞թե այդպես են բաժանվում մտերիմները:

— Վա՞ս, վա՞ս¹⁹,— գերմանացին կանգնեցնում է շարքը:

— Չհամբուրվեցինք, ասում եմ,— կրկնում է Տիգրանը,— մինչդեռ պահը բանաստեղծական է: Չէ՞ որ ռազմաճակատում մեռնել կա, իսկ մենք պարոն Ռոմանովի հետ աղ ու հաց ենք կերել:

Գերմանացու համար թարգմանում են Տիգրանի խոսքը: Գերմանացին համաձայնում է մարդասիրաբար.

— Հրաժեշտ տվեք իրար, մեկ ժամ ժամանակ:

Երկու գերմանացիները, Մուշենիկի ու սպաների հետ, գնում են սուրճ խմելու, մենք շրջապատում ենք կամավորներին: Մարգաշը հայտարարում է Ռոմանովին.

— Քեզ կսպանեն, հետո ես կդառնամ մեղավորը:

Ռոմանովը լուռ է, լուռ են մյուսները: Մի քանիսի աչքում արցունք կա: Սկզբորցովն ասում է.

— Մի գնաք, կթաքցնենք երկու հազար հինգ հարյուրի մեջ:

— Իսկ հետո:

— Հետո, իհարկե, գլուխներդ չեն շոյի,— ավելացնում է Տարանը:

Երեք հոգի արագ հանում են համազգեստը, մյուսները կանգնած են ձեռնակախ:

Հանկարծ հայտնվում է գերմանացիներից մեկը: Նրա դեմքին ժպիտ կա, քաղցր մանկական ժպիտ: Դանդաղ մոտենում է երեքին, մոտենում է, ժպտում, ժպտում է, մոտենում ու հանկարծ ձգում է ձգանը: Ավտոմատը տկտկում է, երեքը չոքում են անձայն, իսկ նա դառնում է մեզ ու մաքուր ռուսերենով ասում.

— Իսկ հիմա ցրվեցեք, ես ձեր...

Տասնութ հոգու շարքը դուրս է գալիս ճամբարից: Ռոմանովը գնում է առջևից, կողքերից գնում են երկու գերմանացիները, որոնցից մեկը, համենայն դեպս, գերմանացի չէ:

Մենք ցրվում ենք բարաքները: Հիմա Թերեզան ու Դիմիտրին կգան: Այժմ ճամբարում է գործում հիվանդանոցը: Այդպես ավելի հարմար է, կույսերը խնամում են մեզ ճամբարի ներսում, նրանք ազատ ելումուտ ունեն, պարեն են բերում ձեռքի սալակներով: Չէ, պարեն է միայն, մինչև եկող գարուն մեզ ուրիշ ոչինչ հարկավոր չէ: Ամեն ինչ ունենք: Մեզ միայն ուժ է հարկավոր, խլուրդի ուժ: Դա հավաքվում է Ռումինիայի հայկական գաղութում, այն էլ ոչ միայն հայերի մեջ, հետո տեղափոխվում է կուսանոց, իսկ այնտեղից, ձեռքի սալակներով, ճամբարի հիվանդանոցը: Ասենք հաճախ այցելության են գալիս նաև հայկական գաղութի ներկայացուցիչները: Գալիս են, խոնավ աչքերով խոսում հեռավոր հայրենիքի մասին, հորդորում, որ «Վասակ չըլլանք», այսինքն

«կամավոր չգրվենք այս շուներու բանակը», ու մթերքի կողովները թողած, հեռանում՝ մեղմաձայն հուսադրելով.

— Ձերոնք, մերոնք մեծ գետի քովի քաղաքն առեր են...

Նրանց բերած կողովներն էլ են տեղափոխվում հիվանդանոց: Ու ոչ ոքի գործը չէ, որ տասը-տասնհինգ հիվանդը կիլոգրամներով խոզի ճարպ են կլանում, որ Ամալյայի, Մարգոյի, Թերեզայի անաշխատ ձեռքերը կոշտացել են ձեռնասայլակների բռնակներից: Աստված բարություն է, աստծու ծառաները բարության զինվորներ, թող որ այդ բարությունը նրանք «ջուրն են գցում»՝ բաժանելով երկու հազար հինգ հարյուր անհավատներին:

Կույսերից ոչ մեկը տեղյակ չէ մեր աշխատանքին, գիտի միայն Դիմիտրին, հենց նա էլ բերել է դրսում մշակված մանրամասն ծրագիրը:

Ճամբարից դուրս կգան հինգ հարյուր հոգի: Նշանակված գիշերը ուռմինացի ընկերները մեզ կառաջնորդեն դեպի Դանուբի ափը, հետո բուլղարացի կոմունիստները, ձկնորսական նավերով, կտանեն մինչև Հարավսլավիա, իսկ այնտեղ պարտիզանները կսպասեն մեզ:

Այժմ մեզ միայն խլուրդի ուժ է հարկավոր, փորելու ուժ, այդ ուժը սայլակներով ճամբար է հասնում, դրանից կույսերի փափուկ ձեռքերը կոշտանում են...

2

Այն, ինչ Տարանն ու Տիգրանն անվանում են նախապատրաստական աշխատանք, ինձ համար ոչ այլ ինչ է, քան դերձակություն: Ամեն բարաքում մի քանի հոգի մեր հողագույն ներքնակներից կտրել են տասական սանտիմետր ու դրանից պարկեր են կարում: Ուրիշները նույն նյութից պարաններ են հյուսում, որոնք, ինչպես և պարկերը, հանձնվում են Տիգրան Բաղմանյանին: Որտեղ է պահեստը, ոչ ոք չգիտի, բայց բոլորը

գիտեն, որ այդ պահեստում օրն-օրին ավելանում են ձեռնաշեն պարկերն ու պարանները, գերմանական լայնաշեղք սվինները, ձեռքի լապտերներն ու, նույնիսկ, փոքրիկ ատրճանակները, որ հիվանդանոցի տղաներն ստանում են Թերեզայից, ուտելիքի, խնամքի ու ջերմեռանդ աղոթքի հետ: Բոլորի տրամադրությունը բարձր է: Չեն տրտնջում անգամ նրանք, որոնց վիճակված է մնալ ճամբարում, որոնց հյուծված մարմինները չեն կարող դիմանալ դժվար անցումներին:

Նախապատրաստական աշխատանքները ղեկավարում է Տիգրանը, որը կրկին ձեռք է բերել կենսախիռն ժպիտն ու անհեթեթ թվացող կատակները.

— Կարիր, կարիր, վիկոնտ,— ասում է ինձ հանդիպելիս,— դերձակությունը նույնպես մասնագիտություն է: Մատդ մտած ասեղի ամեն ծակի դիմաց երկու հարյուր ռումինական լեյ եմ խոստանում:

Նա մանրամասն զննում է մեր կարած տոպրակները, թոկերն ստուգում է՝ իրենց իսկ հյուսողներին դրանցով կախելով երրորդ հարկի նառից:

Խստապահանջ է Տիգրան Մարկովիչ Բաղմանյանը, Բաղմանյանց պարոն Մարգարի տղան, որ իրեն հռչակել է մանածագործական ֆաբրիկայի տնօրեն և անխիղճ «շահագործում» է իր բանվորներին: Բայց Տիգրանի «մասնավոր» ձեռնարկությունը շատ է առանձնահատուկ: Այստեղ ոչ ոք վարձ չի ստանում, եթե չհաշվենք, որ երեկոները ինքը՝ «պարոն գործարանատերը», հրապարակի մի կողմում սարքված բանջարանոցից (որը ոչ թե նրա, այլ փոխգնդապետ Մուլենիկի նորամուծությունն է) հաջողությամբ թռցնում է բազուկները, ու առանց լվանալու, հավասար կտորների բաժանելով, հասցնում բոլոր բարաքներում շահագործվող իր գործավորներին.

— Ճաշակեցեք, սինյոր, հենց նոր ստացանք նորին մեծություն թագավոր Միհայի բանջարանոցներից...

Տիգրանի ֆաբրիկայում գործադուլի գաղափարը չկա։ Այստեղ «տերն ու ստրուկը» հաշտ են ապրում, կողք-կողքի, հավասարաչափ կարոտում են նույն հացն ու չորբան, հավասարաչափ օգտվում Մուշենիկի ընձեռած «բնակարանային հարմարություններից», գիշերները ցրտող բարաքից, կարճացող խոտե ներքնակներից, պարաշայից, որ ձմեռնամուտին, պատուհանները խծուծով փակելուց հետո, անտանելի զգալ է տալիս իր ներկայությունը։

Տիգրանի ֆաբրիկայում, ընդհակառակը, կա պարզևատրույթյան համակարգ։ Գործն առանձին ջանասիրությամբ կատարողն ստանում է գործատիրոջ բարեհաճ ժպիտը, որ, չգիտես ինչու, թանկագին է դարձել ամբողջ ճամբարում։

Բայց Տիգրան Մարկովիչ Բաղմանյանի ֆաբրիկայում կան նաև խոշոր հոգսեր։ Հարկավոր է զգուշանալ ումինացիների անակնկալ այցելություններից։ Բավական է, որ մեկը բռնվի պարան հյուսելիս և, ինչպես Տիգրանն է ասում, պարոն փոխգնդապետ Մուշենիկի կառավարությունը հսկայական տուրքեր կդնի նոր-նոր ոտքի կանգնող ձեռնարկության վրա։

Տիգրանի ֆաբրիկայում անտանելի վշտեր կան, որոնց չի վարժվում գերին իր տառապանքի երկրորդ տարում անգամ։

Կա ուշ գիշեր, խոնջացած պառկելու պահեր, երբ թաքնված հառաչանքները բարաքի սև առաստաղի տակ միանում, դառնում են ահռելի շշուկ, թաքուն հեծկլտանք...

Կա Մարգաշ, որ այլևս չի առողջանա, եթե փրկվի անգամ, որ ծիծաղում ու, Մուշենիկին ուրիշ մեծավորի հետ շփոթելով, երկար ցնորամիտ նամակներ հորինում, աշխատելով արդարանալ գերի ընկնելու համար...

Կա աշխարհի ամենաքաջ ու ազնիվ մարդը, գոնե իմ կարծիքով, մարդ, որ իմ ու իր Նատաշային դրամական ատեստատ թողեց, որ կովեց առյուծի նման ու այստեղ, մի դժբախտ երեկո, հանկարծ արյուն թքեց...

Սիզիխը մեզ հետ չէ։ Նա չկա փախուստի պատրաստվող հինգ հարյուրի ցուցակում, բայց շուտով չի լինի նաև մնացող երկու հազարի մեջ։ Սիզիխը մեռնում է արագահաս թոքախտից, ինչպես քանիերորդ անգամ հաստատել է ծերունի Դիմիտրին։

Մենք հաճախ ենք գնում նրան այցելության։ Ալեքսանդր Տորովը, որ չի մոռացել անցյալ ձմռան դեպքը, պատրաստ է իր հացն ու չորբան ամբողջովին զիջել Սիզիխին, ես էլ իմը կտամ, Տիգրանն էլ, բայց Դիմիտրին օրորում է գլուխը.

— Ուշ է, այժմ նրան սնունդ չի պակասում, կույսերը հատուկ բերում են նրա համար, բայց ուշ է...

Ես չեմ ուզում հավատալ մեր բարեկամ ծերունուն։ Դե, ինչն է ուշ։ Ճիշտ է, Սիզիխը նիհար է, ինչպես բոլորը, բայց նա երբեք գեր չի եղել։ Դրա փոխարեն բոլորը գունատ են, մինչդեռ Պետրոյի այտերն այրվում են վարդագույն։ Միայն դա է փոփոխությունը, որ իմ կարծիքով նույնիսկ բարի է։ Դա է, մեկ էլ աչքերի փայլը, որ, չգիտեմ ինչու, վախեցնում է ինձ։ Դիմիտրին մեզ քշում է Պետրոյի մոտից։ Նա ինչ-որ բաներ է ասում տուբերկուլյոզի, բացիլների, հյուծված օրգանիզմների մասին, բայց Սիզիխի չոր հազի ժամանակ, երբ նրա շուրթերին կարմիր երիզ է երևում, ինքը կանգնում է մոտը, լաթով սրբում կարմիր երիզը ու նույնիսկ հասցնում ժպտալ.

— Հանգիստ, անցավ, անցավ...

Սիզիխը մեռնում է։

Ամեն առավոտ ես սրտի տազնապով եմ մտնում հիվանդանոց։ Ամեն առավոտ տեսնում եմ կարմիր երիզը ու ամեն գիշեր, կարած

տոպրակս Տիգրանին հանձնելուց հետո, թաքուն լաց լինում:

Ես սիրում եմ Նատաշային, թող որ կատակի Տիգրանը, թե դրա համար նա շատ է մանկամարդ, իսկ ես շատ եմ հիմար, թող որ Պրոնինը հաղթեց, ինչպես միշտ: Ես սիրում եմ Նատաշային, սիրում եմ նաև այստեղ: Ավելին, այստեղ հասկացա, որ սիրում եմ այնպես, ինչպես կյանքումս այլևս չեմ սիրելու երբեք: Ես սիրում եմ Նատաշային, իսկ Պետրոն նրան դրամական ատեստատ թողեց: Ձէ, Տիգրանն իզուր է ծաղրում, ես այնքան հիմար չեմ, հասկանալու համար, որ Նատաշային սիրում է նաև Պետրոն: Ես այդ վաղուց եմ հասկացել: Պետրոյին ու Արամին դրել եմ իրար կողքի, տասը քայլ հեռացել եմ ու հեռվից չափել երկուսին: Պետրոն արժանավոր է, թեև Արամը բողոքում է թախծոտ համառությամբ: Պետրոն արժանավոր է, թանկագին՝ նույնիսկ թախծոտ համառությամբ բողոքող Արամի համար: Ինչպես են թանկագին դառնում մարդիկ: Զալիբեկը ծնվել էր Ապարանում. Տիգրանին Բաղմանյանց պարոն Մարգարը ուսին դրած բերել էր Վանից... Պետրոն, Պետրոն հեռու է, օտարալեզու և կարող էր երբեք էլ չհայտնվել կիսաքանդ ստանիցայի կառամատուցում... Բայց ոչ, պիտի հայտնվեր, մենք բոլորս փնտրում էինք իրար՝ միասին ապրելու, իրար հետ ժպտալու, իրար հետ տառապելու համար... Ձէ, Պետրոն հեռու չէ, թանկագին է, Արամն այլևս չի բողոքում, թեև թախիծը կրծում է համառորեն...

Ես գիտեմ, որ հարկավոր է բացատրվել: Ես գիտեմ, որ երկար ժամանակ նույն թախիծը կրծում է Պետրոյի հոգին: Ես հիմա լավ եմ հիշում օրերը... Մենք երբեք չէինք նայում իրար աչքերի մեջ, թեև իրար համար կտայինք ամեն ինչ:

Բացատրվել է հարկավոր:

Ես կգնամ հիվանդանոց, կբռնեմ նրա խոնավ ձեռքը, կնայեմ նրա կապույտ աչքերին ու, որքան էլ մեր բարեկամ Դիմիտրին քշի ինձ, կմնամ, կասեմ, կասեմ, որ ես Պետրոյին ու Արամին դրել եմ

իրար կողքի, հեռացել տասը քայլ, չափել երկուսին ու, թեև Արամը թախծոտ համառությամբ բողոքել է, համոզվել եմ, որ Պետրոն ավելի արժանավոր է...

Դիմիտրին ինձ չի քշում ու ոչ էլ զարմանում է իմ վաղ այցելությունից: Թերեզան չի լալիս, քարացել է:

Սիզիխի այտերն այլևս շառագույն չեն: Նա նմանվել է բոլորիս: Աչքերը փակ են: Գուցե ես պիտի հեռանամ ոտքերիս թաթերի վրա՝ նրա քունը չխանգարելու: Բայց ոչ, ինձ նկատելով Թերեզան կարծես սթափվում է, լսում եմ նրա հուսահատ աղաղակը...

Հետո Դիմիտրին ինձ է մեկնում մի թուղթ.

«Մնա՛ք բարով, տղաներ: Արամ, գտի՛ր Նատաշային»:

Ինչո՞ւ է փախչում բարաքը, ինչո՞ւ է անձրև գալիս, ախր դրսում չկար ամպի ոչ մի կտոր:

Տորովն ասում է Տիգրանին.

— Տիգրան Մարկիչ, տղամարդ կացեք, ախր դուք մեր մեջ ամենից ամուրն եք:

Ու հեկեկում է իմ փոխարեն:

Իսկ իմ մտքով անհեթեթ բաներ են անցնում: Թվում է, թե մեղավոր եմ, որ Սիզիխին չասացի, թե Պետրոն Արամից արժանավոր է: Հիմա ուշ է այլևս, երեկոյան դեմ նա արդեն կուսանոցի ճանապարհին կլինի, ռումինացի հյուանի տաշած խաչի տակ...

3

Բարաքի տակ մութ է ու խոնավ: Ասենք հիմա մութ ու խոնավ է նաև դրսում: Ձեռքի լապտեր չի կարելի վառել, լույսը դրսից կերևա: Բայց մենք արդեն սովորել ենք խավարին: Սաբիրն իջել է երկումետրանոց հորը, ֆոսֆորացող կողմնացույցով ճշտում է թունելի ուղղությունը: Ես, Տորովն ու Տիգրանը պազել ենք հորի

պոնկին: Փառք աստծո, որ բարաքը գետնից մի մետր բարձր է ու նրա «հավի տոտիկները» չորս կողմից ծածկված են տախտակներով: Այստեղ հսկայական տարածություն կա թունելից հանած հողը թաքցնելու համար:

Դրսում իրար ձայն են տալիս ռումինացի ժամապահները.

— Պոստ համար վեց, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար հինգ, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար չո՛րս...

Կարգին է, ամեն ինչ կարգին է: Կարելի է ասել, այժմ իզուր են պոստերն ու ժամապահները: Ամեն ինչ կարգին է ու կարգին կմնա մինչև գարուն: Շտաբը որոշել է, որ մինչև թունելների պատրաստ լինելը չի կատարվելու ոչ մի փախուստ, ռեժիմի ոչ մի խախտում, դիմադրության ոչ մի փորձ, զայրույթի ոչ մի պոռթկում, նույնիսկ ոչ մի տրտունջ: Մենք գիտենք հնազանդվել, երբ հարկավոր է: Թող Մուչենիկը հավատա իր հորինած հեքիաթին, թե կամավորների մեկնելուց հետո ճամբարը խաղաղվել է: Ըստ երևույթին, ճամբարի պետը մեզ խելամիտ մարդիկ է համարում, մարդիկ, որոնք չեն ուզում գնալ կռվելու: Դե, Մուչենիկն ինքն էլ ռազմաճակատ մեկնելու մեծ ախորժակ չունի: Լավ թե վատ, պատերազմն անցնում է, իսկ այստեղ, որքան էլ ուռած են ոտքերդ, որքան էլ ոսկոր ես խորովում մանուշակագույն, գարշահոտ ծխից խեղդվելով, հավանական է՝ չես մեռնի, այն էլ հիմա, երբ նորին գերազանցություն մարշալ Անտոնեսքուի կառավարությունը Մուչենիկին կարգադրել է գերիններին կերակրել երկու անգամ և երկու հարյուր գրամ հացի հետ մի այդքան էլ մամալիգա տալ: Մուչենիկը մտածում է, թե մարդիկ չեն ուզում մեռնել, Մուչենիկը հարգել գիտի այդպիսի մարդկանց: Նա իր սրտի խորքում իսկի էլ կողմնակից չէր Ռոմանովի նման մտածողներին: Կռվել հիմա, երբ բախտի անիվն անդարձ շուռ է եկել, երբ, ըստ երևույթին, արդեն ռումինական վերևներում էլ հասկացել են, որ խաղը տանուլ

է տրված ու անիծում են գերմանական հզոր խաղընկերոջը, երբ այդ վերևներում, վախենալով վաղվա պատասխանատվությունից, երկու հարյուր գրամ «ընտիր» մամալիգա են ավելացնում ամեն գերու օրապահիկին: Չէ, հիմա ռազմաճակատ մեկնելը խելագարություն է, և Մուշենիկը չի կարող չհարգել երկու հազար հինգ հարյուր գերիներին, որոնք նախընտրում են ապրելը...

Այդպես է մտածում փոխգնդապետ Մուշենիկը: Ահա և նրա «երկաթե» տրամաբանության փաստական ապացույցը: Արդեն երկու ամիս է ինչ...

— Պոստ համար վեց, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար հինգ, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար չո՛րս...

Կարգին է, ամեն ինչ կարգին է: Մուշենիկը հիմա ամեն առավոտ, ձյունապատ հրապարակում, հերթապահ սպայի զեկույցն ընդունելուց հետո, արդեն ժպտալով է ողջունում մեզ.

— Բարև ձեզ, պարոնայք սպաներ:

Ու նեղանում է, որ շարքերը լուռ են, ոչ ոք չի պատասխանում ողջունին:

— Մենք զինվորներ ենք, պարոնայք,— ասում է նա թախծոտ, վախվորած,— գուցե և նեղացրել ենք իրար, բայց զինվորներ ենք և կա կանոնադրություն...

Մուշենիկը հաշտության եզրեր է որոնում: Փոխվել է աշխարհը, ավելի ճիշտ, ռազմաճակատն է փոխվել: Նա մեզ առաջարկում է ներել ստորացումը, երեք հարյուր ընկերների մահը, Զալիբեկի մահը, Սիզիխի... Ներել մեկուսարանները, Մարգաշի խելագարությունը...

Ես չգիտեի, որ տարիներ հետո բոլոր մուշենիկները մի պարզամիտ արդարացում են «գտնելու». «Մենք զինվորներ ենք,

պարոնայք, ու կա կանոնադրութիւն»։ Բայց իմ հոգին ծառանում է այդ «գլուտի» դեմ։ Ներել չի կարելի։ Կան բաներ, որոնք մոռանալու համար խելագարվելն էլ քիչ է։

Փոխվել է փոխգնդապետի երգը։ Բայց միթե այդ երգը նրա հոգուց է գալիս։ Զայնը խզվել է պարզապես, էլ չի կարող երգել փառավոր օրերի նման։ Դրա համար ցուրտն է մեղավոր, ոռուզինվոր Իվանը, որ կիրգե կոշիկների ցեխն արդեն սահմանագլխին է մաքրում։

Եվ, այնուամենայնիվ, շտաբը որոշում է առավոտները պատասխանել փոխգնդապետ Մուշենիկի ողջույնին։ Ես, իհարկե, հասկանում եմ, որ ճիշտ է շտաբի որոշումը, բայց հասկանալով էլ չեմ կարողանում հաշտվել դրա հետ։ Ինձ համար երկու կետերի միջև ամենակարճ ճանապարհը ուղիղ գիծն է, մինչդեռ երևում է, որ հաճախ ուրիշ կերպ է լուծվում կյանքի երկրաչափութիւնը։ Խռովված լռում եմ օրերով։ Գիշերները, նառերի տակ սարքված գաղտնի դռնով, խռովված իջնում եմ թունելի հորը, իսկ առավոտյան, թեև խռովված հոգով, բայց բոլորի հետ պատասխանում եմ փոխգնդապետ Մուշենիկին.

— Բունը գոմինացը, դոմնե կոլոնել...²⁰

4

Դրանք ձգվում են յոթ բարաքներից։ Մնացած բարաքները հարմար չեն փորելու համար։ Բայց յոթ թունելն էլ բավական է, որ հինգ հարյուր հոգին, մի քանի ընկերներ, դուրս գան ճամբարից ու արդեն թիկունքից լսեն ժամապահների կանչերը.

— Պոստ համար վեց, կարգի՛ն է...

Ամեն հերթափոխում աշխատում է չորս մարդ, հերթափոխերը հաստատված են տասնյոթերորդ բարաքում։ Աշխատում են բոլորը, այդ թվում և շտաբի անդամները՝ Տարանը, Սկվորցովը, Տիգրանը։

Տիգրանը մեր հերթափոխում է, թեև հերթափոխի պետ է նշանակված Սաբիրը: Շտաբը որոշել է, որ Բաքվի նավթահորերը տեսած մարդն ավելի լավ կհասկանա փորելու աշխատանքները: Սաբիրը հպարտ է դրանով: Նա իրոք լավ է հասկանում գործը, բայց, ճիշտն ասած, այդ գործն այնքան պարզունակ է, որ, ինչպես ծաղրում է Տիգրանը, հասկանում եմ նույնիսկ ես:

Թունելը փորում է մի մարդ: Երկրորդը կանգնում է հորի մեջ և պարանով դուրս քաշում պարկի մեջ լցված հողը: Մյուս երկուսը հողն առնում են նրանից և փռում բարաքի տակ, անկյուններում: Հասկանալը հեշտ է, կատարելը դժվար, թունելի մեջ օդ չկա, փորի կամ մեջքի վրա պառկած մարդը դժվարությամբ է շարժում թևերը: Գերմանական լայնաշեղբ սվինները պատրաստված են մարմնի և ոչ հողի համար, ամեն օր սրում ենք, ու, մեր հովիվ Դավթի երկաթե գավազանի նման, դրանք աստիճանաբար կարճանում են: Տիգրանն ու Սաբիրն ավելի ամուր են, նրանք ինձնից ու Ալեքսանդր Տորոմից ավելի երկար են մնում թունելում, բայց նույնիսկ նրանք էլ ժամում տասը-տասնհինգ սանտիմետրից ավելի չեն կարողանում կտրել:

Երբ համարյա թե ուշակորույս Տիգրանին ես ու Ալեքսանդրը դուրս ենք քաշում թունելից, նա ագահությամբ կուլ է տալիս բարաքի տակի մզլած օդն ու դեռ սիրտ ունի կատակելու.

— Բնությունը սխալվել է, պարոնայք, մարդը խլուրդի թաթեր պիտի ունենար, չէ՞ որ աշխարհում պատերազմ կա, գերություն...

Շտաբս կապիտան Աբաս Սաբիր օղլի Սաբիրը կարգադրում է լռել: Խոսել չի կարելի, չի կարելի նաև փռշտալ, հազալ, այդ պատճառով ամենից շատ տանջվում են հարբուխով հիվանդները:

Ես մտածում եմ Տիգրանի ասածի մասին. «Աշխարհում պատերազմ կա, գերություն»: Այստեղ, գերության մեջ փոխվել է մեր հայացքը գերության մասին: Աստիճանաբար նոսրացել են ամոթն ու պատասխանատվության զգացումը: Կանոնադրության

հայտնի կետն այլևս չենք հիշում սրտի դողով, քանի որ ինքնաբերաբար իրար ենք կապել երկու հասկացողությունները, պատերազմն ու գերությունը: Գերություն էլ կա, գերություն էլ, մտածում է մեզնից յուրաքանչյուրը: Ռոմանովը վատ չէր կռվել, բայց նրա քսաներեք ընկերներից շատերը «քվեարկել» էին: Մեզանից ոչ մեկը չի հանձնվել ո՛չ ռազմաճակատում և ո՛չ էլ այստեղ, ճամբարում: Ռոմանովը ռազմաճակատում չէր հանձնվել, այստեղ հանձնվեց, ավելին, գնաց կռվելու սեփական ժողովրդի դեմ... Ձէ, կա գերություն և կա գերություն... Մտածում եմ ու հանկարծ զգում, որ դա նշանակում է, թե չի նոսրացել ո՛չ ամօթը և ո՛չ պատասխանատվության զգացումը, մանավանդ վերջինը... Պատկերացնում եմ մի պայծառ պահ. պատերազմն ավարտված է, հարավսլավական բարեկամները մեզ ճանապարհ են ձգում դեպի հայրենիք, աշխարհի բոլոր ծայրերից կամաց-կամաց հավաքվում են բնավեր թռչունները: Դրանք բոլորն իրար նման են, բոլորը կարոտած, երջանիկ... Բայց երջանի՞կ կլինենք արդյոք... Ա՛խ, եթե մի աներևույթ վկա արձանագրեր կյանքդ ծնվելու օրից մինչև մահդ, գրեր երկար, անմաշ մագաղաթի վրա, հաստատեր իր ստորագրությամբ և կնիքով... Ձէ՞ որ բոլորն իրար նման կլինեն, խոնջացած, լուռ, չի լինի ոչ մի մագաղաթ, ոչ մի ստորագրություն, ոչ մի կնիք... Ու մի՞թե կարող ես մեղադրել մարդկանց, եթե կասկածեն, եթե հաշվեն, թե դու մեկն ես միլիոնավոր արդարների մեջ թաքնված տասնյակ ստորներից...

Խելագարվել կարելի է: Դիմիտրի, սիրելիս, չէ՞ որ դու կենդանի կմնաս, կենդանի կմնան քո և իմ անթիվ բարեկամները ճամբարից դուրս: Վկայիր, թանկագինս, դու ոչ մագաղաթ ունես, ոչ ստորագրություն, ոչ էլ կնիք, ավելին, ասում են դու, նույնիսկ, ուրիշ անուն ես ունեցել... Բայց չէ՞ որ գոնե քեզ պիտի հավատան մարդիկ: Վկայիր բոլորիս համար, վկայիր երեք հարյուրի հերոսական մահը, այս թունելները, որ ոչ մի ածխահատ չէր փորի տասնապատիկ վարձատրությամբ... Իսկ ռազմաճակատի

համար... Ո՞վ կվկայի ռազմաճակատի համար, կրամերն ու Սավի՞նը, նրանք չեն վկայի, չկան: Պատերազմից հետո գուցե և կգտնվեն մարդիկ, որ նրանց կմեղադրեն ինչ-որ տակտիկական սխալների համար, չէ՞ որ նրանք ավելի բարձրաստիճան էին... Ջիժի՞կը, դե նա էլ չի վկայի, նա էլ չկա, այդ ես պիտի տամ տխուր վկայությունը, ընկավ Խերսոնեսկի փարոսի տակ... Կաշավարո՞վը... Ուրախանում եմ, Կաշավարովը կվկայի, դե ախր ես նրա բատյան եմ: Նրա ոտքը կկտրեն, նշանակում է նա կմնա կենդանի, օ՛, ես համոզված եմ, որ Կաշավարովը վկայություն կտա իր բատյայի համար... Երկու հազար հինգ հարյուրից յուրաքանչյուրը կգտնի իր Կաշավարովին: Բայց կհավատա՞ն արդյոք նախկին տրակտորիստին, որ հիմա հենակներով ոստոստում է գյուղական ճանապարհների եզրերին և, աստված չանի, գուցե և դարդից խմում, կհավատա՞ն արդյոք, եթե, նույնիսկ, գտնեմ նրան...

Մնում է Պրոնինը: Նրան կհավատան, չգիտեմ ինչու, համոզված եմ, որ Պրոնինին կհավատան: Բայց Ռոբերտ Արկադևիչ Պրոնինը (ես համոզված եմ, նա կենդանի է, նա հո Պյոտր Սիզիխը չէ, որ մեռնի արագահոս թոքախտից), ահա, այդ Պրոնինը կցանկանա՞ արդյոք վկայություն տալ... Կտա.

— Մինչև իմ զորամասից հեռանալը, բացի մանր զանցանքներից, ոչինչ չեմ նկատել, հետո... հետո չգիտեմ, ես ստիպված եղա բաժանվել նրանցից...

Ամենից շատ ցավում են ուսերս: Լուսաբացը դեռ հեռու է, իսկ մեր հերթափոխն աշխատում է մինչև լուսաբաց: Սաբիրը հրամայում է ականջիս.

— Զեմլյակ, քո հերթն է, թունել մտիր:

Մարմինս բողոքում է, հատկապես ուսերս են բողոքում: Ես զզվանքով ուզում եմ դեն գցել գերմանական լայնաշեղբ սվինը...

Միևնույն է, դարդից հարբած Կաշավարովին չեն հավատա, իսկ Ռոբերտ Արկադևիչ Պրոնինը այնպես կվկայի, որ...

— Ժամանակ ես կորցնում, զեմլյակ...

Ես ուժաթափ սողում եմ թունելի մեջ։ Ինչ էլ լինի, հարկավոր է փորել։ Թքել եմ Պրոնինի վկայության վրա։ Ես գտնելու եմ Նատաշային, չէ՞ որ Պետրոն էլ այդ է պահանջել։ Ես կգտնեմ Նատաշային, Նատաշան կհավատա առանց վկայության, նա չի կարող չհավատալ։ Իսկ եթե աշխարհում գոնե մեկը հավատում է քեզ, արժի ապրել։

Առավոտյան կրկին ծնգում են կուսանոցի զանգերը։ Ռումինացի ժամապահները վերջին անգամ զեկուցում են իրար.

— Պոստ համար վեց, կարգի՛ն է։

— Պոստ համար հինգ, կարգի՛ն է։

— Պոստ համար չորս...

Մենք խմբով պատասխանում ենք թավշաժպիտ Մուշենիկին.

— Բունը գոմինացը, դոմեն կոլոնել։

Բրիգադավարները գնում են զեկուցելու Տարանին.

— Բրիգադ համար վեց, կարգին է։

— Բրիգադ համար հինգ, կարգին է։

— Բրիգադ համար չորս...

Բայց կարգի՞ն է արդյոք։

Հեռավոր ճամփորդության մեկնողը մինչև ճանապարհի կեսը ապրում է հրաժեշտի հուշերով, հետո ճանապարհի երկրորդ կեսին գալիքն է մտահոգում, սպասվող հանդիպումները, հոգսերը...

Մենք արդեն կտրել ենք առաջին կեսը, կտրել ենք նաև բառի շոշափելի իմաստով, ու մեր դեմ հառնել են ճանապարհի երկրորդ կեսի մտորումները, հոգսերը, հոգսերը...

Եվ կարգի՞ն է արդյոք, եթե ամեն մեկիս հույսը մի խեղճ ու կրակ նատաշայի հավատն է միայն:

Ձէ, կարելի է խելագարվել: Հարկավոր է հարցնել Տիգրանին: Բայց սա էլ սնդիկի նման տեղը չի կանգնում, իսկ իմ խոտե ներքնակը երազային բուդուար է դարձել, ուսերս նվում են, հոգնած կոպերս ծանրանում...

Այնքան էլ կարգին չէ: Բայց կյանքում ո՞ր երջանկությունն է տրվում առանց թուլնի կաթիլի...

Նատաշա, սիրելի Նատաշա...

Քնում եմ:

5

Ես իմ ամբողջ կյանքում տոնածառ չեմ տեսել:

Մեզանում տոնածառը նախ և առաջ մերժվեց կանոնավոր կոստյումի, փողկապի ու կարմիր շրթների հետ: Դրանք բոլորը բուրժուական կյանքի, քաղքենության մանրամասներ հռչակվեցին:

Մեր հինգ տարեկանները ոտանավորներ ունեին.

Որ մեծամամ, պիտ դառնամ

Վաշտապետի օգնական...

Եվ դրանք թոթովում էին՝ կաշվե ուսափոկեր ունեցող կանաչ համազգեստ հագած մայրերի ներկայությամբ: Մայրը մայր է, հիացած իր զավակի «արտակարգ ընդունակություններով»: Մայրը միշտ էլ մայր է, եթե նույնիսկ կաշվե ուսափոկեր ունեցող կանաչ համազգեստ է հագնում ու գլխին դնում տղամարդու կեպի:

Առաջին տարիներին մերոնք հենց այս էր, որ չէին հասկանում: Ձէին հասկանում, որ մայրը մայր է, կինը՝ կին: Դրա համար էլ, թեև թաքուն կարդում էին Տերյանն ու Բլոկը, բայց հասարակայնորեն մերժում էին տոնածառը, կոստյումը, փողկապն ու կարմիր շրթներկը, բուրժուական կյանքի քաղքենական մանրամասները...

Իմ սերունդը տոնածառ չի տեսել:

Այս տոնածառն առաջինն է: Գուցե միայն Մինաս դային ու նրա հասակակիցները դրա նման մի բան հիշեն աղոտ կերպով:

Մուշենիկը հիմա արևելյան ատլասից փափուկ է: Այս տոնածառով նրան ենք պարտական:

Կուսանոցի հսկայական սրահում կանաչ զմրուխտը փայլում է սպիտակ արծաթի մեջ: Աննան առաջին անգամ ժպտում է, լաց չի լինում: Ժպտում է Թերեզան, ժպտում են Մարգոն, Ամալյան, մայրապետի գլուխն իսկ բարակ վզի վրա ճոճվում է ժպտալով:

Մերը երրորդ հերթն է: Թեև ընդարձակ է սրահը, բայց այստեղ հինգ հարյուր գերուց ու քսան պահակ զինվորներից ավելի խցկել հնարավոր չէ, իսկ Մուշենիկն ուզում է, որ գերիներից յուրաքանչյուրը մասնակցի հանդեսին, ինքն իր ձեռքով ստանա նոր տարվա նվերը: Որքան բարի է հիմա Մուշենիկը, տեր աստված, որքան քաղցր, ուղղակի ուզում ես դուրս թքել բերանիցդ...

Նա ճառ է ասում յուրաքանչյուր խմբի համար: Աչքերը կկոցում է պատից ժպտացող Մարիամի առաջ: Մարիամն այստեղ ունմինուհի կոկոնա է, կարծես թե տեսել եմ ունմինական գյուղում, սիսեռի արտի մեջ, կարծես թե, դոմնե Կոստանտիններից թաքուն, քրտնած ծոցից, նա էլ ինձ համար ուտելիք է հանել: Մտածում եմ մարիամների մասին: Ասում են կան քրիստոնյա չինացիներ, ինչպիսի՞ն է այնտեղ Մարիամը, աչքերը շեղ են երևի...

Մինչդեռ Մուշենիկը ճառ է ասում.

— Հավատանք միմյանց, պարոնայք, ի՞նչ կտա մեզ գժտությունը: Մենք զինվորներ ենք, կա կանոնադրություն: Հավատանք ու սիրենք միմյանց, Քրիստոսը սեր է: Իսկ հիմա ստացեք նվերները:

Թարգմանիչը ժպտում է սրահով մեկ: Ժպտում են Աննան, Թերեզան, Մարգոն, Ամալյան, մայրապետի գլուխն իսկ բարակ վզի վրա ճոճվում է ժպտալով: Նվերները կույսերն են բաժանում: Քսան զինվորները ստանում են արդեն երրորդ անգամ և երջանիկ են, որ երկու անգամ էլ դեռ ստանալու են: Դեռ երկու անգամ էլ արևելյան ատլասից փափուկ Մուշենիկը համոզելու է.

— Հավատանք միմյանց, պարոնայք...

Սարսափի աչքերը լայն են: Մուշենիկն իր ճառը կկրկնի գրեթե երջանիկ, նա մարդկանց աչքերում մոռացում է տեսնում...

Թերեզան կապոցը մեկնում է ինձ: Ոչ, դա Քրիստոսի նկարը չէ: Երկու հերթերն արդեն ստացել են դրանից: Ես գիտեմ այդ կապոցների բովանդակությունը, չոր միրգ է, կոնֆետներ, այսքանն ստանում ենք որպես տոնածառին մասնակցած երեխաներ, և... ճարպ, մի կտոր խոզի ճարպ, դեղին, հյութալի, բերանումդ հալվում է Թբիլիսիի քալբատոնոյի պատրաստած ղոսհալվասու նման: Դա մենք ստանում ենք որպես գերիներ: Մուշենիկն իր «ազնիվ» խոսքին «ազնիվ» գործ է միացնում:

Անկեղծորեն երջանկացած Թերեզան կապոցը մեկնում է ինձ: Ես վերցնում եմ ու մտածում պարտականությանս մասին: Չոր միրգն ու կոնֆետներն իմն են, եթե Թերեզայից չքաշվեի, դրանք կուտեի հենց այստեղ, բոլորի ու փայլուն զանգուլակներ հագած այս տոնածառի ներկայությամբ: Բայց ճարպն իմը չէ, դա կգնա ճամբարի ընդհանուր կաթսան: Սկվորցովն ու Տարանը ճարպն աստիճանաբար կբաժանեն միայն փորողներին:

Թերեզան կապոցը մեկնում է ինձ, ես վերցնում եմ, մտածում պարտականությանս մասին, իսկ ականջումս ղողանջում է Մուշենիկի ասածը.

— Հավատանք միմյանց, պարոնայք...

Կրկին հավատի հարցը: Մենք, երկու հազար հինգ հարյուր գերիներս, հավատում ենք միմյանց ու չենք հավատում փոխգնդապետ Մուշենիկին, դրա համար շատ հիմքեր ունենք, դա պարզ է, ինչպես երկու անգամ երկու՝ չորս: Բայց դա չէ ինձ մտահոգողը:

Այսօր մեր հերթափոխն ազատ է աշխատանքից: Երեկոյան մենք պառկած ենք նառին, ու ես տապակվում եմ հարցնելու ցանկությունից.

— Տիգրան:

— Հրամայի:

— Երբ որ դուրս գանք գերությունից...

Ձեմ շարունակում: Տիգրանը լռում է, երկար է լռում:

— Մի բան ասա:

— Չգիտեմ,— խոստովանում է նա,— Մինաս դային կրկնակի է ապրել:

Բարաքն աստիճանաբար անհանգստանում է: Մինաս դային բացատրում է հենց այնպես, ինչպես ես եմ ուզում: Եվ ինչո՞ւ միայն Մինաս դային: Այդպես են մտածում կապիտան Խորեն Սերգեիչը, լուսկյաց Բարամիան, որի ներկայությամբ մենք, ջահելներս, ամաչում ենք հայհոյել: Այդպես է մտածում Գրյունֆիլդը, որ սիրել է մեզ ու Սիգիսի մահից հետո տեղափոխվել մեր բարաքը ու հիմա կուչ է եկել Սաբիրի կողքին:

— Աշխարհը հո չոփով չի՞ ծածկած,— ասում է Մինաս դային,— եթե հավատ չլիներ, ջուրն էլ չէր կաթի քարափից: Հավատով մարդիկ փոխում են հացը, հավատով կշտանում են, ապրում: Գլխի չեմ, տղա, բայց ես երկար եմ ապրել: Մարդը պիտի հավատա մարդուն... Ո՞նց թե չեն հավատա, աշխարհը հո չոփով չի՞ ծածկած...

Երջանիկ ենք մենք, Գրիշա Պետրուսենկոն, Բարակ Կիրիլը, Ասատուր Մնացականյանը, Նորիկը, Տիգրանը, Տորովը, Չադրանով Սերգեյը, բոլոր ջահելներս... Բարամիան տնքում է, նշանակում է համաձայն է Մինաս դայու հետ: Գրյունֆիլդը կակազում է.

— Ի... իմ առաջին գործս կ... կլինի, ք... քարի տակից կհանեմ կ... կուսակցական տոմսս...

Որտեղից գիտեն այս մեծերը, որ ես չեմ ապրելու միայն իմ ու Սիգիխի Նատաշայի համար, որ փողոցներով կանցնեմ բոլորի հավատով երջանկացած, բոլորի հավատն ուներիս, ու ոչ ոք, ոչ ոք ինձ հետ ծանոթանալուց հետո չի մտածի, թե ես միլիոնավոր ազնիվ մարդկանց մեջ թաքնված տասնյակ ստորներից մեկն եմ...

Դա կարևոր է, շատ է կարևոր: Կարևոր է, որ ես հավատամ, թե ինձ կհավատան: Ուրիշ կերպ չենք կարող ապրել ոչ ես, ոչ Բարակ Կիրիլը, ոչ Տիգրանը, ոչ...

Տիգրանի շնչառությունն էլ է խաղաղվում: Ես երջանկացած փակում եմ աչքերս:

... Կանաչ դաշտի վրա կանգնած են մարդիկ, անհամար, անթիվ մարդիկ: Կոմիսար Սավինը բարձրացրել է ձեռքը և Տիգրանին ասում է ժպտալով.

— Ես քեզ ասում էի, Բաղմանյան, ասում էի, որ Արշավիր Բաղմանյանին հավատում եմ, տեսա՞ր:

— Շուռ արի,— զայրացած ասում է Տիգրանը,— խռմփում ես, պարոնս...

6

Այսպես անցնում են օրերը՝ Մինաս դայու ու բոլոր մեծերի վառած հավատով: Մենք կարճ ենք ապրել, բայց անցել ենք սոսկալի կասկածի տարիները, երբ հորեղբորդ բանտարկում էին մի դառը գիշեր, իսկ հաջորդ օրը դու ողջունում էիր ոգնու փշերը

ու մտածում, թե հաշվապահ հորեղբայրդ խորամանկ է եղել, խաբել է աշխարհին ու քեզ: Գիշերներն աշխատում էիր քնել՝ ճգնելով թե առնել քսանվեցին գնդակահարողի աղջկա հերոսական օրինակով, ճգնում էիր խեղդել սրտումդ ծնված կասկածը, ախր հորեղբայրդ ծեր հաշվապահ էր, հոգնած, ձանձրացած, որ իսկի թերթ էլ չէր կարդում...

Մենք անցել ենք սոսկալի կասկածի տարիները: Բայց մարդը հակված է լավին հավատալու, հեշտ ու լավ է Մինաս դայու վառած հավատով ապրելը: Նամանավանդ, որ թունելներն արդեն գլուխ են գալիս, թեև ամեն հերթափոխն այժմ քսան-քսանհինգ սանտիմետրից ավելի առաջ չի գնում:

Հիմա մեր հերթափոխն ապրում է Տիգրանի հաշվին: Քանի թունելը երկարում է, այնքան կարճանում է նրա մեջ շնչելու հնարավորությունը, ու միայն Տիգրանի նման ամուր հոգիները կարող են ոչ միայն փորել, այլև ուժ տալ ընկերներին:

Ես մի պարապ երեկո տղաներին պատմել եմ հայոց պատմությունը, ինչքան ծանոթ էր ինձ ու ինչքան հիշում էի: Պատմել եմ պատմահայր Խորենացու, Մեսրոպ Մաշտոցի, Նարեկացու... Պատմել եմ նաև Տիգրան Երկրորդի մասին: Այդ օրից Սաբիրն իմ ընկերոջը Տիգրան Երկրորդ է ասում, իսկ Տիգրանը ամեն պատեհ առիթի նրան բացատրում է.

— Դուք, շտաբս կապիտան Աբաս Սաբիր օղլի Սաբիր, պիտի որ հասկանաք, թե ինչ է անախրոնիզմը... Ես դեմ չեմ, այս աստվածային հաստատության մեջ բոլորը պիտի մեծարվեն ըստ արժանվույն: Բայց նվաստիս համար թագավորի տիտղոսը շատ է, ձեռնադրելն էլ՝ գլխացավանք: Դրա համար, օրինակ, առնվազն տասներկու եպիսկոպոս է հարկավոր, որպիսիք, ինքներդ եք հասկանում, դժվար է գտնել Ռումինիայի նման լուսավորյալ երկրում... Բայց ոչ, ոչ, ես զիջում եմ, համենան դեպս, թագավոր

լինելը վատ չէ: Բայց այդ դեպքում ինչո՞ւ երկրորդ, թանկագին կապիտան, չէ որ երկրորդ արդեն եղել է:

— Նշան չունի,— ժպտալով ասում է Սաբիրը:

Տիգրանը կոտրված լռում է: Սաբիրն իսկապես անախրոնիզմի մասին գաղափար չունի:

Իսկ դրսից գալիս են հաճելի լուրեր և նույնիսկ գետնի տակ ուռեցնում մեր սրտերը: Ռազմաճակատում արդեն Ստալինգրադ է եղել ու էլի հարյուր ստալինգրադներ, սովետական հողի ամեն կտորի վրա: Բուլղար ընկերները կազմ ու պատրաստ են մեզ Հարավսլավիա տանելու: Դե, դրանից հետո, ի՞նչ մի դժվար բան է տասը տասնհինգ րոպե կիսաշնչել երկարած թունելում, մի երկու պարկ հող դուրս քաշելու համար... Մենք շտապում ենք, հանկարծ ու պատերազմը վերջանա ժամանակից առաջ, այնտեղ կծիկը կապեն, իսկ մենք մնանք այս երկարած թունելներում և տուն դառնանք առանց հրացանի:

— Որտեղի՞ց:

— Գերի էի:

Մինաս դային արդեն համոզել է, որ աշխարհը չոփով չի ծածկած, բայց հրացանով գնալը, համենայն դեպս, ուրիշ է:

Ուսերս տնքում են: Դրանք արդեն քանի ամիս է, որ ճգմվում են հողի ու հողի նման ծանր խավարի մեջ: Հերթափոխից հետո ես հետևում եմ պարանաշափին.

— Երեսունհինգ սանտիմետր,— ասում է Սաբիրը:

— Ո՛չ, պարոնս,— առարկում է Տիգրանը,— հերս կասեր, պարտքը՝ կոպեկ-կոպեկ, փեշքաշը՝ թուման-թուման: Ոչ թե երեսունհինգ, այլ երեսուներեք, այդպես էլ կգեկուցենք:

Սաբիրը չի առարկում, ըստ երևույթին դրա նման մի առած կասեր նաև նրա ադրբեջանցի հայրը: Չի առարկում, այլ

Թոնթորալով սողում է թունելը՝ վերջին երկու սանտիմետրը տաշելու:

Գաղտնադռնից կիսամեռ մտնում ենք բարաք: Հերթապահներն սպասում են մեզ նառերի տակ՝ դուռը քողարկելու և մեր հագուստները կարգի բերելու համար: Փափկած Մուշենիկն էլ չի խնայում ունիանական անտառները: Բարաքում տաք է, մզլած, գարշահոտ: Տորովի գլուխը պտտվում է, Սաբիրն ասում է Տիգրանին.

— Բռնիր դրան, Տիգրան Երկրորդ:

— Դուք,— առարկում է Տիգրանը,— շտաբս կապիտան Աբաս Սաբիր օղլի Սաբիր, պետք է որ հասկանաք, թե ինչ է անախրոնիզմը...

Ես այլևս չեմ լսում, հոգնածությունից ուզում եմ լաց լինել: Տիգրանն ինձ ու Տորովին բարձրացնում է նառի վրա...

Այսպես անցնում են օրերը, և մի պայծառ առավոտ ձմեռը վերջանում է: Փորներն ուռած բարաքները դուրս են թքում պատուհանների խծուծը: Կուսանոցի ճանապարհի ծառերը պտկում են: Մարտը որոտում է անձրևներով, և սկսվում է ավելի սոսկալի տառապանքը: Այսուհետև թունելները ջուր են ծծում: Մենք սոսկումով մտածում ենք, թե դրանք կարող են նստել: Բավական է մի վթար և թավշե մտերմությունը միանգամից կկտրվի: Մուշենիկը կհասկանա, որ խաբված է, իսկ որքան էլ թավիշ է հագել, մենք լավ ենք հիշում, թե ինչի է ունակ փոխգնդապետ Մուշենիկը:

Շտաբն, արտակարգ նիստում, որոշում է արագացնել աշխատանքը: Հատուկ բրիգադներ են ջոկվում՝ թունելների խախուտ մասերը փալտե սյուներով ամրացնելու: Աննկատ չքանում են կիսաքանդ բարաքների (դրանցից մի քանի հատ կան) սյուներն ու տախտակները:

Ես միշտ էլ վատ եմ եղել ֆիզիկայից: Աշակերտ ժամանակ, եթե ծանոթ լինեի Տիգրանի հետ, հավանաբար նա ժպտալով կասեր.

— Դուք, երիտասարդ, ֆիզիկայի բնագավառում, ներեցեք, նույնն եք, ինչ ձեզ ծանոթ բեռնատար կենդանին՝ երաժշտության...

Ես միշտ էլ վատ եմ եղել ֆիզիկայից: Բայց շատ լավ հիշում եմ մի փորձ, որ ուսուցիչն արավ բոլորիս ներկայությամբ, մեր դպրոցի ֆիզիկայի լաբորատորիայում: Նա առաստաղից մի բարակ պողպատե լար էր կապել, դրանից կախել էր մի կեռ ու դրա վրա աստիճանաբար ավելացնում էր կշռաքարերը: Լարը գնալով ձգվում էր, հետո սկսեց բարկացած ղողանջել՝ մատը կպցնելիս: Ուսուցիչն ավելացնում ու ավելացնում էր կշռաքարերը, իսկ լարի ձայնն ավելի ու ավելի էր բարակում անզոր զայրույթի մեջ: Մինչև, վերջապես, ուսուցիչն ասաց.

— Հիմա կկտրվի:

Կտրվեց միանգամից: Նրա կարճացած հատվածը կուչ եկավ առաստաղի տակ, էլ չէր բողոքում, լռել էր...

Զգիտեմ ինչու հիշում եմ այդ փորձը, ու, երբ Տիգրանն, անհոգություն խաղալով, ասում է շտաբի որոշումը՝ «յոթանասուն սանտիմետր, պարոնայք», ես սարսռում եմ:

Լարն էլ չի կարելի ձգել, լարը կկտրվի:

Բայց դուրս է գալիս, որ մարդը տարբերվում է պողպատե լարից: Լուսադեմին մենք բարաքի տակից դուրս գալու կարողություն չունենք: Դրա համար հարկավոր է լինում, որ ընկերներից մի քանիսը ներս սողան գաղտնադռնով: Սակայն յոթանասուն սանտիմետրը կա: Սաբիրն ինքն է չափել ձգված պարանով...

Մեզ ուսերի վրա տանում են մինչև նառերը: Տիգրանը հասցնում է նույնիսկ կատակել.

— Հաղորդեցեք, սինյորներ, հաղորդեցեք նրանց, որ ասպետները մեռնում են կանգնած:

Ու շրմփում է խոտե ներքնակին:

Ես էլ չեմ մտածում պողպատե լարի մասին: Ուրիշ օրինակ եմ հիշել, որ կարդացել եմ ինչ-որ գրքում.

«Մեկը փախել է առյուծից: Կատաղի վազքի ժամանակ թռել է յոթ մետրանոց կիրճի վրայով: Հետո, երբ ազատվել է մահից, պարծեցել է իր ամեհի թռիչքով ու, ասածն ապացուցելու համար, մարգագետնի վրա թռել... երեք մետր»:

Բայց, ինչևէ, օրերն անցնում են: Ապրիլը նորից բոցեր է կապում ծառերի կանաչ գլուխներին: Ծաղկում են կուսանոցի նշենիներն ու ծիրանենիները, ծաղկում են ծառերը ճամբարից դուրս, մեծ ճանապարհի եզրին: Ու ծաղկում են մեր խոնջացած աչքերը հույսի հրդեհներով:

Մեր տրամադրությունն այնպես է բարձրացել, որ առավոտյան ողջույնի մեջ՝ «բունը գեմինացր, դոմնե կոլոնել», Մուլենիկը անկեղծ շեշտեր է զգում և աչքերում խաղացնում ծաղկած ժպիտը:

Խելագարված Մարգաշին մերոնք խոստացել են տանել իրենց հետ և կտանենք: Մարգաշին հիվանդանոց է պետք, ինչպես պնդում է Դիմիտրին:

Մարգաշն արդեն տասնյակ բացատրագիր-դիմումներ է հորինել՝ ամենամեծին ներկայացնելու համար: Մեկ-մեկ կանգնեցնում է բոլորին ու թախծոտ պահանջում.

— Ես քեզ էս բարաքի չափ ոսկի կտամ:

— Ինչի՞:

— Էնտեղ կասես:

— Կասեմ, Մարգաշ,— կոտրված ժպտում են մարդիկ,— կասեմ, դու հրաշալի տղա ես ու գերության մեջ էլ քեզ լավ պահեցիր...

Ժպտում է, ծաղկում ու գոռում հեռացող գերու հետևից.

— Ես քեզ էս բարաքի չափ ոսկի կտամ:

Ու մի օր կատարվում է անսպասելին:

Մուշենիկից էլ ավելի փափկած թարգմանիչը անցնում է հրապարակով: Մարգաշը կանգնեցնում է նրան.

— Լսիր, ես քեզ էս բարաքի չափ ոսկի կտամ:

— Ինչի՞,— տարակուսում է թարգմանիչը:

— Էնտեղ կասես:

— Ի՞նչ:

— Կասես, Մարգաշը հրաշալի տղա է ու գերության մեջ էլ իրեն լավ պահեց:

— Է՛,— մտամոլոր ասում է թարգմանիչը,— այդ դեռ երբ կլինի:

— Իբր թե չգիտես,— աչքով է անում Մարգաշը,— կլինի, թունեկները պրծնենք:

— Ի՞նչ:

Ներկա եղած երկու տղաներին չի հաջողվում կանխել, թարգմանիչը ծլկում է...

7

Լուրը տարածվում է բերնեբերան: Ճամբարը քարանում է: Տասնյոթերորդ բարաքում շտաբը խորհում է երկար: Մարդիկ կան, որ հակված են մտածելու, թե թարգմանիչը կարևորություն չի տա հանրահայտ խելագարի ասածներին: Հետո, չէ՞ որ այդ մարդը մի ժամանակ սովետական քաղաքացի է եղել, որքան էլ ասում են, թե այստեղ՝ Ռումինիայում գտել է սրտի կոկոնային: Ախր նա փափկել է ավելի, քան, նույնիսկ, Մուշենիկը, ախր հետագա կյանքի համար արդարանալու ամենալավ առիթը ներկայացել է:

Ես պատկերացնում եմ գալիք օրը:

Կոմիսար Սավինի նման մեկի առաջ կանգնած, կարճիկ, շեկ թարգմանիչը, չոեկ է վախվորած աչքերն ու ասում է լացակումած.

— Կարող եք հարցնել բոլոր երկու հազար հինգ հարյուրին: Ես գիտեի թունեղների մասին և շմատնեցի, կարող եք հարցնել բոլորին...

Ես այդպես եմ մտածում, բայց հավանաբար դա նրանից է, որ մարդը հակված է լավին հավատալու:

Շտաբը, համենայն դեպս, որոշում է ժամանակավորապես ընդհատել աշխատանքները: Հիվանդանոցից եկած Թերեզայի հետ տեղեկություն է ուղարկվում Դիմիտրիին:

Պառկում ենք նառերին ու տապակվում իրարամերժ հույզերի մեջ: Դավին անտեղյակ, անմեղ Մարգաշը ծիծաղում է, լալիս ու, երբ ձանձրանում է բացատրագիր-դիմում գրելուց, բարձրաձայն երգում է իր իմացած միակ երգը.

Բարձր սարերի վրայով
Մի արծիվ է սլացել,
Ո՞վ կարող է նրա հեռասլաց
Լայն թևերը կաշկանդել...

Ձէ, վտանգն անցավ: Եթե գային, կգային մինչև հիմա: Արդեն կուսանոցում վաղուց են ծլնագացել երեկոյան ժամերգության զանգերը: Դրսում շփշփում է հորդ անձրևը և ումինացի զինվորներն, ամեն օրվա նման, սկսել են ձայն տալ իրար.

— Պոստ համար վեց, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար հինգ, կարգի՛ն է:

— Պոստ համար չո՛րս...

Խռովված, խոնջացած մարմինները քնի կարիք ունեն: Կապիտան Խորեն Սերգեիչը համոզում է.

— Մարգաշ, շատ երգեցիր, դիմում գրիր, դիմում:

— Գրեմ,— լացակումում է Մարգաշը,— գրեմ: Ես քեզ էս բարաքի չափ ոսկի կտամ...

Մարգաշը լռում է: Դրսում շփշփում է անձրևը, ումինացի զինվորները ձայն են տալիս իրար:

... Հանկարծ լսվում է մի ահեղ պայթյուն, կարծես երկու հսկայական տախտակ զարկում են իրար: Մենք վեր ենք թռչում տեղներիցս, Սաբիրը հայհոյում է, չգիտեմ ինչու, հայերեն:

Նույն վայրկյանին շոինդով բացվում է բարաքի դուռը: Ծանոթ, հաստ ենթասպան ներս է մտնում չորս զինվորների հետ: Դրանցից երկուսը ավտոմատներ ունեն, երկուսը լապտերներ են բռնել, իսկ ենթասպան, թատերական ձևով, բարձրացրել է նռնակը.

— Բոլորդ դուրս եկեք:

Մենք դանդաղ իջնում ենք նառերից:

Աշտարակների վրա վառվող լուսարձակների լույսի տակ, հրապարակի ցեխի մեջ ումինացի զինվորներով շրջապատված, կանգնած են երկու հազար հինգ հարյուր գերի: Ետ մնացողներին ծեծելով դուրս են բերում բարաքներից: Ոչ ոք չի խոսում, միայն անձրևն է շառաչում բարաքների թեք կտուրներին:

— Մա՛րշ,— ինչ-որ տեղից լսվում է Մուշենիկի ձայնը:

Դուրս ենք գալիս փշալարերից, գնում ցեխոտ դաշտի միջով: Շարքերը լուռ են, միայն ինչ-որ տեղ լսվում է ումինացի զինվորների հայհոյանքը, Մարգաշի ընդհատվող երգի ընդմիջումներին.

— Մայր, Քրիստոս, եկեղեցի...

... Դրանք խոր ու երկար գետնահյուղեր են, կիսով չափ ջրով լցված: Հավանաբար կառուցվել են տարիներ առաջ, որպես կերի պահեստներ: Դրանցում ոչ պառկել կարելի է և ոչ, նույնիսկ,

նստել: Անտաշ տախտակներից սարքած դռները փակված են հսկայական փականներով: Ամեն հյուղի առաջ ժամապահներ են կանգնած:

Խավարում կանգնել ենք իրար կողքի, ծնկնահար ջրի մեջ, որ շփշփում է ու գլգլում գետնահյուղակի անհամար ճեղքերում: Սիրտս կտրտվում է: Ուրեմն ամեն ինչ վերջացավ, վերջացավ երկար ամիսների տառապագին աշխատանքը, հրացանով տուն դառնալու հույսը, գուցե կյանքն առհասարակ... է՛հ, կյանքը հիմա այլևս նշանակութուն չունի: Մարդն ապրում է, քանի հույս ունի, իսկ դրանից հետո... Բայց հույսը... Ի՞նչ է հույսը: Մի՞թե հույսը գալիս է դրսից, մարդուց անկախ, անիմանալի ճանապարհներով: Չէ, հույսը նույնպես պիտի նվաճել, ինչպես նվաճում են ապրելու իրավունքը...

Երևում է, այդպես են մտածում բոլորը: Սաբիրն ասում է.

— Գնանք դեպի դուռը:

— Գնանք,— պատասխանում են մի քանի մարդ:

— Դրսի ընկերները կօգնեն:

— Դուրս կգանք հյուղերից... Երկու հազար հինգ հարյուրը փոքր ուժ չէ:

Ահա և նվաճեցինք: Հույսը դրսից չի գալիս, հույսը մարդու սրտումն է, ծնողների նվիրածը...

Կիրիլ Բարակը ջուրը չփշփացնելով արդեն մոտենում է դռանը, մենք միանում ենք նրան: Դրսում գնդացրի համազարկ են տալիս, հարևան հյուղում աղմուկ է բարձրանում: Մի քանի գնդակ դուռը ծակելով անցնում են մեր հյուղի միջով: Խորքում զնգում է ինչ-որ մեկի կաթսայիկը, լսվում է աղեկտուր մի ճիչ: Մեկը գոռում է խզված ձայնով.

— էստեղ եկեք, Մինաս դայուն խփեցին...

Այլևս ոչինչ չի կարող կասեցնել մարդկանց, հույսին խառնվել է ուրիշ մի զգացում՝ հուսահատությունը: Տարօրինակ է, բայց դրանք երկուսը մեկ են և ոչ թե երկուս, ես այդ ստուգել եմ գերության երկար օրերի տառապանքում: Դրանք պրկում են մարդու մկանները, ուղեղում կեծացնում կատաղությունը, ինչ-որ դեռ անհայտ օրգանից հանում թաքնված հյուսիքները և մարդուս նետում մահվան դեմ, ձեռքով հրաբխի խառնարանը փակելու...

Կպել ենք դռանը, կպել ենք իրար, անտես ճոպաններով ուժերս կապել մի հատիկ բռունցքի մեջ: Ես գիտեմ, սա այն ուժն է, որ գրանիտ է փշրում ոչ թե ջրի կաթիլքի նման երկար ու հանդարտ, սա փշրում է միանգամից, շառաչելով, թեև փշրվում է և ինքը, ժայռից թափվող ջրվեժի նման...

Դռան ճեղքից մի պահ առկայծում է էլեկտրական լապտերը: Անակնկալը շփոթեցնում է մարդկանց, կուտակված ուժի բռունցքը մի վայրկյան քարանում է: Լռության մեջ մեկն ասում է անվարժ ուսերենով.

— Հյուղերը շրջապատված են տասնյակ գնդացիներով... Բոլորը թող կարկատեն շալվարների ծնկներն ու բլուզների արմունկները, շտաբի կարգադրությունն է, ընկերներ:

Լապտերի լույսը մարում է: Բայց նա իրենն արել է արդեն: Բռունցքը փշրվել է առանց գրանիտին դիպչելու, տարակուսանքը ճեղք է գտել իր համար: Պրովակատոր չէ՞ր արդյոք, չէ՞ր ուղարկված փոթորիկը հանդարտելու: Հավանական է, ամեն ինչ կարելի է սպասել: Բայց ով էլ լինե՞ր օտարի առողջանությունը խոսող այդ մարդը, սառույցով լցրեց եռացող կաթսան: Բոլորը թող կարկատեն շալվարների ծնկներն ու բլուզների արմունկները: Ինչո՞ւ: Իսկ եթե պրովակատոր չէ՞ր:

Նշանակում է հույսը կարող է գալ նաև դրսից, հարևան հյուղից, որտեղ Տարան կա և Սկվորցով:

Ջուրը շփշփում է ոտքերի տակ, գլգլում հյուղի անհամար ճեղքերում: Տիգրանն ասում է.

— Կարկատեցեք:

— Էդ էր պակաս,— հայհոյանքի նման շարտում է մի ձայն:

— Կարկատեցեք, թունելներում աշխատողների ծնկները կարկատված են, առավոտյան Մուշենիկը դրանցով ջոկելու է փորողներին:

Հանկարծ բոլորը հիշում են, որ Տիգրանը շտաբի անդամ է:

— Ո՞վ էր այդ ուռմինացին,— հարցնում է մեկը:

— Կան և ուրիշները,— խուսափողական պատասխանում է Տիգրանը,— կարկատեցեք, դա պարապ մնալուց լավ է:

Մթության մեջ լուցկու կայծեր են երևում: Մարդիկ գտել են, թե ինչ է հարկավոր անել: Փորելու աշխատանքներին չմասնակցած ընկերները պատռում են շալվարների ծնկները, բլուզների արմունկներն ու կարկատում մատներն արյունոտելով: Սաբիրը կարկատում է ընկերների ձեռքերի վրա արդեն մեռած Մինաս դայու հագուստները:

... Երկիրը լողացել է անամոթ գեղեցկուհու նման, ու առավոտյան ոսկեգույն գոլորշիների թափանցիկ շղարշով իբր ծածկում է իրեն: Արևի ճառագայթները պլպլում են գնդացիների սրբած մետաղին: Գնդացիները շների նման նստած են ետևի թաթերին և կարծես մեր հայացքներից պաշտպանում են լողացած գեղեցկուհու մերկությունը: Անամոթ է այդ մերկությունը, նրա վրա նույնիսկ շներ են նստած, նրա վրայով անցնում է կարճիկ թարգմանիչը, փայլուն, մաքուր կոշիկներով... Իսկ մենք նայել իսկ իրավունք չունենք:

— Շարքի՛...

Մուշենիկն անճանաչելի է դարձել: Երբեմնի թավիշն այլևս չկա: Նա այս կանաչ գեղեցկուհու տերն է, թեև թույլ է տվել, որ մետաղե շները նստեն նրա վրա ու կարճիկ թարգմանիչը տրորի գետինը փայլուն կոշիկներով:

— Շարքի՛...

Մուշենիկը գլխակորույս խաղացող է: Նա տանուլ է տվել ինչքը, դրամապանակը... Բայց նրա ձեռքին դեռ կա ինչ-որ գումար... Հանկարծ ու խաղաթղթին դրած վերջին հարստությունը ետ բերի թռածը... Օ՛, նա այլևս երբեք չի խաղա... Իսկ հիմա միևնույն է, միևնույն է, այնտեղ ռազմաճակատում ծուռտիկ խաչեր կրող օտարներն արդեն տանուլ են տվել նրան ու նրա կանաչ գեղեցկուհուն... Անիծվի դրանց եկած ճանապարհը... Կամուրջներն այրված են, դարձի ճանապարհ չկա: Այս գջլոտ ստվերները չեն մոռացել երեք հարյուրի մահը, սրանց չեն կաշառել ժպիտն ու տրամաբանական, շատ տրամաբանական հորդորը.

— Մենք զինվորներ ենք, պարոնայք, կա կանոնադրություն...

Նորից հունցում ենք գիշերով անցած ճանապարհը: Արդեն երևում են կուսանոցի եկեղեցու գմբեթն ու ճամբարի աշտարակները, ահա, բարաքների լվացած կտուրներին խաղում է անփույթ, անտարբեր արևը:

Հասնում ենք:

Հրապարակում կանգնած են երկու ձիասայլ: Մեր ողջ ունեցվածքը խառնիխուռն դրված է դրանց վրա: Ահա փոքրիկ զինապահեստի զենքերը, թղթերը, քարտեզները, կողմնացույցները, գերմանական լայնաշեղք սվինները, որ փայլում են սրբած թրերի նման, ահա ճոպանները, ճախարակները... Ահա մեր սիրելին, մեր ռադիոընդունիչը, որ ամիսներ շարունակ Մոսկվան բերում էր մեր ճամբարը...

Զախջախումը սոսկալի է:

Սալերի մոտ, երկար, ձեռնաշեն սեղանի վրա, մենք պառկեցնում ենք մեր երկու սպանված ընկերներին՝ մի պեպենոտ, նիհար տղայի և հանդարտ, անխռով քնած Մինաս դայուն:

Մեր բացակայությամբ բարաքները տակնուվրա են արել, թունելները բացել են: Հիմա դրանք յոթ բարաքից ձգվում են խոր-խոր կնճիռների նման, անցնում առաջին փշալարերի տակով, պահակային կետերի մոտով, անցնում են վարած հողը ու գրեթե հասնում բաց դաշտին:

Մուչենիկը նայում է դրանց շուրջ կատաղությամբ: Ջախ կողքից կախված հեծելազորային սրի դաստակին տենդորեն դողում է ձեռքը, աջ ձեռքն իջել է ատրճանակին:

Մենք էլ ենք նայում քանդված թունելներին ու չենք հավատում, որ դրանք մեր ձեռքի գործն են, թվում է, թե այլևս կրկնելու ուժ չէինք ունենա...

— Ստուգել հագուստները,— ծղրտում է Մուչենիկը:

Ենթասպաները հարձակվում են շարքերի վրա: Շարքերի միջից լսվում են նրանց ձայները.

— Կարկատված է, պարոն գնդապետ:

— Մի կողմ տանել:

— Կարկատված է:

— Մի կողմ...

Քիչ հետո գերիներն այլևս չեն սպասում ստուգողներին, իրենք բարձրաձայն ասում են.

— Կարկատված է:

Եվ միանում են ստուգվածներին:

— Մերկացնե՛լ,— հուսահատ գոռում է Մուչենիկը:

Հանվում ենք:

Ստուգողները տնտղում են մեր ծնկներն ու արմունկները...

Հանկարծ ճամբարի դարպասը բացվում է: Դրա մոտ կանգնած սպան ու ժամապահները ձգվում են: Երկու մարդատար ավտոմեքենաները թափով ներս են մտնում ու կանգնում հրապարակի կենտրոնում: Մեքենաներից դուրս են գալիս բարձրաստիճան զինվորականներ ու քաղաքացիական հագուստով մարդիկ: Մուշենիկը, հրապարակի ցեխը տրորելով, իր տարիքի համար անսովոր թեթևությամբ, վազում է դեպի մեքենաները ու ձգվում մի կարմրերես զինվորականի առաջ...

Մեր շարքերն ինքնաբերաբար շրջվում են:

Ռումինական կառավարության մինիստրները, ապշած, դիտում են երկու հազար հինգ հարյուր կմախքացած մարդկանց տկլոր հետույքները...

8

Նա տանուլ տվեց ավելի վաղ, քան սպասում էր: Ասում են, կարմրերես, ծեր զինվորականը նույնիսկ շքանշան է տվել նրան, բայց... բայց հայտարարել է սպառնազին.

— Ձեզ նման զինվորականները հիմա պետք են ուզմաճակատին... Սկսվում են մեծ ու վերջին մարտերը, պարոն գնդապետ:

Ասում են նա լաց է եղել ուրախությունից, շքանշանի ու զինվորական նոր աստիճանի համար: Չգիտեմ: Մուշենիկը մեկնում է առանց մեզ հրաժեշտ տալու:

— Էլի որբացանք,— սիրտ է գտնում կատակելու Տիգրանը:

Բայց մենք չենք հասցնում որբանալ: Նոր հայրիկը զգացնել է տալիս իրեն Մուշենիկի հեռանալուց անմիջապես հետո:

Երիտասարդ է ու թարգմանչի էլ կարիք չունի: Հրաշալի խոսում է ռուսերեն, թեև հեզ զավակների հետ խոսելու մեծ ձգտում

հանդես չի բերում:

Հրապարակում այրում են մեր խոտե ներքնակները, իսկ նա ժպտալով դառնում է մեզ.

— Ես ձեզ փրկվելու հնարավորություն կտամ, պարոնայք, մոտեցեք փշալարերին...

Հաջորդ օրը չքանում են ծանոթ զինվորները, դրանց փոխարեն մարտական զորամաս է գալիս: Երիտասարդ մարդիկ են, խոժոռ, անհյուրընկալ, դրանցից ոչ մեկը չի գայթակղվի Տիգրանի տաշած հավերով:

Կուսանոցը ծլնգում է առաջվա նման, բայց այնտեղ այլևս հիվանդանոց չկա, հիվանդանոց չկա նաև ճամբարում: Դրա փոխարեն կան մաշված կիսավարտիքները, որ ստանում ենք ամեն առավոտ ու հանձնում ամեն երեկո, կա հարյուր յոթանասունհինգ գրամ հացը և կարմրափրփուր շորքան... Ամեն ինչ սկսվում է նորից, երևում է նոր պետը երևակայության նշույլ անգամ չունի, նա ստրկորեն կրկնում է իր անփառունակ նախորդին: Ամեն ինչ սկսվում է նորից... Նորից սկսվում են ինքնասպանությունները: Տարբերությունն այն է միայն, որ հիմա ինքնասպաններին թաղում են գիշերով, առանց քահանայի ու, դրանց գերեզմանների համար ուռնինացի հյուսնը այլևս խաչեր չի տաշում...

Ամռան արևն այրում է հրապարակի փոշին: Տերեկները չի կարելի մնալ բարաքներում: Մռայլ շրջում ենք հրապարակում ու երագուն աչքերով նայում ճանապարհին: Հեռվում կապույտ Դանուբը թավալում է ջրերը, ավելի մոտիկ, ճանապարհի եզրի ծառերը խանձվում են արևից... Ճանապարհով անցնում են սալերը, ավտոմեքենաները, անցնում են կանայք՝ ուռենու ճյուղերից գործած զամբյուղները գլխներին... Անցնում է կյանքը, մերթ արագ, մերթ համրաքայլ...

Թվում է, թե շեկ փոշիների մեջ կորել է նաև շտաբը: Տարանն ու Սկվորցովը չեն խոսում, Տիգրանը սսկվել է, ժամերով անշարժ

պառկում է փոշու մեջ ու, աչքերը փակած, լռում:

Բայց մի օր փոշին փոթորկվում է: Երկու հազար հինգ հարյուրը հանկարծ կանգնում են, կոպերը բացում, շռած աչքերը հառում ճանապարհին...

Տարօրինակ թափոր է անցնում ճանապարհով:

Ծեր չէ Դիմիտրին և ոչ էլ կոտրված, նրան տանելու համար ութ զինվոր է հարկավոր եկել: Ձեռքերը կապած անցնում է ճանապարհի եզրով, հանկարծ թափ է տալիս ճերմակ բաշը ու գոռում մի հատիկ անուն.

— Յա՛սի՛...

Նրա ձայնը հասնում է մեզ: Ես ոչինչ չեմ հասկանում, մինչդեռ Տիգրանը հանկարծ ժպտում է օրեր ի վեր առաջին անգամ և ասում սրտանց.

— Փառք ամենակալին:

— Յասի, Յասի, Յասի,— խլթխլթում է ճամբարն ամբողջ գիշեր,
— Յասի, Յասի, Յասի...

Նյարդերը նորից պրկվում են: Յասին մենք ճանաչում ենք, Յասին կար մեր ձեռանկար քարտեզներում, Յասին սահմանի պոնկին է, մերոնք հասել են Յասի...

Հուլիսը կրակում է բաց թիկունքներին: Ճանապարհի վրա երթեկը շատացել է: Անցնում են ռումինական, գերմանական զորամասեր: Առավոտները թռչող բերդերը ռմբակոծում են Դանուբն ու ճանապարհը: Մեզ ստիպել են, հրապարակում բլինդաժներ ենք փորել մեզ ու իրենց համար:

Ռումբերը որոտում են: Բլինդաժներում կողք կողքի պառկում են մռայլ հսկիչներն ու մռայլ գերիները: Իսկ երբ անցնում է հերթական փոթորիկը, ու ճանապարհի վրա նորից կենդանության նշաններ են ցույց տալիս հրետանին քաշող

լայնեղջյուր եզները, մռայլ հսկիչները ծեծում են մռայլ գերիներին Յասիի համար...

Ամեն երեկո երիտասարդ հայրիկը բացատրում է անհնազանդ որդիներին.

— Եթե Յասին ընկավ, բոլորիդ կգնդակահարեմ: Ես դրա համար բավականաչափ փամփուլտ ունեմ, պարոնայք...

... Ու, չնայած դրան, Յասին ընկնում է:

Օգոստոսյան մի առավոտ հայրիկը կատարում է խոստումը և այն էլ ոչ միայնակ: Մեզ արթնացնող արկն ընկնում է բարաքներից մեկի վրա...

Մենք դուրս ենք թափվում հրապարակ: Այնտեղ ռումինացիներ չկան: Աշտարակներից տկտկում են գնդացիները, ինչ-որ տեղից եկած արկերը քանդում են հրապարակի հողը: Մարդիկ պառկում են բարաքների մոտ, այս ու այնտեղ սիրտ են ծակում խփվածների աղաղակները...

Ես սպասում եմ վերջին: Չգիտեմ ինչու, հանդարտվել եմ, էլ չեմ կանաչում առաջին օրերի նման, արյան հոտից չի խառնում սիրտս, արդեն մեկ է, հերն էլ անիծած...

Ու հանկարծ լսում եմ Տարանի հուժկու ձայնը.

— Դեպի փշալարերը, ընկերներ:

— Վեր կաց,— ասում է Տիգրանը:

Դուրս է գալիս, որ մերկ ձեռքերով իսկ կարելի է փրթել դրանք: Ցցերը տեղի են տալիս: Սպանվածները պառկում են փշալարերի վրա, սպանվածները դառնում են կամուրջ...

— Դեպի գետափ, ընկերներ, դեպի գետափ:

Տարանը չի վազում, Տարանը կանգնած է խորտակված փշալարի կողքին ու գոռում է հրապարակով մեկ.

— Դեպի գետափ, հավաքվել բողոքականների քանդված մատուռի մոտ:

Աշտարակները լռում են: Վերջին համազարկը տալով, ճամբարից փախել են բոլոր ռումինացիները: Մենք կտրում ենք ճանապարհը, որին ամիսներ շարունակ երազանքով նայել ենք փշալարերի հետևից: Ահա և բողոքականների մատուռը՝ սաղրիկ ձորի պռունկին...

Գետով գերմանական նավեր են անցնում: Մենք տեսնում ենք հրանոթների փողերը, որոնցից դեռևս ծուխ է բարձրանում, տեսնում ենք սև, ծուռտիկ խաչերը՝ նավերի կանաչ կողերին...

Երեկոյան հավաքվել են ողջ մնացածները: Եղբայրական գերեզմանում արդեն թաղել ենք սպանվածներին: Վիրավորները տնքում են կիսաքանդ մատուռում: Գրյունֆիլդի ջոկատն արդեն Դանուբի ջրով լվացել է նրանց վերքերը, թափուր ճամբարում գտել ենք վիրակապեր:

Հոգնած պառկել ենք գետափի ավազներին, բարաք առ բարաք: Այդպես հարմար է: Բարաքը միավոր է, որ այս օրից վաշտ է կոչվելու: Տարանն ու Սկվորցովն արդեն նշանակում են դասակներն ու ջոկերը: Կապիտան Սաբիրն իմ դասակի հրամանատարն է: Շտաբի կարճ խորհրդակցությունից հետո, Տարանն ասում է կիսախավարում,

— Շնորհավորում եմ, ընկերներ... Թանկ նստեց ազատությունը, ազատությունը թանկ է առհասարակ, դրա համար էլ մարդիկ կռվում են նրա համար...

Օտար գետի ջրերը ճողփում են հին ծանոթի նման:

Առավոտյան շարժվելու ենք ճանապարհով մերոնց ընդառաջ:

9

Մի՞թե այդպես է լինում ազատությունը:

Մի խաղաղված գիշեր, օտար հողի վրա, օտար գետի ափին, բողոքականների քանդված մատուռի մոտ, տասնյակ մեռնողների հարևանությամբ: Բայց սա ազատություն է թեկուզ հենց այնքանով, որ խաղաղ է գիշերը, տաք, անամպ, ու կարող ես նայել աստղերին, որոնք ճիշտ այնքան են, որքան քո հեռավոր հայրենիքում ու առկայծում են ճիշտ այնպես, ինչպես առկայծում էին տարիներ առաջ:

Ես ուզում եմ լաց լինել այս աստղերի համար, իմ սեփական, իմ հայրենական աստղերի, այս գոլ գիշերվա, որ ինչ-որ տեղից եկած հնձանի բուրմունք ունի: Ես ուզում եմ լաց լինել սրտումս կուտակված կարոտի համար, որ չի մեռել սովի, տանջանքի, ստորացման մեջ: Ես ուզում եմ հեկեկալ հենց այնպես, ինչպես մանկության օրերին, երբ ցողունից թռչում էր ոսկեգույն զատիկը ու մայրս չէր հասկանում, թե որքան մեծ է իղձս՝ հազարավոր զատիկներից այդ մեկը բռնելու...

Տիգրանը պառկել է կողքիս: Նա էլ է դատարկվել բոլորիս նման, չէ, ակնթարթային արագությամբ փոխել է սրտի պարունակությունը: Ես գիտեմ, նա էլ հիմա կուզենար լաց լինել, նա էլ, Տարանն էլ, Սկվորցովն էլ, բոլորը, բոլորը... Ամեն մեկն իր աստղի համար, ցողունից թռած իր ոսկեգույն զատիկի, իր կուտակված կարոտի, որ չի մեռել սովի, տանջանքի, ստորացման մեջ...

Գոլ գիշերն անցնում է համրածոր: Անիմանալի, անհամար մանրիկ ձայները շոյում են պառկած մարդկանց ծարաված ականջները: Ինչ-որ տեղից եկող հնձանի հոտը խտտում է քիթն ու կոկորդը: Ահռելի պրկումից հետո խոնջացած մկանները թուլանում են, նյարդերը թուլանում են ետ տված լարերի նման, ու յուրաքանչյուրը խավարում լաց է լինում յուրովի...

— Ուշ է,— թախծոտ աչքերով ասում է Նատաշան,— տատիկը մեռավ: Ռոբերտը գողացավ ինձ: Դու կարո՞ղ ես պատկերացնել,

Արամ, սիրում եմ, ասում է, ու վերջ... Ուշ է: Ես չեմ կարող չսիրել նրան, թեև դու լավն ես, Արամ: Դու իսկական բարեկամ ես, այդ մասին ինձ Տարանն է ասել, ախր նա հենց Ռոբերտի կնքահայրն է: Ռոբերտն ասում է, թե կամուսնանանք պատերազմից հետո, երբ որ ստանիցայի էլեկտրակայանը կվերանորոգեն: Դե, ինքդ դատիր, Արամ, ի՞նչ հարսանիք, առանց էլեկտրական լույսի... Իսկ Նինային ես պահել եմ, քեզ կնվիրեմ, մեկ է, Ռոբերտն ասում է դեն գցիր, քանի որ դու, այսինքն ես, երեխա չես ունենա... Հիմար բաներ եմ ասում: Ուզում ես բարձրանանք ձեղնահարկը... Ձեղնահարկում ես քեզ կհամբուրեմ: Ախր այստեղ ամոթ է, տես, Նինան ոնց է պլշել աչքերը...

Նինան պլշել է աչքերը: Բայց դա ցավից է: Ես գիտեմ, հարևանի տղան՝ Գնատը, պոկել է նրա թևերը...

— Իսկ Պետրո Սիգի՞խը,— հարցնում եմ ես Նատաշային:

— Մեռավ,— ափսոսանքով պատասխանում է նա,— մեռավ ճամբարում, արագահաս թոքախտից: Զալիբեկն էլ մեռավ, հիշո՞ւմ ես, կոմսը...

Նատաշան պառավել է, նիհարել: Նրա գլուխը, մայրապետի գլխի նման, ճոճվում է բարակ վզի վրա: Նա, Աննայի նման, արտասվում է, ճամբարի հյուսնի նման տաշում.

— Հարկավոր է, տես, թե քանի հողաթմբի վրա խաչեր չկան...

Նայում եմ կուսանոցի ճանապարհին: Խաչերը քիչ են, իսկ առանց խաչի թմբերը շատ... Բայց մի՞թե խաչերն այդքան կարևոր են: Ինչ էլ լինի, Նատաշան աշխատում է, իսկ ես խանգարում եմ նրան, հարկավոր է գնալ: Գնդապետ Տիչինսկին կանչել է սպաներին... Միայն թե պիտի գտնել համազգեստը, հո այսպես չեմ ներկայանա՝ մի մաշված կիսավարտիքով... Նինան պլշել է աչքերը... Ձէ, ցավից չէ, Նինան ծիծաղում է վրաս...

Մարգաշը ծիծաղում է.

— Հի՛, հի՛, հի՛...

Խավարում նրա ծիծաղը ճիւղում է անիմանալի, անհամար մանրիկ ձայները, գոլ գիշերն էլ չի բուրում հեռավոր հնձանի բույրով:

Մարգաշը ծիծաղում է.

— Հի՛, հի՛, հի՛...

Լուսանում է:

Հեռվում մեկը կրճտում է պողպատե ատամները: Ճանապարհը հանկարծ արթնանում է: Աղջամուղջի մեջ, շոնդալով, անցնում են ինչ-որ ծանր մեքենաներ:

— Մերոնք,— լսվում է մի բարձր աղաղակ:

Վազում ենք դեպի ճանապարհի եզրը:

Տանկերը փակ են, սառը, անտարբեր: Մենք նշմարում ենք նրանց կողերի կարմիր աստղերը: Անցնում են դղրդալով, արագ: Առաջին, մերոնք չեն նկատում մեզ, առաջին, մերոնք դրա համար ժամանակ չունեն...

... Մնում է միայն Գրյունֆիլդի ջոկատը: Ճամբարը պոկվում է տեղից: Ճանապարհն ամայի է առաջվա նման: Դասակները խառնվել են իրար, ձգվել են կիլոմետրերով, ամեն մեկն շտապում է իր ուժերի չափ: Շտաբը քարտեզով որոշում է առաջիկա հավաքատեղին, ապա Տարանն ազատում է մարդկանց:

Տիգրանը լոք-լոք է անում, ես ուժասպառ, վազում եմ նրա հետևից.

— Տիգրա՛ն:

Ձի լսում:

— Տիգրա՛ն:

Վերջապես կանգ է առնում.

— Արի՛:

— Էլ չեմ կարող, ուժ չկա:

— Գնանք, գնանք...

— Մենակ գնա, — տխուր ասում եմ ես:

— Գնանք մինչև անտառ:

Դեմը ճանապարհը կորչում է անտառի մեջ:

Տիգրանն ինձ քարշ է տալիս մինչև անտառ:

Դուրս ենք եկել ճանապարհից, անցնում ենք խոնավ անտառի միջով: Արևն արդեն խաղում է բարձր ծառերի վերին սաղարթների հետ, անտառն արթնանում է: Տիգրանը տանում է ինձ կիսագրկած:

— Այստեղ կհանգստանանք, հետո կշարունակենք ճանապարհը,
— ասում է նա:

... Փոքրիկ բացատում ծխում է զինվորական խոհանոցը: Մեկը երկաթե շերեփով խառնում է շիլան: Մի ջահել, կոկիկ սպա խոհանոցի մոտ կանգնած նայում է մեզ: Գլխարկին աստղ կա, բայց, չգիտես ինչու, ուսադիրներ ունի:

Քարանում ենք: Խոհարարը բարձրացնում է գլուխը:

— Է՛յ, ի՞նչ մարդ եք, — գոռում է կոկիկ սպան:

Մենք դյուլթվածի նման մոտենում ենք:

— Ընկեր... Մենք... մենք գերիներ ենք...

Խոհարարը չռում է աչքերը: Սպան մոռյվում է միանգամից.

— Ի՞նչ եք ուզում: Ես ձեզ չեմ կերակրի: Դրա համար ինչ-որ տեղ հավաքակալյաններ կան... Գերիներ ենք... Պարծենալու բան են գտել...

Ես հոգնած նստում եմ գետնին:

— Հեռացեք:

Տիգրանը տանում է ինձ: Դուրս ենք գալիս բացատից: Խոհանոցն այլևս չի երևում: Փշրված նստում ենք մի ծառի տակ:

Ես կրկին ուզում եմ լաց լինել, բայց այլևս ոչ իմ աստղերի համար, ոչ իմ հոգում կուտակված կարոտի, որ չէր մեռել սովի, տանջանքի, ստորացման մեջ...

Բարձրահասակ մարդիկ լալիս են յուրովի: Տիգրանը, համենայն դեպս, բոլորի նման չի լալիս: Պառկել է խոնավ հողին, բերանքսիվայր, ցնցվում է ամբողջ մարմնով: Ցնցումն սկսվում է բարակ ոտքերի ծայրից, հետո ակիք-ակիք բարձրանում վերև ու փշրվում կաշվից դուրս պրծած ուսաթիակներում:

— Վեր կաց,— ասում եմ ես,— վեր կաց, ամոթ է, Տիգրան:

Ձի պատասխանում:

Մեր հետևը խշրտում են թփերը, ինչ-որ մեկը խոնավ խաշամն է տրորում:

— Վեր կաց,— ասում եմ ես Տիգրանին,— վեր կաց...

— Բարի առավոտ:

Ես շրջում եմ գլուխս:

Խոհարարն է: Աչքերը կապույտ են, թախծոտ: Ձեռքին ծխացող կաթսայիկ ունի:

— Բարի առավոտ:

Նա նստում է կողքիս, ձեռքը գնում է Տիգրանի ցնցվող ուսին ու ասում մեղավոր.

— Կերեք, տղաներ: Կերեք ու գնացեք... Հիմա մերոնք կգան: Մոտիկ քաղաքում հավաքակալյան կա ձեզ համար... Գնացեք...

Տիգրանը չի ցնցվում այլևս:

Խոհարարը հանում է երկու գդալ.

— Կերեք:

Նա խոնավ աչքերով նայում է մեզ.

— Որտե՞ղ ընկաք:

— Կերչում, քառասուներկուսի մայիսին:

— Կերչո՞ւմ, — երկարում է խոհարարը:

— Ռազմամթերք չկար, ոչինչ չկար, — արդարանում եմ ես:

— Չկար, — մտախոհ համաձայնում է խոհարարը:

Գլխարկը հանել է: Քունքերի մազերը ճերմակ են, ճերմակ թելեր կան նաև բեղերի մեջ: Բեղերն անսովոր դողում են: Կապույտ աչքերը մթնել են, խորացել.

— Չկար... Դե, էն ժամանակ ամբողջ աշխարհում չկար... Ես էլ կարող էի...

Հետո քորում է ճաղատ գլուխը և ավելացնում, կարծես անտեղի.

— Աշխարհը քանոնով չի գծած...

Մենք արդեն լիզել ենք գդալները: Նա պիտի հեռանա: Կանգնում է, գրպանում փնտրում ինչ-որ բան, հետո գլուխն օրորում է ու մեղավոր ասում.

— Ծխող չեմ, տղերք...

Շուռ է գալիս ու, խաշամը տրորելով, կորչում թփերի մեջ...

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻ ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Հավաքակալաններ կան: Մենք անցնում ենք այդ հավաքակալանները: Կան մարդիկ, որ կասկածանքով են նայում մեր ցախ-ցախ ոտքերին... Բայց լինում են նաև վառողի ծխի մեջ իմաստնացած մարդիկ, որ, առաջին իսկական մարդու նման, հասկանում ու համաձայնում են, թե.

— Չկար... Դե, էն ժամանակ ամբողջ աշխարհում չկար... Ես էլ կարող էի...

Ու կապույտ աչքերը մթնեցնում են մեր ճակատագրի համար...

Իմ Տիգրանը լռում է անընդհատ: Ես մտածում եմ Մինաս դայու մասին, աշխարհի մասին, որ նրա կարծիքով չոփով չի ծածկած...

Հեշտ որոշեցիր, Մինաս: Տես այժմ էլ, երբ տասնյակ հավաքակալաններից մեկում մեզ զինվորական հագուստներ են տվել, ես չեմ կարող ասել, արդյո՞ք ծածկված է աշխարհը չոփով, թե չի ծածկված... Այն ժամանակ հեշտ էր, Մինաս դայի, դիմացը Մուհենիկն էր ու պայքարելու, մեռնելու հնարավորությունը: Հիմա ուրիշ է, հիմա բոլորը կարող են հարցնել.

— Ինչո՞ւ:

Իսկ քեզ թվում է, թե այդ հարցը դու պիտի տաս ուրիշներին, ու նրանք պարտավոր են պատասխանել... Բայց դու հարցեր տալու իրավունք չունես: Այստեղ դու պիտի հաշիվ տաս չկատարած հանցանքիդ համար, պիտի պատճառաբանես, թե ինչու չմեռար, երբ ատրճանակիդ մեջ դեռևս մնացել էր մի հատիկ փամփուշտ, պիտի համոզես, թե լավ է, որ չես մեռել... Իսկ գերության օրերի մասին լավ է լռես. առհասարակ դրանց մեջ հերոսություն չկա,

ինչպես թվում էր քեզ այն ժամանակ: Դրանց մեջ ցավ կա միայն, ստորացում ու... անհավատալի է, այդպես է, Մինաս դայի, այդպես են ուզում համոզել, դրանց մեջ կա շատ սոսկալին՝ դավաճանություն...

Մեկ-մեկ էին կանչում, բայց ինձ ու Տիգրանին կանչում են միասին: Պետական ստուգումն անց են կացնում մի քանի մարդ, դրանց մեջ մեր հին ծանոթը:

Ներս ենք մտնում:

Մայոր Ռոբերտ Արկադևիչ Պրոնինը, գրասեղանին հակված, թղթեր է ջոկում: Մայորը չի նկատում մեզ, չի լսում մեր բարձրաձայն զեկույցը.

— Ընկեր մայոր, ձեր կարգադրությամբ...

Ձի նկատում երկար, թղթեր է ջոկում խորասուզված: Հետո հանկարծ բարձրացնում է գեղեցիկ գլուխը, ժպտում.

— Նո՛ւս:

Մենք չգիտենք, թե ինչ է ուզում մայոր Պրոնինը: Դրա համար էլ նա անցնում է հարցաքննությանն, ըստ կարգի.

— Նախկինում լեյտենանտ Տիգրան Մարկովիչ Բաղմանյա՞ն:

— Այո:

— Նախկինում լեյտենանտ Արամ Մեսրոպովիչ Թառայա՞ն:

— Այո:

— Որտե՞ղ եք գերի ընկել:

— Կերչի թերակղզում:

— Ե՞րբ:

— Հազար ինը հարյուր քառասուներկուսի մայիսին:

— Ավելի ճիշտ:

— Մայիսի տասնիննին, ձերդ ազնվություն,— հանկարծ ձայնը բարձրացնում է Տիգրանը:

Պրոնինը ելնում է տեղից:

Նրա գեղեցիկ դեմքն աղավաղվել է արհամարհական ժպիտից, ձեռքերը դողում են, բայց քայլքը խաղացկուն է, պատանեկական: Նրա գլուխը հասնում է Տիգրանի ուսերին, բայց դա չի խանգարում, որ նա Տիգրանին նայի վերից.

— Հինը վերջացավ, քաղաքացի Բաղմանյան, խեղկատակությունը չի անցնի այլևս:

— Զի անցնի,— համաձայնում է Տիգրանը:

— Կգնաք գրոհային ջոկատ...

Հայացքով ծակում է ինձ ու Տիգրանին, հետո, հին օրերի Տիգրանի նման, գլուխ է տալիս.

— Պատիվ ունեմ:

Դուրս ենք գալիս շենքից:

Վաղը կպատրաստեն մեր փաստաթղթերը, մյուս օրը կմեկնենք:

Հունգարական Միշկուլց քաղաքի աշունը դեռ ուռաբեր է խոսում, տասներկու հազար գրոհայինները դեռ չեն մեկնել ռազմաճակատ:

Տիգրանը քայլում է սուլելով: Նրա սուլոցը կատաղեցնում է ինձ.

— Վերջ տուր:

Կանգնում է խոր ձորի նման փողոցում:

— Սուտ է,— ասում է ծիծաղելով,— հորիզոնը չի վերջանում... Այս շքեղ շենքերն են միայն խանգարում, թե չէ կտեսնեինք... Առաջարկում եմ դուրս գալ քաղաքից, վիկոնտ...

Ու, լոք-լոք անելով, քայլում է...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- [1](#) Պարոն (գերմ.):
- [2](#) Գյուղացի (ռում.):
- [3](#) Շուտ, շուտ (ռում.):
- [4](#) Մեկ, երկու, երեք (ռում.):
- [5](#) Չեմ հասկանում (ռում.):
- [6](#) Այդպես (ռում.):
- [7](#) Լավ (ռում.):
- [8](#) Պարոն (ռում.):
- [9](#) Տիրուհի (ռում.):
- [10](#) Կռիվը լավ չէ (ռում.):
- [11](#) Դեպի տուն (ռում.):
- [12](#) Բարի երեկո (ռում.):
- [13](#) Ջուր (ռում.):
- [14](#) Նախապատերազմյան Ռումինիայի հետախուզությունը:
- [15](#) Էյ (ռում.):
- [16](#) Քանի՞ լեյ (ռում.):
- [17](#) Պարոն զինվոր (ռում.):
- [18](#) Շնորհակալություն (ռում.):
- [19](#) Ի՞նչ, ի՞նչ (գերմ.):
- [20](#) Բարի լույս, պարոն գնդապետ (ռում.):

Խաժակ Մեսրոպի Գյուլնազարյան

*Ինչ-որ տեղ վերջանում էր հորիզոնը
(վեպ)*

Khazhak Gyulnazaryan

Where the Horizon Ends

Երևան — 2014